

Omagiu lui
Gavrilă Simion
la a 80-a aniversare

**Omagiu lui Gavrilă SIMION
la a 80-a aniversare**

2008

CONSILIUL JUDEȚEAN TULCEA

ICEM

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
TULCEA

Omagiu lui Gavrilă SIMION la a 80-a aniversare

Volum îngrijit de:

Sorin Cristian Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail

2008

Lucrare apărută cu sprijinul financiar al Consiliului Județean Tulcea

Președinte comisie editorială: Florin Topoleanu

Colectiv de redacție: Sorin Cristian Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail

Secretar redacție și tehnoredactare: Camelia Kaim

Correspondența, schimburile de carte și comenzile se vor trimite la:
La correspondance, les échanges et toutes commandes seront envoyés au:
The correspondence, the book exchange and the orders could be sent to:

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
Str. 14 Noiembrie, nr. 5
820009, Tulcea
România
peuce@icemtl.ro

Autorilor le revine întreaga responsabilitate pentru
conținutul științific al lucrărilor publicate în prezentul volum

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
OMAGIU. SIMION, GAVRILĂ
Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare / Sorin
Cristian Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail. – Constanța :
Editura Dobrogea, 2008
ISBN 978-973-1839-64-6

I. Ailincăi, Sorin Ceistian
II. Micu, Cristian
III. Mihail, Florian

902(498) Gavrilă, S.

ISBN 978-973-1839-64-6

Dr. Gavrilă SIMION
Director onorific al Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea

**Omagiu lui Gavrilă SIMION
la a 80-a aniversare**

2008

CONSILIUL JUDEȚEAN TULCEA

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
TULCEA

Omagiu lui Gavrilă SIMION la a 80-a aniversare

Volum îngrijit de:

Sorin Cristian Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail

2008

Lucrare apărută cu sprijinul financiar al Consiliului Județean Tulcea

Președinte comisie editorială: Florin Topoleanu

Colectiv de redacție: Sorin Cristian Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail

Secretar redacție și tehnoredactare: Camelia Kaim

Correspondența, schimburile de carte și comenzile se vor trimite la:
La correspondance, les échanges et toutes commandes seront envoyés au:
The correspondence, the book exchange and the orders could be sent to:

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
Str. 14 Noiembrie, nr. 5
820009, Tulcea
România
peuce@icemtl.ro

Autorilor le revine întreaga responsabilitate pentru
conținutul științific al lucrărilor publicate în prezentul volum

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
OMAGIU. SIMION, GAVRILĂ
Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare / Sorin
Cristian Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail. – Constanța :
Editura Dobrogea, 2008
ISBN 978-973-1839-64-6

I. Ailincăi, Sorin Ceistian
II. Micu, Cristian
III. Mihail, Florian

902(498) Gavrilă, S.

ISBN 978-973-1839-64-6

Dr. Gavrilă SIMION
Director onorific al Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea

CUPRINS ♦ SOMMAIRE ♦ CONTENTS ♦ INHALT

Mircea BABEȘ	
Omăgiu Gavrilă Simion la optzeci de ani	I
Dinu POP	
Iubite maestre	III
Ioan GODEA	
Cu profesorul Gavrilă Simion în China	V
Lista lucrărilor de specialitate publicate de dr. Gavrilă Simion	VII
Tabula Gratulatoria	X
Nicolae URSULESCU	
Néolithique et Énéolithique / Chalcolithique: réalités archéologiques et traditions terminologiques	7
Michel MAILLE	
Les statues - menhirs rouergates dans le contexte européen	11
Alexandru VULPE	
Reflecții în urma unei dezbateri despre Indo-Europeni	23
<i>Thoughts on a debate regarding the Indo-Europeans</i>	
Petre I. ROMAN	
Culturile Cernavodă în contextul european	29
<i>The Cernavodă Cultures in the European context</i>	
Serghei AGULNIKOV	
Necropola culturii Belozerka de lângă satul Hadjillar	33
<i>The Belozerka Culture's necropolis from Hadjillar</i>	
Cristian SCHUSTER, Mircea NEGRU	
Ansa cornută în București-Militari-Câmpul Boja. Betrachtungen zur Frühhallstattzeit im Bukarester Raum	45
Mihai IRIMIA	
Un vârful de lance de bronz din zona Covasnei	56
<i>Eine Bronzelanzenspitze aus dem Bereich Covasna</i>	
Ion NICULIȚĂ, Aurel ZANOCI, Tudor ARNĂUT, Andrei NICIC	
Complexe Hallstattiene timpurii din așezările din zona „Saharna”	60
<i>Early Iron Age complexes discovered in the settlements from Saharna zone</i>	
Maja KAŠUBA	
Despre depunerile de oseminte umane în așezările hallstattiene timpurii (sec. X-IX a.Chr.)	106
cultura Saharna în regiunea Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest pontic) <i>Über Niederlegungen menschlicher Knochen in frühhallstattzeitlichen Siedlungen der Saharna Kultur (10.-9.Jh) in der mittleren Dneestr-Region (Nordwestlicher Schwarzmeerraum)</i>	
Sorin AILINCĂI, Mihai CONSTANTINESCU	
O groapă cu oseminte umane descoperită în așezarea culturii Babadag de la Enisala–Palanca	121
<i>A Pit with Human Bones Discovered in the Babadag Culture Settlement from Enisala–Palanca</i>	
Gabriel JUGĂNARU	
Cultura Babadag – repere cronologice	132
<i>Babadag Culture – Chronological Landmarks</i>	
Alexandre BARALIS	
Les champs de fosses rituelles en Thrace au Premier et Second Age du Fer. Etat des lieux de la recherche	140
Florea COSTEA, Lucica SAVU, Valeriu SIRBU, Radu ȘTEFANESCU, Angelica BALOS	
Military Gear Found in the Dacian Fortress of Racoșul de Jos–Piatra Detunată, Brașov County	154
Zoe PETRE	
Un royaume de l'entre-deux: la Thrace et ses rois dans la tragédie attique	170

Jan BOUZEK, Lidia DOMARADZKA Dionysus – Equally Worshipped by the Greeks and the Thracians Sanctuaries in the Rhodopes Mountains and Pistiros	178
Pierre DUPONT, Vasilica LUNGU Note sur les amphores – pithoi de Mer Noir	185
Natalia MATEEVICI Răspândirea amforelor de tip Murighiol în mediul barbar nord-vest pontic	188
<i>The Distribution of Murghiol Amphorae Type in the North-West Pontic Barbarian Area</i>	
Octavian BOUNEGRU Considérations concernant la cargaison des navires commerciaux de la Méditerranée à l'époque hellénistique et romaine: sources littéraires et archéologiques	193
Tatiana L. SAMOJLOVA Natural Resources of the Lower Dnestr River Area and the Economic Potential of Tyras and Other Ancient Centers of the Dnestr River Estuary Area	197
Valentina V. KRAPIVINA Trading Connections of Olbia Pontica in the 1 st -4 th Centuries A.D.	201
Florin TOPOLEANU, Antonio Enrico FELLE Un opaiț bizantin de origine syro-palestiniană din colecția Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești	205
<i>A Byzantine Lamp of Syrian-Palestinian Origin from the Collection of the Prahova County History and Archeology Museum, Ploiești</i>	
George NUȚU Mars from <i>Aegyssus</i>	209
Victor H. BAUMANN Anciens témoignages chrétiens à Noviodunum	219
Natalia CHIȘCĂ Scrierile Sfinților Părinți – sursă a tipologiei iconografice creștine	228
<i>The Writings of the Holly Fathers – source of Christian Iconographical typology</i>	
Vasile URSACHI Așezarea și necropola din sec. IV p.Chr. de la Săbăoani	239
<i>The 4th century A.D. settlement and necropolis from Săbăoani</i>	
Dan Gh. TEODOR Etapile finale ale culturii vechi românești în regiunile de la est și sud de Carpați	255
<i>Les étapes finales de la culture roumaine ancienne dans les régions de l'est et sud des Carpates</i>	
Vasile MĂRCULEȚ Quelques considérations sur le commerce génois avec esclaves aux Bouches du Danube et le liman de Nistre pendant la deuxième moitié du XIV ^e siècle	260
Măriuca RADU Cronica de la Nürnberg (1493) – preliminarii, performanțe, urmări	267
<i>Nuremberg Chronicle (1493) – preliminaries, performances, outcomes</i>	
Ștefan ȘTEFANESCU L'idée de l'unité du peuple roumain, fondement de son unité politique	277
Ioan OPRIS Emil Condurachi și stagiul roman	282
<i>Emil Condurachi and his Scholarship at Rome</i>	
Lucia MARINESCU Muzeul la început de mileniu	287
<i>The museum at the beginning of the millennium</i>	
Abrevieri	291
Lista publicațiilor Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea	294

OMAGIU

Gavrilă Simion la optzeci de ani

La sărbătorirea frumoasei vârste de optzeci de ani, după o întreagă viață de muncă și împliniri, domnul Gavrilă Simion adună între copertile acestui volum omagiul științific însumat, adus de mulți dintre colegii, colaboratorii și elevii săi în semn de admirație și prietenie. Venerabila vârstă, meritele profesionale unanim apreciate, autoritatea morală și, în sfârșit, recunoștința pe care mulți dintre noi i-o purtăm sunt tot atâtea motive pentru a vedea în persoana sa, fără exagerare, pe ultimul „patriarh” al arheologiei dobrogene și de a-i ura, și cu acest prilej, viață lungă, sănătate și multe bucurii, la care este atât de îndreptățit.

Autorul acestui cuvânt omagial nu și-a propus să analizeze și să prezinte în detaliu, sistematic, activitatea și opera științifică a lui Gavrilă Simion. Au făcut-o alții nu cu mult timp în urmă, cu competență și cu devotament, atunci când muzeul tulcean și-a sărbătorit a 50-a aniversare, iar dl. Simion împlinea 45 de ani de neostenită activitate în slujba acestei instituții*. Având privilegiul de a-l fi cunoscut în urmă cu peste patru decenii și de a mă fi bucurat în tot acest răstimp de generoasa sa prietenie, mă voi referi doar la unele aspecte ale personalității sale care, cred cu convingere, îi asigură o poziție remarcabilă în ierarhia arheologiei românești din ultima jumătate de veac. Astfel, pentru a-i înțelege drumul în arheologie, trebuie mai întâi să amintim șansa pe care a avut-o în timpul studiilor liceale la Ploiești de a fi fost elevul împătimitului cercetător al istoriei și monumentelor prahovene, Nicolae Simache. Simplă întâmplare? În anul 1955, profesorul și elevul aveau să ajungă în același timp directorii unor muzee cu mare potențial arheologic: cel dintâi la Ploiești, cel de-al doilea la Tulcea. Între timp, în anii studenției la Universitatea din București (1949-1953), tânărul Gavrilă Simion îi întâlnise pe eminenții profesori Ion Nestor, D.M. Pippidi, Emil Condurachi, Grigore Florescu, Gheorghe Ștefan, care i-au motivat opțiunea pentru arheologie și i-au oferit modele demne de urmat, respectate până la anii maturității și până în ziua de astăzi. La rândul lor, profesorii l-au apreciat și l-au încurajat pe calea urmată, urmărindu-i cu satisfacție realizările.

Probabil că cea mai mare, cea mai durabilă realizare a lui Gavrilă Simion este Muzeul, pentru care el va rămâne adevăratul *ctitor*, chiar dacă nu a fost primul său director. L-a preluat în 1955 ca *muzeu raional*, l-a transformat în 1964 în *Muzeul Deltei Dunării* și l-a adus în 1993 la statutul superior de *Institut de cercetări eco-muzeale*. În acest răstimp patrimoniul științific al muzeului a crescut și s-a diversificat la un nivel odinioară greu de imaginat. Astăzi este vorba, de fapt, de mai multe mari muzee: de istorie și arheologie, de artă, de etnografie și de științele naturii, la care se adaugă mai multe baze și situri arheologice, adevărate muzee în aer liber (Celic-Dere, Niculițel, Argamum, Noviodunum etc.). Creșterea nu a fost însă doar cantitativă, ci și, mai ales, de ordin calitativ. Colecțiile mult sporite cunosc astăzi condiții tot mai bune de conservare și de expunere în moderna locație de pe Dealul Monumentului. Unele monumente valoroase ale antichității, de pildă basilica de la Niculițel, au fost exemplar restaurate și sunt astăzi accesibile unui public larg. Activitatea editorială, inițiată în 1971 prin publicarea anuarului *Peuce*, s-a extins continuu; între altele, sub coordonarea lui Gavrilă Simion, au fost publicate volumele de acte ale celor patru colocvii internaționale de la Tulcea din anii 1993-2000. Pe lângă aceste acțiuni dedicate în special arheologiei funerare, de-a lungul timpului muzeul tulcean a găzduit numeroase reuniuni științifice naționale și internaționale cu rezultate și ecouri durabile. Ocazional, în anii '70, participanții la congresele Limesului roman, de Epigrafie sau de Tracologie, iar în anii '90 membrii Comitetului Executiv al UISPP

* Cf. *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000*, Tulcea, 2000, p. XXVII-XXXVI (E. Oberländer-Târnoveanu); tot acolo, p. XI-XIX, un istoric al instituției, semnat de cel sărbătorit.

s-au bucurat de ospitalitatea muzeului tulcean. Organizator iscusit, în toate aceste împrejurări Gavrilă Simion s-a dovedit a fi și un amfitrion perfect, binemeritând simpatia și recunoștința obștii arheologice românești și străine.

Marea deschidere a muzeului din Tulcea, contrastând cu patriotismul local și provincialismul întâlnite în alte locuri, s-a manifestat în întreaga „epocă Simion”. Ilustrativă în acest sens este colaborarea îndelungată cu Institutul de Arheologie al Academiei. Șantierelor de la Garvăn (*Dinogetia*), Capul Dolojman (*Argamum*), Piatra Frecăței (*Beroe*), Murighiol, Sarinasuf sau Babadag, inițiate de cercetători ai Institutului, s-au bucurat mereu de sprijinul muzeului, al directorului său, care a înțeles pe deplin importanța lor științifică. Mai devreme sau mai târziu, prin stăruința lui Gavrilă Simion și înțelegerea Institutului, multe materiale de pe aceste șantiere au revenit la Tulcea, intrând în patrimoniul muzeului*. În plan instituțional, aceeași deschidere opusă patriotismului local s-a manifestat printr-o generoasă și inteligentă „politică de cadre”, făcând ca muzeul tulcean să devină o adevărată pepinieră și totodată un caz unic în arheologia noastră. În preajma și cu sprijinul lui Gavrilă Simion au debutat și s-au afirmat în arheologie specialiști astăzi reputați, precum Victor H. Baumann, Andrei Opaț, Irina și Ernest Oberländer-Târnoveanu, Mihaela și Gheorghe Mănușu-Adameșteanu, Vasilica Lungu, Florin Topoleanu și alții. Nu se poate spune că acest sprijin a fost dezinteresat, dar sigur a fost vorba de interesul instituției, nu de unul personal. Împrejurarea că mai mulți dintre cei amintiți au făcut ulterior carieră în prestigioase instituții bucureștene vorbește despre calitatea acestei veritabile „școli tulcene” de arheologie și despre meritul celui ce a inițiat-o.

În cele din urmă, se cuvine a spune că principalul merit al sărbătoritului de astăzi rezultă din curiozitatea sa științifică, din structura sa de cercetător, din pasiunea sa pentru arheologie. Pentru o arheologie militantă, de teren, capabilă să extragă din „arhivele tăcute ale pământului” (cum ar fi spus Odobescu) informația indispensabilă pentru reconstituirea pas cu pas a trecutului nostru îndepărtat. Pentru colțul de țară ce i-a fost hărăzit și pentru regiunile înconjurătoare contribuția lui Gavrilă Simion este în acest sens considerabilă. Săpăturile sale de durată și de mare amploare au venit să dezvelească monumente de maximă importanță ale epocii fierului din nordul Dobrogei, precum necropolele de la Enisala și Ciucurova, așezarea și necropola de la Celic-Dere, cetățile de la Beidaud și Beștepe, aparținând în cea mai mare parte civilizației getice pre-romane. La fel, săpăturile întreprinse la Isaccea, în necropola anticului Noviodunum, au prilejuit descoperiri semnificative pentru prezența romană în regiunea gurilor Dunării. După cum se vede, mai multe dintre cercetările amintite au fost dedicate studiului sistematic, eventual exhaustiv, al unor necropole. Avem aici explicația interesului particular al lui Gavrilă Simion pentru domeniul arheologiei funerare, care l-a dus, în 1994, la inițierea Asociației de Studii de Arheologie Funerară și, în anii următori, a unei serii de colocvii internaționale cu această tematică. În 1996, la congresul de la Forlì, această asociație a aderat la Uniunea Internațională de Studii Pre- și Protoistorice, iar dl Gavrilă Simion a devenit președintele Comisiei XXX a UISPP, având ca scop *Studiul riturilor funerare din culturile pre- și protoistorice ale Europei de sud-est*. Alegerea în această poziție era un act de binemerită recunoaștere a activității sale de cercetător, dar și de promotor al colaborării internaționale într-un domeniu actual, prioritar, al arheologiei.

La o vârstă la care alții caută un refugiu în liniștea pensiei, arheologul Gavrilă Simion este încă o prezență activă în câmpul de activitate care l-a consacrat. El poate privi cu satisfacție înapoi, cântărind agoniseala unei vieți dedicate cercetării științifice și muzeologiei. Neobosit, el privește și înainte, cu gândul la finalizarea unor proiecte mai vechi, precum publicarea monografică a necropolelor de la Enisala și Celic-Dere.

Să-i dorim cu toții viață lungă și multă sănătate, pentru împlinirea dorințelor și proiectelor sale, spre bucuria colegilor, colaboratorilor și prietenilor săi.

La mulți ani!

Mircea BABEȘ

București, septembrie 2008

* Aduc aici, ca exemplu, și cazul săpăturilor pe care le-am efectuat în anii 1968-1969 în necropola daco-romană de la Enisala, cu finanțarea Institutului de Arheologie; la câțiva ani de la publicare (M. Babeș, SCIV 22, 1971, 1, p.19-45), la cererea perseverentă a d-lui Simion, materialele au fost cedate muzeului din Tulcea.

Iubite maestre,

Din îndepărtatul oraș transilvan Cluj, doresc din adâncul inimii să mă raliez și eu celorlalți confracți, care și-au pus talentul în a alcătui un volum omagial, aniversar, dedicat domniei tale, cu ocazia împlinirii a venerabilei vârste de 80 de ani.

Pentru mine, pensionar din 1999, subiectele științifice s-au epuizat. Cu toate acestea, mărturisesc că am fost deosebit de onorat când am primit invitația de a așterne câteva rânduri întru creionarea prof. dr. GAVRILĂ SIMION, de care mă leagă o frățească amicitie de peste 40 de ani !

Dragul meu, pentru mine ai reprezentat întotdeauna un exemplu grăitor în ce privește menirea unui istoric în a desluși tainele trecutului. Mai tânăr, cu exact 10 ani, ți-am urmat, cât am putut, pilda !

Ce aș putea spune despre prof. dr. GAVRILĂ SIMION ? Ai fost un strălucit învățat, un conștient și acribic cercetător, răstimp de 60 de ani. Din 1955, ai fost directorul Muzeului tulcean „Delta Dunării” pe care l-ai condus cu deosebită competență, muzeu care într-o scurtă perioadă de timp, a devenit o instituție complexă, de renume european, cu profil arheologic, istoric, de artă, etnografie și a ocrotirii mediului înconjurător din județul Tulcea (printre care și celebra „Deltă” a bătrânului Danubius).

Ai descoperit numeroase situri arheologice (în special preistorice), majoritatea cu valoare de unicat. Pasionat de studii pluridisciplinare, ai creat „Institutul de Cercetări Eco-Muzeale al Dunării de Jos”, conducând această instituție (singulară în țara noastră) între anii 1993-2002. Ai înființat „Centrul de Documentare de Pre și Protoistorie Celic-Dere” (bijuterie de construcție și aparatură de cercetare științifică), care figurează sub egida „Asociației de Studii pentru Arheologie Funerară”, din cadrul „Uniunii internaționale de Studii Preistorice și Protoistorice”, iar la Congresul mondial de la Forli (Italia, 1996) ai fost ales ca președinte al Comisiei a XXX-a de „Arheologie funerară”.

Ai organizat o suită de expoziții naționale și internaționale de prestigiu, ai colaborat frățește cu unități muzeale din țară (printre care de multe ori și cu Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca), ai participat la un număr impresionant de congrese, simpozioane, „mese rotunde”, conferințe ș.a., din România și de peste hotare, cu comunicări deosebit de atractive, care au captat atenția unanimă a auditoriului.

Ai lucrat în Comisia Națională de Arheologie. Pilduitoare sunt reușitele domniei tale în ce privește organizarea completă a sesiunilor de Tracologie, Rapoarte Arheologice. Ai înființat Anuarul Muzeului tulcean, *Peuce*, care an de an își va câștiga un binemeritat prestigiu atât în țară, cât și în străinătate.

Ai îndrumat cu răbdare și migală pașii șovăitori, de început, a atâtor generații de tineri arheologi.

Referindu-mă la opera științifică a domniei tale, pot afirma că este cu totul impresionantă. Din această gamă largă și valoroasă de lucrări, voi enumera doar două recente volume de referință, este vorba de *Culturi antice în zona Gurilor Dunării și Opaște greco-romane de bronz din România*, ultima carte fiindu-mi mult apropiată, datorită profilului ei de istorie clasică.

Dragul meu, ai un *curriculum vitae* extraordinar, cum puțini oameni se pot mândri, o viață plină de realizări, multe din cele concepute de domnia ta vor dăinui timp îndelungat. Ai reușit, pe deplin, să aduci în atenția specialiștilor și a publicului larg, istoria unui popor, cu vatră strămoșească și existență în spațiul carpato-danubiano-pontic.

Mereu îmi revin în minte plăcutele amintiri privind „peregrinările” noastre pe la puncte arheologice dobrogene și transilvane antice și repetate întâlniri la diferite manifestări științifice naționale și internaționale de profil.

Cu ocazia împlinirii frumoasei vârste de 80 de ani îți doresc, din toată puterea ființei mele, sănătate îndelungată și împlinirea tuturor dorințelor !

Bunul Dumnezeu să-ți aibă în pază familia !

Nici un nor să nu-ți întunece viața !

AD MULTOS ANNOS !

Cu alese sentimente și prețuire,

Dinu POP

Cu profesorul Gavrilă Simion în China

Această carte, dedicată decanului de necontestat al muzeografiei românești – prof. dr. Gavrilă Simion la ceas aniversar, se vrea desigur o monografie cât mai obiectivă a vieții și activității marelui Om de Știință.

L-am cunoscut în anul 1969 într-o încăpere modestă dar ticsită de cărți, acolo, la Tulcea. M-a fascinat pur și simplu vorbindu-mi cu patos despre multele sale proiecte, mai ales arheologice. Mi s-a părut că am în față un vulcan de unde te poți aștepta în orice moment să țâșnească lava incandescentă a minții sale plină de neastâmpăr. Am revenit la Tulcea an de an, iar mai târziu (după 1989) mi-a făcut onoarea să mă coopteze în Consiliul Științific al muzeului-institut de cercetare pe care Domnia Sa îl conducea.

Cititorul acestor rânduri nu va fi, deci, surprins de ce am făcut tot ceea ce era posibil în toamna anului 1993 (pe atunci îndeplineam funcția de director la Direcția Patrimoniul Mobil din Ministerul Culturii și Cultelor) pentru ca proaspătul numit președinte al Comisiei Naționale a Muzeelor și Colecțiilor din România – dr. Simion Gavrilă, să facă parte din delegația ce urma să facă o documentare științifică în China.

Am trecut, deci, peste Marea Neagră, Istanbulul iluminat feeric, Marea Arabiei, delta Indului, peste crestele veșnic înzăpezite ale Munților Himalaia, peste Podișul Tibetului ca să poposim la Beijing.

Cu o curiozitate specifică oricărui mare arheolog, l-am văzut, din primul moment al vizitei noastre în China, interesat de monumente, palate, cetăți, de Zidul Chinezesc, dar mai ales de rezultatele cele mai recente ale cercetărilor arheologice, de modalitățile concrete și specifice de restaurare-conservare a artefactelor rezultate din săpături.

Nota peste tot fapte, impresii; comenta cu înflăcărare tot ce nu făcuse până atunci parte din „dosarul arheologic și muzeografic” al domnului președinte S. Gavrilă. Seara comentam până târziu cele văzute, cele învățate etc., căci împărțeam de regulă aceeași cameră de fiecare dată la alt hotel.

Trebuia să facem față la nenumărate „momente de protocol” nu de puține ori „garnisite” cu tot felul de bunătăți culinare pe care stomacurile noastre de carpatini nu le cunoscuseră vreodată. Participa cu eleganță, cu competență și mare respect la discuțiile pe care gazdele noastre din China ni le planificaseră cu multe săptămâni mai înainte. Eu și Tereza Sinigalia (pe atunci Director la Direcția Patrimoniul Imobil din Ministerul Culturii și Cultelor) aveam a ne felicita reciproc pentru că am ajuns în această uriașă țară să ne putem bucura cu adevărat de prezența alături a unui Om minunat.

I-a dat Dumnezeu nu numai o uriașă putere de muncă, dar și harul comunicării, gentilețea unui suflet ales, ponderea echilibrată (uneori poate prea modestă) în faptă și cuvânt. Și, peste toate, o camaraderie pe care n-o mai poți uita vreodată.

După întoarcerea în țară am încredințat tiparului însemnările mele de călătorie* prilejuite și de aniversarea a 55 de ani de la stabilirea relațiilor diplomatice româno-chineze. Sunt în acele rânduri nenumărate referiri la superlativ despre harnicul, talentatul cercetător, dascălul și muzeograful Simion Gavrilă care și-a cimentat locul în sufletul și inima celui ce semnează aceste rânduri (însoțite de câteva imagini de călătorie avându-l în prim-plan) în primul rând prin marea lui Omenie. Și mă întreb: unde sunt și câți sunt cei ce s-au adăpat, vreme de o viață, din mult prea plinul generozității sale ?

La o vârstă „de bilanț” îți doresc, iubite și stimate prietene, ceasuri de bătrânețe cât mai liniștită, multă sănătate și putere de muncă!

Ioan GODEA

Oradea, de Sf. Toader, 2008

* Vezi: *Biharea. Culegere de studii și materiale de etnografie și artă*, vol. XXVI-XXVII, Oradea, 2005, 277-309.

Lista lucrărilor de specialitate publicate de dr. Gavrilă Simion

Volume de autor

- 2003** – *Culturi antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie și protoistorie*, I, Tulcea.
– *Opaițe Greco-romane de bronz din România*, Tulcea.
- 2006** – *Despre Muzeu – Muzeologie – Muzeografie*, Chișinău.
- 2008** – *Jijila–Cetățuie. O așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei* (în colaborare cu V. Sîrbu și S. Ailincăi), Brăila.

Cataloge de expoziție

- 2003** – *Des racines communes. Aveyron, Franța – Tulcea, România* (coautor).
- 2005** – *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul mediu* (coautor), Tulcea.

Articole, Studii, Note

- 1960** – *Un tezaur de monede republicane din Dobrogea* (în colaborare cu C. Preda), SCN 3, 545-546.
- 1961** – *Săpături de salvare de la cimitirul roman de la Isaccea* (în colaborare cu E. Bujor), Materiale 7, 391-400.
- 1962** – *Cercetările arheologice de la Telița* (în colaborare cu Gh.I. Cantacuzino), Materiale 8, 373-383.
- 1964** – *Le grand trésor de monnaies et lingots des XIIIe et XIVe siècle trouvé en Dobroudja Septentrionale* (în colaborare cu O. Iliescu), RÉSEE 2, 1 - 2, 217-228.
- 1971** – *Cultura traco-getică în lumina izvoarelor arheologice descoperite în necropola de la Enisala*, Peuce 2, 63-131.
– *Descoperiri arheologice pe grindurile din Delta Dunării*, Peuce 2, 47-63.
– *Tezaurul de monede romane imperiale descoperite la Isaccea și atacul gotic din vremea lui Gallienus* (în colaborare cu C. Preda), Peuce 2, 167-179.
– *Necropola feudal-timpurie de la Nalbant*, Peuce 2, 221-249.
– *Observații asupra unor probleme numismatice și economice la Dunărea de Jos în lumina unor tezaure monetare de la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. XIX*, Peuce 2, 405-409.
– *Un nou punct de vedere în muzeologie*, Peuce 2, 405-409.
- 1972** – *Muzeul „Delta Dunării” (Forme și principii noi în organizarea unui complex muzeal la Tulcea)*, RevMuz 9, 3, 200-202.
– *Planul organizării unui Complex muzeal la Tulcea*, RevMuz 9, 3, 203-222.
– *Obiective muzeale în județul Tulcea*, RevMuz 9, 3, 238-240.
- 1973** – *Estimații previzionale asupra Dobrogei în anul 2000*, Probleme economice 26, 102-104.
- 1974** – *La culture géto-dace du nord de la Dobroudja dans la lumière des découvertes d'Enisala*, Thracia 3, Serdicae, 291-304.

- 1975 – *Quelques remarques à la civilisation gétique des centres et forteresses autochtones de Dobroudja à la fin du Hallstatt et au commencement du La Tène*, Knjiga 24, Sarajevo, 237-248.
- 1976 – *Les Gètes de la Dobroudja Septentrionale du VIe au Ier siècle av.n.è.*, Thraco-Dacica 1, 143-163.
- 1977 – *Cetatea geto-dacă de la Beștepe, com. Mahmudia*, Peuce 6, 31-49.
– *Necropolele getice de la Enisala și Telița*, Peuce 6, 49-73.
– *Descoperiri noi pe teritoriul Noviodunensis*, Peuce 6, 123-149.
- 1980 – *Așezarea hallstattiană de la Beidaud – Tulcea* (în colaborare cu E. Lăzurcă), Peuce 8, 37-54.
– *Șantierul arheologic Troesmis*, Peuce 8, 153-288.
– *Coordonate istorico-geografice*, în Secoșan, E., Pârâu, S., *Costumul popular din județul Tulcea*, Tulcea, 8-14.
- 1983 – *Delta Dunării, dincolo de imagini*, în Miclea, I., *Delta Dunării*, București.
- 1984 – *Un cuptor roman de ars bombarde de la Telița*, Peuce 9, 67-74.
– *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, Peuce 9, 75-96.
– *Un Eros trouvé à Valea Teilor, département de Tulcea*, Peuce 9, 333-336.
- 1985 – *Eléments de civilisation grecque classique dans le monde gétique de la zone istro-pontique*, în *Praktika, Actes du XIIe Congrès International de Archéologie Classique, Athéna, 4-10 sept. 1983*, Atena, 272-279.
- 1988 – *Les bronzes figurés romains trouvés dans la région du Bas-Danube et la question de leur origine*, în *Griechische und römische Statuetten und Akten der 9.Tagung über antike Bronzen, Wien, 21-25 april 1986*, Wien, 365-379.
- 1989 – *Geneza civilizației geto-dace (sec. VII - V î.e.n.)*, Symposia Thracologica 7, 213-223.
- 1991 – *Trei piese romane de artă monumentală descoperite la Isaccea, jud. Tulcea*, RMI 60, 2, 3-7.
– *O nouă cultură de la începutul epocii bronzului pe teritoriul istro-pontic*, Peuce 10, 33-41.
- 1992 – *Das Hügelgrad mit Schnurverzierten gefässen von Independența (Kreis Tulcea)*, în *Beiträge zue Problematik der Schnurverzierten Keramik Südosteuropas, von Petre I. Roman, Ann Dodd-Oprîțescu, Pál Janos, Mainz am Rhein, 198 - 199, Taf. 17*.
– *Geții de la Dunărea de Jos și civilizația lor*, în *Probleme actuale ale istoriei naționale și universale*, Chișinău, 18-47.
– *Geții și sciții dinspre Gurile Dunării*, Carpica 23, 1, 95-105.
- 1993 – *Les gètes du Bas-Danube à l'âge du fer: Leurs stations et leurs fortifications*, în *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 sept. 1991*, III, Bratislava, 283-290.
- 1994 – *La population de la région du Bas-Danube aux VIIe - Ve siècles av. J.-C.*, Starinar, N.S. 43-44, 1992-1993, 23-40.
– *Rituri și ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum*, Pontica 27, 91-105.
- 1995 – *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea) avec une expertise de S. Apostolescu, A. Scarlat et V. Zoran*, Dacia, S.N. 38-39, 121-149.
– *Méthodes de datation et de localisation des centres de production des bronzes romaines découvertes dans la région du Bas-Danube*, în *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nijmegen, 1992, Provincial Museum G.M. Kam, Nijmegen*, 215-228.
– *Das Gräberfeld von Ciucurova*, Thraco-Dacica 16, 1-2, 151-170.
– *O nouă necropolă getică la Murighiol, jud. Tulcea*, Peuce 11, 265-302.
– *Necropola de la Celic-Dere*, Analele Dobrogei, S.N., An I, 1, 250-253.
- 1996 – *Vase romane de bronz descoperite la Noviodunum*, Peuce 12, 113-142.
– *Gètes et Scythes aux Bouches du Danube*, în *Actes du XIIIe Congrès International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, 8-14 sept. 1996, Forli-Italia*, IV, Forli, 753-764.
– *Points de vue concernant une chronologie absolue de l'age du fer au bas Danube*, în *Thracian World at the Crossroad of Civilization. Actes du VIIe Congrès International de Thracologie, Mangalia, Constanța, Tulcea, II, București*, 519-566.
- 1997 – *Le site de Celic-Dere. Interprétations ethnoculturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final*, în *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, sept. 1993, Tulcea, Tulcea*, 231-252.
- 1998 – *Nécropoles des Bouches du Danube: pratiques, rituels funéraires et ethnicité*, în *Nécropole et Pouvoir - Idéologie, pratiques et interprétations, Actes du Colloque „Théories de la nécropole antique”, Lyon, 21-25 janvier 1995, Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen 27, Paris*, 167-190.
– *O locuință cu ceramică de factură tătărească descoperită în nordul Dobrogei*, ArhMold 21, 231-238.

- 2000** – *Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic Dere*, în *Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes de I^e Colloque International d'Archéologie Funéraire, 1995, Tulcea*, Tulcea, 69-82.
 – *Une tombe à enclos circulaire sur la vallée de Telița* (în colaborare cu E. Lăzurcă), în *Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes de IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, 1995, Tulcea*, Tulcea, 83-88.
- 2001** – *Mitul lui Phaeton în iconografia unor lucrări de artă antice și medievale*, *Pontica* 33-34, 387-395.
 – *Cultures et groupes culturels dans la région du bas Danube à la fin du Bronze récent*, în *Spațiul nord-carpatic în Epoca Bronzului*, Baia Mare, 315-333.
- 2002** – *Un nouveaux point de vue sur la théorie de Vasile Pârvan concernant le rapport entre la civilisation du fer au nord de l'Italie et celle des régions carpto-danubiennes*, *SAA* 7, 67-82.
 – *Cuvânt introductiv pentru o carte rară*, în *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, București, 213-224.
- 2003** – *O necropolă din sec. VI-V a.Chr. la Isaccea*, *Peuce*, S.N. 1 (14), 113-128.
 – *Un cuvânt pentru profesorul meu*, *CAMNI* 12, 37-39.
- 2004** – *Stepele Bugeacului în mileniiile II-I a.Chr.* (în colaborare cu I. Niculiță, T. Arnăut, A. Zanoci), în Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M., *Thracians and the Circumpontic World*, I, Chișinău, 285-322.
 – *Des enterrements de l'épique d'Hérodote dans la nécropole gétique d'Enisala*, în Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M., *Thracians and the Circumpontic World*, II, Chișinău, 13-28.
 – *Une découverte homérique dans la vallée de Telița, le département de Tulcea* (în colaborare cu E. Lăzurcă), în Rogozea, P., Cedică, V. (eds.), *Festschrift für Florin Medeleț. Zum 60. Geburtstag*, Timișoara, 223-250.
- 2005** – *Arme și podoabe inedite de bronz din județul Tulcea*, *Pontica* 37-38, 100-110.
 – *Présences interethniques dans la région des embouchures du Danube aux VIe - Ve siècles av. J.-C.*, în Cojocaru V. (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 43-58.
- 2006** – *Gemele din colecția ICEM Tulcea*, *Peuce*, S.N 3-4, 173-182.
 – *Tumulul de la Adâncata – jud. Ialomița* (în colaborare cu E. Rența și V. Nițulescu), în Lungu, V., Simion, G., Topoleanu, F. (eds.), *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer)*, *Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire*, Tulcea, 89-104.
 – *Prezențe scitice în teritoriul Orgamei*, în Mănucu-Adameșteanu, M. (ed.), *Orgame/Argamum. À la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International. 40 ans de recherche archéologiques à Orgame/Argamum*, București, 263-281.
- 2007** – *Noi descoperiri în necropola tumulară romană de la Isaccea (Noviodunum), jud. Tulcea*, *Pontica* 50, 307-338.
 – *Le rapport entre les tombes de la nécropole tumulaire romaine et la société de Noviodunum au IIème ap. J.-C.*, *Istros* 14, 177-194.
 – *Une officine de céramique tournée de type grec en milieu gète ? Le cas de Beidaud* (în colaborare cu V. Lungu și P. Dupont), *Eirene* 43, 25-57.
 – *O aplică cu chipul Medusei descoperită la Celic-Dere*, *Peuce*, S.N. 5, 183-186.
 – *Piese sculpturale din marmură descoperite în nordul Dobrogei și problema provenienței lor. Cu expertize realizate de Norman Herz, Mircea Penția, Mihai Soroiu, Marin Șecleman*, în *Omagiu lui Florea Costea*, Brașov, 317-347.
- 2008** – *Sarcofagele romane din muzeul de la Tulcea*, *Peuce*, S.N. 6, 251-276.
 – *The Archaeology of the Danube Delta*, *Plural* 31, 1, 59-62.
 – *Sulina in History*, *Plural* 31, 1, 312-314.

Tabula Gratulatoria

Sorin Cristian Ailincăi (Tulcea)	Ionel Căndea (Brăila)
Maria Alexandrescu Vianu (București)	Viorel Căpitanu (Bacău)
Petre Alexandrescu (București)	Constantin Chera (Constanța)
Marius Alexianu (Iași)	Costel Chiriac (Iași)
Dorin Alicu (Cluj-Napoca)	Viorel Ciubotă (Satu Mare)
Tudor Arnăuț (Chișinău)	Maria Čičikova (Sofia)
Alexandru Avram (Paris)	Natalia Chișcă (Chișinău)
Igor Babaian (Chișinău)	Victor Cojocaru (Iași)
Mircea Babeș (București)	Alexandra Comșa (București)
Alexandre Baralis (Istanbul)	Mihai Constantinescu (București)
Alexandru Barnea (București)	Florea Costea (Brașov)
Victor Henrich Baumann (Tulcea)	Zaharia Covacef (Constanța)
Maria Bărbulescu (Constanța)	Gabriel Custurea (Constanța)
Angelica Bălos (Deva)	Jean Delmas (Rodez)
Lucrețiu Bârliba (Iași)	Marie-Thérèse Dinahet (Lyon)
Dan Berindei (București)	Cristina Dinu (Tulcea)
Pierre-Marie Blanquet (Rodez)	Lidia Domaradzka (Praga)
Ioana Bogdan-Cătănicu (Cluj-Napoca)	Gheorghe Dumitroaia (Piatra-Neamț)
Christinane Boube (Toulouse)	Pierre Dupont (Lyon)
Octavian Bounegru (Iași)	Antoinette Gerharte-Witteveen (Nymegen)
Jean Bourgeois (Gent)	Camelia Geanbai (Tulcea)
Jan Bouzek (Praga)	Petre Gherghe (Craiova)
Livia Buzoianu (Constanța)	Ion Glodariu (Cluj-Napoca)
Constantin Cabuz (Tulcea)	Ioan Godea (Oradea)

Mihai Gorgoi (București)	Marian Neagu (Călărași)
Philippe Gruat (Rodez)	Mircea Negru (București)
Radu Harhoiu (București)	Péter Németh (Budapesta)
Sergiu Haimovici (Iași)	Andrei Nicic (Chișinău)
Eugen Iaroslavschi (Cluj-Napoca)	George Nuțu (Tulcea)
Constatin Iconomu (Iași)	Ernest Öberländer-Târnoveanu (București)
Mihai Irimia (Constanța)	Irina Öberländer-Târnoveanu (București)
Gabriel Jugănaru (Tulcea)	Liuba Ognenova-Marinova (Sofia)
Carol Kacsó (Baia Mare)	Ioan Opriș (București)
Camelia Kaim (Tulcea)	Luiz Oosterbeek (Tomar)
Ibrahima Keita (Tulcea)	Steluța Pârâu (Tulcea)
Serghei Dimitrovici Kryinski (Kiev)	Constantin C. Petolescu (București)
Valentina V. Krapivina (Kiev)	Gheorghe Papuc (Constanța)
Attila László (Iași)	Carlo Peretto (Ferrara)
Gheorghe Lazarovici (Cluj-Napoca)	Rafaelo Peretto (Rovigo)
Vasilica Lungu (București)	Zoe Petre (București)
Virgil Lungu (Constanța)	Mihai Petrescu (Tulcea)
Michele Maille (Belmont sur Rance)	Ioan Piso (Cluj-Napoca)
Mihai Marinache (Tulcea)	Valentina Postelnicu (Tulcea)
Lucia Marinescu (Chișinău)	Măriuca Radu (Brașov)
Mihale Matarangă (Tulcea)	Nicolae Răileanu (Chișinău)
Natalia Mateevici (Chișinău)	Eugenia Redina (Odessa)
Gheorghe Mănucu-Adameșteanu (București)	Elena Rența (Slobozia)
Mihaela Mănucu-Adameșteanu (București)	Petre Roman (București)
Vasile Mărculeț (Mediaș)	Pierre Rouillard (Paris)
Cristian Micu (Tulcea)	Tatiana Samojlova (Odessa)
Florian Mihail (Tulcea)	Silviu Sanie (Iași)
Dumitru Morariu (București)	Lucica Savu (Brașov)
Crișan Mușețeanu (București)	Siegmar von Schnurbein (Frankfurt)
Dan Nicolae (Tulcea)	Christian Schuster (București)
Virgil Nițulescu (București)	Carmen Simionescu (Tulcea)
	Valeriu Sîrbu (Brăila)

Georgeta Stoica (București)
Rodolfo Striccoli (Bari)
Alexandru Suceveanu (București)
Igor Șarov (Chișinău)
Radu Ștefănescu (Brașov)
Ștefan Ștefănescu (București)
Suzanne Tassinari (Paris)
Dan Gh. Teodor (Iași)
Silvia Teodor (Iași)
Răzvan Theodorescu (București)
Florin Topoleanu (Tulcea)
George Trohani (București)

Aris Tsaravopoulos (Atena)
Vasile Ursachi (Roman)
Rodica Ursu-Naniu (București)
Eugen Ursu (București)
Nicolae Ursulescu (Iași)
Valentin Vasiliev (Cluj-Napoca)
Alain Vernet (Millau)
Alexandru Vulpe (București)
Eugenia Zaharia (București)
Mihail Zahariade (București)
Aurel Zanoci (Chișinău)

Néolithique et Énéolithique / Chalcolithique: réalités archéologiques et traditions terminologiques*

Nicolae Ursulescu

Rezumat: Studiul de față ridică unele probleme referitoare la reevaluarea sistemelor de perioadizare a neo-eneoliticului în general și în special a celui din spațiul românesc.

Cuvinte cheie: terminologie arheologică, neolitic, eneolitic, epoca cuprului.

Mots clef: terminologie archéologique, Néolithique, Énéolithique, Âge du Cuivre.

L'utilisation d'une terminologie adéquate dans la présentation de la Préhistoire a une importance à part, notamment parce que l'étude de cette période ne bénéficie pas de l'apport des sources écrites, ce qu'il impose une attention en plus à l'élection des termes capables à caractériser le plus précis possible le stade d'évolution atteint d'une communauté dans une certaine étape. On voit le plus claire cette chose dans le choix de la terminologie pour la désignation de grandes périodes de la Préhistoire. A la différence de la période de début de la recherche archéologique, quand les données concrètes étaient extrêmement réduites et ne permettaient pas la formation d'un tableau ample sur les sociétés préhistoriques, en même temps avec l'accroissement du nombre des découvertes et l'accumulation d'un immense bagage de données, l'archéologue est obligé à utiliser des termes très précis, rigoureusement définis, afin de surprendre le stade exact d'évolution d'une communauté ou d'une civilisation. Ainsi, même pendant le XIXème siècle on a ressenti la nécessité du remplacement du „système de trois périodes” (Pierre, Bronze, Fer) avec celui de „cinq périodes” (Paléolithique, Néolithique, Mésolithique, Bronze, Fer).

Comme on sait, le néolithique a reçu son nom à base de typologie, par la comparaison de la nouvelle technique du polissage avec celle plus ancienne de la taille¹. A l'absence des moyens plus précis de datation et en fonction du nombre réduit des découvertes, au néolithique on a attribué un laps court d'existence. Même dans le moment de l'apparition de célèbre ouvrage de chronologie de V. Milošević², pour le néolithique a été réservé, en grands traits, le IIIème millénaire et seulement hypothétiquement les commencements étaient montés vers la fin du IVème millénaire. Dans cette question il s'agissait aussi d'une mentalité profondément enracinée, qui ne pouvait pas concevoir que le néolithique de l'Europe aurait pu développer avant des cultures qui précèdent directement l'apparition de l'État dans la Mésopotamie et l'Égypte³. De même, dans ce temps-là, dans les régions du Proche-Orient ne se connaît encore les anciens niveaux néolithiques et ne se présumait pas la „révolution” apportée par la découverte du néolithique acéramique.

Même dans cette situation, quand le vrai contenu du néolithique et l'extension chronologique de ceci étaient connues extrêmement lacunaire, cependant, on a senti la nécessité, encore de la fin du XIXème siècle, d'essayer la délimitation d'une période finale du néolithique, sous le nom de l'„Âge du Cuivre” (*Kupferzeit*)⁴. Bien que, selon notre opinion, le terme, très utilisé encore⁵, n'est pas le plus indiqué afin de désigner la période finale du néolithique, il suggérait, cependant, l'observation réelle que le stade supérieur d'évolution du néolithique, où on constate l'utilisation consistante des objets en cuivre, représente autre chose que le néolithique proprement-dit. Mais, personnellement, nous considérons ce terme (*Kupferzeit*) trop exclusif, parce qu'il fait de référence seulement à la nouvelle matière première, omettant en totalité le fait que la majorité des outils continuait être réalisée en pierre⁶. C'est le motif pourquoi, dans la plus grande partie des écrits archéologiques sur l'Âge de la Pierre, on a préféré les termes *énéolithique* ou *chalcolithique*, avec la même valeur sémantique (l'Âge du Cuivre et de la Pierre), mais avec des étymologies partiellement différentes.

* On dédie cette étude à la personnalité d'exception de l'historiographie et de la muséologie roumaine, au Monsieur le dr. Gavrilă Simion, lequel nom se confond avec celui de l'institution par lui créée – le Musée de Tulcea – arrivée, par ses efforts, au rang d'Institut de Recherches Eco-Muséales, unique dans le paysage scientifique et muséal de Roumanie. On dédie aussi ces rangées pour le fait que M. G. Simion, en permanence ouvert vers une large collaboration, a transformé Tulcea dans un endroit d'attraction aux archéologues de partout.

¹ Lubbock 1865.

² Milošević 1949.

³ Montelius 1899; Montelius 1903.

⁴ Pulszky 1884.

⁵ Par exemple, Müller-Karpe 1974; Lichardus 1991; Kalicz 1970; Horedt 1968; Lazarovici, Lazarovici 2007.

⁶ Ursulescu 2002, 53.

C'est l'important que l'apparition de ces termes a montré clairement que l'époque néolithique a, à son cadre, deux grandes étapes d'évolution: celle du néolithique proprement-dit et celui de l'énéolithique / chalcolithique. Dans la même manière comme dans le cas du néolithique, quand l'époque a été dénommée sur la base de quelques observations typologiques, sans tenir compte de son contenu réel (la transition à un nouveau mode de vie), aussi à la définition de soi-disant „Âge du Cuivre” ou du chalcolithique on a pris en considération seulement l'apparition du cuivre, sans tenir compte d'autres modifications qui accompagnent, en fait, le passage de néolithique à l'énéolithique. Aujourd'hui on connaît que l'énéolithique représente, au regard de néolithique, une société mieux structurée du point de vue social, ainsi que montre une série d'éléments mis au jour par les découvertes archéologiques:

- des agglomérations avec l'espace destiné à l'habitat délimité par des oeuvres de fortifications (palissades, fossés, même des vallums en terre) apparaissent, ainsi que les terrains agricoles sont placés en dehors du périmètre proprement-dit de l'habitat;
- les habitations de telles agglomérations sont disposées selon un certain plan (de rangées, des cercles, des groupes);
- d'habitude, dans la zone centrale, on réserve un espace destiné aux assemblées de la communauté et dans le cas des habitats plus importants ici on peut bâtir une construction d'un caractère à part, qui joue, peut-être, le rôle de sanctuaire;
- des différenciations entre les habitats apparaissent, quelques-uns, par leurs dimensions et par leurs fonctions, ayant un rôle principal, en rapport avec d'autres secondaires. Ce fait semble indiquer l'existence d'une quelque organisation territoriale (peut-être même administrative) au niveau gentilique ou tribal;
- les habitats principaux contient, en soi-même, les germes de l'urbanisme; ces tendances peuvent évoluer ou stagner, en fonction de divers éléments;
- on délimite les espaces destinés aux défunts de ceux réservés à l'habitat; apparaissent les *nécropoles* (des “villes des morts”), tandis que dans le néolithique proprement-dit les tombes étaient placées entre les habitations ou même sous les planches de celles-ci;
- du point de vue social, on produit un début d'hierarchisation de la société néolithique; quelques différenciations entre les membres de la communauté sont saisissables sur la voie archéologique (l'existence de quelques objets de prestige comme les sceptres en pierre, des haches en métal avec les bras croisés, des parures, y compris en métaux précieux etc.; des différences nettes de mobilier entre les tombes de la même nécropole; des différences entre les types et les inventaires des habitations)⁷. La grandeur immense de quelques habitats énéolithiques (quelques-uns avec centaines d'habitants)⁸, l'existence d'une planimétrie, l'édification de quelques travaux à caractère collectif montre que, pour la direction de ces collectivités, il était nécessaire une institution coordonatrice, dénommée dans l'anthropologie culturelle *chiefdoms*⁹.

Donc, le moment de début de l'énéolithique, conçu en tant qu'étape supérieure du néolithique, n'il doit lié seulement de l'aspect métallurgique, mais suppose une série de changements profonds dans la structure de l'ancienne société néolithique, ce qu'il signifie qu'il doit juger l'*ensemble* (l'existence d'une société hierarchisée) et pas seulement le *particulier* (l'existence de quelques outils en cuivre de grandes dimensions, réalisés par la fonte). La présence ou l'absence du cuivre en certains contextes archéologiques peut être aussi le résultat du hasard des découvertes. Ni le mode d'obtention des pièces en métal (soit que d'un matériel natif, soit que par l'extraction de minerai), ni la technique d'ouvrage (soit que par le martelage, à froid ou à chaud, soit que par la fonte en moules), ni les dimensions de ces pièces ne constitue des éléments définitoires décisifs pour la délimitation de l'énéolithique par rapport du néolithique proprement-dit, dans la même manière dont la présence ou l'absence de la céramique et des outils en pierre polie ne représente pas, aujourd'hui, des éléments déterminants pour l'attribution d'un habitat au mésolithique ou au néolithique. **L'énéolithique incombe, donc, une série de traits plus complexes, qui caractérisent la société néolithique, à son ensemble, dans un moment supérieur de son évolution.**

Dans l'élection du moment qui sépare l'énéolithique de néolithique, le préhistorien a de choisir: soit qu'il cherche, avec l'aide des preuves archéologiques, les **critères** qui permet objectivement l'établissement du moment de la séparation dans un contexte historique bien défini, soit qu'il continue **aller sur la voie commode d'une tradition** avec des racines dans une période reculée, quand les découvertes étaient insuffisantes afin de permettre un jugement du stade atteint par l'ensemble de la société néolithique dans un moment donné. De ce fait, il résulte aussi la diversité des systèmes de périodisation du néolithique, utilisées à présent en divers pays ou voire dans le même pays. Sans d'être seulement un simple problème conventionnel de classification des découvertes archéologiques, un système de périodisation peut suggérer, par un *key word*, la caractérisation

⁷ Ursulescu 1995, 77-78.

⁸ Šmaglij, Videjko 2001-2002, 44-140; Korvin-Piotrovskij, Krut, Rižov 2003.

⁹ Service 1962, 143-144; Ellis 1984, 197-199.

succincte du stade d'évolution où s'encadre une communauté ou une civilisation. C'est pourquoi, que l'utilisation aléatoire, sans une justification théorique, d'une périodisation, produit la confusion parmi les spécialistes, surtout dans le cas où ne s'indique pas le système utilisé.

Dans l'archéologie de la Roumanie on utilise, à présent, plusieurs systèmes de périodisation. Il y a de plus en plus rares les chercheurs qui font encore appel à l'ancien système tripartit du néolithique, qui ne pris pas en considération l'existence du stade énéolithique. C'est le principal défaut de ce système qu'il introduit, dans le cadre des trois grandes périodes (néolithique ancien, moyen et tardif), des horizons culturels différents du point de vue chronologique et même en ce qui concerne l'origine, ce qui ne permet pas la mise en évidence du rythme réel de l'évolution, conformément aux données archéologiques. Par exemple, dans le terme du néolithique ancien, au cadre de ce système de périodisation, sont incluses tant la culture Starčevo-Criș (d'origine méridionale) que la culture de la céramique rubanée (d'origine central-européenne) – des cultures qui, de plus, se trouvent dans un rapport de succession chronologique.

La plus grande partie des archéologues accepte, à présent, l'existence des deux grandes périodes (le néolithique et l'énéolithique/chalcolithique), mais le passage d'une à l'autre est placé aux moments historiques différents. Ainsi, beaucoup d'archéologues considèrent qu'on peut parler d'énéolithique seulement du moment de l'apparition de grands outils fondus en cuivre, c'est-à-dire le moment de transition à l'ancien „néolithique tardif”, où on forme les civilisations les plus élevées du néo-énéolithique au Nord du Danube (Gumelnița, Petrești, Sălcuța, Cucuteni, etc.).

Personnellement, je considère que ceci représente seulement le stade haut, développé, atteint par l'énéolithique au Nord de Danube, mais son apparition a été préparée par un stade de l'énéolithique ancien, où ont évolué les cultures par lesquelles se sont formées graduellement les grandes civilisations énéolithiques¹⁰. Il y a presque un consensus parmi les spécialistes qu'entre les cultures de l'énéolithique ancien et celles de l'énéolithique développé on peut parler d'un processus naturel d'évolution interne de la même population, qui a reçu aussi quelques influences externes. C'est pourquoi, on croit qu'il est justifié à parler des complexes culturels, avec une évolution en succession, comme Boian-Gumelnița, Précucuteni-Cucuteni, Vădastra-Sălcuța, Turdaș-Petrești, Tisa-Tiszapolgár. La grande partie des traits d'une société énéolithique développé on retrouve, dans un stade incipient, encore de l'énéolithique ancien, c'est-à-dire des habitats avec l'espace délimité par des fossées, une certaine disposition des habitations dans le cadre du site, l'apparition de premières nécropoles, un début de métallurgie du cuivre, etc.

Nous croyons qu'une cause essentielle des opinions différentes sur le moment de début de l'énéolithique dans l'espace carpatique se trouve dans la **tentative d'établir un moment unique pour ce début à tout le territoire de la Roumanie**. Or, ainsi, n'il se tient pas compte des particularités historiques locales, des rythmes différentes d'évolution entre les régions. Les données archéologiques nous montrent que le passage de néolithique à l'énéolithique sur le territoire de la Roumanie se produit dans le cadre d'un processus plus vaste, qui comprend tout le Sud-Est de l'Europe et ses racines se trouvent en Anatolie. Il s'agit d'un grand renouvellement culturel, passé approximativement au milieu de VIème millénaire CAL B.C., à de vastes espaces, du Nord de la Mésopotamie (la culture Halaf) jusqu'au centre de l'Europe¹¹. On forme maintenant une série de cultures, avec quelques éléments communs, parmi lesquels on remarque les objets en cuivre et la céramique polie et décorée avec des cannelures. Ce grand phénomène culturel a été désigné comme l'horizon chalcolithique balkano-anatolien¹², ayant pour les plus importants représentants en Balkans, le début de la culture Dimini en Thessalie, les cultures Karanovo III-IV en Bulgarie et Vinča A en Serbie et Banat.

Donc, il apparaît comme bizarre le fait qu'une culture encadrée dans un grand cercle culturel appartenant au chalcolithique ancien, après qu'elle est arrivée à Danube soit caractérisée en tant qu'une culture du *néolithique tardif*¹³, ce qui semble qu'elle aurait connu un processus d'involution historique. C'est pourquoi, que dans notre système de périodisation du néo-énéolithique de la Roumanie, nous considérons que le début de l'énéolithique on peut placer dans la zone de Sud-Ouest du pays (Banat) même du moment de la formation de la culture Vinča, c'est-à-dire dans une période quand, dans les zones situées au Nord ou à l'Est, la culture du néolithique ancien Starčevo-Criș continue à évoluer.

Ultérieurement, au parcours de la phase Vinča B existerait une contemporanéité entre cet énéolithique ancien et les cultures du néolithique tardif (d'abord, la céramique linéaire et Dudești), en produisant aussi des phénomènes d'interférences¹⁴. Ces interférences ont préparé les synthèses culturelles dont l'énéolithique a compris graduellement tout le territoire de la Roumanie, au début de la phase Vinča C (les cultures Boian, Précucuteni, Vădastra, Turdaș, Iclod etc.).

¹⁰ Ursulescu 1978.

¹¹ Lazarovici 1987.

¹² Mellaart 1960; Garašanin 1961.

¹³ Ainsi caractérisent les archéologues de Transylvanie les phases A et B de la culture Vinča.

¹⁴ Lazarovici, Drașovean, 1991.

Nous croyons qu'une telle schéma de périodisation flexible, qui tient compte des caractéristiques historiques régionales, semble être mieux en concordance avec l'évolution historique réelle que les périodisations rigides, qui proposent un moment unique de transition vers l'énéolithique / chalcolithique sur tout le territoire de la Roumanie.

Malheureusement, dans la plus grande partie des cas, ne se cherche pas des critères de périodisation, basés à des arguments objectifs, mais on invoque le prestige de la personne qui a proposé un système ou le fait que la majorité des chercheurs accepte une certaine périodisation. Il est regrettable qu'en vertu de l'inertie, au lieu de discussions basées sur des **critères fermes**, concernant une périodisation logique, on invoque, comme principe, **la raison de la majorité**, dans ce cas le nombre des souteneurs remplaçant une analyse personnelle des phénomènes historiques.

Des problèmes dans la réévaluation des systèmes de périodisation du néo-énéolithique il y a aussi dans la science préhistorique d'autres pays, y compris d'alentour de la Roumanie, ce qui rend difficile les possibilités de corrélation des phénomènes culturels à un échelle plus large. Seulement le jugement objectif des réalités archéologiques pourra résoudre l'impasse dont se trouve l'interprétation culturelle-chronologique de la période néo-énéolithique, dans son ensemble.

Bibliographie

- Ellis, L. 1984, *The Cucuteni-Trypolie Culture: A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, Oxford.
- Garašanin, M. 1961, *The Neolithic in Anatolia and the Balkans*, *Antiquity* 35, 272-278.
- Horedt, K. 1968, *Die Kupferzeit in Transilvanien*, *Apulum* 7, 1, 103-116.
- Kalicz, N. 1970, *Dieux d'argile. L'Âge de la Pierre et du Cuivre en Hongrie*, Budapest.
- Korvin-Piotrovskij, O.G., Kruť, V.O., Rižov, S.M. (eds.) 2003, *Tripolitan Settlements-Giants. The international symposium materials*, Kiev.
- Lazarovici, Gh. 1987, *Șocul Vinča C în Transilvania*, *ActaMP* 11, 33-55.
- Lazarovici, Gh., Drașovean, Fl. 1991, *Cultura Vinča în România*, Timișoara.
- Lazarovici, C.M., Lazarovici, Gh. 2006, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România*, Iași.
- Lichardus, J. 1991, *Kupferzeit als historische Epoche. Eine forschungsgeschichtliche Einleitung*, in *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.- 13.11.1988* (Hrsg. J. Lichardus), *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 55, Bonn, 13-33.
- Lubbock, J. 1865, *Prehistoric Times*, London.
- Mellaart, J. 1960, *Anatolia and the Balkans*, *Antiquity* 34, 270-278.
- Milojčić, V. 1949, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropa*, Berlin.
- Montelius, O. 1899, *Der Orient und Europa*, Stockholm.
- Montelius, O. 1903, *Die älteren Kulturperioden im Orient und in Europa*, Stockholm.
- Müller-Karpe, H. 1974, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. 3 (*Kupferzeit*), München.
- Pulszky, F. von 1884, *Die Kupferzeit in Ungarn*, Budapest.
- Service, E.R. 1962, *Primitive Social Organization*, New York.
- Šmaglij, N.M., Videjko, M.Iu. 2001-2002, *Maydanetskoe – proto-city of the Tripolye culture*, *Stratum Plus* 2, 44-140.
- Ursulescu, N. 1978, *Sur les débuts du Chalcolithique à l'Est des Carpates*, *Studia Praehistorica* 1-2, Sofia 130-135.
- Ursulescu, N. 1995, *Prémises du phénomène de l'urbanisation dans l'histoire ancienne de la Roumanie*, *SAA* 2, 75-86.
- Ursulescu, N. 2002, *Începuturile istoriei pe teritoriul României²*, Iași.

Les statues-menhirs rouergates dans le contexte européen

Michel Maille*

Rezumat: Statuile-menhir din Rouergue constituie unul dintre grupurile cele mai importante din Europa, formând un ansamblu de 145 monumente, concentrate pe o arie de 70 × 50 km. Piesele din acest grup sunt de o mare calitate iconografică, dar descoperite fără context, datarea lor precisă ca și semnificația făcând obiectul unor ipoteze contradictorii.

Cuvinte cheie: statui menhir, Rouergue, neolitic final, calcolitic.

Mots clef : statues-menhirs, Rouergue, Néolithique final, Chalcolithique.

Cadre géographique

Les statues-menhirs du groupe rouergat ont été découvertes au sud de la France (Fig. 1) dans une zone bien délimitée de moyenne montagne (400 à 1267 m d'altitude). Cette zone est composée de formations géologiques anciennes, datées du Pré Cambrien jusqu'au Permien. Le climat de la région présente des contrastes sensibles au sein même de cette région. Ces différences sont provoquées par le relief et par les différentes influences climatiques liées à sa position géographique. Cette région subit l'influence des climats méditerranéen, océanique et continental. La pluviométrie varie de 700 à 1600 mm par an avec des étés très secs et chauds, et des hivers pouvant être rigoureux notamment en altitude.

La forêt est de type chênaie en basse altitude puis mixte vers 800 à 900 m, de type hêtraie en zone montagnarde, elle occupe encore de vastes surfaces. La région est à l'écart des grands axes de circulation, littoral méditerranéen et grands couloirs fluviaux (Rhône, Garonne).

Historique

Les premières découvertes de statues, sont signalées en Aveyron, en 1861 par M. Foulquier-Lavergne qui avait mis au jour, en 1856, dans sa propriété, deux blocs portant « *des signes distinctifs, gravés en relief, représentant comme une ceinture de franges pendantes* ». A cette époque personne ne savait interpréter ces monuments, M. Foulquier-Lavergne les décrit alors comme des cippes gravés (...) « *Ces cippes ou pierre gravés ont du servir à orner le tombeau de quelque personnage gaulois* »¹.

Quelques découvertes antérieures étaient également connues dans la région, Crouxigues découverte près de Brassac en 1850 ou la Pierre Plantée de Lacaune décrite depuis le début du XIXème siècle, ces monuments étant alors signalés comme des menhirs. Ailleurs en Europe quelques statues de pierres étaient citées dans des carnets de voyage de Prosper Mérimée, de même quelques stèles avaient été identifiées en Provence, en 1838 l'ensemble de La Puagère, en 1870 les stèles de La Bastidone². C'est en 1872 que les premières découvertes de figurations humaines en contexte archéologique, hypogées de la Marne et allées couvertes du bassin parisien, attirèrent réellement l'attention des chercheurs³.

Dans le sud du massif central en 1888 le jeune vicaire Frédéric Hermet, âgé d'une trentaine d'années, passionné par les antiquités est le premier à reconnaître puis définir cette statuaire préhistorique. Son intérêt pour les statues-menhirs débute lorsqu'il est appelé par les villageois de Saint-Sernin pour venir voir une sculpture mise au jour au tènement de Laval. Les enfants qui l'accompagnent décrivent alors la découverte comme étant « *une religieuse dont on verrait même les poumons...* »⁴.

Quand il vient voir cette « dalle » l'abbé Hermet comprend que c'est bien une statue, qu'il présume antique, même s'il la trouve sculptée grossièrement⁵.

Suite à cette découverte il identifie et publie 5 statues qu'on lui signale dans les environs⁶. Le terme de statue-menhir n'apparaît qu'en 1898 dans un article paru dans le Bulletin Archéologique : « Statues-menhirs de

* Michel Maillé, Nougras, 12370, Belmont sur Rance.

¹ Foulquier-Lavergne 1864.

² D'Anna 2002.

³ Philippon *et alii* 2002.

⁴ Philippon *et alii* 2002.

⁵ Philippon *et alii* 2002.

l'Aveyron et du Tarn ». Ce terme de statue-menhir est définitivement entériné au Congrès International de Préhistoire de Paris au cours duquel l'archéologue signale 22 statues-menhirs⁷. La dernière publication importante de l'abbé Hermet sur ce sujet est faite en 1912 au Congrès International d'Archéologie et d'Anthropologie de Monaco, il publie alors 30 statues menhirs, 18 dans l'Aveyron, 10 dans le Tarn et 2 dans l'Hérault⁸.

Définition d'une statue-menhir (Fig. 2):

Ce terme est une association conventionnelle de deux termes pour désigner une statue en pierre, destinée à être fichée en terre, dont la datation est implicitement antérieure à l'Âge du Fer (du moins en Europe occidentale), la terminologie utilisée à partir de cette période étant celle de « statue ».

Cette définition généralement admise par la communauté scientifique a été précisée à plusieurs reprises par divers auteurs :

« Une dalle de pierre soigneusement ovalisée et régularisée par martelage, plate sur sa face antérieure, légèrement bombée sur sa face postérieure. Elle peut être sculptée en bas-relief ou gravée de façon à représenter schématiquement un être humain ou un dieu humanisé »⁹.

« Une statue-menhir est un menhir gravé ou sculpté représentant une figuration humaine. Plus précisément, c'est une dalle de grès de granit, de schiste ou de toute autre roche régularisée sur toute les faces représentant recto verso un personnage »¹⁰.

Les statues-menhirs rouergates dans le contexte européen

Des représentations anthropomorphes de grande taille sculptées ou gravées dans la pierre se retrouvent à travers toute l'Europe, principalement dans la zone nord de la méditerranée et de la Mer Noire. Elles sont en général regroupées dans des régions assez bien délimitées, dont certaines îles méditerranéennes. Leur datation a fait l'objet de nombreux travaux. Il semble qu'elles apparaissent en divers endroits et au même moment : « *Les représentations anthropomorphes de grande taille jouent un rôle dès les premières phases du Néolithique, pendant la deuxième moitié du Vème millénaire alors que les statues-menhirs apparaissent à la fin du Néolithique en apparence au même moment, en divers endroits* »¹¹.

Plusieurs groupes importants de statues-menhirs ou stèles anthropomorphes sont connus en Europe (Fig. 3):

- En France, hormis le groupe rouergat, on retrouve des statues-menhirs en Languedoc oriental en Provence, et en Corse. Des représentations mégalithiques anthropomorphes sont également connues en Bretagne.
- En Suisse dans la région d'Aoste – Sion ; en Italie, dans les régions du Trentin – Haut-Adige, en Lunigiana et dans les Pouilles.
- Un très important groupe est également connu dans la zone nord pontique, en Bulgarie, Roumanie et surtout en Ukraine.
- Des groupes importants de statues-menhirs sont également connus en milieu insulaire, en Corse et en Sardaigne.
- Des groupes de statues-menhirs présentant des concentrations moindres sont présents dans différentes régions d'Europe, dans l'ouest de la péninsule ibérique, en Bretagne, en Allemagne et en Grèce.

La plupart de ces groupes ont livré des monuments en contexte archéologique ou portant des attributs permettant leur datation. Les plus anciennes statues-menhirs, au sens chrono-culturel semblent être les stèles provençales « *les découvertes récentes de Ventabren/Château-Blanc¹² et de Goult/l'Ubac¹³ permettent de confirmer que ces stèles étaient liées au monde funéraire, comme le laisse supposer les stèles de Trêts et qu'il convient de les attribuer au Néolithique récent entre 3600 et 3300 avant notre ère.* »¹⁴. En Languedoc plusieurs monuments ont été découverts en contexte à vocation funéraire, Collorgues, Foissac, Bouisset, Aven Meunier. D'autres stèles ont également été découvertes en contexte d'habitat ou en réemploi, Euzet le Colombiers, Le

⁶ Hermet 1892.

⁷ Hermet 1902.

⁸ Hermet 1912; Serres 1997.

⁹ Arnal 1970.

¹⁰ Serres 1997.

¹¹ D'Anna 2002.

¹² Hasler 1998.

¹³ Sauzade 1999.

¹⁴ D'Anna 2002.

Gravas, Montferrand, Cambous, Montaion. La découverte de ces monuments dans des sites datés du Néolithique final permet de situer leur utilisation sur la période 3200 – 2400 av. J.-C.¹⁵

En Italie les statues-menhirs du Trentin et Haut-Adige sont privées de contexte mais présentent des comparaisons possibles entre objet réels et objets figurés, en particulier les poignards de type Remedello. Leur production est située entre 2900 et 2400 av. J.-C. Certaines pourraient être d'un âge plus récent¹⁶.

En Lunigiana l'étude des armes confirme également une datation ancienne même si certains monuments sont plus récents : « *Les études des armes représentées et en particulier des poignards, confirment que les statues des styles Pontevecchio (dit également A) et Filetto-Malgratte (dit B) apparaissent au même moment que les groupes alpins vers 2800-2500 ; celles du groupe C (Filetto 1 et 2, Reusa) sont cependant de la fin de l'âge du Bronze et en tout état de cause antérieures au VIIIe s.* »¹⁷.

Les stèles découvertes en Suisse présentent des éléments de comparaison entre objets réels et objets figurés mais bénéficient d'un contexte de découverte qui permet de les dater avec précision. Les données de fouilles des complexes funéraires et/ou cérémoniels dans lesquels elles ont été mises au jour permettent de distinguer deux phases. La durée d'occupation du site a été relativement longue, une première phase est datée autour de 2800 – 2500 av. J.-C. la deuxième vers 2500 – 2100 av. J.-C.¹⁸.

En Europe de l'est l'important décalage chrono-culturel, place les stèles et statues-menhirs du IVème/IIIème millénaire avant notre ère dans des cultures du Chalcolithique final / Âge du Bronze alors que l'occident est à cette période au Néolithique final/Chalcolithique.

Il est difficile en l'état actuel de la recherche de faire la liaison entre les groupes nord Pontique et les groupes de statues-menhirs « occidentales » Deux visions contradictoires du phénomène s'opposent :

« *L'une, de type centre/périphérie, place dans une aire géo-culturelle unique (de la Crimée au Bas-Danube) le berceau du processus avec diffusion secondaire, plus ou moins rapide, vers l'Ouest.* »

L'autre, « *...approche, plus régionaliste, « culturaliste », souligne au contraire la diversité des écoles, la pluralité des éclosions. Sans nier les contacts transculturels, elle est plus encline à valoriser la présence de canons ou des traits spécifiques à certaines aires...* »¹⁹.

Il est de plus en plus probable que les statues-menhirs sont issues du long processus qui voit se développer le mégalithisme en Europe. Elles ne résultent pourtant pas d'un processus unique à l'échelle de l'Europe. En chronologie absolue les statues-menhirs de l'aire nord-pontique peuvent être contemporaines de plusieurs groupes occidentaux, les deux ensembles pouvant être datées en grande partie du IVème au IIIème millénaire avant notre ère. Cependant le très important décalage culturel entre l'Europe de l'est (Âge du Bronze) et l'Europe occidentale encore au Néolithique final/Chalcolithique ne plaident pas en faveur d'un processus de diffusion qui aurait sans doute aussi modifié les cultures matérielles. Il est très probable que ces foyers de productions de statues-menhirs sont indépendants et autonomes.

Par ailleurs les décalages chronologiques constatés lors des découvertes en contexte archéologique datable permettent de supposer une durée de production/utilisation relativement longue. Le groupe rouergat semble lui se développer préalablement ou concomitamment aux groupes du midi méditerranéen avec lequel les échanges sont attestés au Néolithique final²⁰.

Description et signification des statues-menhirs

La description des statues-menhirs rouergates est bien définie, leur signification exacte est beaucoup plus difficile à établir tant il est difficile, voir impossible de transcrire des pratiques, représentations, croyances, rites ou pensées, au travers les seuls objets archéologiques, qui plus est lorsqu'ils sont découverts hors contexte.

Les statues-menhirs sont décrites selon une terminologie (Fig. 4) établie par l'abbé Hermet au début du XXème siècle, peu de termes ont été changés hormis les termes « d'objet » abandonné au profit du terme de « fourreau »²¹ et de « crochet omoplate » qui doit être remplacé par « terminaison dorsale des bras »²².

Le problème de l'interprétation et de la signification des statues-menhirs est toujours source de discussion. Une partie des statues-menhirs européennes ont été découvertes en contexte funéraire parfois en réemploi mais beaucoup ont été découvertes hors contexte archéologique clair.

¹⁵ D'Anna 2002.

¹⁶ Guilaine 2006.

¹⁷ D'Anna 2002.

¹⁸ Gallay 1990, 1995; Mezzena 1980, 1998; De Marinis 1995.

¹⁹ Guilaine 2003.

²⁰ Costantini 2002.

²¹ Serres 2006.

²² Maillé à paraître.

Pour le groupe rouergat, dont aucune statue-menhir n'a été découverte en contexte archéologique, plusieurs hypothèses ont été explorées pour tenter de cerner leur signification. Celles-ci sont résumées dans le titre du docteur Arnal « *Les statues-menhirs hommes et dieux* »²³.

Les significations les plus fréquemment envisagées sont la représentation de divinités ou la représentation de personnages importants, héroïsés. L'hypothèse de la représentation de divinités est de plus en plus écartée au profit d'une représentation de personnes, « (...) *d'ancêtres de clans, vrais ou mythiques, c'est-à-dire au fond des sortes de blasons de groupes ou de familles, des repères dans le temps des lignées, exerçant leur emprise sur un espace donné...* »²⁴. Dans ce cas il y aurait donc deux aspects, l'un de référence identitaire, l'autre de marqueur territorial. Les travaux en cours sur le groupe rouergat²⁵, confirment cette hypothèse.

Le groupe Rouergat

Le groupe des statues-menhirs rouergates est composé de 145 monuments dont la taille varie de 0,67 m à 4,50 m (Fig. 5). Les roches utilisées sont essentiellement les grès, granites et gneiss. Découvertes hors contexte archéologique, ces statues-menhirs ont souvent été mise de côté et/ou détériorées lors de travaux agricoles. Leur état est plus ou moins fragmentaire, leur usure comme leur niveau de conservation est extrêmement variable, certaines pouvant être quasiment illisibles alors que d'autres sont parfaitement conservées.

Le sexe des personnages composant ces monuments est déterminé par leurs caractères anthropomorphes et/ou attributs. Les statues-menhirs féminines sont caractérisées par la présence parfois simultanée mais pas obligatoirement, des seins, de la parure et/ou de la chevelure. Les statues-menhirs masculines sont toujours déterminées par la présence des armes et/ou de la boucle de ceinture. Le groupe rouergat compte 118 statues-menhirs dont le sexe est déterminable, les autres étant des fragments ne présentant pas de caractéristiques permettant de connaître avec certitude le sexe du personnage représenté. A ce jour on compte 87 statues-menhirs représentant des personnages masculins et 48 statues-menhirs de sexe féminin.

Nous pouvons noter que plusieurs monuments ont été réemployés avec conservation partielle ou non du personnage précédent pour fabriquer une nouvelle effigie (Fig. 6). Le fait d'effacer ou modifier significativement un personnage pour le remplacer par un autre est également un indice en faveur de la représentation de personnes ou personnalités et non de divinités.

Conclusion

La statuaire mégalithique marque un tournant important dans la symbolique des sociétés préhistoriques, elle nous indique la volonté pour des individus de laisser une trace de leur image, peut-être de leur qualité, de leur pouvoir ou de leur propriété sur un territoire.

Dans le cas des grandes statues, parfois déplacées sur de longues distances (5 à 15 km), leur fabrication et leur édification devaient être des moments forts pour ces communautés, ces travaux obligatoirement collectifs devaient servir à renforcer la cohésion des groupes qui les mettaient en œuvre (Fig. 7).

L'armement des statues masculines peut également témoigner de la mise en place de sociétés hiérarchisées, avec notamment la présence du fourreau qui devait contenir un poignard – objet qui devient à cette période symbole de pouvoir. Les détenteurs du pouvoir tenant à l'exprimer par l'érection de mégalithes importants. Si l'hypothèse de la représentation du pouvoir, voire de la propriété sur un territoire pourrait être admise pour les statues masculines toujours armées, nous ne connaissons pas ce que pourrait représenter les personnages féminins. Les statues-menhirs féminines sont surtout représentées par leur parure et quelquefois par des représentations anatomiques (les seins).

Malgré les incertitudes sur leur signification, les statues-menhirs nous apportent des éléments important de connaissance des populations préhistoriques et de leurs codes sociaux.

²³ Arnal 1976.

²⁴ Guilaine 2006.

²⁵ Maillé à paraître.

Bibliographie

- Arnal, J. 1976, *Les statues-menhirs, hommes et dieux*. Ed. des Hespérides.
- Costantini, G. 2002, *La vie quotidienne au temps des statues-menhirs*, dans Philippon, A. (dir.) : *Statues-menhirs, des énigmes de pierre venues du fond des âges*, Editions du Rouergue, 114-147.
- D'Anna, A. 1977, *Les statues-menhirs et stèles anthropomorphes du midi méditerranéen*, Paris.
- D'Anna, A. 2002, *Les statues-menhirs en Europe à la fin du Néolithique et au début de l'Âge de Bronze*, dans Philippon, A. (dir.), *Statues-menhirs, des énigmes de pierre venues du fond des âges*, Editions du Rouergue, 196-223.
- De Marinis, R. 1995, *Le stele antropomorfe di Aosta*, dans *Statue-stele e massi incisi nell'Europa dell'eta del rame*, Notizie Archeologiche Bergomensi 3, Bergamo, 213-220.
- Foulquier-Lavernhe 1864, *Découverte de deux cippes gravés à Pouthomy*, dans *Procès verbaux de la Société des Lettres et Arts de l'Aveyron*, III, Rodez.
- Guilaine, J. 2003, *Cours du Collège de France. Stèles anthropomorphes, statues et sociétés de la préhistoire*, référence Web : © www.college-deFrance.fr/media/ins_pro/UPL14515_JGuilaine_cours02_03.pdf
- Guilaine, J. 2006, *Préhistoire de l'autochtonie, préhistoire européenne* dans *Actes du colloque Hommes et passé des Causses, hommage à Georges Costantini*, Millau, 415-419.
- Hermet, F. 1892, *Sculptures préhistoriques dans les deux cantons de Saint-Affrique et de Saint-Sernin (Aveyron)*, dans *Mémoire de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 14, Rodez.
- Hermet, F. 1902, *Statues-menhirs de l'Aveyron, du Tarn et de l'Hérault 3e série*, dans *Congrès international d'anthropologie et d'Archéologie préhistorique*, Paris, 325-338.
- Hermet, F. 1912, *Les statues-menhirs de l'Aveyron, du Tarn et de l'Italie*, dans *Congrès d'Anthropologie et d'archéologie préhistoriques*, Genève.
- Gallay, A. 1990, *Historique des recherches entreprises sur la nécropole mégalithique du Petit-Chasseur à Sion (Valais, Suisse)*, dans Guilaine, J., Gutherz, X. (dir.) – *Autour de Jean Arnal. Premières communautés paysannes*, Valais, 335-357.
- Gallay, A. 1995, *Les stèles anthropomorphes du site mégalithique du Petit-Chasseur à Sion (Valais, Suisse)*, dans *Statue-stele e massi incisi nell'Europa dell'eta del rame*, Notizie Archeologiche Bergomensi 3, Bergamo, 167-194.
- Mezzena, F. 1980, *Le stele antropomorfe di Aosta. Notizie generali e problematica*, dans *Annali del Museo Civico della Spezia* 1, La Spezia, 43-62.
- Mezzena, F. 1998, *Les stèles anthropomorphes de l'aire mégalithique d'Aoste*, dans *Dei di pietra, la grande statuaria antropomorfa nell'Europa del III millennio a. C.*, Skira, 91-121.
- Philippon, A., Baud M., Caubet M., Constantini G. 2002, *Statues-menhirs, des énigmes de pierre venues du fond des âges*, Editions du Rouergue.
- Serres, J.-P. 1997, *Les Statues-menhirs du groupe rouergat*, Musée archéologique de Montrozier, Guide d'archéologie 4.
- Serres, J.-P. 2006, *Pour en finir avec « l'Objet » des statues-menhirs*, dans *Actes du colloque Hommes et passé des Causses. Hommage à Georges Costantini*, Millau, 311-314.

(1 – Rouergat; 2 – Corse; 3 – Provencal; 4 – Languedocien; 5 – Breton)

Fig. 1. Les groupes de statues-menhirs en France.

Fig. 2. Statue-menhir masculine de la Jasse du Terral 1 (photo J.-P. Serres) et statue-menhir féminine de Saint-Sernin.

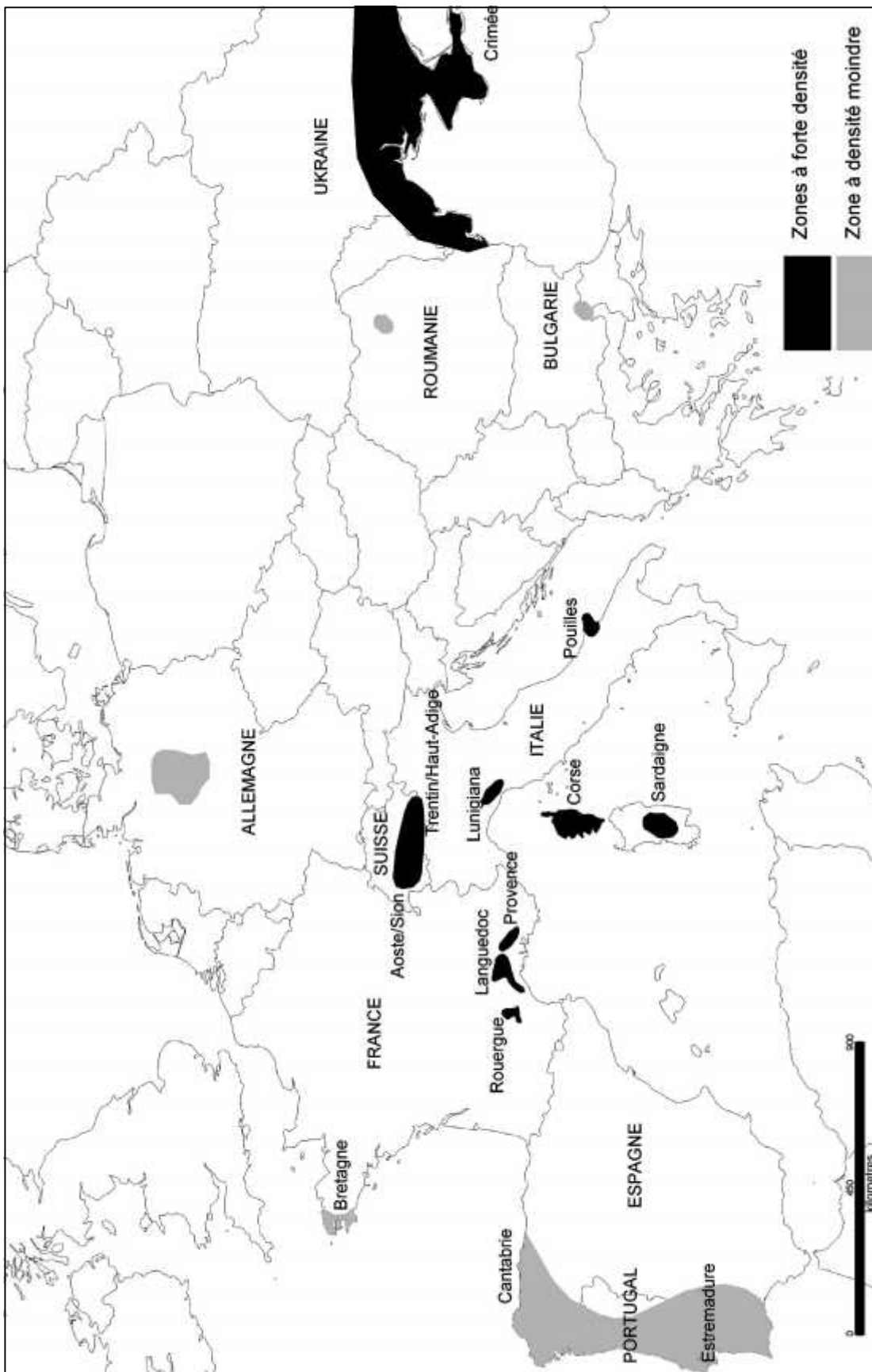

Fig. 3. Répartition des statues-menhirs en Europe (d'après Philippon *et alii*).

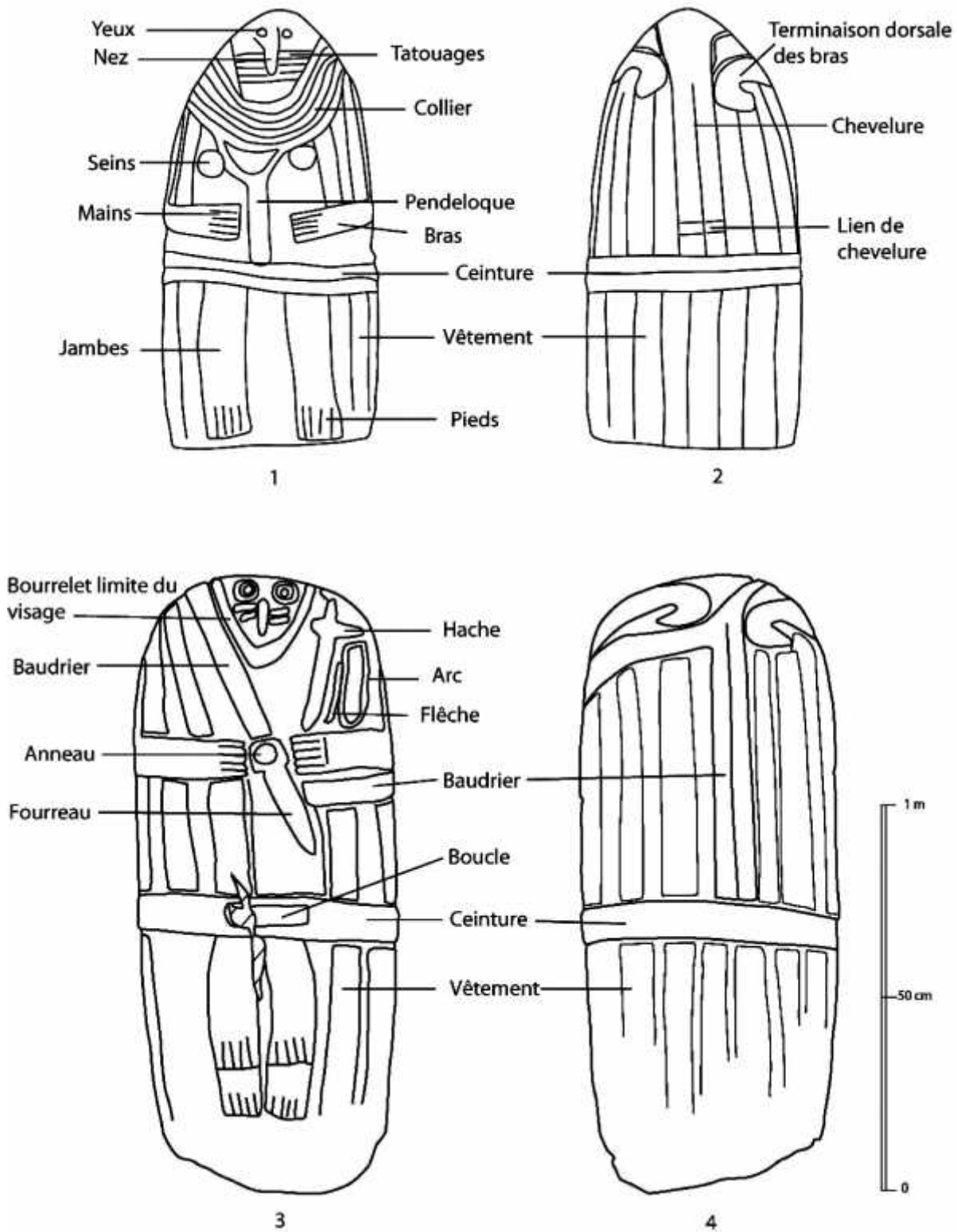

Fig. 4. Schéma descriptif des statues-menhirs rouergates.

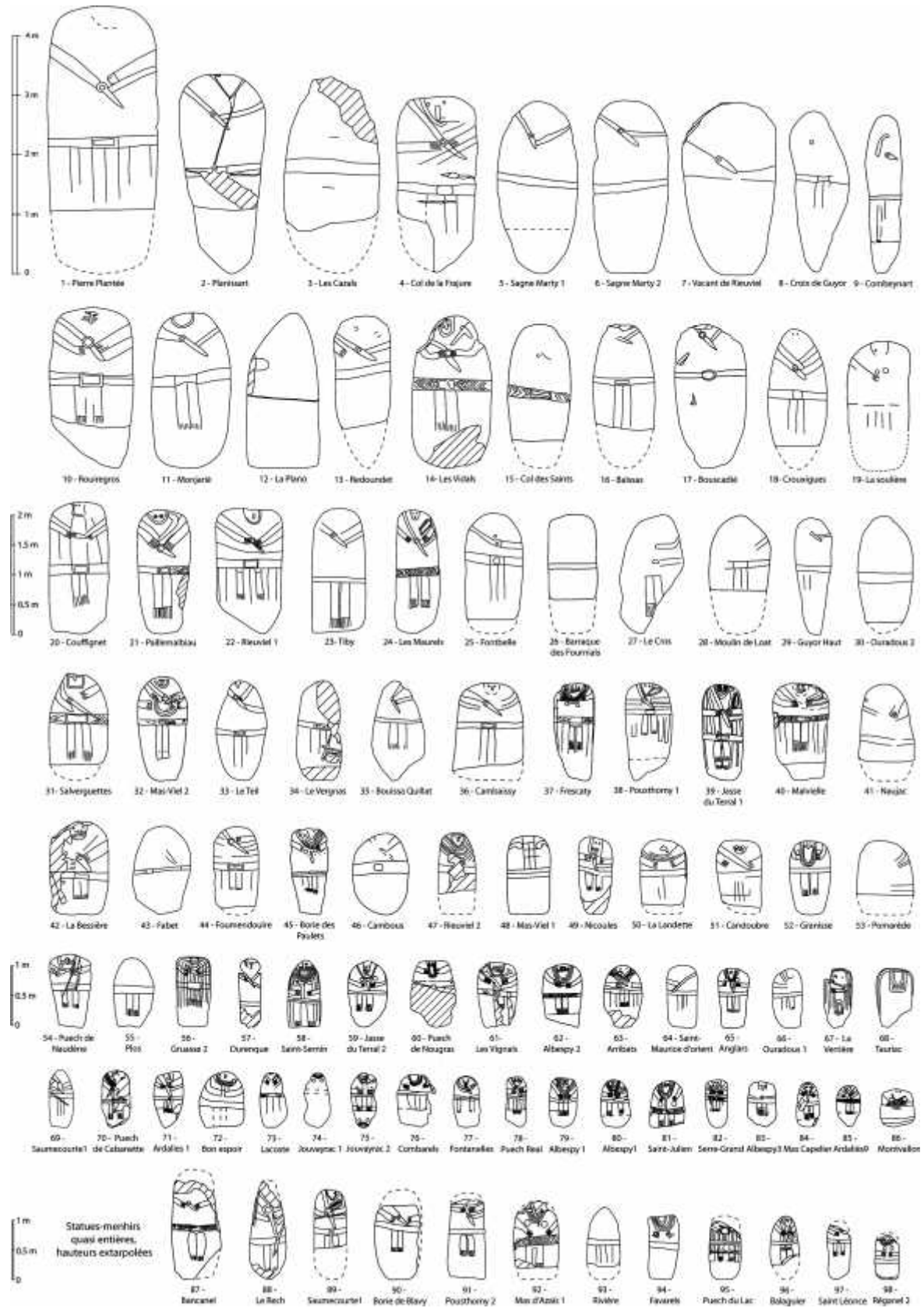

Fig. 5. Les statues-menhirs rouergates complètes, classées par taille.

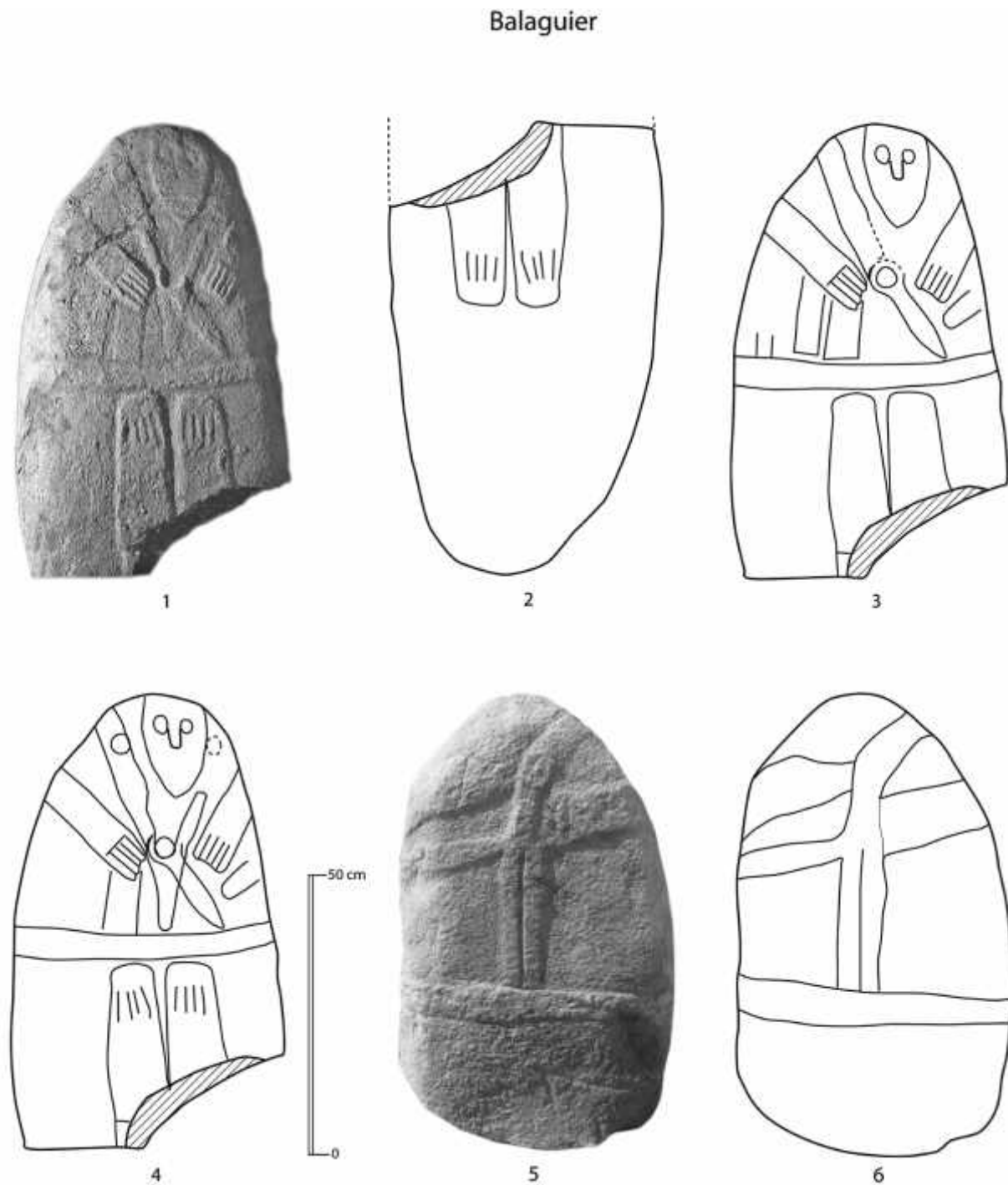

Fig. 6. Description de la statue-menhir de Balaguier; 1 – photo de face ; 2 – état 1; 3 – 2ème état, retournement de la statue-menhir et sculpture d'un personnage masculin; 4 – transformation du personnage masculin par effacement du fourreau et adjonction des seins et d'une pendeloque; 5-6 – photo et schéma du dos.

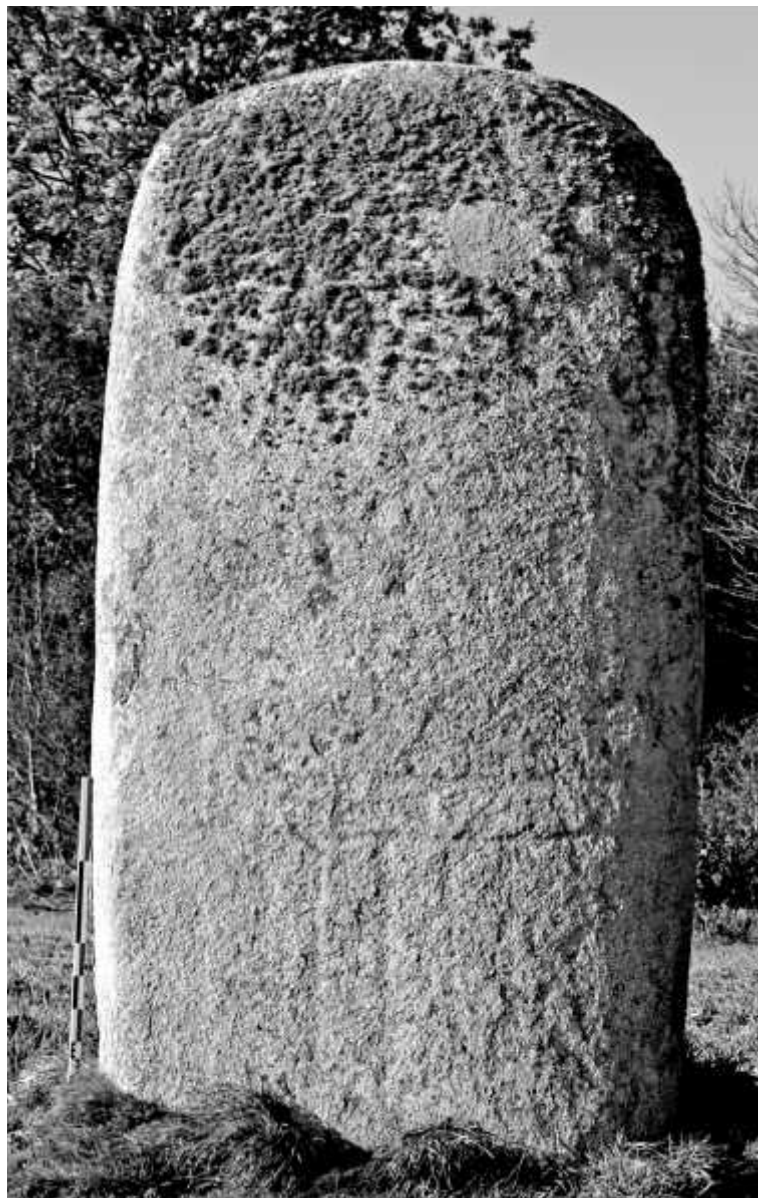

Fig. 7. Statue-menhir de la Pierre Plantée (la plus grande d'Europe)
h = 4,5 m ; l = 1,8 m ; ép. = 0,6 m ; poids = 8,5 à 9 tonnes ;
en granite originaire d'une zone distante de 4-5 km.

Reflecții în urma unei dezbateri despre Indo-Europeni

Alexandru Vulpe

Abstract: *This article deals with the Indo-European problem from the historical and archeological point of view, presenting the most important theories regarding the possibilities of spreading of the groups of Indo-European languages speakers in the geographic area attested by literary sources and by today's reality. Despite the large amount of literature written on this topic, there are still some unanswered fundamental questions: from the point of view of the relationship with the environment, how can we explain the migration of pastoral populations from the Pontic-Caspian steppes to the swamp and forrest regions of Central Europe, respectively the genesis of the Celtic, Germanic languages; and how can we demonstrate, plausibly and resorting to archeological methods, the spreading of the Indo-European languages from the Atlantic to the Indian Ocean?*

Key words: *the Indo-European problem, lingua franca, archaeological perspective.*

Cuvinte cheie: *problema indo-europeană, lingua franca, perspectivă arheologică.*

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române a organizat, cu câțva timp în urmă, împreună cu Societatea Română de Studii Indo-Europene, dezbateri al căror prim scop este de a încuraja un dialog între două discipline – arheologia preistorică și lingvistica – care utilizează metode de cercetare diferite, dar se străduiesc să găsească un limbaj comun de înțelegere referitor la studierea originii limbilor din familia Indo-Europeană (de aici înainte: IE). Este o temă care interesează în mod direct, nu numai pe filologi, ci și pe istorici și arheologi de diverse specialități. Punctul de vedere pe care-l voi înfățișa în aceste rânduri este cel al formației mele, de istoric și arheolog în domeniul preistoriei. Punerea pe hârtie a gândurilor din rândurile de față mi-au fost stârnite de dezbaterile ce au avut lor în ședința comună din iunie 2005, în cadrul căreia, regretatul profesor Dan Slușanschi și colaboratorii lui au expus, în mod sintetic, clar și frumos, principiile lingvistice moderne în domeniul indo-europenisticii, de constituire a bazei documentare a radicalelor cuvintelor ce presupun existența, cândva în adâncul timpurilor, a unei limbi IE comună, primitivă. Oricât de convingătoare sunt argumentele lingvistice, pentru arheologi și istorici însă o serie de chestiuni nu și-au găsit până în prezent un răspuns acceptabil. În primul rând, nu și singurul, se cere un răspuns la întrebarea: cum s-a ajuns la răspândirea grupurilor de vorbitori de limbi IE, în forma lor geografică în care se arată a fi aria lor atestată de sursele literare și de realitatea din zilele noastre.

Titlul acestei contribuții mi-a fost inspirat de cel al unui genial articol – *Gânduri despre problema indo-europeană (Gedanken über das Indogermanenproblem)* – publicat după moartea autorului său, prințul N. S. Trubetzkoy, unul dintre marile personalități ale lingvisticii, în *Acta Linguistica*, Praga, I, 2, 1939 (este textul unei conferințe ținute în 1936). În acele rânduri Trubetzkoy contura, în numai opt pagini¹, o temă ce deschidea perspectiva unei noi școli de gândire despre formarea limbilor de tip IE. Voi reveni mai jos asupra ideilor lui. Mai întâi însă o succintă privire asupra evoluției studiului problemei IE.

Constituirea grupelor de limbi ce alcătuiesc familia limbilor generic denumite IE a fost dintru început și este și în prezent în principal de domeniul paleontologiei lingvistice și al filologiei comparate. Deoarece cele mai vechi elemente specifice limbilor IE sunt atestate documentar în mileniul al II-lea a.Chr. – limba hitită și, mai apoi, greaca miceniană – apare evident că procesul de formare trebuia să fi cuprins cel târziu mileniul al III-lea. Desigur, există foarte multe teorii privind această temă, toate de natură lingvistică. Aportul altor discipline, precum arheologia sau antropologia fizică, este dependent doar de unele dintre diversele concepții. Pentru a înțelege mai bine caracterul ipotetic a ceea ce este denumit „procesul de indo-europenizare”, termen nu odată abuziv generalizat, consider necesar să amintesc succint principalele linii de gândire privind formarea limbilor IE.

Observațiile făcute încă din secolul al XVIII-lea asupra apropiierilor dintre limbile sanscrită și cele clasice și moderne europene, au reprezentat primul pas în definirea unui grup de limbi, tipologic înrudite prin structura lor, realitate incontestabilă din punct de vedere lingvistic. Obiectul principal al discuțiilor ce se poartă de două veacuri în jurul acestei probleme este căutarea unei explicații a modului de formare și de evoluție a acestui proces lingvistic: a existat sau nu un popor străvechi (*Urvolk*), care vorbea o limbă străveche (*Ursprache*) și

¹ Trubetzkoy 1939.

locuia într-o patrie străveche (*Urheimat*)? Și dacă o astfel de situație a existat, atunci care puteau fi implicațiile pe planul structurii sociale și religioase? În această privință există, în stadiul de față, o diversitate de păreri, unele mergând până la negarea existenței comunității IE primitive. Este, totodată, evident că singurele contribuții ale arheologiei preistorice sunt strict dependente doar de teoriile lingvistice care propun localizarea respectivei patrii străvechi și a epocii când aceasta va fi fost locuită de presupusul popor vorbind limba IE primitivă. Din perspectivă istorică, procesul de formare al limbilor IE implică desfășurarea unor evenimente care, în lipsa unor informații scrise, obligă la o interpretare istoricizantă a descoperirilor arheologice. Fenomenul unor mari migrații, pe spații largi de mii de kilometri, trebuie obligatoriu acceptat dacă vrem să explicăm dispersia limbilor IE de la Atlantic până în Bangladesh și în Sri Lanka.

Pe de altă parte, lingvistica a interpretat procesul de înrudire a limbilor IE în diferite feluri²: genetic, descinzând dintr-o presupusă limbă originară; tipologic (structural, toate limbile IE sunt de tip flexibil) și statistic (în primul rând lexicologic). Așa s-a ajuns la propunerea unui model în forma arborelui genealogic; cel mai sugestiv este cel prezentat de August Schleicher în 1848 și 1861 și din care rezultă despărțirea inițială a două ramuri – balto-slavo-germană și ario-greco-italo-celtică – urmată de multe ramificații secundare. Deși mult nuanțat și analizat în detalii, acest sistem genealogic și-a găsit cei mai mulți aderenți printre lingviști până în zilele noastre. În 1871, Johannes Schmidt, elevul lui Schleicher, prezenta un model în anumită măsură diferit. El concepea IE-primitivă ca o rețea de dialecte sau limbi înrudite între care nu erau limite clar definite, noțiunile răspândindu-se precum undele concentrice în jurul centrului inovator. Aceste legături inițiale au slăbit treptat, ducând, prin migrații succesive, la formarea unor comunități, fiecare cu o evoluție specifică. Consider aceste două modele despre formarea limbilor IE ca reprezentând totodată baza a două școli de gândire asupra acestei teme și care au inspirat formularea de concepții diverse în decursul timpului.

Depășind considerațiile de natură pur lingvistică, s-a mers mai departe. Astfel, Emile Benveniste definea statutul social al populațiilor IE sub formă de structuri articulate și corelate, care reflectă lumea înconjurătoare ca oglindă a mentalității omenesci, specifice doar acestei familii. Rezultă o schemă funcțională structurată pe trei clase³: 1. preoții, puțini, dar esențiali prin cunoașterea codului existenței sociale și individuale; 2. luptătorii, mai numeroși, prin naștere și educație apărătorii obștii (dintre ei se alege regele, al cărui termen în IE-primitivă, **reg-s*, ar fi desemnat „îndrumătorul” colectivității); 3. producătorii, cei mai numeroși, care asigură subsistența materială a societății; ei se împart, după zone, în păstori și agricultori (majoritatea cercetătorilor din zilele noastre consideră că populația IE-primitivă avea o economie predominant pastorală). Această schemă rămâne, potrivit lui Benveniste, neschimbată de-a lungul mileniilor, fără să se lase copleșită de influențele civilizațiilor superioare (Egipt, Mesopotamia, Valea Indusului).

Puțin mai târziu, Georges Dumézil formula o concepție asemănătoare în domeniul religiei. Cele trei funcții sociale și-ar regăsi locul lor în panteonul IE, reprezentați de o triadă de zei: zeul principal (Odin/Wotan, la germani; Jupiter, la Roma; Mitra/Varuna, la irano-indieni), zeul războiului (Thor, la germani; Mars, la Roma; Indra, la indieni), zeita reproducerii (Freyr, la germani, Nāsātya, la indieni). După cum se vede din exemplele citate, pentru a completa schema, Dumézil a fost nevoit să recurgă la o serie de explicații, care, oricât de ingenioase, nu sunt deplin convingătoare (la Roma, cei trei *flamines*, ar reflecta triada inițială, iar la greci, aceeași triadă ar fi reprezentată de cele trei zeițe ce-și dispută mărușul de aur: Hera, Atenă și Afrodite).

Prin urmare, potrivit concepțiilor lui Benveniste și Dumézil, în societatea IE ar fi existat, încă de la început, un *tripartitism* social și religios. Nu toți cercetătorii împărtășesc acest mod schematic de a vedea lucrurile. S-au adus critici severe celor două concepții amintite, pe care nu le putem detalia aici, dar care pun sub semn de întrebare schema respectivă, considerând-o artificială creată, iar structurile ei fiind de găsit și la populații ne-IE.

De asemenea, nu toți cercetătorii au împărtășit modelele despre formarea limbilor IE amintite mai sus. Trubetzkoy, în lucrarea citată la începutul contribuției de față, nu considera obligatorie explicarea originii prin descendența dintr-o limbă comună inițială. Prin contacte succesive, la diferite epoci și nivele sociale, limbi diferite puteau căpăta o structură comună. Astfel, ca numitor comun, limbile IE au șase trăsături comune, pe care le-au câștigat prin devenire și care le conferă o structură specifică. Aceste trăsături, precum lipsa armoniei vocalice, consonantismul inițial egal cu cel medial sau final etc. (nu le detaliez aici datorită dificultății de a reda explicativ termenii specifici lingvistice) se pot modifica în viitor și nu pot fi concepute ca alcătuind o unitate decât pe parcursul unei anumite etape a evoluției lor (respectiv dacă o limbă pierde unul din cele șase elemente iese din familia limbilor IE iar dacă una câștigă o asemenea trăsătură devine limbă IE etc.). El se exprima chiar: „Man diskutiert über den Wohnsitz, die Rasse und die Kultur des angeblichen indogermanischen Urvolkes, das vielleicht niemals existiert hat” (se discută despre patria, rasa și cultura presupusului popor străvechi indogermanic, care, poate, nici n-a existat vreodată)⁴.

² Wald, Slușanschi 1987.

³ Benveniste 1969.

⁴ Trubetzkoy 1939, 82.

Deși supusă criticii, datorită schematismului ei, teoria structuralistă a lui Trubetzkoy a pus în evidență părțile slabe ale concepțiilor evolutiv-genealogice. Un cercetător american – John Robb – a simulat chiar pe ordinator posibilitatea obținerii unei structuri lingvistice comune, plecând de la limbi total diferite. Teoretic, dobândirea structurii limbilor IE, scria el, poate fi comparată cu efectul unei mișcări browniene pe plan social și etnic, respectiv, poate rezulta din perturbații între comunități lingvistice adiacente: de la forma 0, în care se iau drept punct de plecare 20 de limbi structural diferite, după 2000 de permutări, prin procedeu stocastic (al alinierii), se ajunge la o limbă comună⁵. Desigur, am fi tentați să considerăm un asemenea experiment ca rupt de realitate și, până la un anumit punct așa și este, dar modelul ne dezvăluie complexitatea problemei IE-ne.

În evoluția limbilor în general se remarcă două fenomene: **1.** apariția pe o largă arie a unei limbi comune, ce înghite mai multe limbi locale, fie prin procesul de *lingua franca* (= limbă de înțelegere între comunități vorbind limbi diferite), fie prin evoluția istorico-politică. Primul caz poate fi exemplificat prin limba suahili, inițial o limbă tribală, devenită astăzi limba vorbită de zeci de milioane de africani, suprapusă peste zeci de limbi tribale locale. Al doilea caz, este ilustrat de limba latină, limba unei mici comunități – Roma, oraș-stat – care, extinzându-se și devenind imperiu, a „șters” pe parcursul secolelor o mulțime de limbi regionale, multe ne-IE. **2.** În paralel, o limbă comună, vorbită de un mare număr de oameni pe o arie vastă, va evolua în dialecte, ce vor deveni limbi de sine stătătoare (din nou exemplul latinei din care au rezultat limbile romanice). Aceste procese, care pot evolua și concomitent, au existat din cele mai vechi timpuri și pot contribui în egală măsură și la explicarea genezei limbilor IE.

Așa cum afirmam mai sus, în favoarea concepției genealogice, cea a originii dintr-o limbă comună, se exprimă majoritatea lingviștilor, urmași și de unii arheologi și istorici. Diferă doar argumentația în ceea ce privește aria inițială de formare, patria străveche (*Urheimat*). Dintre multiplele teorii⁶, consider ca fiind principale două: aria central- sau nord-europeană (zona Mării Baltice) și cea a ținuturilor incluzând stepele nord-pontice dintre Nipru și nordul Mării Caspice (aria ponto-caspică). În ambele situații, pentru a explica difuziunea limbilor IE de la Atlantic până în Bangladesh sau Sri Lanka, trebuie însă în mod obligatoriu admisă ideea unor mari migrații de populații, toate vorbitoare de limbi IE, care s-ar fi deplasat în direcții diferite.

Aici intervine arheologia cu metodele ei specifice de cercetare, de la care lingviștii așteaptă un răspuns în confirmarea uneia sau a alteia din modelele evolutive propuse. Problema esențială este legată strict de posibilitatea arheologilor de a demonstra în mod convingător, în lipsa izvoarelor scrise, o migrație pe un spațiu atât de vast. În calitatea mea de arheolog și istoric îndrăznesc să afirm că o astfel de demonstrație este, ținând seama de posibilitățile de documentare din stadiul actual al cercetării, practic imposibilă.

Pentru a demonstra pe cale arheologică o astfel de teorie, ar trebui, în primul rând, să se cadă de acord asupra locației geografice a presupusei *Urheimat* și a datei când presupusul popor vorbitor al limbii IE primitive a existat acolo. Pe de altă parte, plecând de la vestigii materiale, reunite mai mult sau mai puțin în contexte denumite „culturi” arheologice, ar trebui, teoretic, să se constate deplasarea unei asemenea „culturi” deplin formate dintr-o zonă în alta, fără să existe modificări substanțiale în structura unui astfel de „complex cultural”. O asemenea situație ideală nu a fost și nici nu poate fi constatată din diverse motive, în primul rând deoarece deplasarea unei comunități sau unui grup uman, chiar și pe distanțe relativ mici, comportă transformări de ordin structural (pe planul economiei, inclusiv al relației cu mediul înconjurător, al socialului și chiar al ideologiei etc.), care afectează unitatea aparentă a „culturii” inițiale, respectiv a sistemului ei. De aceea, prezența, pe o arie oricât de vastă, a unor artefacte, fie izolate, fie și grupate, poate avea explicații multiple (schimb/comerț la distanță, preluare de tipuri de arme, unelte sau podoabe etc. de către o comunitate de la una învecinată sau chiar și de la una mai îndepărtată din motive de eficiență în funcționare sau de exprimare a prestigiului prin tipul artefactului respectiv etc.), pe scurt, ne arată o migrație a artefactelor și nu obligă nicicum la interpretarea de migrație a unui grup uman, deși nici nu neagă *a priori* un astfel de fenomen. Este evident, cu cât spațiul în cauză este mai larg, și interpretarea dispersei de descoperiri arheologice de orice natură (piese izolate, tipuri de morminte sau chiar necropole, tipuri de așezări, ceramică, arme, piese de harnașament etc.) este mai complexă și îngăduie formularea de ipoteze diferite, între care cea de migrație este cel mai greu de demonstrat, poate cel mult sub formă de ipoteză de lucru. Cu alte cuvinte, circulația artefactelor nu implică în mod obligatoriu și circulația persoanelor pe distanțe lungi, cu atât mai puțin cea a unor grupuri etnice, dar poate explica migrația elementelor lexicale, dependente de natura artefactelor respective. Apare astfel sugestivă comparația între „migrația” artefactelor și cea a termenilor lingvistici pe distanțe considerabile, fiecare din aceste două categorii putând avea uneori cauze diferite (poate nu este lipsit de interes faptul, constatat de lingviști, că nici o rădăcină a vreunui cuvânt din limbile IE nu a fost atestată în *toate* familiile de limbi IE)⁷. În schimb, în cazul presupusei migrații a unor întregi comunități de vorbitori de limbă IE, fenomenul migrației unui astfel de grup uman este în prezent nedemonstrabil cu metodele specifice arheologiei actuale.

⁵ Robb 1991.

⁶ Prezentate succint la Mallory 1973; Sergent 1995, 27-64; Raulwing 2000, 60.

⁷ Trubetzkoy 1939, 83.

O altă cale de a face plauzibilă existența unei largi migrații este cea a *modelelor istorice*, a recurenței unor fenomene migratorii, cunoscute în izvoarele literare, în antichitate sau în evul mediu, și care este plauzibil să se fi petrecut și în preistorie. Unul din aceste *modele* este cel al migrațiilor din Asia Centrală sau Mongolia spre vest, fie direct prin stepele ponto-caspice spre Europa, fie prin trecerea munților Karakorum și Hinducș spre India și Iran. Cea mai veche evocare a unei asemenea migrații, prin presiuni succesive, exercitate de populații în mișcare, este cea cântată de poetul grec elegiac Aristeas din Prokonnesos, în *Arimaspaea*, scrisă în secolul al VII-lea sau al VI-lea a.Chr., citată ca atare de Herodot (IV, 13-14) și, sub forma unei variante, preluată de el de la grecii din Pont (Hdt. IV, 11). Din punct de vedere arheologic, se constată mereu relații, în diferite aspecte ale culturii materiale, în largul spațiu dintre Altai și Carpați, aparent mai intense în anumite etape, din eneolitic (mileniul al IV-lea) până în evul mediu. Este deci perfect plauzibil ca asemenea fenomene să fi existat în cele trei milenii preistorice în această arie, dar, dacă urmăm principiul repetării, în acest caz special, al migrațiilor atestate în epoci istorice, atunci constatăm că ele s-au petrecut pe relația est → vest, nu invers. Sunt atestate migrații „lente”, prin presiuni demografice succesive (vezi, cazul citat de Aristeas și de unele relatări din „epoca migrațiilor”) sau cele petrecute pe durata unei singure generații, precum cea de tip Genghis-Han sau Tamerlan⁸.

Un alt model migratoriu este cel al expansiunii celților în secolele V-III a. Chr. Potrivit autorilor antici (Togus Pompeius, *apud* Iustinus XXIV, 4 și Titus Liuius, V, 34), revărsarea spre răsărit și spre sud-est a celților s-a datorat unei creșteri demografice neobișnuit de puternice. În prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr., o mare grupare de triburi celtice avansează în Peninsula Balcanică, pustiind părți din Grecia și Macedonia, întemeind, în Bulgaria, regatul din Tylis și, trecând Bosforul, s-au așezat în Asia Mică în zona ulterior numită *Galatia*. În ceea ce privește descoperirile arheologice, trecerea celților prin Grecia și Anatolia, în lipsa surselor literare mai sus citate, nici n-ar fi fost de luat în seamă, chiar și ca ipoteză (puținele descoperiri tipice civilizației celtice sunt insignifiante pentru a demonstra o astfel de migrație, care, totuși, a avut loc). Este, socot, o ilustrare convingătoare a capacității limitate a metodelor arheologice de a putea demonstra o migrație. Modelul istoric al migrației celților, transpus înapoi în timp, ar putea servi în argumentarea existenței, la sfârșitul mileniului al II-lea a. Chr., a mult discutatei și disputatei „mari migrații egeice”. Totodată, proiectat și mai mult îndărăt în timp – în eneolitic – ar putea fi adus ca argument de ordin istoric pentru o migrație de etnie IE, în cazul în care presupusa patrie stăveche ar fi de căutat în centrul sau nordul Europei.

În acest cadru al teoriei modelelor este locul de a aminti interesantul model de migrație a limbilor IE, imaginat de arheologul englez Colin Renfrew, model ce se înscrie în concepția procesualistă a noii arheologii⁹. Astfel, patria primitivă IE s-ar fi aflat în Orientul Apropiat, într-o zonă ce cuprindea estul Anatoliei, Siria și nordul Mesopotamiei, în așa-numita semilună fertilă, respectiv aria în care este prima dată atestată domesticirea plantelor pentru agricultură. Răspândirea limbilor IE s-ar fi petrecut în paralel și interdependent de răspândirea cultivării cerealelor, atât în direcția nord-vest, cât și în direcția sud-est, spre Iran și India. Această deplasare s-ar fi desfășurat lent, începând din mileniul al VII-lea până în mileniul al II-lea a. Chr., prin căutare de noi și noi locuri favorabile cultivării pământului. Pe parcurs luau astfel naștere nuclee culturale cu particularități lingvistice, din care, la rândul lor, porneau migrații lente succesive.

Deoarece migrația agricultorilor spre sud-est la nivel de mileniul al VII-lea a. Chr. n-ar constitui o explicație plauzibilă și din punct de vedere lingvistic, Renfrew a imaginat un alt model pentru a dovedi prezența grupului de limbi indo-iranice în locurile unde se situează astăzi: din grupul de cultivatori de plante agricole s-ar fi desprins, prin contact cu comunități ce practicau păstoritul la sfârșitul eneoliticului și care locuiau în stepele din răsăritul Europei, un grup de vorbitori de limbi IE ce ar fi migrat, trecând Uralii și munții din sudul Asiei Centrale, spre India și Iran¹⁰. Din punct de vedere arheologic, responsabil pentru respectiva migrație ar fi fost cultura Andonovo¹¹. Deși teoretic atractivă, această ipoteză este nedemonstrabilă arheologic și nici nu poate fi ilustrată prin vreun model atestat în istorie. Descoperirile relativ recente de la Sintašta și Arhaim, în stepele de la est de Urali, deși interpretate de unii ca fiind popasuri ale migratorilor IE spre India¹² nu sunt deloc convingătoare în acest sens.

În ultimele decenii a stârnit interes și teoria genezei limbilor IE în aria sud-caucaziană¹³. De aici s-ar fi răspândit, mai întâi spre Iran și Asia Centrală primul val, din care, în continuare, s-a desprins un val migrator în spre vest, în direcția stepelor nord-pontice. Aceiași autori își imaginau un al doilea nucleu pre-IE, localizat în vestul Anatoliei care ar fi generat deplasări de populație spre peninsula balcanică. De altfel ideea că la baza structurii flexibile a limbilor IE ar fi putut exista un fond aglutinant de tipul limbilor cauziene fusese deja sugerată de

⁸ Vulpe 2006.

⁹ Renfrew 1988.

¹⁰ Renfrew 1988.

¹¹ Beeks 1995, 317.

¹² Gening, Zdanovič, Gening 1992.

¹³ Gamkrelidze, Ivanov 1990.

Trubetzkoy¹⁴. Acest model, propus de cei doi autori citați mai sus, are totuși avantajul, față de teoria, după opinia mea neverosimilă, a lui Renfrew, de a explica difuziunea unor grupuri presupuse a vorbi o limbă IE primitivă, ușor evoluată, dinspre Asia Centrală spre Europa, deci urmând calea unui model istoric atestat mai târziu.

Un impact deosebit asupra cercetării arheologico-istorice românești l-au avut lucrările Maijei Gimbutas despre migrația populațiilor pastorale din aria ponto-caspică, pe care ea le denumea *populații kurgan* (tumul), spre apus, lor datorându-se și dispariția marilor complexe culturale eneolitice de tip Cucuteni-Tripolje, Gumelnița-Karanovo etc. Migrația s-ar fi desfășurat sub trei valuri principale, începând de la sfârșitul mileniului al V-lea, până în mileniul al III-lea, fiecare dintre respectivele valuri fiindu-i atribuite anumite transformări culturale din spațiul carpato-dunărean și sud-est european în general¹⁵. Autoarea își prezenta succint astfel această teorie: „An <Old European> civilisation, possessing urban townships, a written script and intricately ornamented temples, flourished in southeastern Europe prior to the infiltration of the Indo-European peoples during the fourth and third millennia B.C. Archaeological evidence indicates that the invaders were a warrior people who constructed fortified acropolises and establishes themselves as a superstratum over the indigenous population”¹⁶. În România, acest punct de vedere a fost adoptat în special de către Petre Roman, care considera prezența unor elemente etnice de limbă IE în purtătorii culturii Cernavoda III¹⁷ și în formarea complexului cultural Cernavoda III-Boleráz. Și prietenul și colegul meu Gavrilă Simion, căruia îi dedic această modestă contribuție, se numără printre partizanii acestei concepții¹⁸, pe care îndrăznesc s-o numesc „Schrader-Childe-Gimbutas”, după numele celor care au susținut-o de-a lungul timpului¹⁹. De altfel, trebuie menționat că mulți lingviști și, poate, cei mai mulți arheologi care s-au ocupat de explicarea fenomenului IE se pronunță în favoarea acestui mod de a vedea difuzarea etniilor vorbitoare de limbă IE²⁰, desigur în multe variante pe care însă nu le mai pot discuta aici²¹. Oare, caricatura imaginată și ilustrată de Iurij Rassamakin²² n-ar constitui un răspuns potrivit la ipoteza presupusei migrații a păstorilor IE ?

Contribuțiile antropometrice ar putea aduce unele lămuriri la fenomenul migratoriu și, implicit, la mișcările presupuselor etnii IE. Rezultatele măsurătorilor pe baza documentației arheologice din prezent ne arată, mai de grabă, o situație diferită. Astfel, caracteristicile biologice ale populațiilor stepice nord-pontice descresc progresiv de la est către vest și nu sunt atestate în Europa Centrală²³. Din păcate, în lipsa unor suficiente elemente scheletice din aria culturală Cucuteni-Tripolje, nu se pot face comparații cu structura biologică a indivizilor depuși în tumulii din Bronzul timpuriu, aceștia din urmă prezentând caracteristici aparte.

În ceea ce mă privește, nu cred că mă pot alătura uneia sau alteia dintre diferitele concepții cu privire la geneza limbilor IE. O soluție satisfăcătoare nu cred că poate fi găsită în stadiul de față. Întrebări la cheștiuni fundamentale rămân fără răspuns. Menționez doar două: cum s-ar explica, din punct de vedere al relației cu mediul ambiant, migrația unor populații pastorale din stepele ponto-caspice spre regiunile împădurite și mlăștinoase ale Europei centrale, respectiv geneza limbilor celtice, germanice etc.? Revin acum la problema migrațiilor, evocată la începutul acestui articol: cum putem demonstra în mod plauzibil, pe cale arheologică, răspândirea limbilor IE de la Atlantic la Oceanul Indian? Dacă am avea în vedere doar teoriile despre geneza IE în zona Balticeii sau în general, în Europa Centrală – teorii foarte „la modă” în perioada interbelică –, am putea explica formarea familiilor limbilor IE europene, dar nu întrevăd difuzarea spre răsăritul îndepărtat. Dacă am putea lua în calcul existența a două centre genetice, independente unul de altul, în care să apară limbi cu structură gramaticală flexibilă, de tip IE, atunci am putea eventual să explicăm relațiile comune prin difuzarea elementelor de vocabular. Dar o astfel de teorie nu cred că poate fi luată în considerație, mai ales din motive de ordin lingvistic și nici nu mă consider competent a o formula.

Din mulțimea teoriilor și modelelor prezentate în literatura de specialitate am evocat doar câteva care mi s-au părut mai importante (aș mai aminti la această listă ipoteza lui Stephan Zimmer²⁴ despre modelul „limbilor creol”, ca auxiliar în explicarea apariției limbilor IE la periferia marilor civilizații orientale în milenii IV și III).

¹⁴ Trubetzkoy 1939, 89.

¹⁵ Gimbutas 1973; Gimbutas 1977.

¹⁶ Gimbutas 1973, 1.

¹⁷ Roman 1981, 22 și urm.: „Începând cu eneoliticul, secole de-a rândul, pătrund numeroase grupe etno-culturale nord-estice și estice. (...) A fost decisiv aportul acestor populații la adâncirea procesului de indoeuropenizare”. Cf. și Dodd-Oprișescu 1980, 547 și urm.

¹⁸ Simion 2003.

¹⁹ Schrader 1890; Childe 1926; Gimbutas 1973.

²⁰ Sergent 1995, 394 și urm.

²¹ Vezi între altele, ipotezele formulate despre relația dintre domesticirea calului și difuzarea limbilor IE: Anthony 1991; Raulwing 2000.

²² Rassamakin 2002, 66, fig. 4/12.

²³ Schwidetzky 1980; Menk 1980.

²⁴ Zimmer 1990.

Un singur lucru însă mi se pare a fi evident: însuși faptul unei permanente căutări în găsirea unei explicații pentru geneza și difuzarea limbilor IE mărturisește de la sine imposibilitatea aflării unei soluții. Fiecare concepție are partea ei seducătoare, dar nici una nu explică întregul fenomen. Așa se justifică și atitudinea sceptică a unor cercetători în ultima vreme privitor la aportul arheologiei în soluționarea problemei IE²⁵. Aceștia mă alătur și eu, deși, cred cu convingere, că frumusețea studiului indo-europeanității sub toate aspectele ei constă tocmai în această continuă discuție și evaluare critică a ipotezelor propuse.

Bibliografie

- Anthony, D. 1991, *The Archaeology of the Indo-European Origins*, JIES 19, 193-222.
- Beeks, R., S., P. 1995, *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*, Amsterdam-Philadelphia.
- Benveniste, E. 1969, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris.
- Brather, S. 2000, *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, Germania 78, 1, 139-177.
- Childe, V., G. 1926, *The Aryans. A Study of Indo-European Origins*, Londra.
- Dodd-Oprîtescu, A. 1980, *Considerații asupra ceramicii Cucuteni C*, SCIVA 31, 4, 547-558.
- Dumézil, G. 1981-1986, *Mythe et épopée*, Paris.
- Gamkrelidze, T., V., Ivanov, V. 1990, *The Early History of Indo-European Languages*, Scientific American, March, 82-89.
- Gening, V., F., Zdanivič, G., B., Gening V. V. 1992, *Sintašta. Arheologičeskie pamjatniki arijskih plemen Uralo-Kazahstanskih stepej*, Čeljabinsk.
- Gimbutas, M. 1973, *Old Europe c. 7000-3500 B.C. The Early European Civilisation before the Infiltration of Indo-European Peoples*, JIES 1, 1-20.
- Gimbutas, M. 1977, *The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists in to Copper Age*, JIES 5, 277-338.
- Mallory, J., P. 1973, *A History of the Indo-European Problem*, JIES 1, 21-65.
- Menk, R. 1980, *A Synopsis of Physical Anthropology of the Corded Ware Complex on the Background of the Expansion of the Kurgan Cultures*, JIES 8, 3-4, 361-392.
- Rassamakin, Y. 2002, *Aspects of Pontic Steppe Development (4550-3000 BC) in the Light of the New Chronological Model*, în Boyle, K., Renfrew, Levine, C., M. (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, Cambridge, 49-74.
- Raulwing, P. 2000, *Horses, Chariots and Indo-Europeans*, Budapesta.
- Renfrew, C. 1988, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*, Londra.
- Robb, J. 1991, *The Random causes with directed effects: the Indoeuropean language spread and the stochastic loss of lineages*, Antiquity 65, 287-291.
- Roman, P. 1981, *Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului*, SCIVA 32, 1, 21-42.
- Schrader, O. 1890, *Prehistoric antiquities of the Aryan peoples*, New York.
- Schwidetzky, I. 1980, *The Influence of the Steppic People Based on the Physical Anthropological Data in Special Consideration to the Corded-Battle Axe Culture*, JIES 8, 3-4, 345-360.
- Sergent, B. 1995, *Les Indo-Européens. Histoire, langues, mythes*, Paris.
- Simion, G. 2003, *Migrația popoarelor indo-europene la Dunărea de Jos*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării. Pre- și Protoistorie*, Tulcea, 13-50.
- Trubetzkoy, N., S. 1939, *Gedanken über das Indogermanenproblem*, Acta Linguistica 1, 81-89.
- Vulpe, Al. 2006, *Migrații. O temă arheologică și istorică. Modelul est-vest*, Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie, seria 4, tom 31, București, 29-40.
- Wald, L., Slușanschi, D. 1987, *Intoducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București.
- Zimmer, S. 1990, *Ursprache, Urvolk und Indogermanisierung. Zur Methode der indogermanischen Altertumskunde*, Innsbruck.

²⁵ Vezi între alții, Brather 2000, 172 și urm.

Culturile Cernavodă în contextul european

Petre I. Roman

Abstract: *The purpose of this article is to provide more information regarding the localization and dating of the sites and cultures from the beginning of the Bronze Age that were discovered during the rescue excavations from Cernavodă–Dealul Sofia.*

Key words: *Early Bronze Age, Cernavodă–Dealul Sofia, the Cernavodă I, III, II cultures*

Cuvinte cheie: *Perioada timpurie a epocii bronzului, Cernavodă–Dealul Sofia, culturile Cernavodă I, III, II.*

Precum se știe, trei sunt culturile preistorice care au primit numele localității de la confluența Văii Carasu cu Dunărea. Le enunț în succesiunea cronologică asupra căreia s-a convenit în literatura de specialitate: Cernavodă I, Cernavodă III, Cernavodă II.

Cele trei așezări au amplasamente diferite fără relație stratigrafică între ele.

Sunt 83 de ani de când C. Schuchhardt publica în PZ rezultatele săpăturilor efectuate în 1917 pe *tell-ul gumelnițean*¹. Figurează acolo și o ridicare topografică și o fotografie². După 13 ani, I. Nestor revenea cu Cernavodă în literatură³, referindu-se atât la *tell-ul gumelnițean*, cât și la un sondaj practicat pe marginea terasei vestice a *Dealului Sofia* (*alte Burg* la Schuchhardt, *Cetatea Veche* la Nestor).

După 1954 despre Cernavodă s-a comentat mult în literatură⁴, dar publicarea, dacă nu completă cel puțin mai detaliată, rămâne o speranță de viitor pentru mai tinerii colegi. Dintre participanții direcți îi amintim în primul rând pe cei dispăruți: D. Berciu, S. Morintz, O. Necrasov, D. Nicolaescu-Plopșor, N. Harțușe, E. Muscalu. Cu preocupări postpreistorice diferite, au mai fost prezenți: P. Diaconu, L. Chișescu, T. Cantacuzino și alții.

Cel care scrie rândurile de față a fost implicat, luni de zile, timp de patru campanii (1956 – 1959), în cele trei așezări integrate ulterior celor trei culturi cu numele de Cernavodă. Din păcate, în urma unor neînțelegeri cu prof. D. Berciu, ultimul raport de săpături, la a cărui redactare am participat, a fost retras de la tipar. El cuprindea date foarte utile asupra cercetărilor întreprinse în așezările Cernavodă I și III de pe Dealul Sofia.

Unele lucruri, esențiale totuși, despre poziția așezărilor în teren, tipul de așezări, succesiunea lor și încadrarea culturală au fost totuși clarificate⁵. Surprinde deci când, în literatura foarte recentă, superficialitatea dă naștere unor exprimări inexacte ce produc confuzii⁶. Ele se referă, în primul rând, la poziția în spațiu a celor trei așezări. Apoi la tipul de așezare.

Și acum, despre așezările culturilor Cernavodă de la CERNAVODĂ.

La SV confluenței Văii Carasu cu Dunărea, pe partea dreaptă, era un bot de terasă, dominant, numit de localnici *Dealul Sofia* și de Carl Schuchhardt *die alte Burg*. Partea vestică, dinspre Dunăre, a fost distrusă de excavațiile pentru canal (fazele I și II) iar partea sudică de fabrica de ciment.

¹ Schuchhardt 1924, 9-27.

² Schuchhardt 1924, fig. 1-3.

³ Nestor 1937, 1-21.

⁴ Morintz, Roman 1968, cu literatura de la notele 15-60, 69-82; Berciu, Morintz, Roman 1973, 373-405 cu literatura menționată în notele 1-70; Roman 1981, 21-42, cu literatura de la notele 29-50; Roman 1982, 402-414, cu literatura de la notele 1-10; Roman 2001a, cu literatura din notele 1-23.

⁵ Mai nou: Roman 2001a, 345-350.

⁶ Oanță-Marghitu 2003, 109 și urm. Forma de exprimare și conținutul sunt noutăți absolute în arheologia românească care nu are nevoie de asemenea complexați. Autorul filozofează fără să aibă imagini concrete asupra celor afirmate. O superficialitate care spune multe, îl face pe autor să scrie cele de la pct. 11 din catalogul descoperirilor (p. 125), la pct. 14 (p. 126) de comparat cu pl. 5 (pl. 117), la pct. 48 (p. 128) – unde plasează Slobozia – Giurgiu la Slobozia – jud. Ialomița (v. pl. 5). În acest caz, invocăm o reflecție a prof. I. Nestor: „când nu știu mare lucru despre ceva, scriu pagină după pagină, stiloul nu se mai oprește; când știu ceva încep să ezit și scriu puțin; când știu multe îmi dau seama cât de puține știu, mâna începe să-mi tremure și nu mai scriu nimic”. În cazul autorului „recenziei”, situația este jenantă atât pentru d-sa, cât și pentru îndrumător și editor.

Din partea vestică, dinspre Dunăre, s-au păstrat mici segmente în care s-au aflat locuințe suprapuse scobite în mal și terasate la bază, separate de restul dealului printr-o fortificare realizată fie într-o viroagă naturală, fie prin tăiere acolo unde natura nu mai intervenise⁷. Trei sunt acțiunile de fortificare. A urmat o perioadă de liniște când terenul pentru locuințe a fost amenajat în apropierea vechilor două șanțuri succesive. Locuirea a fost de durată (14 construcții și reconstrucții succesive) și a dus la astuparea părții inferioare a viroagei și a zonei fortificate. Nu un *tell* s-a format acolo – nu cunoaștem să existe *tell*-uri pe pante – ci umplerea scobiturii din mal. La un moment dat, un timp de neliniște i-a determinat pe locuitori să reamenajeze fortificarea și să-și mute, undeva mai jos, locuințele. Zona fortificată a fost din nou umplută cu depuneri arheologice, semnificative dar nu cu resturi de construcții.

Acesta este spațiul care, grafic, a primit denumirea de Sectorul **a**⁸ și corespunde locuirii Cernavodă I, cu mai multe subdiviziuni **Ia, Ib, Ic** (transformat la un moment dat în Cernavodă II de perioadă Usatovo)⁹. Zona nu are nici-o legătură cu noțiunea de *tell* și cu cultura Gumelnița – cu atât mai mult ca o continuare (cronologică da!) a acesteia (vezi astfel de afirmații la Manzura¹⁰, Parzinger¹¹ etc.). Cu această ocazie, trebuie să infirmăm și relațiile consemnate de prof. D. Berciu în partea I-a a lucrării *Din Istoria Dobrogei*¹² cu privire la fortificații gumelnițene, continuate de cele cernavodene, pe partea vestică a *Dealului Sofia*, unde eu nu am găsit și nu am văzut nici un fragment ceramic gumelnițean.

Spre E de această pantă urmează un platou care, spre N, a primit denumirea de Sectorul **c**, iar spre S – spre fabrica de ciment și Valea Carasu – de Sectorul **d**¹³. În ambele sectoare sunt resturile așezării Cernavodă III, iar în Sectorul **d** exista și un cimitir la baza stratului de cultură.

Mormintele descoperite de I. Nestor în 1936¹⁴ se aflau pe marginea platoului, dinspre Dunăre, deci spre V, în Sectorul **a**, la N de așezarea Cernavodă I.

La N de *Dealul Sofia* se află o zonă depresionară, o „căldare” mărginită de Dunăre spre V și de terase înalte spre N și E.

La piciorul pantei de NV a *Dealului Sofia* au fost descoperite resturile unei așezări Hamangia, iar mai departe spre N, pe malul Dunării, se găsea *tell*-ul gumelnițean, cercetat de Schuchhardt și Nestor. În apropierea acestuia, spre E, pe terenul plat din „căldare” am găsit un segment dintr-o așezare care a intrat în literatură mai întâi ca fază, apoi ca o cultură distinctă, Cernavodă II¹⁵. Când am ajuns noi la Cernavodă, zona fusese distrusă: atât *tell*-ul gumelnițean cât și cea mai mare parte a așezării Cernavodă II. Deoarece resturi sporadice Cernavodă II¹⁵ au apărut pe *tell*¹⁶ și resturi gumelnițene în rămășițele așezării Cernavodă II¹⁷, distanța dintre cele două obiective trebuie să fi fost foarte mică.

Cele trei așezări aparțin celor trei culturi distincte, fiecare cu evoluții de durată, origini și arii de răspândire diferite.

Ceramica este inventarul arheologic cel mai numeros care s-a păstrat. Este o situație de fapt care a stat la baza definirii unor manifestări denumite culturi. Trebuie să judecăm de ce în cadrul unei „culturi” ea apare într-un anume fel (tehnic, forme, ornamentare) și se deosebește evident de alta, contemporană și chiar vecină, pe care o încadrăm în altă cultură. Ceramica trebuie studiată nemijlocit, prin propriile simțuri. Nu putem face aprecieri și enunțuri că ea nu reprezintă un criteriu dacă numărând fragmentele publicate ajungem la cifre de câteva zeci sau sute pentru o cultură. Și aceasta în situația în care cel care se hazardează în aprecieri n-a avut în mână nici măcar un singur fragment din ceramica culturii pe care o discută. Cel care n-a putut publica decât câteva zeci de fragmente poate a trecut prin mâinile proprii mii, zeci de mii sau chiar sute de mii de cioburi de pe spații mai mici sau chiar continentale. Așadar imaginea acestuia din urmă este mai credibilă iar primul trebuie să și studieze direct, ani în șir, materialul asupra căruia nu ezită să scrie pagini nesfârșite¹⁸.

⁷ Roman 2001a, fig. 3; Morintz 2001, 107-137, fig. 14-16, 18-19. Reconstituirea așezării de la fig. 16 este imaginară, păstrate fiind doar urmele unui complex.

⁸ Roman 2001a, fig. 2.

⁹ Roman 2001a, 348-349.

¹⁰ Manzura 1999, 95 și urm.

¹¹ Parzinger 1988, Anm. 1, 126.

¹² DID I, 47.

¹³ Roman 2001a, fig. 1, 4, 5

¹⁴ Nestor 1937, 15 și urm.

¹⁵ Berciu, Morintz, Roman 1973, 373-405.

¹⁶ Langsdorff, Nestor 1929, fig. 2/9, 11-14, 16.

¹⁷ Berciu, Morintz, Roman 1973, pl. 12/3.

¹⁸ Vezi, mai sus, nota 6. În teza de doctorat, susținută de autorul citat în 21 XII. 2007, Cernavodă ocupă pagini numeroase cu repetarea și multiplicarea inexactităților.

Așezarea culturii denumite Cernavodă I de la Cernavodă face parte dintr-o manifestare culturală cu o evoluție îndelungată, o arie mare de răspândire și cu o origine diferită de a culturii anterioare. Cele mai vechi forme de manifestare nu ne sunt cunoscute. Vor fi existat la Cernavodă pe panta distrusă de excavații, vor fi fost în alte părți (dar nu cred că la Hârșova), poate în sudul ținutului dintre Prut și Nistru. La Cartal-Orlovka¹⁹, spre exemplu, au ieșit la iveală fragmente ceramice tipice pentru Cernavodă I, tot astfel cum am avut surpriza să constat, prin contact direct, că materialul de uz comun de la Usatovo nu este de factură Cucuteni, ci Cernavodă I²⁰.

Este greu de imaginat că ceramica specifică Cernavodă I – aceea cu scoică în pastă – are vreo legătură cu cea gumelnițeană anterioară. Tot atât de evidentă ne apare însă și preluarea – prin asimilare – a tehnicii de lucru gumelnițene (în sudul arealului cernavodean) și cucuteniene (în NE arealului).

Dacă acestei activități le adăugăm și pe cele economice, spirituale și altele perceptibile arheologic este greu de neadmis și o relație etnică între creație și creatori. Cât de mare este spațiul afectat rezultă din indiciile existente de la Marea Neagră în E la Porțile de Fier și Kosovo în V, de la Carpați în N până la Egee și golful Samsun²¹ în S. Consecințele în spațiul balcanic și al Dunării de mijloc au fost enunțate. Domeniul este vast și poate constitui temă de cercetare pentru câteva generații.

Cultura Cernavodă III este o alta care a primit numele unei așezări din această localitate. Așezarea acesteia ocupa platoul Dealului Sofia, are un strat gros de cultură (dovadă a unei stabilități îndelungate), care acoperă spre S și un segment al unui cimitir de înhumație²². La descoperirea acesteia nu se bănuia că ea se integrează unui fenomen de uniformizare culturală – nu unitate, cum greșit înțeleg unii cititori superficiali – clar în domeniul ceramicii, de pe spații imense ale Europei: de la Marea Neagră la Bodensee, din Transilvania până departe la S de Balcani și foarte probabil, chiar NV Anatoliei. Elemente de ritual și rit funerar dar și alte detalii arată totuși clar că această uniformizare nu este egală cu o unitate culturală. Și totuși, vor trebui investigate cauzele care au dus la această șocantă exprimare de dimensiuni nemaiîntâlnite anterior. Cu toate că acest fenomen ar putea reprezenta cronologic nu o orizontală ci o diagonală el constituie totuși un excelent reper de referință pentru cronologia relativă.

A treia așezare de la Cernavodă care a dat denumirea unei culturi este fosta Gumelniță D, Foltești II. Necunoașterea detaliilor a dat naștere, în puține cazuri este drept (spre exemplu Koprivec de către L. Nikolova²³), la confundarea unor descoperiri de acest gen cu cele Cernavodă III. Deosebiri sunt însă esențiale și confuziile nepermise.

Descoperirile de la Cernavodă au permis definirea unei noi culturi care se dovedește și extinsă în spațiu și extrem de importantă pentru geneza bronzului timpuriu. Direcția mișcării pare de la N spre S, difuziunea culturală fiind inversă: dinspre S spre N. O componentă Cernavodă II am constatat atât în Ezero și Ezerovo dar și în SE Transilvaniei și surprinzător, la Dăbâca. Cernavodă II se dovedește a fi un fenomen esențial pentru explicarea procesului de constituire a ceea ce numim apoi epoca timpurie a bronzului.

Deci, în afara neoliticului, mult mai târziu a epocii fierului, Cernavodă ne oferă trei denumiri, trei fenomene, trei repere de raportare în planul preistoriei.

Bibliografie

- Berciu, D., Morintz, S., Roman, P. 1973, *Cultura Cernavodă II. Așezarea din sectorul b de la Cernavodă*, SCIV 24, 3, 373-405.
- Langsdorff, A., Nestor, I. 1929, *Nachtrag zu Cernavodă*, PZ 20, 200-229.
- Manzura, I. 1999, *Cernavodă I Culture*, in Nikolova, L., Manzura I., Schuster C., *The Balkan in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC*, BAR 791, International Series, 95-174.
- Morintz, Al. 2001, *Structuri de locuire în cadrul culturii Cernavodă I*, Thraco-Dacica 22, 1-2, 107-137.
- Morintz, S., Roman, P. 1968, *Aspekte des Ausgangs der Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, Dacia, N.S. 12, 31-169.
- Nestor, I. 1937, *Cercetări preistorice la Cernavoda*, Analele Dobrogei 18, 1 - 21.

¹⁹ Săpături efectuate de un colectiv româno-moldo-ucrainean. Datele despre descoperirile Cernavodă I ne-au fost furnizate de I. Pâslaru. Ulterior, în 2007, fără să ni se ceară acordul, săpăturile au fost reluate de muzeul din Odessa, împreună cu I. Manzura – Chișinău și B. Govedarica de la D.A.I. – Berlin.

²⁰ Roman 2001a, 350; Roman 2000-2001, 174.

²¹ Thissen 1993, 207 și urm.

²² Roman 2001b, 13-59, fig. 3-4.

²³ Nikolova 2001, 240-242, fig. 1/5.

- Nikolova, L. 2001, *Approach to the Genesis and initial Development of the Early Age Culture, in the Lower Danube Basin and in the Southern Balkans*, în *Cernavodă III – Boleráz ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau, Symposium Mangalia/Neptun, 1999*, București, 240-242.
- Oanță-Marghitu, S., 2003, "Fenomenul Cernavodă III – Boleráz: după 30 de ani", CAMNI 12, 109-138.
- Parzinger, H. 1988, *Der nordkarpatische Raum und das untere Donauegebiet in der späten Kupferzeit: das Ende der Kodžadermen – Gumelnița – Karanovo VI Verbandes und Cernavodă I – Kultur*, în Hänsel, B., Machinik, I. (eds.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, Berlin.
- Roman, P. 1981, *Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului*, SCIVA 32, 1, 21-42
- Roman, P. 1982, *Raportul cronologic dintre Ezero și Troia în lumina cercetărilor de la nord de Balcani*, SCIVA 33, 4, 402-414
- Roman, P. 2001a, *Unpublizierte Daten über die Siedlung der Cernavodă I – Kultur in Cernavodă*, în *Festschrift für Harald Hauptmann*, 345-350.
- Roman, P. 2001b, *Die Cernavodă III – Boleráz – Kulturerscheinung im Gebiet der Unteren Donau*, în *Cernavodă III – Boleráz ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau, Symposium Mangalia/Neptun, 1999*, București, 13-59.
- Roman, P., 2000-2001, *Date inedite asupra așezării culturii Cernavodă I de la Cernavodă*, Pontica 33-34, 174.
- Schuchhardt, C. 1924, *Cernavoda eine Steinzeitsiedlung in Thrakien*, PZ 15, 9-27.
- Thissen, L. 1993, *New insights in Balkan-Anatolian Connections in the late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Litoral*, Anatolian Studies 43, 207-237.

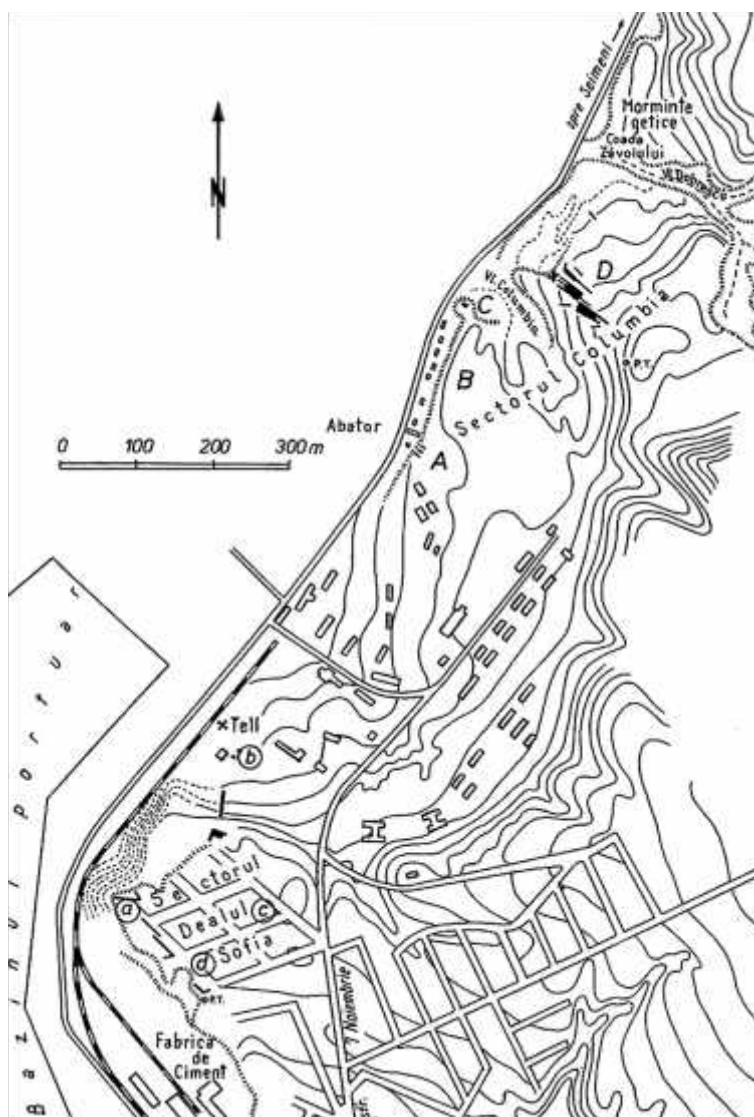

Fig. 1. Cernavodă–Dealul Sofia (ridicare topografică P. Polonic):

- a – așezare Cernavodă I;
- c-d – așezare Cernavodă III;
- d – morminte. Tell așezare Gumelnița;
- b – așezare Cernavodă II. Cernavodă Columbia;
- A-C – așezări Hamangia;
- D – cimitir Hamangia;
- X – „Gânditorul și soția”.

Fig. 1. Cernavodă–Dealul Sofia (the topographical plan by P. Polonic):

- a – the Cernavodă I settlement;
- c-d – the Cernavodă III settlement;
- d – graves and Gumelnița tell-settlement;
- b – the Cernavodă II settlement. Cernavodă Columbia;
- A-C – the Hamangia settlements;
- D – the Hamangia necropolis;
- X – „The Thinker and his Wife” .

Necropola culturii Belozerka de lângă satul Hadjillar

Serghei Agulnikov

Abstract: In the year 1992 the archaeological expedition of the Archaeological Institute of the Science Academy of the Moldavian Republic carried out the rescue excavation of the tumular necropolis, near village Hadjillar, Ștefan-Vodă district, in the Lower Dnestr. The excavation had discovered 3 tumulus with 6 burials attributed to the Belozerka culture. These Late Bronze Age burials from Hadjillar cemetery could be dated in 11th-10th centuries B.C.

Key words: Lower Dnester, Hadjillar necropolis, tumular graves, Belozerka culture, Late Bronze Age.

Cuvinte cheie: Nistrul Inferior, necropola de la Hadjillar, cultura Belozerka, perioada târzie a epocii bronzului.

În anul 1992 expediția arheologică a Centrului de Salvare a Monumentelor din cadrul Institutului de Arheologie al Academiei de Științe a Republicii Moldova a desfășurat săpături de salvare în zona construcției sistemului de irigații de la Căușeni, lângă satul Hadjillar, raionul Ștefan-Vodă, Republica Moldova (Fig. 1/1). Obiectivul cercetării l-au constituit cei câțiva tumuli cunoscuți în această zonă¹.

Necropola tumulară se afla la 1,5 km NE de localitatea Hadjillar și la 2,5 km V de orașul Ștefan-Vodă, pe un platou înalt situat între malul drept al Nistrului și pârâul Babei (Fig. 1/2), afluent de stânga al râului Sărata, care face parte din sistemul de râuri din stepa Bugeacului (Fig. 1/1).

În componența necropolei intrau trei movile, dintre care două (M 1-2) erau vizibile, iar cea de a treia, nivelată de lucrările agricole, se observa pe câmp sub forma unei pete de nuanță deschisă. Tumulii erau dispuși pe un aliniament pe direcția NNE-SSV.

Tumulul 1

Înălțimea complexului funerar era de 1,2 m de la nivelul antic de călcare, iar diametrul de 40 m. În urma cercetării arheologice au fost descoperite 6 morminte și o groapă rituală (Fig. 2/2).

Mormântul 1: (prescitic) (Fig. 4/1) descoperit în partea centrală a tumulului, la 0,70 m E de reper, la adâncimea de 0,55-0,98 m. Camera funerară nu a fost observată. Scheletul unui adult se afla în poziție puternic chirchită, orientat cu capul spre NE. Craniul se găsea la adâncimea de 0,55 m și era îndreptat cu fața în stânga. De la mâna dreaptă s-a păstrat doar osul antebrațului, strâns apropiat de corp. Mâna stângă lipsea. Cutia toracică și bazinul au fost distruse o dată cu realizarea mormântului 2. Din membrele superioare s-a păstrat osul coapsei drepte, descoperit la adâncimea de 0,98 m, întors cu genunchiul spre stânga. Nu au fost observate urme de ocră.

Inventar: în regiunea cutiei toracice se găsea un mojar de formă ovală, confecționat din prundiș de culoare gri, cu dimensiunile de 8,7 × 6 cm (Fig. 4/7).

Mormântul 2: (prescitic) (Fig. 4/1) a fost descoperit în partea centrală a tumulului, la 1,35 m N de reper, la nivelul acoperișului de lemn al mormântului principal atribuit culturii Belozerka (m.3), la adâncimea 1,30 m.

Defunctul a fost depus într-un sicriu, scobit dintr-o jumătate de trunchi de copac, orientat pe axa VE, cu o ușoară deviere spre N. Dimensiunile sicriului erau de 1,60 × 0,40 m cu adâncimea observată de 0,05 m. În umplutura acestuia s-a observat un sol lutos de culoare gri închis. În sicriu se afla scheletul unui adolescent, depus în poziție decubit dorsal, cu capul spre V. Craniul este îndreptat cu fața în stânga. Starea de conservare a scheletului este destul de precară. De la membrul superior stâng s-a păstrat doar osul umărului, iar cel drept lipsește. Picioarele erau aranjate drept. Pe schelet se păstra o patină cafenie deschisă ce provine de la capacul plat din lemn.

Inventar: 1. Lângă încheietura umărului stâng și lângă cot se găseau câte trei arșice de ovicaprine (Fig. 4/ 2, 6, 8);

2. La capul defunctului se afla o oală de dimensiuni mici, confecționată manual, cu buza puternic evazată și fundul plat. Suprafața vasului este de culoare cafenie-deschisă, cu nuanțe roșietice, lustruită. Pasta, bine

¹ Agulnikov, Kurčatov 1994; Agulnikov, Kurčatov, Bubulič 2001, 95-115.

prelucrată, cu amestec de șamotă pisată mărunț, are culoarea neagră. Dimensiuni: înălțimea – 8,3 cm, diametrul fundului – 6,2 cm, diametrul la buză – 9,2 cm (Fig. 4/3).

Mormântul 3: (principal, cultura Belozerka) (Fig. 3, 1) descoperit în centrul tumulului, la adâncimea 1,20 m de la reper. La nivelul solului excavat au fost identificate rămășițe de bârne (12 bucăți), dispuse radial din centrul mantalei. Lungimea bânelor varia de la 3,40 la 5 m, iar diametrul acestora de circa 0,20 m. Acest complex constituia o construcție de tip iurtă (Fig. 2/4). De amenajarea mormântului 3 este legat solul excavat, depus sub forma a două semicercuri neregulate, cu diametrul de 13 m.

Camera funerară avea formă trapezoidală orientată pe axa NS cu o deviere ușoară spre E. La nivelul solului îngropat, camera era acoperită de-a lungul cu 18 bârne cu lungimea de 3,50 m și lățimea de 0,20 m. Dimensiunile camerei funerare sunt de 2,70-2,40 × 2,50-2,30 m. Colțurile au fost puțin rotunjite. Adâncimea era de 1,5 m de la nivelul de fixare. Pe perimetrul camerei era amenajat un placaj din scânduri de lemn, instalate vertical într-un șanțuleț amenajat special pe marginea pereților la fundul gropii; lățimea acestuia este de 0,10-0,20 m, adâncimea de 0,40-0,50 m de la nivelul fundului gropii. De-a lungul peretelui de nord au fost identificate 14 scânduri, la cel de V – 9, de E – 11 și de S – 12. Până la înălțimea de 1,20 m de la fundul gropii scândurile erau arse. Înălțimea scândurilor era de 1 m, lățimea de 0,40-0,50 m, iar grosimea lor de 0,10 m. Fundul camerei funerare era constituit de o platformă din lut de formă trapezoidală, având dimensiunile 1,60-1,40 × 1,70-1,65 m, conturat de șanțuleț. În colțuri se aflau patru gropi rotunde cu diametrul de 0,35-0,40 m și adâncimea de 0,40-0,57 m. La rândul său, platforma avea pe margini gropi de stâlpi cu diametrul de 0,60-0,85 m. Umplutura acestora constă din cernoziom curat. De la șanțulețul dispus pe perimetrul podelei, gropile erau delimitate prin fâșii de 3-14 cm. Pe marginile platformei, pe care era depus defunctul, din trei părți – V, N și S erau amplasate câte două plăci de lemn – două lungi dinspre V și E (până la 1,60 m lungime și 0,15 m lățime), și două scurte (până la 1,20 m lungime și 0,16-0,17 m lățime) dinspre N. Construcția funerară din lemn de pe fundul gropii avea forma dreptunghiulară și prezenta o deschidere spre S.

Defunctul (scheletul unui adult, 40-45 ani, determinări L. Litvinova) era depus chircit, pe spate, aplecat spre dreapta, cu capul spre S, îndreptat cu privirea spre dreapta. Mâna stângă era îndoită cu palma dispusă pe bazin. Mâna dreaptă este întinsă în față, puțin deplasată de corp, cu palma spre picioarele chircite mediu spre dreapta. Sub schelet se observau resturile unui așternut albicios, cu grosimea de 0,5 cm.

În colțul de SE al camerei funerare pe plăcile de lemn s-au găsit oasele părții inferioare a unei ovicaprine, alături de care au fost așezate patru cornițe de la două vite mici.

Inventar: 1) Pe tâmpla stângă a defunctului se afla un inel de tâmplă spiralic, din aur, cu o rotație și jumătate, marginile ascuțite aplecate în interior. Inelul a fost confecționat dintr-o plăcuță subțire, triunghiulară în secțiune, cu diametrul de 1,2 cm, iar lățimea variază de la 0,1 la 0,4 cm. Suprafața exterioară este lustruită (Fig. 3/12).

2) În stânga craniului se observau rămășițele unui vas din lemn de formă rotundă, cu diametrul de circa 10 cm. Vasul nu s-a putut reconstitui, s-au păstrat doar fragmentele buzei verticale ce trece dreptat în corpul puțin bombat. Pe buză, vasul era placat cu tablă de bronz, prinsă de baza din lemn prin nituri scurte din bronz (Fig. 3/3, 5, 8-11).

Din partea interioară a vasului, pe plăcuță, au fost incizați niște dinți de formă triunghiulară (Fig. 3/10). Grosimea pereților vasului era de 0,4-0,5 cm.

3) Alături de vasul de lemn, în adâncitura din fața gropii de stâlp din S, se afla o ceașcă din lut cu corpul aplatizat rotunjit, gâtul cilindric, buza scurtă, profilată, slab evazată și fundul cu umbo. Corpul este demarcat de gât prin două rânduri de caneluri orizontale și o treaptă neînsemnată. Pe corp, în zona diametrului maxim, se află trei apucători cilindrice, dispuse diametral opus. Suprafața ceștii este de culoare gri-închis, bine lustruită. Pe peretele intern se observau urme de netezire orizontală. Ceașca a fost confecționată din pastă bine aleasă, de culoare neagră, cu amestec de nisip mărunț. Dimensiuni: înălțimea – 13 cm; diametrul fundului – 6 cm; diametrul maxim al corpului – 20 cm; diametrul la buză 16,4 cm (Fig. 3/4).

4) În stânga defunctului, lângă oasele de animal, pe placa de lemn se afla un cuțit-pumnal bimetalic cu lamele paralele. Mânerul din bronz, de forma unui clopot aplatizat, avea o bucsă scurtă de înmănușare pe un mâner de lemn și un suport circular cu diametrul 1,2 cm în partea centrală. La baza bucsei, care se lărgea spre lamă, era un prag de 0,5 cm pentru fixarea lamei de fier elipsoidale a cărei vârf a fost rupt în vechime. Dimensiuni: lungimea totală – 13 cm; lungimea mânerului – 5,5 cm; lungimea pedunculului – 2,8 cm; lungimea bazei bucsei – 2,5 cm; lățimea bucsei – 0,8-0,5 cm; grosimea bucsei – 0,5-0,2 cm; lățimea bucsei lângă bază – 0,8 cm; lățimea bucsei la conexiunea cu lama – 1,9 cm; grosimea bucsei de înmănușare – 0,5-0,4 cm; lungimea lamei – 7,5 cm, lățimea lamei – 1,9-0,7 cm, grosimea lamei – 0,1-0,2 cm (Fig. 3/2).

5) În umplutura gropii de SE a fost descoperit un vârf de săgeată din os cu trei fețe, triunghiular în secțiune, cu tija de înmănușare rotundă, puțin profilată. Suprafața acestuia este lustruită, iar extremitatea uneia din fețe a fost ruptă din vechime. Dimensiuni: lungimea – 3,4 cm; lățimea la bază – 1 cm; diametrul bucsei – 0,5 cm (Fig. 3/6).

6) În umplutura gropii de NE a fost descoperit un fragment de la un vas, probabil un borcan, cu buza dreaptă, tăiată oblic. Pe suprafața exterioară, de culoare cafeniu deschis cu nuanțe roșietice, prezintă o linie incizată, tăiată de trei creștături. Pasta este de culoare neagră cu amestec de nisip, iar grosimea pereților recipientului era de 0,5-0,6 cm (Fig. 3/7).

Mormântul 4: (nomad târziu) (Fig. 4/9) descoperit în sectorul de V al tumulului la 11,55 m VNV, față de reper, la adâncimea de 1,35 m. Acesta conținea scheletul unui adolescent depus întins pe spate, cu o aplecare ușoară spre dreapta, orientat spre V. Craniul era suprapus parțial de o placă din piatră. Acesta era îndreptat cu fața în sus, mâna dreaptă întinsă de-a lungul corpului, cea stângă a fost așezată pe cutia toracică, palmele lipseau, iar picioarele erau întinse.

Placa din piatră, de formă trapezoidală, prezintă o gaură în centru și o nișă la bază. Laturile și una din fețe (cea superioară) erau parțial prelucrate. Dimensiuni: înălțimea – 0,74 m; lățimea – 0,50-0,20 m; grosimea – 0,05 m, diametrul găurii – 0,12 m (Fig. 4/10).

Mormântul 5: (nomad târziu) (Fig. 4/4) descoperit în sectorul de SE al tumulului, la 12 m de reper, la adâncimea de 1,30 m, în mantaua de cernoziom. Conturul gropii nu a fost observat. Scheletul unui adult era depus întins pe spate cu capul spre SV. Capul a fost desprins în vechime și era depus lângă brațul stâng. Măinile erau dispuse de-a lungul corpului și picioarele întinse.

Mormântul 6: (nomad târziu) (Fig. 4/5) descoperit în sectorul de SE al tumulului, la 8,20 m de reper, la adâncimea de 1,20 m, în mantaua de cernoziom. Conturul gropii funerare nu a fost observat. Scheletul unui adult era depus întins pe spate, orientat NE-SV. Craniul, o parte din cutia toracică și brațul stâng lipseau. Mâna dreaptă era îndoită, depusă pe bazin; de la mâna stângă s-a păstrat antebrațul, ce era întins de-a lungul corpului. Picioarele erau îndoite ușor din genunchi spre stânga.

Nu avea inventar.

Construcții în tumul și descoperiri în manta

1. Groapa 1 se afla la 5 m SV de reper, la adâncimea de 1,60 m și a fost parțial suprapusă de solul excavat din mormântul principal 3. Avea o formă ovală, neregulată, orientată pe axa EV, cu dimensiunile de 0,90 × 0,70 m și adâncimea 0,10 m. Umplutura consta din sol lutos de culoare gris-închis, care, spre partea inferioară, devine un strat subțire de cenușă (Fig. 4/11). Complexul nu conține material arheologic.

2. În sectorul de SE al tumulului, la 14,50 m de reper, la adâncimea de 1,40 m, în stratul de cernoziom s-a descoperit un craniu de la o vită mare.

3. În mantaua tumulului s-au mai descoperit: a) un fragment de vas lucrat cu mâna; b) cinci fragmente ceramice și un mâner de amforă databile în sec. II-III a.Chr.

4. În partea de N a mantalei au fost descoperite oase calcinate de mici dimensiuni.

Stratigrafia tumulului 1 și cronologia relativă a mormintelor

1. Tumulul a fost ridicat deasupra mormântului principal nr. 3 al culturii Belozerka. Acestuia îi aparține construcția de tip „iurtă” și groapa de cult nr. 1. Construcția de lemn se fixa pe solul excavat din acest mormânt.

2. Mai târziu, în tumul au fost săpate mormintele nr. 1 și 2, date în perioada prescitică, identificate deasupra bărnurilor ce acopereau mormântul principal 3.

3. Cele mai târzii morminte din tumul, nr. 4-6, au fost atribuite nomazilor târzii. Probabil că acestora li se datora și depunerea craniului de vită mare, din sectorul de NV al tumulului.

Tumulul 2

Se afla la 70 m SV de tumulul 1. Înălțimea movilei era de 0,85 m de la nivelul antic de călcare, cu diametrul de 40 m. Aici au fost depistate 20 de morminte ce pot fi date în diferite epoci (Fig. 5/1). Tumulul a fost ridicat deasupra mormântului principal nr. 14, atribuit culturii Jamnaja. Culturii Belozerka îi sunt atribuite patru morminte (nr. 3, 5, 18, 19), prezentate în studiul de față.

Mormântul 3: (epoca târzie a bronzului) (Fig. 5/8) descoperit în sectorul sudic al tumulului, la 3,70 m de la reper, la adâncimea de 0,44 m. Nu a fost sesizat conturul gropii.

Scheletul unui adult se afla în poziție chirchită pe partea stângă, orientat spre SSE. Măinile nu s-au păstrat, iar picioarele erau puternic flexate din genunchi.

Inventar: lângă genunchii scheletului se aflau trei arșice cu laturile șlefuite.

Mormântul 5: (epoca târzie a bronzului) (Fig. 5/5) a fost cercetat în sectorul de SV al tumulului, la 7 m de reper, la adâncimea de 0,90 m.

Scheletul unui copil se afla chirchit pe partea stângă, orientat spre sud. Inventarul lipsește.

Mormântul 18: (epoca târzie a bronzului) (Fig. 5/7) identificat în sectorul de SV al tumulului, la 10,50 m de la reper, la adâncimea de 1,35 m. Conturul gropii nu a fost sesizat.

Scheletul unui adult a fost găsit în poziție chirchită pe partea stângă, orientat spre SV, cu mâinile îndoite așezate în fața craniului. Inventarul lipsește.

Mormântul 19: (epoca târzie a bronzului) (Fig. 5/6) descoperit în sectorul de SV al tumulului, la 9,20 m de la reper, la adâncimea de 1,35 m.

Scheletul unui adult era depus în poziție chirchită pe partea stângă, orientat spre SV. Mâinile erau apropiate de cutia toracică și îndreptate spre craniu, iar membrele inferioare, de asemenea, puternic flexate.

Stratigrafia și cronologia relativă a mormintelor tumulului 2

Tumulul, cu înălțimea actuală de 0,60 m, a fost ridicat deasupra mormântului principal aparținând culturii Jamnaja. Mantaua a fost ridicată din-un sol cenușiu-închis. Ulterior, în tumul au fost săpate și celelalte morminte ale aceleiași culturi (nr. 10, 12, 17, 20) (Fig. 5/1).

Următorul orizont cultural și cronologic este reprezentat de mormintele culturii Mnogovalikovaja (nr. 4, 8, 9, 11, 15), concentrate în zona centrală a tumulului, ai cărei defuncți erau orientați cu precădere spre NE, excepție constituind mormântul nr. 9 și erau însoțiți de un inventar tipic pentru comunitățile respective, mai ales cataramele de os². Complexele aparținând epocii bronzului timpuriu au fost publicate cu altă ocazie³.

Cele patru morminte atribuite culturii Belozerka (nr. 3, 5, 18, 19), formează un cimitir compact în sectorul sudic al tumulului. Situația este caracteristică în zona de stepă a spațiului Pruto-Nistrea⁴ perioadei târzii a culturii Sabatinovka și începutul culturii Belozerka, care obișnuiau să-și îngroape defuncții în tumuli deja existenți.

Cel mai târziu orizont cultural-cronologic este reprezentat de mormintele nomazilor târzii (1, 2, 6, 7, 13, 16), care, datorită lipsei inventarului, sunt greu de atribuit unei anumite populații medievale⁵.

Tumulul 3

Se afla la 34 m SE de tumulul 2 și a fost identificat datorită culorii mai deschise a solului. Aici au fost cercetate două morminte (Fig. 5/2).

Mormântul 1: (nomad târziu) cercetat în sectorul de SV al tumulului la 3,70 m de la reper, la adâncimea de 0,55 m. Groapa funerară, de formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, era orientată pe direcția E-V. Dimensiuni: 2,05 × 0,65 m, adâncimea 0,15 m.

În groapă a fost descoperit scheletul unui adult, depus în poziție decubit dorsal, orientat spre E. Mâinile erau întinse de-a lungul corpului, iar picioarele ușor înclinate spre dreapta.

Inventar: În apropierea mâinii drepte s-a depistat o aplică din os, de la arc (?) ori mâner de sabie (?), de formă dreptunghiulară. La extremități aceasta era prevăzută cu două orificii, în interiorul cărora s-au observat urme de rugină. Dimensiuni: lungimea aplicii – 11,3 cm; lățimea – 1,7-2 cm; diametrul orificiilor – 0,4 cm. Laturile aplicii au fost deteriorate în vechime.

Mormântul 2: (cultura Belozerka) (Fig. 5/3) depistat în sectorul de NV al tumulului, la 4,20 m de la reper, la adâncimea de 0,55 m. Peretele estic al camerei funerare, de formă dreptunghiulară, era puternic rotunjit. Umplutura este reprezentată de un sol cenușiu închis. Dimensiuni: 1,10 × 0,70 × 0,45 m, adâncimea – 0,10 m.

Scheletul unui adult era depus în poziție chirchită pe partea stângă, cu înclinare din torace, orientat spre SV. Mâinile erau îndoite în fața craniului, cotul mâinii drepte fiind ușor deplasat înainte. Membrele inferioare erau chirchite puternic spre dreapta. Inventarul lipsește.

Stratigrafia și cronologia relativă a mormintelor tumulului 3.

Tumulul avea dimensiuni reduse și a fost ridicat deasupra mormântului principal nr. 2 ce aparținea culturii Belozerka. În epoca medievală, tumulul, care probabil se evidențiază în cadrul reliefului înconjurător, a fost folosit pentru amenajarea mormântului nr. 1. La momentul începerii săpăturilor, complexul funerar a fost deja puternic afectat de lucrările agricole și se prezenta ca o pată de culoare mai deschisă cu diametrul cca. 10 m.

Mormintele epocii bronzului târziu – Cultura Belozerka

Au fost depistate în cele trei movile ale necropolei de la Hadjilar. Ridicarea tumulilor 1 și 3 este legată de comunitățile culturii Belozerka. Aceste înmormântări se evidențiază după trei elemente specifice – forma trapezoidală a camerei funerare, poziția chirchită a scheletului, dominarea orientării în sectorul sudic. În totalitate, au fost cercetate șase morminte atât principale în tumuli, cât și secundare.

² Sava 1992, 119-136.

³ Agulnikov, Bubulič, Kurčatov 2001, 95-115.

⁴ Sava, Agulnikov 2003, 113-139; Agulnikov 2004, 103-135.

⁵ Agulnikov, Bubulič, Kurčatov 2001, 113-114.

Cel mai reprezentativ inventar a fost descoperit în mormântul principal 1/3. Tumulul 1 se evidențiază datorită înălțimii sale mai mari de 1 m, dimensiune caracteristică elitei tribale a culturii Belozerka. Remarcăm prezența aici a construcției de tip „iurtă” din bârne de lemn, cunoscută doar în tumulul 7 de la Cazaclia⁶. Starea bună de conservare a construcției lemnoase atât din interiorul cât și din afara mormântului, ne permite să includem acest complex în categoria celor „bogate”⁷, și să reconstruim, în măsura posibilităților, complexele funerare. Astfel, pare clară menirea șanțulețelor rectangulare pe perimetrul unor morminte din cadrul necropolelor de la Cazaclia și Kočkovatœ. Aceste construcții aveau menirea de a fixa placajul din scânduri de pe pereții camerelor funerare. La rândul lor, găurile rotunde de pe marginea camerei funerare nu purtau nici o încărcătură constructivă, ci se datorau unor reminiscențe de tradiție Srubnaja. Astfel, în interiorul și deasupra unor asemenea gropi era depus un schelet de animal – oaiie, un pumnal bimetalic și un vârf de săgeată din os. O situație similară a fost înregistrată și în cadrul necropolei de la Kočkovatœ, unde, în Mormântul 31/1, a fost evidențiată o asemenea groapă în care s-a găsit un alt pumnal bimetalic⁸. Aici se evidențiază și prezența, pe fundul camerei, a placajului lemnos. Un interes deosebit prezintă materialele necropolei de la Cazaclia, unde în mormântul 14 în astfel de groapă a fost descoperit un craniu uman, iar în Mormântul 35 alături de gropișă se afla un pumnal de bronz și un os de animal. Peste gropișă din mormântul 39 a fost depus un vas, iar alături se afla un pumnal de bronz.

Cu excepția mormintelor culturii Srubnaja, gropișe de acest tip au mai fost semnalate doar în complexele funerare Sabatinovka târziu și Belozerka. La rândul său, combinația gropișelor pe perimetrul camerei funerare cu eșafod din lut este unul din indiciile statutului deosebit al defunctului, fiind una din trăsăturile specifice ritului funerar al culturii Belozerka. Având un inventar destul de bogat, aceste înmormântări pot aparține reprezentanților unei elite tribalo-gentilice a purtătorilor monumentelor de tip Belozerka.

În mormintele acestei culturi, în interfluviul nistro-dunărean piesele din aur nu sunt chiar rare. Ele sunt cunoscute în necropolele tumulare de la Kočkovatœ, Strumok, Pohrebea, în regiunea nord-vest pontică. O formă asemănătoare o are un inel de buclă, răsucit de 1,5 ori, din mormântul 42, tumulul 1 al necropolei de la Kočkovatœ. Spre deosebire de exemplarul de la Hadjilar, acesta era decorat cu un ornament de tip „poinçon”⁹.

Cupele cu corp rotunjit și gâtul cilindric, decorate cu caneluri și proeminente, formează unul dintre tipurile ceramice principale pentru cultura Belozerka din spațiul nord-pontic¹⁰.

Pumnalele bimetalice, până nu demult, erau reprezentate de un singur exemplar, ce provine din mormântul 1/30 de la Kočkovatœ¹¹. Piesa de la Hadjilar este a doua descoperire de acest tip în interfluviul Nistru-Dunăre, cu toate că în regiunea Niprului de Jos descoperiri de acest gen sunt mai frecvente, precum cele din tumulii de la Kalančak, Stepnoe, Širokoe ș.a. După tipologia propusă de E.N. Černyh, aceste piese aparțin unor tipuri rare de pumnale și se datează în sec. XI – începutul sec. X a.Chr. V.A. Dergačev separă cuțitele-pumnale bimetalice într-un tip aparte denumit „Stepnoi”¹².

Vârful de săgeată din os din mormântul 3, tumulul 1, de la Hadjillar, după formă, ne amintește de cele scitice și își găsește analogii în complexul Noua-Sabatinovka. Vârfurile de săgeată de acest tip se cunosc atât cu dulii, cât și cu peduncul. Într-o situație asemănătoare se află vârful cu trei margini, pentru care cele mai apropiate analogii se găsesc între descoperirile provenite din așezarea de la Hutor Bojkov din regiunea Niprului¹³. Un fragment din tăișul unui asemenea vârf face parte din inventarul necropolei Budurjeli de la Dunărea de Jos¹⁴. Alte analogii provin din așezarea culturii Noua de la Zoltan din sud-estul Transilvaniei¹⁵. Vârfurile de săgeți cu trei margini, făcute din os, sunt reprezentate în așezarea mai sus menționată prin două tipuri: cu dulie și cu peduncul. Astfel de arme cu două și cu trei margini se mai cunosc și în materialele așezării Noua de la Gârbovăț din Moldova românească¹⁶. Apropiat ca formă este și un vârf de săgeată din așezarea de la Hansca din Rep. Moldova¹⁷. Cronologic, cele mai târziu exemplare provin din așezarea de la Hlinjeni atribuită culturii Cozia-Saharna¹⁸.

⁶ Agulnikov 1996.

⁷ Vančugov 1990, 57.

⁸ Vančugov, Subbotin, Dzygovskij 1992, 26.

⁹ Vančugov, Subbotin, Dzygovskij 1992, 43, fig. 13, 4.

¹⁰ Vančugov 1990, 73.

¹¹ Vančugov Subbotin, Dzygovskij 1992, 26, fig. 8, 6.

¹² Dergačev 2002, 45-51.

¹³ Berezanskaja *et alii* 1986, 101, fig. 29, 14.

¹⁴ Vančugov 1990, 82, fig. 55, 8.

¹⁵ Beldiman 2001, 115-153; Cavruc 2003, 87-100.

¹⁶ Florescu 1991, 312-313, fig. 140, 8, 9; 141, 1.

¹⁷ Niculiță 2004, 62-68, fig. 2, 10.

¹⁸ Gol'ceva, Kašuba 1995, 67, fig 12, 3.

Cu privire la cupa din lemn din mormântul 3, tumulul 1, lângă Hadjillar, este necesar să remarcăm că astfel de descoperiri în complexele culturii Belozerka din spațiul nord-vest-pontic nu sunt încă cunoscute. Cea mai apropiată analogie vasului de lemn din Hadjillar e cupa cu nituri de bronz dintr-o necropolă tumulară a culturii Belozerka de lângă satul Kairy din regiunea Herson, în stânga Niprului¹⁹.

În general, tumulul 1, mormântul 3, de la Hadjillar, se prezintă ca unul dintre complexele clasice de tip Belozerka în zona interfluviului nistreano-dunărean și ocupă un loc concret în cadrul monumentelor de tip Belozerka-Tudorovo. După toate indiciile, construcția complicată a edificiului funerar, dimensiunile acesteia și inventarul ieșit din comun trebuie atribuite grupei mormintelor „bogate” ale culturii Belozerka, evidențiate de Vančugov²⁰.

Complexul se datează în intervalul sec. XI – începutul sec. X a.Chr. – perioadă de înflorire a culturii Belozerka. Apropierea de unele situri precum așezările de la Tudorovo, Ciobruți dar și cu tumulii de la Olănești, permit încadrarea tumulului de la Hadjillar în grupa Belozerka, ce tinde spre cursul inferior al Nistrului, alcătuind o limită specifică a monumentelor Belozerka-Tudorovo, numărul acestora, în afară de grupul Balta, pe malul stâng al Nistrului, fiind relativ mic.

Nu poate fi trecut cu vederea și un grup de înmormântări ale Bronzului târziu – mormintele nr. 3, 5, 18, 19, secundare în mantaua tumulului 3, precum și mormântul principal 2 din tumulul 3. Toate aceste morminte sunt lipsite de inventar. Însă, unele particularități, precum orientarea sudică (cu devieri), poziția chirchită pe o parte, amplasarea lor în rânduri, forma trapezoidală a camerei funerare din tumulul 3/2, sunt tipice pentru cultura Belozerka. Recent, pe lângă mormintele principale din tumuli, se evidențiază și o serie de înmormântări Belozerka secundare în tumulii culturilor premergătoare²¹. În multe cazuri, mormintele perioadelor Sabatinovka târzie și Belozerka timpurie formează niște necropole mici compacte în sectoarele de sud ale tumulilor unor culturi mai vechi²². Necropola tumulară de la Hadjillar se prezintă ca un exemplu al prezenței înmormântărilor atât principale, cât și secundare în limitele unei grupe în cadrul tumulului, ce poate fi apreciat ca o singură necropolă, destul de compactă, cu elemente destul de clare de diferențiere după avere și din punct de vedere social.

Mormintele prescitice. Două morminte prescitice au fost cercetate în tumulul 1 de lângă satul Hadjillar. Ambele suprapuneau mormântul central 3 al culturii Belozerka. Din punct de vedere stratigrafic, primul a fost realizat mormântul 1, unde scheletul, probabil, în poziție ușor chirchită, era orientat spre ENE. Mojarul oval, găsit lângă defunct, nu este un material databil, fiind caracteristic unui șir de culturi stepice, inclusiv cimmerică. Într-o oarecare măsură, în favoarea atribuirii cimmerică (etapa Černogorovka ?) vorbește orientarea nord-estică, tipică unui șir de înmormântări prescitice timpurii.

La rândul său, mormântul 2, care tăia mormântul 1, cu sicriu de lemn, dispune de inventar – șase arșice și vasul cu corpul rotunjit, buza profilată și suprafața lustruită. Astfel de vase, apropiate după formă și proporții, sunt cunoscute în complexele de tip Kizil-Koba timpurii din Crimeea de Vest. De exemplu, vase asemănătoare se regăsesc între materialele unor asemenea monumente precum cele de la Burun-Eli, Taș-Djargan, Holodnaja Balka²³, ce sunt datate în sec. VIII a.Chr. Apariția unei astfel de ceramici în stepa nord-vest pontică, poate fi legată, probabil, de deplasarea triburilor cimmerică din etapa Novočerkassk.

¹⁹ Agulnikov, Šilov 1991, 67-70.

²⁰ Vančugov 1990, 57.

²¹ Agulnikov 1999, 7-11.

²² Agulnikov 2002, 172-176.

²³ Kolotuhin 1991, 68-69, fig. 1, 9, 11-13.

Bibliografie

- Agulnikov, S. 1996, *Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia*, Bibliotheca Tracologica 14.
- Agulnikov, S.M. 1999, *Vpuskn'ie pogrebenija Belozerskogo vremeni v kurganah Pruto-Dnestrovskogo meždureč'ja*, în *Problemy skifo-sarmatskoi arheologii Severnogo Pričernomor'ja*, Zaporož'e, 7-11.
- Agulnikov, S.M. 2002, *Pogrebal'ny komplekxy pozdnesabatinskogo-rannebelozerskogo vremeni v Pruto-Dnestrovskom meždureč'e*, în *Drevnejšie obšnosti zemledel'cev i skotovodov Severnogo Pričernomor'ja*, Tiraspol, 176-182.
- Agulnikov, S.M. 2004, *Formirovanie pogrebal'nogo obrjada Belozerskoj kul'tury*, în *Thracians and Circumponitic World. Proceedings of the IXth International Congress of Thracology*, Chișinău, 103-135.
- Agulnikov, S.M., Šilov, Yu.A. 1990, *Kurgan Belozerskoj kul'tury u s. Kairy*, în *Drevnosti Severnogo Pričernomor'ja I Kryma*, I, Zaporož'e, 67-71.
- Agulnikov, S.M., Kurčatov S. I. 1994, *Kurgan belozerskogo bremeni u. s. Hadžilar v Nižnem Podnestrov'e*, în *Problemy skifo-sarmatskoj arheologii*, Zaporož'e, 4-7.
- Agulnikov, S.M., Bubulič, V.G., Kurčatov, S.I. 2001, *Kurgannyj mogil'nik u s. Hadžillar v Nižnem Podnestrov'e*, în *Starožitnosti Stepovogo Pričernomor'ja Krimy*, IX, Zaporož'e, 95-115.
- Beldiman, C. 2002, *Vărfuri de săgeți din materie dure de animale în așezarea culturii Noua de la Zoltan*, jud. Covasna, Angvstia, Sf. Gheorghe, 115-153.
- Berezanskaja S., Otrošenko, V., V., Čeredničenko, N., I., Šarafutdinova I., N., 1986, *Kul'tury epohi bronzii na territorii Ukrainy*, Kiev.
- Cavruc, V. 2003, *Satul Zoltan, com. Ghidfălău, jud. Covasna*, în *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei*, Covasna, 87-110.
- Dergacev, V. 2002, *Die aneolithischen und bronzelitischen Metallfunde aus Moldavien*, PBF 20, Band 9, Stuttgart.
- Florescu, A. 1991, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România în CCDJ 9*.
- Gol'ceva N. V., Kašuba M. T. 1995, *Glinžen'-II. Mnogoslojnyj pamjatnik Srednego Podnestrov'ja*, Tiraspol.
- Kolotuhin V., A. 1990, *Kizil-kobin'skij posud VIII – peršoi polovini V st. do n. e.*, *ArheologijaKiev* 2, 68-69.
- Niculiță, I., T. 2004, *Voprosy proišhoždenija i zvoljucii nakonečnikov strel*, în *Traco-Getica. Studii și Materiale*, Chișinău, 60-69.
- Sava, E., N. 1992, *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Chișinău.
- Sava, E., Agulnikov, S. 2003, *Contribuții noi la definirea ritului funerar în Cultura Sabatinovka*, în *Interferențe cultural-cronologice în spațiul Nord-pontic*, Chișinău, 115-139.
- Vančugov V., P. 1990, *Belozerskie pamjatniki v Severo-zapadnom Pričernomor'e*, Kiev.
- Vančugov V., P., Subbotin L., V., Dzygovskij, A., N., 1992, *Kurgany Primorskoj časti Dnestro-Dunajskogo meždureč'ja*, Kiev.

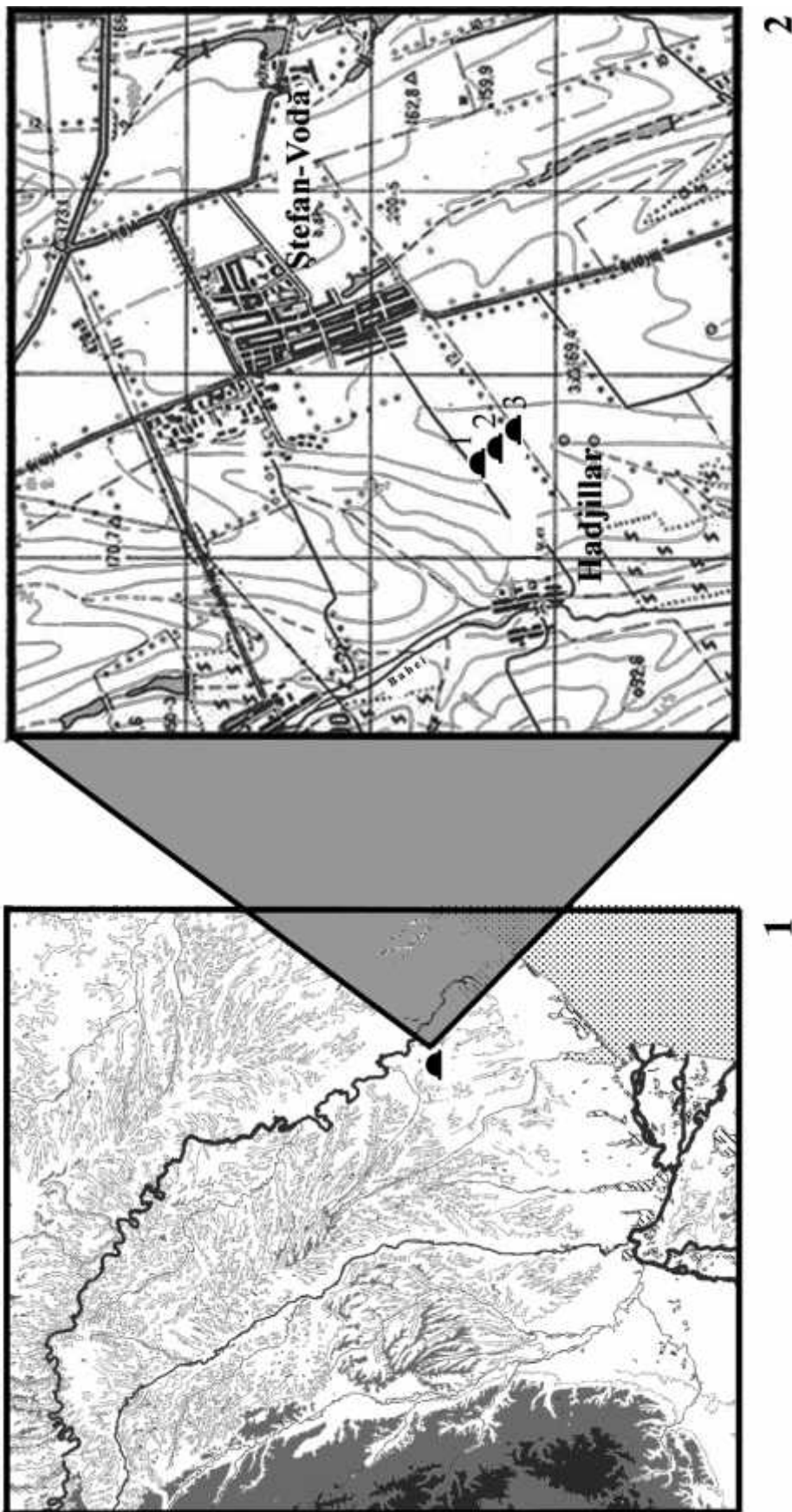

Fig. 1. Localizarea necropolei de la Hadjillar.
Fig. 1. The placement of the Hadjillar necropolis.

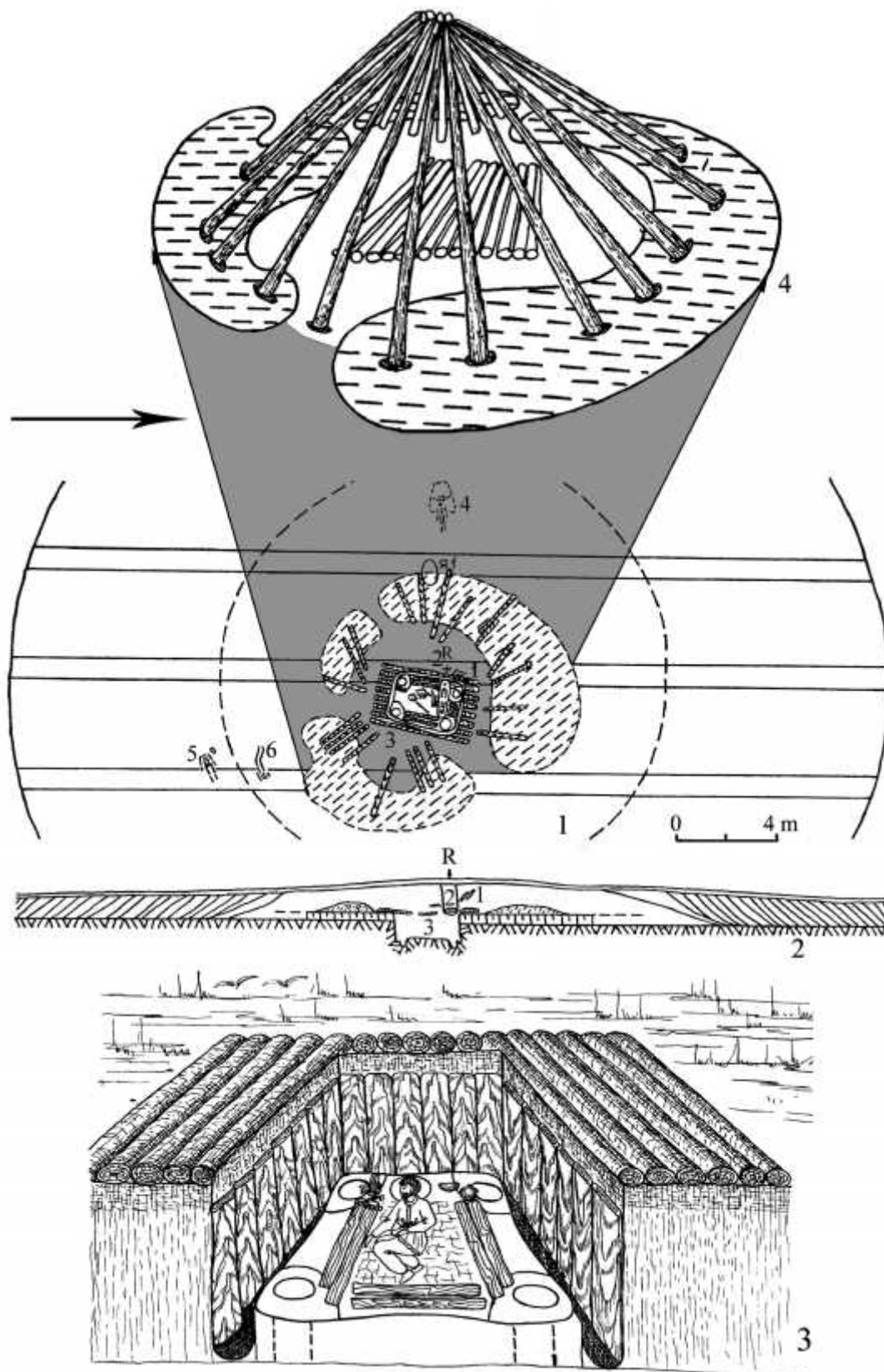

Fig. 2. Necropola de la Hadjillar. Tumulusul 1: 1-2 – plan și profilul, 3-4 – reconstrucția grafică.

Fig. 2. Hadjillar necropolis. Tumulus no 1: 1-2 – the plan and the stratigraphic profile, 3-4 – graphical reconstruction.

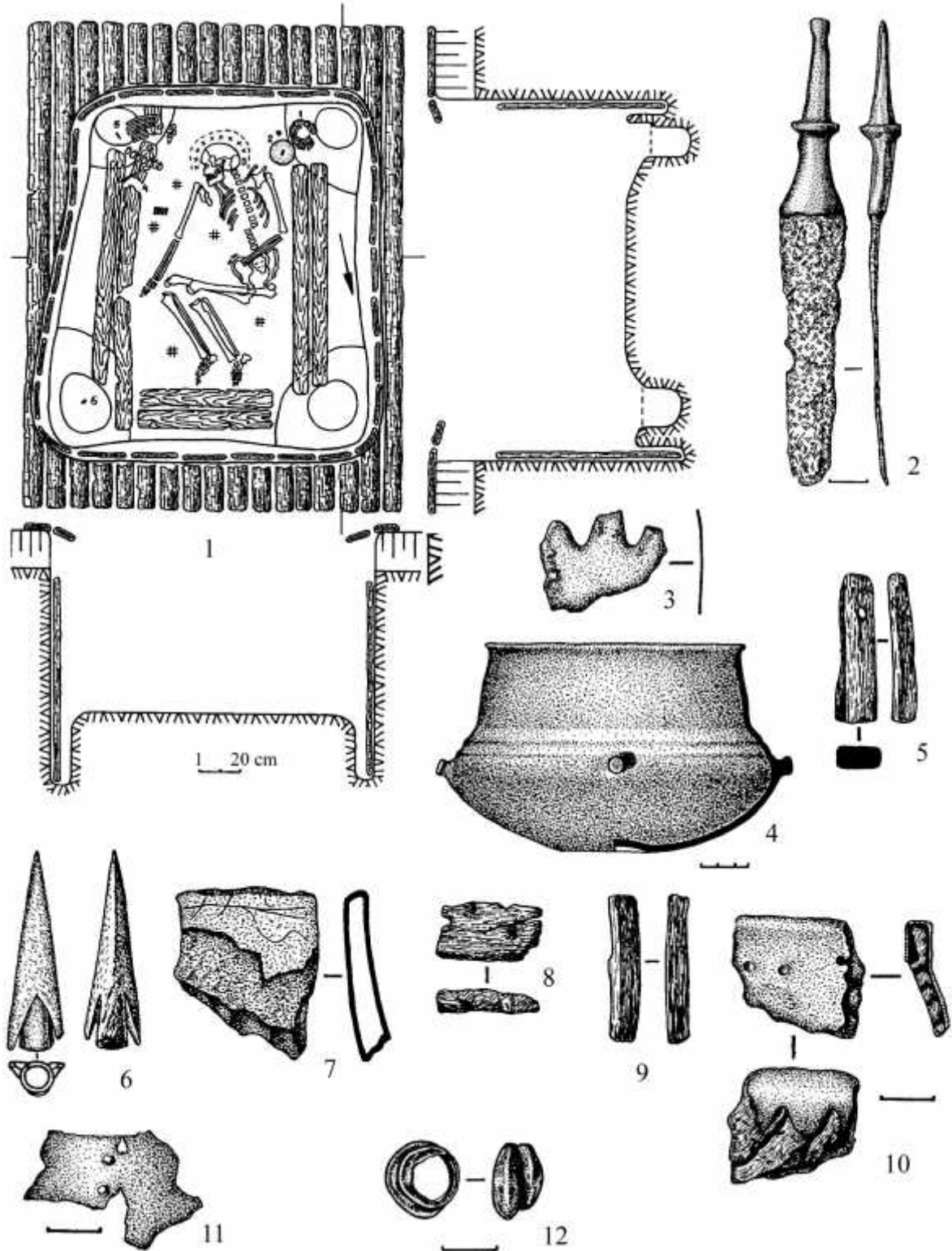

Fig. 3. Necropola de la Hadjillar. Tumulul nr.1, mormântul nr. 3: 1 – plan și profil;
 2 – pumnal bimetalic; 3 , 5, 8-11 – fragmentele de vase din lemn; 4 – ceașcă; 6 – vârf de săgeată (os);
 7 – fragment vas de tip borcan; 12 – inel aur.

*Fig. 3. Hadjillar necropolis. Tumulus no 1, tomb no 3: 1 – the plan and the stratigraphical profile;
 2 – bimetallurgical dagger; 3 , 5, 8-11 – fragments from the wooden vessels; 4 – cup; 6 – bone arrow;
 7 – the jar fragment; 12 – golden ring.*

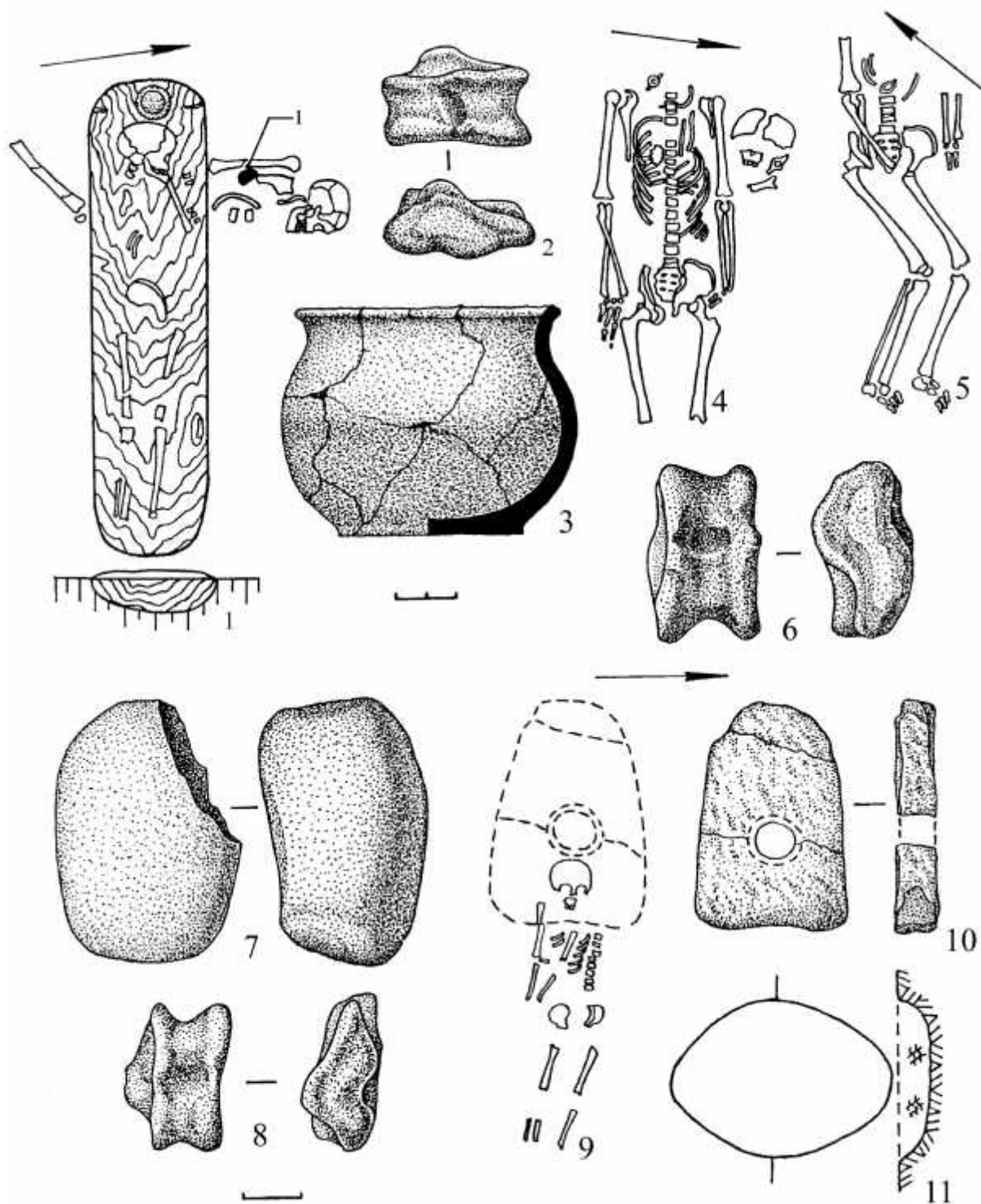

Fig. 4. Necropola de la Hadjillar. Tumulus nr. 1: 1 – mormintele pre-scitice nr. 1-2; 3 – vas din mormântul nr. 2; 2-6, 8 – arșice din mormântul nr. 2; 4 – mormântul nr. 5; 5 – mormântul nr. 6; 7 – mojar din mormântul nr. 1; 9 – mormântul nr. 4; 10 – placa din piatră din mormântul nr. 4; 11 – groapa nr. 1.

Fig. 4. Hadjillar Necropolis. Tumulus no 1: 1 – pre-Scythian nos 1-2; 3 – the pot from tomb no 2; 2-6, 8 – the anklebones from tomb no 2; 4 – tomb no 5; 5 – tomb no 6; 7 – the mortar from tomb no 1; 9 – tomb no 4; 10 – the gravestone from the tomb no 4; 11 – pit no 1.

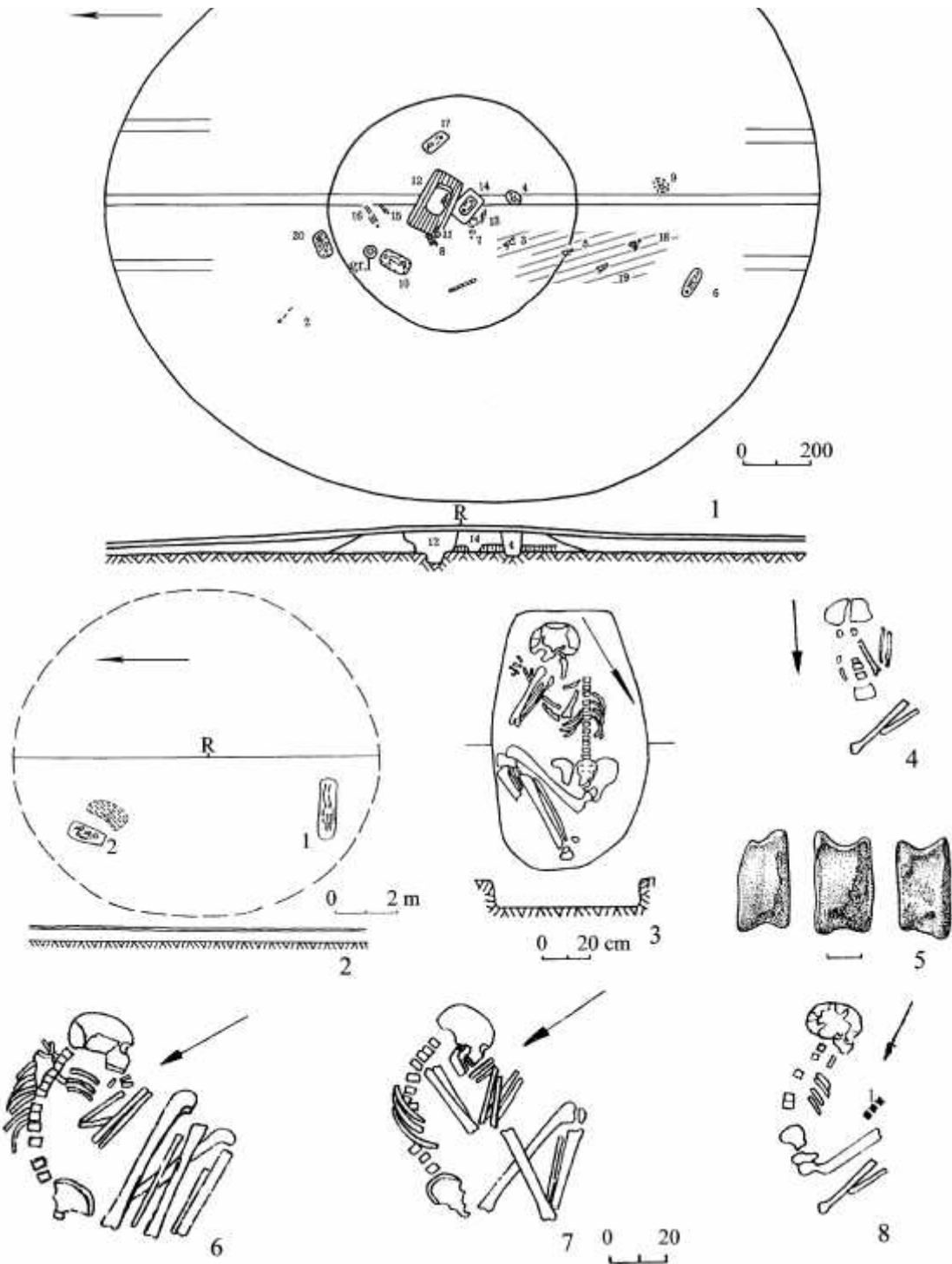

Fig. 5. Necropola de la Hadjillar: 1 – tumulus nr. 2, plan și profil; 2 – tumulus nr. 3, plan și profil; mormântul nr. 2 din tumulus nr. 3; 4 – mormântul nr. 5 din tumulus nr. 2; 5 – arșic din mormântul nr. 3; 6 – mormântul nr. 19, tumulus nr. 2; 7 – mormântul nr. 18, tumulus nr. 2; 8 – mormântul nr. 3, tumulus nr. 2.

Fig. 5. The Hadjillar necropolis: 1 – tomb no 2, plan and profile; 2 – tomb no 3, plan and profile; tomb no 2 from tumulus no 3; 4 – tomb no 5 from tumulus no 2; 5 – anklebone from tumulus no 3; 6 – tomb no 19 from tumulus no 2; 7 – tomb no 18 from tumulus no 2; 8 – tomb no 3 from tumulus no 2.

***Ansa cornuta* in București-Militari-Câmpul Boja. Betrachtungen zur Frühhallstattzeit im Bukarester Raum**

Cristian Schuster, Mircea Negru

Rezumat: Pornind de la descoperirea în așezarea de la București Militari-Câmpul Boja a unei toarte de tip „ansa cornuta”, autorii acestui articol fac unele observații asupra epocii bronzului și prima epocă a fierului în Muntenia.

Cuvinte cheie: Perioada timpurie a epocii fierului, ansa cornuta, București-Militari-Câmpul Boja, zona Bucureștiului.

Schlüsselwörter: Frühhallstattzeit, ansa cornuta, București-Militari-Câmpul Boja, Bukarester Raum.

Neulich, im Herbst des Jahres 2007, wurde in der Füllerde des westlichen Endes des *Schnittes 199* bei *București-Militari-Câmpul Boja*, ein interessantes Bruchstück eines mittelgrossen Gefäßes entdeckt (Taf. I/1-2; II). Dieses Gefäß war unseres Erachtens wahrscheinlich eine zwei- oder einhenklige Schüssel mit weiter Öffnung oder eine einhenklige Tasse. Auf jeden Fall, das uns erhaltengebliebene Fragment besitzt einen hochübereckten Henkel, der den Rand des Gefäßes mit dessen Schulter verbindet und welcher der Gattung der „ansa cornuta” zuzuordnen ist.

Ausgehend vom unteren Henkelende, auf der Gefäßschulter wurden mit einem doppelstippen Gegenstand wahrscheinlich rings um das ganze Gefäß schräge Kerben/Kanneluren sanft eingetieft.

Die in der Herstellung des Gefäßes verwendete Tonmischung, ist von mittelmässiger Qualität; weist kleine Sandkörner und Glimmerspuren, diese letzteren hauptsächlich an der Oberfläche, auf. Die Farbe ist schwarz und das Gefäß wurde gut geglättet. Die Brennung war vollständig. Die Form und Verzierung erlaubt das Gefäß der Hallstattzeit zuzufügen.

Es sei gesagt, dass in *București-Militari-Câmpul Boja*¹ entlang der verschiedenen Grabungskampagnen mehrere hallstattzeitliche Entdeckungen gemacht worden sind². Dabei kann aber keineswegs von einer regelrechten Kulturschicht gesprochen werden. Im Jahr 1992 sprach Mioara Turc³ über ein fragmentarisches Gefäß, welches, interessanterweise, in einem Grubenhaus aus dem III. Jh. n. Chr. entdeckt wurde.

Nennenswert ist auch die hallstattzeitliche *Grube Nr. 71* im *Schnitt 96/2005*⁴. Die dort gefundene Keramik ist nach ihrer Tonmischung als feine, mittelfeine und grobe zu betrachten. Unter den Gefäßformen⁵ sind die Schüsseln und Tassen zu erwähnen.

Alle diese spärlichen hallstattzeitlichen Funde erlaubten bis jetzt keine sichere kulturelle und feine innere zeitliche Zuteilung⁶.

Nicht weit entfernt von *Militari-Câmpul Boja*, etwa 800 m in südöstlicher Richtung, auf derselben rechten Dâmbovița-Hochterrasse, im Punkt *Ciurelu*, wurde von Dinu V. Rosetti ein Brandgrab, bestehend aus mehreren Gefäßen, entdeckt⁷. So wie Alexandru Vulpe⁸ unterstreicht, „*keines der Stücke war Basarabi verziert, ihre hauptsächlichsten Formen kommen aber im Repertoire der Basarabi-Kultur vor*”. Aber so wie die abgebildeten Gefäße⁹ beweisen, keines davon zeigt eine Verbindung in Form und Verzierung mit dem Bruchstück mit „ansa cornuta” von *Militari-Câmpul Boja*. Andererseits scheinen sie nach ihrer Ornamentik auch keine „waschechte” *Basarabi*-Keramik zu sein.

¹ Über die Forschungen in diesem Grabungsort s. Negru, Schuster, Moise 2000, mit Lit.; Schuster, Negru 2006, mit Lit.; Negru 2008; Negru *et alii* 2008.

² Schuster 2000, 21 f.; Schuster, Negru 2006, 61 ff.

³ Turcu 1992, 39 f.

⁴ Schuster, Negru 2006, 61 ff.

⁵ Schuster, Negru 2006, Taf. 15/1-2, 17/3, 5, 7, 20/1, 3, 6, 9, 21/1.

⁶ Schuster 2000, 22.

⁷ Morintz, Rosetti 1959, 27.

⁸ Vulpe 1986, 55.

⁹ Morintz, Rosetti 1959, Taf. 22; Vulpe 1986, Abb. 15/8-14.

Der Fund von *Militari-Câmpul Boja* hat aber ein Gegenstück in dem Grabungsort *București-Cățelu Nou* (Taf. III/5)¹⁰. Das dort gefundene Gefäßfragment soll nach dem Entdecker, Valeriu Leahu, ein Teil von einer Tasse „mit einem (oder zwei?) Henkel, (und) doppelstumpfkugelförmigem Körper“ sein. Das Gefäßfragment stellt „den Oberteil eines Henkel...des Typs *ansa cornuta* dar“.

Zusammen mit diesem Gefäßfragment wurden an demselben Ort, d.h. „am Ostrand des Sporns, in einer *Latène-Grube*“¹¹, mehrere Bruchstücke von Tassen „gearbeitet aus feiner Pasta, mit schwarzer Oberfläche und gut geglättet“, mit Kanneluren, einige davon senkrecht, andere schräg, und eingeritzten Linien verziert, entdeckt (Taf. III/6-8). Valeriu Leahu¹² war der Meinung, dass diese Gefäße „einem frühhallstattlichen Horizont, der vielleicht kulturell an die Bronzezeit zu binden ist, angehören“.

Ein ganzes Gefäß, eine Tasse „mit hochübereinandertem Henkel, der seinen oberen Teil in Form eines Sattels hatte... (der) irgendwie Hörnern gleiche“ wurde in *București*, in einem vorgeschichtlichen Bau, welcher am Ufer des Sees *Tei* lag, gefunden (Taf. I/3)¹³. Nach Ion Nestor¹⁴ sei dieser Fund der *Tei*-Kultur zuzufügen, während sich D.V. Rosetti¹⁵ eher für die späte Hallstattzeit aussprach.

Wer führte der „*ansa cornuta*“-Mode in Südrumänien ein? Stammen die Vorläufer aus der Bronzezeit? So wurde im Bukarester Nahraum ein „klassischer *ansa lunata*“ Henkel in der *Tei Va*-Siedlung bei *Otopeni* entdeckt (Taf. III/1)¹⁶. Dieser bildete mit einem zweiten Henkel ein wahrscheinliches Paar, das ein bauchiges Gefäß zierte. Solche Gefäße sind typisch für diese Unterstufe der späten Bronzezeit¹⁷.

Dieser Fund ist ein Einzelfall für Mittelmuntenien. In der Dobrogea, aber in der *Cernavodă II*-Kulturschicht der namensgebenden Siedlung (*Cernavodă b*), wurde eine Schüssel mit „*cornuta*“-Henkeln gefunden¹⁸. Wahrscheinlich war (auch) ein solcher Henkeltyp für die Übergangszeit von Äneolithikum zur Frühbronzezeit gebräuchlich. Unsere Annahme ist auch durch die Henkel dieser Art der *Coțofeni*-Kultur, z.B. von *Ostrovol Corbului*, in Oltenien, belegt¹⁹.

Desgleichen in Oltenien, im Sektor *A* der Donauinsel *Insula Banului* wurde eine Tasse mit „*ansa cornuta*“ entdeckt (Taf. III/2)²⁰. Dieses Gefäß gehört der Frühhallstattzeit (*Ha.A-B*), d.h. der *Insula Banului*-Kultur²¹, Erscheinung die dem südwestlichen Teil Rumäniens, dem Osten Serbiens und dem Nordwesten Bulgariens eigen ist, an.

Auch in der Frühphase der mittelhallstattzeitlichen *Basarabi*-Kultur im Banat waren die „*ansa cornuta*“, so wie der Fund der frühen Phase der Kultur²² von *Remetea Mare-Gomila lui Gabor* beweist (Taf. III/4)²³, anzutreffen. Marian Gumă²⁴ war der Meinung, dass dieser Henkeltyp von einem *Insula Banului*-Einfluss zeugt. Nur, weitere Grabungen führten im Jahr 1988 zur Entdeckung eines Hauses (*Nr. 1/1988*), welches sich zeitgleich mit den *Ritualgruben 1/1981* und *3/1983* erwiesen hat, und einer Periode vor der *Basarabi*-Kultur und dem *Bosut IIIa-Gornea-Kalakača*-Horizont angehörte²⁵. Wahrscheinlich dem *Ha B₂₋₃*, d.h. der Zeitspanne des X.-VIII. Jh. v. Chr.²⁶.

Eben in dem genannten Haus, im Raum der *I. Stufe*, wurden zwei Tassen mit „*ansa cornuta*“ gefunden (Taf. IV/1, 3)²⁷. Die Kultniederlegung der *II. Phase* des Hauses bestand aus 8 Gefäßen, unter diesen auch eine Tasse mit derselben Henkelart (Taf. IV/2)²⁸.

Demnach muß der *Basarabi*-Fund mit „*ansa cornuta*“ nach Florin Medeleț an eine einheimische banater frühhallstattliche Tradition gebunden werden. Henkeltyp der weiter in der Nekropole von *Timișoara* (*Ha C-D*)

¹⁰ Leahu 1965, 54-55 și fig. 34/1.

¹¹ Leahu 1965, 54.

¹² Leahu 1965, 55.

¹³ Morintz, Rosetti 1959, 28 und pl. 21/14.

¹⁴ Nestor 1933, Taf. 14, Abb. 4/9

¹⁵ Rosetti 1936, Anm. auf der S. 7

¹⁶ Leahu 1968, Abb. 6/5; 2003, Taf. 68/7.

¹⁷ Leahu 1992; 2003.

¹⁸ Berciu, Morintz, Roman 1973, 383, Taf. 3/3, 6/4.

¹⁹ Roman 1976, Taf. 35/16.

²⁰ Morintz, Roman 1969, Abb. 12/8.

²¹ Morintz, Roman 1969; Gumă 1995, 114.

²² Gumă 1993, 235 spricht sowohl von einer Früh- und einer Spätphase der Siedlung; Vulpe 1986, 64 stellt eine Frühphase der Siedlung in Frage.

²³ Gumă 1983, Taf. 2/1.

²⁴ Gumă 1983, 81.

²⁵ Medeleț 1991.

²⁶ Medeleț 1991, 80 f.

²⁷ Medeleț 1991, 69 und Abb. 7/A-B, 13/A-B; Gumă 1993, Taf. 104/4a-b, 5a-b.

²⁸ Medeleț 1991, 69 und Abb. 5/4A-B; Gumă 1992, Taf. 104/3a-b.

verwendet wurde²⁹. Florin Medeleț erinnerte auch an die „ansa cornuta“ des VI.-V. Jh. v. Chr. der skythischen oder skythischzeitlichen Gräberfelder aus der Ungarischen Tiefebene (*Szentes-Vekerzug, Beremend, Szörvány, Tápíószele*³⁰).

Marian Gumă³¹ weist andererseits das Haus von *Remetea Mare-Gomila lui Gabor* einem nach-Basarabi kulturellen Horizont, d.h. dem Ende des VII. – die erste Hälfte des VI. Jh. v. Chr., zu. Beleg dafür sei seiner Meinung nach, unter anderen, auch die „ansa cornuta“ von *Remetea-Pogănici-Dealul Pășcăoani*, Henkeltyp der aus einer späthallstattzeitlichen nicht-Basarabi-Schicht stammt (Taf. V/3)³².

Desgleichen im Banat, in *Periam*, in den *Schichten III und IX* der *Mureș-Kultur* kann nach Tudor Soroceanu³³ anhand der Keramik „ziemlich deutlich die schrittweise Entwicklung zu der klassischen Spätform mit *ansa lunatae* oder *cornutae*“ verfolgt werden. Nicht zu vergessen sind auch dieselben Henkeltypen aus *Pecica*³⁴. Aber wie auch die Analyse der von Soroceanu abgelisteten Keramik beweist, sind einige der Gefäße aus *Pecica* und *Periam* der Hallstattzeit, sogar der *Gornea-Kalakača-* und *Basarabi-Kultur* zuzuordnen³⁵.

Obwohl einige der Wissenschaftler nicht ausführlich über „ansa cornuta“ im bronzezeitlichen *Gârla Mare-Milieu* sprechen³⁶, so könnten eventuell doch einige der Henkel, wie zum Beispiel die Funde von *Ghidici-Balta Țarova*³⁷, als nicht ausgeartete Exemplare (wenn sie nicht eher zur Gattung „ansa lunata“ zu rechnen sind), angehörend dieser Henkelkategorie betrachtet werden.

Klassische „ansa cornuta“ wurden in der *Wietenberg-Kultur* in *Tilișca* gefunden³⁸. Möglich, dass zu dieser Kategorie auch der Fund von *Tihău-La Cerniele* zu rechnen ist³⁹. Hörner wurden auch auf einem Gefäß von *Giurtelecu Șimleului-Coasta lui Damian* entdeckt. Diese sind am Gefäßrand über dem kleinen Ringhenkel angebracht. Interessant ist, dass diese Hörner jeder nach außen gerichtet sind, während die von *Tilișca* nach innen geformt wurden und ein oben offenes „O“ bilden.

Nikolaus Boroffka⁴⁰ spricht aber auch von einem Henkelauflauf bei „dem über Henkelansatz...der Rand zu einer zweiblättrigen Platte ausgezogen“ wurde. Solch ein Fund ist für *Oarța de Sus-Ghiile Boii*⁴¹ zu nennen. Diese zwei „Blätter“ sollten vielleicht eher als „Viehhörner“ zu sehen sein. Genauso wie ein Randaufsatz von *Păuleni*⁴².

Auch in der *Otomani-Kultur* erschienen „ansa cornuta“. Ein solcher Henkeltyp ist auch der ungarischen Variante *Füzesabony-Kultur* eigen: *Berettyóújfalu-Szilhalom*⁴³. Im selben *Berettyó-Tal*, aber in *Bakonszeg-Kádárdomb*, in der *Gyulavarsánd-Kulturschicht*, wurde ein weiterer Henkel gefunden⁴⁴.

Ansa cornuta sind auch in der Keramik der *Belegiš-Kultur* in Serbien, im Gräberfeld *Stojića Gumno*⁴⁵ und Kroatien, in *Sarvaš* und *Trpinja*⁴⁶, so wie die Becher/Kannen oder kleinen Amphoren zeugen, anzutreffen. Aber viel zahlreicher sind die Gefäße mit „ansa lunata“ (siehe u.a. Gogăltan 1998).

Der Entwicklungsweg zu den hallstattzeitlichen „ansa cornuta“ im Bukarester Raum (*Militari-Câmpul Boja, Tei, Cățelu Nou*) liegt, wie aus dem oben geschilderten, noch in der Unklarheit. Möglich, dass es sich um eine lokale Evolution handelt. Eher aber, sei an eine „Einwanderung“ von hallstattzeitlichen Menschen mit ihrer eigenen Keramikmachart, die aus dem Westen (?) nach Muntenien zogen, zu denken.

In mehreren Arbeiten wurde in über die Frühhallstattzeit in Südromänien, einschließlich dem Bukarester Raum diskutiert⁴⁷.

²⁹ Medeleț 1991, 79.

³⁰ Medeleț 1991, 79 mit Lit.

³¹ Gumă 1993, 241.

³² Gumă 1993, 214, 294 und Taf. 105/14.

³³ Soroceanu 1991, 101 und Taf. 46/17.

³⁴ Soroceanu 1991, Taf. 3/16: Schicht VI; 5/12: Schicht V; 7/3, 9, 12: Schicht IVb; 11/1-2: Schicht IVa; 19/13: Schicht I; 20/13: Schicht I; 24/2: Schicht I.

³⁵ Soroceanu 1991, Taf. 49/15, 17, 50/8, 66/15.

³⁶ Șandor-Chicidean 2003, 45 ff.

³⁷ Nica 1997; Nica 1998.

³⁸ Boroffka 1994, Taf. 136/7.

³⁹ Bejinariu 2003, Taf. 2/2.

⁴⁰ Boroffka 1994, 119 und Typentafel 8, 72.

⁴¹ Kacsó 1987, Abb. 24/9; Kacsó 2004, Taf. 27/2-2a.

⁴² Cavruc 2005, Abb. 13/3.

⁴³ Mathé 1988, Taf. 29/5.

⁴⁴ Mathé 1988, Taf. 10/9; auf S. 31 wird dieses Henkelfragment als „ansa lunata“ betrachtet.

⁴⁵ Vranić 2002, Kat. Nr. 113.

⁴⁶ Forenbacher 1994, fig. 7/1; Šimić 1994, Taf. 4/3.

⁴⁷ Sieh u.a. Vulpe 1965; Vulpe 1986; Vulpe 1996; Vulpe, Veselovschi-Bușilă 1967; Morintz 1990; Gumă 1995; Schuster 1996; Safta 1996; Palincaș 1996; Palincaș 1997; Palincaș 2005; Stoia 2000.

Als Alexandru Vulpe⁴⁸ über die *Basarabi*-Kultur sprach, erklärte er, dass in *Popești-Nucet* die *Basarabi*-einer frühhallstattzeitlichen Schicht unmittelbar folgt, welche u.a. synchron mit der Gruppe *Vârtopeș-Ploșor* in Oltenien gewesen war⁴⁹. Seiner Meinung nach, können im jetzigen Forschungsstand die „genetischen Verbindungen“ der frühhallstattzeitlichen Gruppen mit den spätbronzezeitlichen Erscheinungen, unter anderen auch *Coslogeni*, *Radovanu* und *Zimnicea-Plovdiv* in Muntenien, nicht bewiesen werden⁵⁰.

Diese kannelierten frühhallstattlichen Materialien in *Popești-Nucet* haben nach Alexandru Vulpe⁵¹ enge Beziehung zur *Basarabi*-Kultur: „Die Überlagerung (oder Wiederherrichtung) der Wohnstätten an ein und derselben Stelle deutet darauf hin, daß sie beiden Aspekte – der kannelierten und der *Basarabi*-Keramik – Etappen in der Geschichte ein und derselben Gemeinschaft bezeichnen, die zu einem bestimmten Zeitpunkt zu einer neuen Mode der Tonwarenverzierung übergegangen ist“.

Diese erste hallstattzeitliche Schicht wurde von Vulpe, wie schon erwähnt, der *Vârtopeș-Ploșor* zugewiesen. Derselben Meinung war auch Sebastian Morintz⁵². Marian Gumă⁵³ stellt die *Vârtopeș-Ploșor*-Gruppe auf dieselbe Zeitstufe mit der *Zimnicea-Novgrad*-Erscheinung.

Zu unterstreichen ist aber, dass in *Popești* von zwei frühhallstattlichen Schichten gesprochen wird⁵⁴, die *grosso-modo* in das 12/11–9/8 v.Chr. datiert wurden. Beide werden als *Vor-Basarabi*-Erscheinungen betrachtet, aber Nona Palincaș⁵⁵ schreibt, dass nicht viel über den Zusammenhang dieser mit der letzten bronzezeitlichen Schicht (*Br. III*; *Zimnicea-Plovdiv*) gesagt werden kann. Unklar bleibt desgleichen ob es sich in *Popești* von einer kontinuierlichen Nacheinanderfolge der Bewohnung handelt.

Die erste hallstattzeitliche Schicht (*Ha.I₁* = mit *Keramik des Typs Novaci*, s. Palincaș⁵⁶) hat ihren Wiederklang auch in *București-Pantelimon*, wo Scherben dieser „*Vor-Basarabi des Novaci-Typs*“-Keramik entdeckt wurden⁵⁷. Weitere Analogien fand Nona Palincaș⁵⁸ südlich der Donau, in Bulgarien, in den *Čatalka*- und *Pšeničevo*-Gruppen (*Lovec*, *Levka*, *Pšeničevo*, *Radnevo*). Anhand dieser Funde und der Schichtlage in *Kastanas*, wird die Keramik *Ha.I₁* aus *Popești* und *Novaci* rund um das Jahr 1000 v. Chr. datiert⁵⁹.

Nona Palincaș⁶⁰ fand für die *Ha.I₂* *Vor-Basarabi*-Keramik = *Keramik des Typs Popești*⁶¹ von *Popești-Nucet* Analogien mit der Tonware von *Meri* und *Mogoșești* (Bezirk Giurgiu). Zusammen mit anderen Analogien und Parallelen (*Beška-Kalakača*, *Banatska Palanka-Rudine*, *Vașica-Gradina na Bosutu*) kann für diese Keramik das Jahr 800 v. Chr. als *terminus ad quem* gesetzt werden⁶².

Wahrscheinlich gehört auch die *Kultgrube Nr. 99/1994* in *Popești*⁶³ mit ihren sieben Gefäßen, genauso wie auch *Grube Nr. 18/1955* mit elf Gefäßen, eben dieser *Ha.I₂* *Vor-Basarabi*-Keramik = *Keramik des Typs Popești* an. Als Adriana Stoia diesen Fund aus dem Jahr 1994 veröffentlichte, sprach sie ihn der *Ha. B* zu⁶⁴.

Es muß gesagt werden, dass in *Mogoșești*, außer einer mittelbronzezeitlichen *Tei II*-Siedlung⁶⁵, auch früheisenzeitliche Spuren geortet wurden⁶⁶. Dazu gehört die *Basarabi*-Tonware (Tassen) aus den *Gruben Nr. 1* und *2*⁶⁷, wie auch auch die ganzen Gefäße und Scherben aus den *Gruben Nr. 6* und *7*⁶⁸. Die Entdecker sprachen in diesen letzten Fällen von mittelhallstattzeitlichen Funden. Einschätzung die sich heute im Lichte der neusten Forschungen als unberechtigt erweist.

⁴⁸ Vulpe 1965, 117 ff.

⁴⁹ Über diese frühhallstattzeitliche Erscheinung s. auch Motzoi-Chicideanu 2003, 197 mit. Lit.

⁵⁰ Vulpe 1996, 216.

⁵¹ Vulpe 1986, 63.

⁵² Morintz 1990, 102.

⁵³ Gumă 1995, Taf. 19.

⁵⁴ Vulpe 1997, 165; Palincaș 1997, 182; Palincaș 2005; Trohani 1997, 198 ff.

⁵⁵ Palincaș 1997, 182.

⁵⁶ Palincaș 2005, 55 f.

⁵⁷ Mănuțu-Adameșteanu *et alii* 2005, 96.

⁵⁸ Palincaș 2005, 56, 61.

⁵⁹ Palincaș 2005, 61.

⁶⁰ Palincaș 2005, 61.

⁶¹ Palincaș 2005, 56.

⁶² Palincaș 2005, 63 f.

⁶³ Stoia 2000.

⁶⁴ Stoia 2000, 223.

⁶⁵ Schuster 1989; Schuster 2005, 97 f.; Schuster 2007, 56 ff.; Schuster, Popa 1995a; Schuster, Popa 1995b; Schuster, Popa 1997; Schuster, Popa 2000; Popa 1998; Popa, Schuster 2002.

⁶⁶ Schuster, Popa 2000, 78 f.

⁶⁷ Schuster, Popa 1995b; Schuster, Popa 2000, 78, Abb. 41/1-2, 69/5.

⁶⁸ Popa 1998, Abb. 9; Schuster, Popa 2000, 78, Abb. 47/2, 59/1-3, 64/3.

Marian Gumă⁶⁹ schreibt, dass „*The Zimnicea-Novgrad Group... specific to the transitional period to the Early Iron Age in southern Romania (Wallachia) and northern Bulgaria*“ ist. Diese kulturelle Erscheinung ist (auch) genetisch seiner Meinung nach an den spätbronzezeitlichen Horizont *Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna* (mit *Tei*, *Coslogeni* und *Gârla Mare*-Einflüssen) zu binden. Sie ist in *Ha. A-Ha. B₁*, d.h. zweite Hälfte des 12-10. Jh. v. Chr., zu setzen⁷⁰.

Gumă's Kultur- und Zeitbild erforderte uns die Frage zu stellen, ob in Mittelmuntenien „zwischen der *Zimnicea-Novgrad-Gruppe* und den *Basarabi-Funden* sich frühhallstattzeitliche Äußerungen bemerkbar machen“⁷¹. Wir wiesen in dem genannten Aufsatz auf die Funde von *București-Cățelu Nou*, *București-Vadu Anei*, *Sulari* (Bezirk Călărași), *Meri* (Bezirk Teleorman), *Greaca-La Slon* und *Prundu-La Stână* (beide im Bezirk Giurgiu) und *Căscioarele-Ostrovel* hin⁷². In *Greaca-La Slon* und *Prundu-La Stână* wird von *Babadag II*-Funden gesprochen. Aber hier sind auch Scherben, die südliche *Pșenicevo*- und sogar *Četina*-Einflüsse aufweisen, entdeckt worden⁷³. Andererseits hinsichtlich den Funden von *București-Cățelu Nou* und *Meri*, wurde von einer selbstständigen Gruppe, *Meri*, gesprochen⁷⁴.

Die Entdeckung von *Meri* (Hügelgrab) sind aber nach Ion Motzoi-Chicideanu⁷⁵ in eine breitere Reihe von kannelierten Keramikfunden aus Muntenien (u.a. *Zimnicea*, *Albești*, *Alexandria*, *Călinești*, *Popești*, *Căscioarele-Ostrov*, *Boian-Stațiunea B*), Oltenien und Bulgarien, die der Gruppe *Vârtope* angehören, zu schließen.

Unsere bündige Auflistung der verschiedenen Meinungen bezüglich der Frühhallstattzeit in Mittelmuntenien, zeugt von unterschiedlichen Interpretierungen und Hypothesen. Dieser Sachstand hat seine Ursachen in den unzureichenden Forschungen und in dem immer noch spärlichen archäologischen Material.

Die älteren und neuen Grabungen und Auswertungen der Forschungsergebnisse in *Popești* erlauben trotzdem die Gestaltung eines stichhaltigen Bildes der „Lücke“ zwischen der Endbronzezeit und der *Basarabi*-Kultur. Wie Nona Palincaș gut erkannte, muß in Zentralmuntenien (wenigstens?) an zwei frühhallstattzeitliche Erscheinungen gedacht werden.

Das Bruchstück von *Militari-Câmpul Boja* weist, wie schon erwähnt, leichte schräge Kanneluren-Einritzungen auf der Gefäßschulter auf. Genauso das ganze Gefäß aus *Tei*. In *Cățelu Nou* wurde die „*ansa cornuta*“ zusammen mit kannelierten Tassen gefunden. Wenn unsere Annahme korrekt ist, dann gehören alle diese Funde mit „*ansa cornuta*“ von *Militari-Câmpul Boja*, *Cățelu Nou* und *Tei* derselben Kulturerscheinung an.

Diese kulturelle frühhallstattliche Äußerung könnte eben Nona Palincaș's *Ha I 1* (= *Keramik vom Typ Novaci*) sein. Das würde bedeuten, dass dieser Keramiktyp in Mittelmuntenien eine Ausbreitung entlang des Flusses Argeș und seinen Nebengewässern (*Dâmbovița*, *Colentina*) gekannt hat. Unklar bleibt aber ob die anderen hallstattzeitlichen Funde in *Militari-Câmpul Boja* und, nicht auszuschließen, *Ciurel* auch dieser Erscheinung angehören. Oder müssen sie eher zur *Ha I 2* = *Keramik des Typs Popești* gezählt werden? Wenn sie nicht sogar zu (einer) anderen frühhallstattlichen, Vor-*Basarabi*-Äußerung, zu rechnen sind.

Literatur

- Bejinariu, I. 2003, *Noi descoperiri ale culturii Suci de Sus din județul Sălaj*, *Marmatia* 7, 1, 65-81.
- Berciu, D., Morintz, S., Roman, P. 1973, *Cultura Cernavoda II. Așezarea din sectorul b de la Cernavoda*, SCIV 24, 3, 373-405.
- Boroffka, N.G.O. 1994, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa. Teil 1 & 2*, UPA 19, Bonn.
- Cavruc, V. 2005, *The Ciomortan Group in the Light of New Researches*, *Marmatia* 8, 1, 81-123.
- Forenbacher, St. 1994, *The „Belegiš II“ Group in Eastern Slavonia*, in Ciugudean, H., Boroffka, N. (Hrsg.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe. Proceedings of the International from Alba Iulia, 10-12 June, 1993*, BMA I, 49-62.
- Gogăltan, F. 1998, *The Cruceni-Belegiš Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)*, in Roman, P., Diamandi, S., Alexianu, M. (Hrsg.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, II, Bucharest, 181-205.
- Gumă, M. 1983, *Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat*, *Banatica* 7, 65-138.

⁶⁹ Gumă 1995, 109, Taf. 12.

⁷⁰ Gumă 1995, 110.

⁷¹ Schuster 1996, 148.

⁷² Schuster 1996, 148.

⁷³ Safta 1996, 10; Schuster 1996, 148.

⁷⁴ Gumă 1995, Taf. 17.

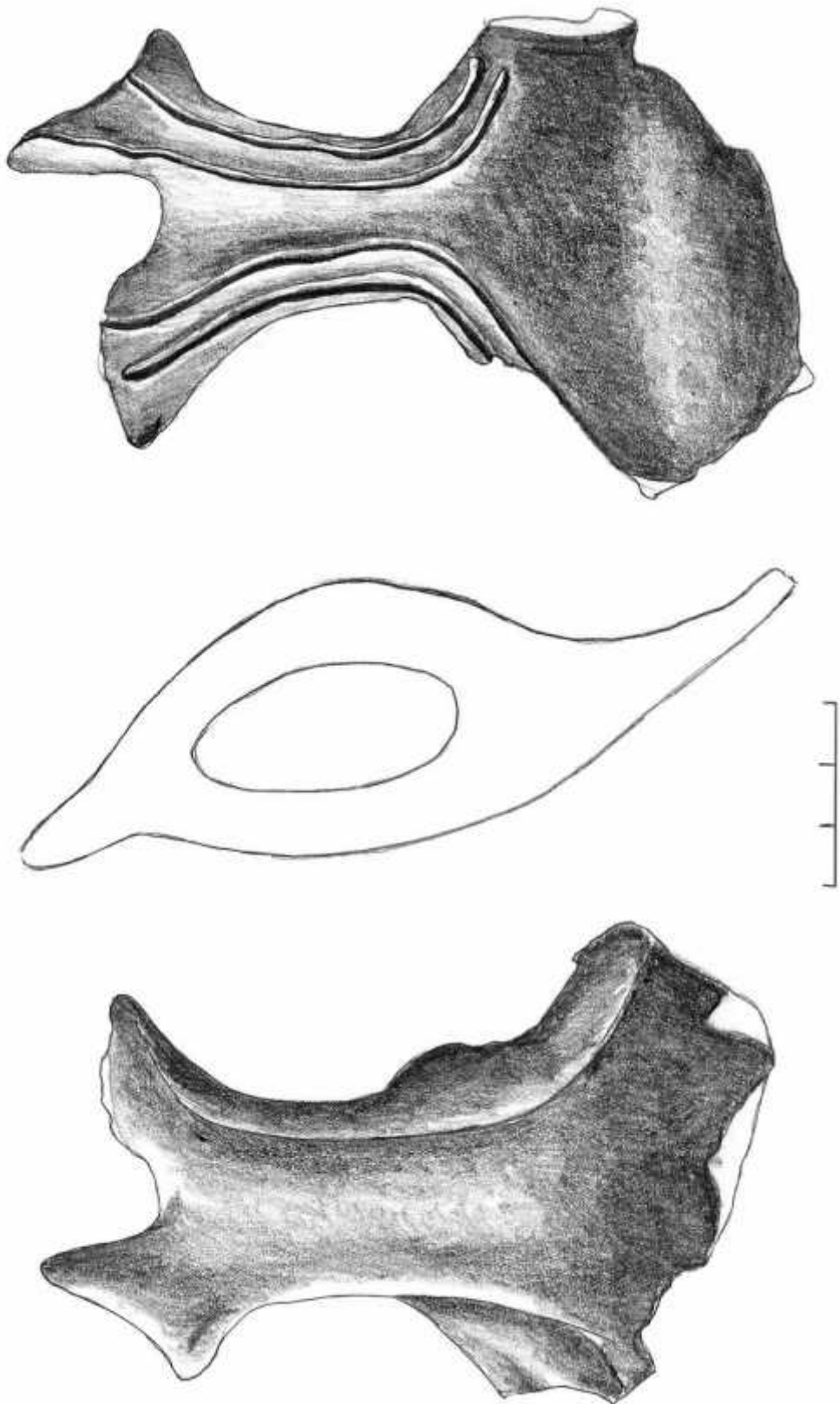
⁷⁵ Motzoi-Chicideanu 2003, 210, 214 f. mit älterer Lit.

- Gumă, M. 1993, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica 4, București.
- Gumă, M. 1995, *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review*, Thraco-Dacica 16, 1-2, 99-137.
- Kacsó, C. 1987, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus-Kultur*, Dacia N.S. 31, 1-2, 51-75.
- Kacsó, C. 2004, *Mărturii arheologice*, Seria Colecții Muzeale I, Baia Mare.
- Leahu, V. 1965, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, CAB 2, 11-74.
- Leahu, V. 1968, *Săpăturile arheologice de la Otopeni*, CAB 6, 27-41.
- Leahu, V. 1992, *Date și considerații noi cu privire la periodizarea evoluției culturii Tei*, CAMNI 9, 62-72.
- Leahu, V. 2003, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, Bibliotheca Thracologica 38, București.
- Mathé, M.Sz. 1988, *Bronze Age tells in the Berettyó valley*, in Kovács, T., Stanczik, I. (Hrsg.), *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain I*, Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapest, 27-122.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh., Căpățână, D., Boroneanț, V., Palincaș, N., Măgureanu, A. 2005, *Săpături arheologice de salvare la Pantelimon (2004)*, CAB 6, 83-172.
- Medeleț, F. 1991, *O locuință hallstattiană de la Remetea Mare - „Gomila lui Gabor” (jud. Timiș)*, Thraco-Dacica 12, 63-83.
- Morintz, S. 1990, *Din nou despre Hallstattul din sud-estul României*, Thraco-Dacica 11, 99-115.
- Morintz, S., Roman, P. 1969, *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României – Insula Banului*, SCIV 20, 3, 393-423.
- Morintz, S., Rosetti, D.V. 1959, *Cap. I. Din cele mai vechi timpuri și pînă la formarea Bucureștilor*, in Ionașcu, I. (Red.), *Bucureștii de odinioară. În lumina săpăturilor arheologice*, București, 11-47.
- Motzoi-Chicideanu, I. 2003, *Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der Kleinen Walachei*, Dacia, N.S. 43-45 (1999-2001), 197-229.
- Negru, M. 2008, *Militari Câmpul Boja. Series III. Settlements of 2nd – 4th Centuries A.D.*, Târgoviște.
- Negru, M., Schuster, C., Moise, D. 2000, *Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureștilor*, București.
- Negru, M., Schuster, C., Bădescu, A., Comșa, A., Morintz, A. 2008, *Militari Câmpul Boja. Series IV. Archaeological excavations from 2006-2007*, Târgoviște.
- Nestor, I. 1933, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, Ber.RGK 22, 11-181.
- Nica, M. 1997, *New data regarding the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age/ Date noi cu privire la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului pe teritoriul Olteniei*, in Simion, G. (ed.), *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les regions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993, Tulcea*, BiblIP-A 2, 11-41.
- Nica, M. 1998, *La genèse, l'évolution et les relations chronologiques et culturelles des cultures Verbicioara et Gârla Mare dans le contexte des civilisations de l'âge du bronze de l'Europe centrale et du Sud-Est*, in Roman, P., Diamandi, S., Alexianu, M. (Hrsg.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, II, Bucharest, 151-180.
- Palincaș, N. 1996, *Valorificarea arheologică a probelor 14C din fortificația aparținând Bronzului târziu de la Popești (jud. Giurgiu)*, SCIVA 47, 3, 239-288.
- Palincaș, N. 1997, *Scurtă prezentare a săpăturilor din sectorul Σ al așezării de la Popești (jud. Giurgiu). Campaniile 1988-1993*, CAMNI 10, 173-192.
- Palincaș, N. 2005, *Zur chronologischen Stellung der kannelierten (Vor-Basarabi-) Keramik von Popești*, Dacia, N.S. 48-49, 55-64.
- Popa, T. 1998, *Raport preliminar privind săpăturile de la Mogoșești (jud. Giurgiu) – campania din 1998*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu” 2-4, 129-139.
- Popa, T., Schuster, C. 2002, *Noi descoperiri la Mogoșești (jud. Giurgiu)*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu” 7-8, 113-122.
- Roman, P.I. 1976, *Cultura Coțofeni*, București.
- Rosetti, D.V. 1936, *Civilizația de tip București/ Die Bukarester Kultur*, București.
- Safta, E. 1996, *Prima epocă a fierului*, in Sîrbu, V., Damian, P., Alexandrescu, E., Safta, E., Damian, O., Pandrea, St., Niculescu, A., *Așezări din zona Căscioarele – Greaca – Prundu – Mileniile I î.Hr.- I d.Hr.*, Monografii Arheologice III, Brăila, 7-10.
- Schuster, C. 1989, *Așezări din epoca bronzului pe cursul pe cursul inferior al Argeșului*, Symposia Thracologica 7, Tulcea, 236-237.
- Schuster, C. 1990, *Considerații privind cultura Tei în lumina săpăturilor de la Mogoșești, jud. Giurgiu*, Symposia Thracologica 8, Satu Mare-Carei, 103-105.

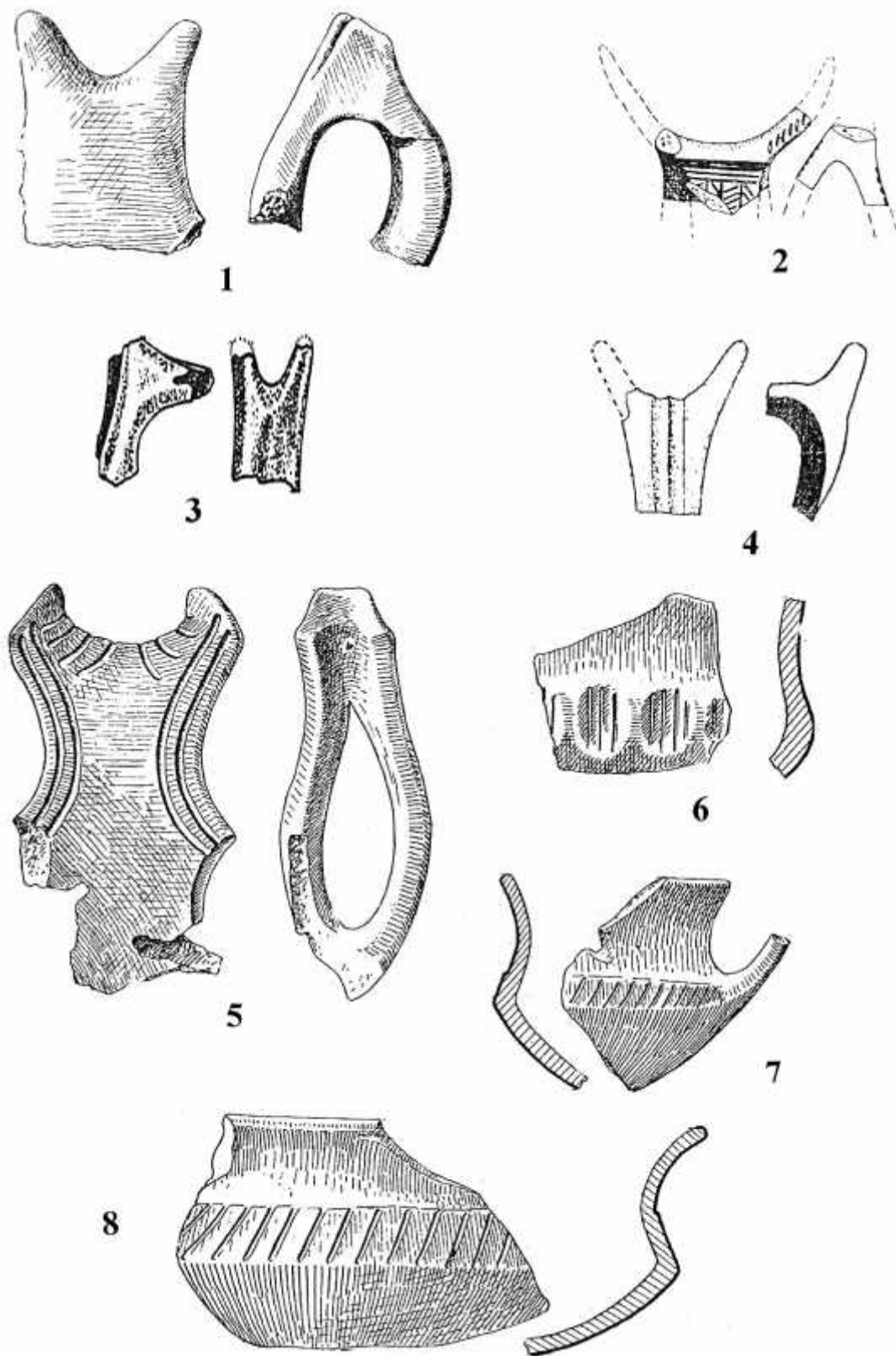
- Schuster, C. 1996, *Zu den hallstattzeitlichen Funden im südlichen Teil Mittelmunteniens*, in *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin, 7.-9. November 1996*, Rumänisch-Jugoslawische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores, Archäologische Abteilung, I, București, 147-163.
- Schuster, C. 2000, *De la epoca pietrei la prima vârstă a fierului*, in Negru, M., Schuster, C., Moise, D., *Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureștilor*, București, 13-46.
- Schuster, C. 2005, *Die Tei-Kultur*, in Schuster, C., Crăciunescu, G., Fântâneau, C., *Zur Bronzezeit in Südromänien. Drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara*, I, Târgoviște, 85-132.
- Schuster, C. 2007, *Die Tei-Kultur*, in Schuster, C., Crăciunescu, G., Fântâneau, C., *Zur Bronzezeit in Südromänien. Drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara*, II, Târgoviște, 39-74.
- Schuster, C., Negru, M. 2007, *Militari-Câmpul Boja an archaeological site on the territory of Bucharest. II. Pre- and Proto-Historic Settlements*, Târgoviște.
- Schuster, C., Popa, T. 1995a, *Cercetări privind epoca bronzului în județul Giurgiu (investigațiile din anii 1986-1994)*, Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu” 1, 20-54.
- Schuster, C., Popa, T. 1995b, *Raport preliminar privind săpăturile de la Mogoșești, județul Giurgiu*, Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, I, București, 147-156.
- Schuster, C., Popa, T. 1997, *Cercetările arheologice de la Mogoșești, județul Giurgiu. Campania din 1995*, Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, II, București, 63-77.
- Schuster, C., Popa, T. 2000, *Mogoșești. Studiu monografic*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis I, Giurgiu.
- Soroceanu, T. 1991, *Studien zur Mureș-Kultur*, Internationale Archäologie 7.
- Stoia, A. 2000, *Un complex hallstattian descoperit la Popești*, Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu” 5-6 (1999-2000), 217-230.
- Șandor-Chicideanu, M. 2003, *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, I & II, Cluj-Napoca.
- Šimić, J. 1994, *Early Hallstatt Horizon in North-Eastern Slavonia*, in H. Ciugudean und N. Boroffka (Hrsg.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe. Proceedings of the International from Alba Iulia, 10-12 June, 1993*, BMA I, 197-218.
- Trohani, G. 1997, *Așezarea de la Popești, jud. Giurgiu. Campaniile 1988-1991, Secțiunea II. Raport preliminar*, CAMNI 10, 193-230.
- Turcu, M. 1992, *Descoperiri arheologice la Militari-Câmpul Boja*, CAB 4, 37-56.
- Vranić, S. 2002, *Belegiš. Stojića Gumno – Nekropola*, Beograd.
- Vulpe, Al. 1965, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur)*, Dacia, N.S. 9, 105-132.
- Vulpe, Al. 1986, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur*, Dacia, N.S. 30, 49-89.
- Vulpe, Al. 1996, *Hallstatt (epoca hallstattiană)*, in C. Preda (Koord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, II. D-L, București, 214-217.
- Vulpe, Al. 1997, *Săpăturile de la Popești. Prezentarea campaniilor 1988-1993*, CAMNI 10, 1997, 163-172.
- Vulpe, Al., Veselovschi-Bușilă, V. 1967, *Date noi privind periodizarea culturii Tei și cunoașterea culturii Basarabi (Săpăturile de la Novaci 1961)*, SCIV 18, 1, 83-112.

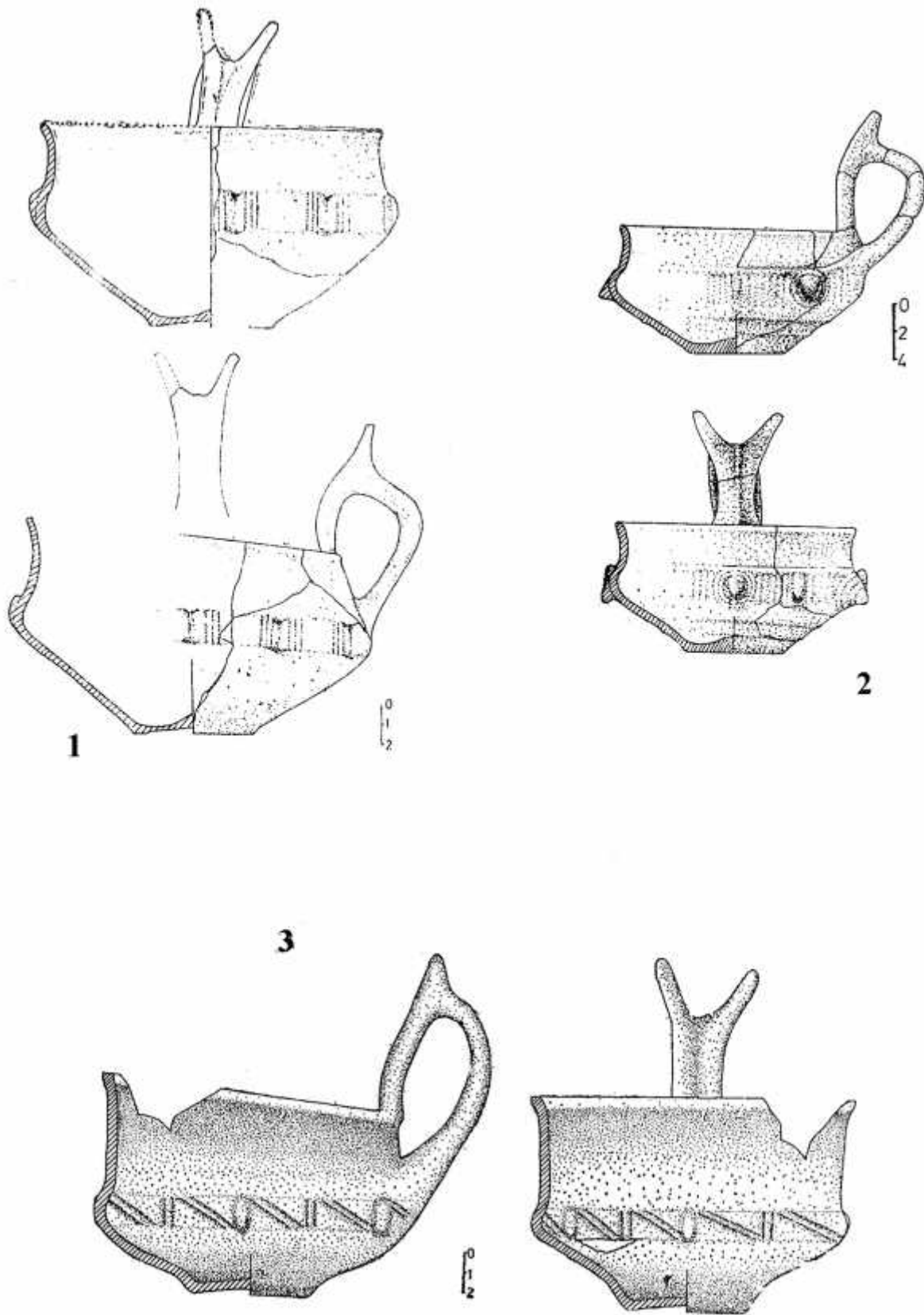
Taf. I. 1/a-b. București–*Militari*–*Câmpul Boja*;
2. București–*Tei* (nach Morintz, Rosetti 1959). Verschiedene Maßstäbe.

Taf. II. București-Militari-Câmpul Boja.

Taf. III. 1. București–*Otopeni* (nach Leahu 1968), 2. *Insula Banului* (nach Morintz, Roman 1969), 3. *Remetea Pogănici–Dealul Pășcăoani* (nach Gumă 1993), 4. *Remetea Mare–Gomila lui Gabor/ Basarabi-Kultur* (nach Gumă 1983), 5-8. București–*Cățelu Nou* (nach Leahu 1965). Verschiedene Maßstäbe.

Taf. IV. Remetea Mare–Gomila lui Gabor: 1, 3. I. Stufe; 2. II. Stufe (nach Medeleț 1991).

Un vârf de lance de bronz din zona Covasnei

Mihai Irimia

Zusammenfassung: Der Verfasser bespricht eine Bronzelanzenspitze, die in einer Tüte mit Blumenerde gefunden wurde, die sich im BILLA-Kaufhaus von Constanța im Verkaufsangebot befand; die Erde war in Tüten verpackt aus dem Bereich von Covasna gebracht worden, ohne dass bestimmt werden konnte, ob sie aus der Stadt oder aus dem Kreis stammte.

Die Lanzenspitze (Abb. 1, 2) hat eine lorbeerblattförmige Klinge, die eine kräftig abgezeichnete, im Durchschnitt trapezförmige Mittelrippe und ein beinahe zylindrisches, bruchstückweise erhaltenes Schaftloch aufweist, das von zwei Löchern für den Befestigungsnagel durchbohrt ist. Die Holzgriffsspitze ist teilweise noch erhalten.

Es gibt wenige sichere Analogien für dieses Stück. Aufgrund derer wurde die Lanzenspitze weitgehend in die Periode Hallstatt $A_1 - A_2$ eingeordnet. Die Anwesenheit von einigermaßen ähnlichen Stücken in verschiedenen Gebieten von Rumänien erlaubt keine Einschränkung des Verbreitungsareals der Gruppe, aus der die Lanzenspitze stammt, auf ein bestimmtes Gebiet. Ihre Zugehörigkeit zum Bereich Covasna ist ebenfalls anzunehmen.

Schlüsselwörter: Bronzelanzenspitze, Halstattzeit, Covasna.

Cuvinte cheie: vârf de lance din bronz, prima epocă a fierului, Covasna.

Prezentăm în nota de față o descoperire oarecum insolită, dar într-o anumită măsură importantă, datorită relativei rarități a tipului de piese pe care îl reprezintă.

În anul 2004 s-a prezentat la muzeul din Constanța cetățeanul Moreanu Cezar¹, care dorea să afle mai multe informații referitoare la un vârf de lance de bronz aflat în posesia sa. Piesa a fost găsită de soția lui într-o pungă cu pământ de flori cumpărată de la magazinul BILLA din Constanța. Deoarece persoana în cauză era, totodată, și vânzătoare la magazinul amintit, am solicitat mai multe informații despre sursa pământului de flori în care ajunsese vârful de lance. Am aflat, astfel, că pământul de flori pus în vânzare fusese adus gata ambalat în pungi din Covasna, fără să se poată preciza dacă el provenea din zona orașului, ori din județ. Cu toate încercările noastre, nu am mai primit alte informații². Probabil, la excavarea pământului pentru flori, zona în cauză a fost puternic răscolită – mecanic sau manual – fără nici o supraveghere. Nu știm dacă piesa era izolată, sau provine dintr-un eventual depozit.

Vârful de lance are lama în formă de frunză de laur și nervura mediană puternic reliefată, trapezoidală în secțiune, goală în interior, până spre vârf³. Tubul pentru mâner are capătul rupt din vechime, astfel încât nu se mai pot stabili forma și dimensiunile lui inițiale; are lateral două orificii circulare simetrice (păstrate parțial), pentru cuiul de fixare. Pe o latură lama este știrbită din vechime. Vârful de lance este puțin asimetric (aripa știrbită este cu circa 1 mm mai lată decât cealaltă). Marginile piesei sunt ascuțite oblic, foarte fin, pe ambele fețe, pe o lățime de circa 1,5-2 mm; tășul astfel ascuțit se pierde spre vârf. Patină verzuie-maronie, neuniformă, pe ambele părți; pe una dintre ele patina are o porțiune verde-deschis.

Dimensiuni: lungimea – 12,4 cm; lungimea aripioarelor (măsurată până la capătul nervurii proprii, de o parte și de alta a nervurii centrale) – 10,3 cm; lățimea maximă a lamei – 3,2 cm; lungimea orificiului interior (prin tub și nervura mediană împreună) – 9,4 cm; diametrul tubului (la exterior) – 1,5 cm; greutatea – 50 gr. (Fig. 1/1, 2).

S-a păstrat, de asemenea, vârful mânerului înfipt în interiorul piesei, lucrat dintr-un lemn dur, de culoare maronie-gălbuie. Dimensiunile fragmentului de lemn păstrat: lungimea 4 cm; grosimea maximă (la bază) – 4 mm (Fig. 3).

¹ Domiciliat la acea dată în Constanța, str. I.G. Duca, nr. 77, bl. L 48, ap. 12; ulterior și-a schimbat domiciliul, locuind în prezent tot în Constanța, str. Lirei, nr. 2, bl. FC 12, sc. B, ap. 23.

² De la colegii arheologi care lucrează în jud. Covasna nu am primit nici o informație referitoare la vreo excavație pentru pământ de flori, existentă în zonă. Probabil a fost o acțiune restrânsă, care a răspuns unei solicitări limitate de asemenea pământ pentru magazinul în cauză.

³ Până la 3 cm de vârful piesei.

Deoarece acest vârf de lance din zona Covasnei este fără context arheologic, nu se poate stabili dacă provine dintr-un depozit sau din perimetrul unei așezări. De asemenea, determinarea încadrării sale cronologice este dificilă. Aceasta este îngreunată și de starea fragmentară a tubului pentru mânerul de lemn. De aceea nu se pot face alte precizări, cum ar fi relațiile dintre lungimea piesei, lungimea aripioarelor, lungimea tubului și lățimea maximă.

Pentru clarificarea tipologică a vârfului de lance pot fi utilizate, totuși, trei elemente morfologice:

- 1 – forma lamei – oval alungită, cu lățimea maximă aflată foarte puțin sub mijlocul lamei;
- 2 – secțiunea mediană cu nervura trapezoidală;
- 3 – poziția orificiilor pentru cuiul de fixare a tijeii de lemn pe tub, sub capătul inferior al lamei.

Consultându-ne cu colegul Tiberiu Bader (Germania) care are în lucru, în faza finală, un volum rezervat vârfulor de lance din bronz din România, ni s-a comunicat că piesa aparține tipului de *vârfuri de lance simple, cu lama și tubul neprofilate (einfache Lanzespitzen, Blatt und Tülle unprofiliert; lorbeerblattförmiges Blatt)* – grupa A, varianta C (cu secțiunea trapezoidală la mijloc), după clasificarea sa. La această grupă tubul pentru mâner este rotunjit uniform; lățimea maximă se află la mijloc, caracteristică pe care o avea, probabil, inițial, înainte de a fi rupt, și vârful de lance aflat în discuție⁴.

Analogii

În general, în bibliografia care ne-a fost accesibilă, am găsit foarte puține analogii pentru piesa în cauză. Se cunosc două exemplare din România cu aceeași formă: un vârf de lance de la Potcoava (com. Independența, jud. Călărași)⁵ și un altul cu locul de descoperire necunoscut, în aria fostului comitat Szolnok-Doboka, Sălaj, colecția Temesváry, aflat în Muzeul Unirii din Alba Iulia⁶.

Alte vârfuri de lance oarecum apropiate de piesa din zona Covasnei au însă fie tubul pentru mâner mai mult sau mai puțin tronconic, fie lățimea maximă a lamei în partea ei inferioară. Fără a fi deci identice vârfului de lance în discuție, pot fi amintite unele piese asemănătoare. Astfel, în depozitul de bronzuri de la Cozla (com. Berzaska, jud. Caraș-Severin), din Hallstatt A₁ se află două vârfuri de lance oarecum asemănătoare; tuburile pentru mânerul de lemn au unul sau două orificii necesare cuiului de fixare⁷.

În depozitul de bronzuri Gușterița II (orașul Sibiu), care aparține aceleiași perioade, se află mai multe vârfuri de lance; cel mai apropiat de piesa din zona Covasnei (cu excepția lățimii maxime, aflate în partea inferioară a lamei) este un exemplar fragmentar, căruia, din păcate, îi lipsește tubul pentru mâner⁸. Din depozitul de la Galoșpetreu (com. Tarcea, jud. Bihor), corespunzător perioadei Hallstatt A, mai probabil fazei Hallstatt A₁, provin, între altele, mai multe vârfuri de lance, dintre care un exemplar se apropie prin forma lamei de piesa în discuție, având profilul nervurii mediane romboidal⁹; un alt exemplar (a cărui lățime maximă se află, însă, spre baza lamei), are profilul nervurii mediane trapezoidal¹⁰; tuburile pentru mâner ale ambelor exemplare sunt puțin tronconice, cu orificii pentru cui.

În marele depozit de bronzuri Șpălnaca II (com. Hopârta, jud. Alba), corespunzător tot perioadei Hallstatt A₁, se află și 11 vârfuri de lance, dintre care două întregi și nouă fragmentare¹¹. Două exemplare (unul întreg și celălalt fragmentar) se apropie într-o anumită măsură de piesa din zona Covasnei, cu o mică diferență datorată situației lățimii maxime spre partea inferioară și a tubului foarte puțin tronconic (la exemplarul întreg).

Un alt exemplar, în mare măsură asemănător, face parte din depozitul de la Căpușu de Câmpie (com. Iclânzul, jud. Mureș)¹², corespunzător Hallstatt-ului A₂; vârful de lance în cauză are tubul pentru mâner aproape cilindric, dar lățimea maximă a lamei se află spre partea inferioară. De asemenea, în depozitul de la Jupalnic (orașul Orșova, jud. Mehedinți), se află două vârfuri de lance (între care unul fragmentar)¹³, cu lama foliformă mult alungită, asemănătoare în mare măsură exemplarului în discuție; tubul pentru mâner este aproape cilindric.

⁴ Exprimăm mulțumirile noastre și cu prilejul de față colegului T. Bader pentru sugestiile referitoare la piesa în discuție și la bibliografia recomandată. De altfel, vârful de lance va fi prezentat și în volumul amintit, ce urmează să fie publicat în cunoscuta serie PBF (informație comunicată prin e-mail în ziua de 7.01.2008).

⁵ În colecția Muzeului Dunării de Jos – Călărași, inv. nr. 17.530; exemplarul nu are tubul găurit pentru cuiul de fixare a mânerului; informație T. Bader.

⁶ Inv. vechi nr. 3012; informație T. Bader.

⁷ Săcărîn 1979, 109, inv. A 4948 (fig. I/4; II/3) și inv. A 4949 (fig. I/6; II/1); Gumă 1993, 252, nr. 16, pl. 27/1, 10; Soroceanu 1995, 19, fig. 2/5-6.

⁸ Rusu 1963, 184-189, 207, nr. 31; Petrescu-Dîmbovița 1977, 95-97 și pl. 156/21 (cu bibliografia anterioară).

⁹ Rusu 1963, 206, nr. 28 (unde datează depozitul în Bronz D); Petrescu-Dîmbovița 1977, 94-95, cu bibliografia anterioară (depozitul este atribuit perioadei Hallstatt A₁); Chidioșan, Soroceanu 1995, 171 și fig. 1/18.

¹⁰ Chidioșan, Soroceanu 1995, 171, fig. 1/19.

¹¹ Rusu 1963, 184-189, 208, nr. 57; Petrescu-Dîmbovița 1977, 108-112 și pl. 202/5, 6, cu bibliografia anterioară; Hänsel 1968, 176; Vulpe 1975, 67 (cu o discuție mai amănunțită asupra altor categorii de piese și a cronologiei depozitului) etc.

¹² Petrescu-Dîmbovița 1977, 121 și pl. 286/14.

¹³ Rusu 1963, 190, 208, nr. 7; Petrescu-Dîmbovița 1977, 123 și pl. 291/14, 15.

Din depozitul de bronzuri Zlatna II (jud. Alba), corespunzător aceleiași perioade, fac parte și trei vârfuri de lance oarecum asemănătoare piesei din zona Covasnei, care au însă tubul tronconic, iar lățimea maximă situată spre partea inferioară; tubul este străpuns de orificii pentru cui¹⁴. Potrivit lui M. Rusu, n-ar fi exclus ca depozitul în discuție, cunoscut ca provenind de la „Gura Ampelzini” să se fi descoperit, de fapt, la Gura Ampoiții, localitate aflată la peste 20 km est de Zlatna¹⁵.

Alte vârfuri de lance, doar parțial asemănătoare exemplarului în discuție, se află în componența unor depozite de bronzuri din Hallstatt B₁. Astfel, în depozitul de la Cetea (com. Galda de Jos, jud. Alba), unul dintre cele două vârfuri de lance descoperite are lama oarecum asemănătoare, dar mai lățită spre bază și tubul cilindric¹⁶. Vârful de lance din depozitul Cluj-Napoca II, din păcate fragmentar, are profilul nervurii mediane de formă trapezoidală și tubul pentru mâner tronconic, cu orificiu pentru cui¹⁷. Alte vârfuri de lance parțial asemănătoare se află în componența depozitului Moigrad I, corespunzător tot perioadei Hallstatt B₁¹⁸. Diferă însă prin aceleași elemente, respectiv prin lățimea maximă a lamei situată în apropierea bazei și prin forma tronconică a tubului pentru mâner. Unele analogii pentru piesa în discuție sunt reprezentate de două vârfuri de lance din depozitul de bronzuri Zargon II (jud. Covasna)¹⁹, încadrat cronologic în aceeași perioadă ca și depozitele de la Cetea, Cluj-Napoca II și Moigrad I.

Seria unor vârfuri de lance asemănătoare doar în parte piesei din zona Covasnei pare să continue și în Hallstatt B₂, deși exemplarele în cauză se deosebesc, totuși, cel mai adesea, prin poziția lățimii maxime și forma tubului pentru mâner. Astfel, în depozitul de la Glod (com. Strâmtura, jud. Maramureș) se află un vârf de lance cu lama foliformă, dar mai îngustă, și tubul cilindric, însă mai masiv decât al exemplarului în discuție²⁰. Din depozitul de bronzuri de la Hida (jud. Sălaj), datat în aceeași perioadă, face parte și un vârf de lance cu lama de formă aproape trapezoidală și tubul tronconic, străpuns de două orificii pentru cui²¹.

După cum am menționat, starea fragmentară a tubului pentru mâner al piesei din zona Covasnei nu oferă elementele necesare unei încadrări tipologice și cronologice mai precise. Totodată, prin forma lamei, ca și a tubului – atât cât s-a păstrat – vârful de lance poate fi încadrat într-o grupă aparte²², care cuprinde însă un număr restrâns de exemplare. Totuși, pe baza puținelor analogii mai clare constatate, considerăm că piesa în cauză se încadrează larg, din punct de vedere cronologic, într-o perioadă corespunzătoare Hallstatt-ului A₁ – A₂. Celelalte descoperiri amintite sugerează mai degrabă existența unor tipuri și variante apropiate de asemenea piese, utilizate de-a lungul mai multor perioade, decât să ofere repere de datare. Existența exemplarelor oarecum asemănătoare în diferite zone ale României (în jud. Călărași, Mehedinți, Caraș-Severin, Sibiu, Alba, Mureș, Sălaj, Bihor) nu oferă nici posibilitatea restrângerii ariei de răspândire a acestei grupe de vârfuri de lance doar la un anumit areal. În acest context, apartenența piesei în discuție zonei Covasna este plauzibilă, chiar dacă nu există alte informații privind locul și contextul descoperirii ei.

Bibliografie

- Chidioșan, N., Soroceanu, T. 1995, *Der Bronzefund von Galošpetreu, Kr. Bihor*, PAS 10, 169-186.
- Gumă, M. 1993, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica, IV, București.
- Hänsel, B. 1968, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Beiträge zur ur-und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeerkulturräume*, 7, Bonn.
- Nistor, F., Vulpe, A. 1969, *Bronzuri inedite din Maramureș în colecția prof. Francisc Nistor din Sighetul Marmației*, SCIV 20, 2, 181-194.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1977, *Depozitele de bronzuri din România*, București.
- Rusu, M. 1963, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, Dacia, N.S. 7, 177-210.
- Săcăriu, C. 1979, *Depozitul de bronzuri de la Cozla (județul Caraș-Severin)*, Banatica 5, 107-114.
- Soroceanu, T. 1995, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen-Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, PAS 10, 9-80.
- Vulpe, A. 1975, *Äxte und Beile in Rumänien*, II, PBF IX, 5, München.

¹⁴ Petrescu-Dîmbovița 1977, 125 și pl. 294/7-9.

¹⁵ Petrescu-Dîmbovița 1977, 125; Vulpe 1975, 75, nr. 411-413 (pentru celturile și topoarele din depozit, ca și pentru încadrarea lui cronologică).

¹⁶ Rusu, 1963, 190-194, 208, nr. 9; Petrescu-Dîmbovița 1977, 127-128 și pl. 303/10.

¹⁷ Rusu 1963, 190-194, 208, nr. 10; Petrescu-Dîmbovița 1977, 128 și pl. 304/6.

¹⁸ Rusu 1963, 190-194, 208, nr. 20; Petrescu-Dîmbovița 1977, 131-132 și pl. 310/14-16.

¹⁹ Rusu 1963, 190-194, 209, nr. 41; Petrescu-Dîmbovița 1977, 138-139 și pl. 339/3.

²⁰ Nistor, Vulpe 1969, 183-194; Petrescu-Dîmbovița 1977, 142 și pl. 347/15.

²¹ Rusu 1963, 194-195, 209, nr. 10; Petrescu-Dîmbovița 1977, 142-143 și pl. 350/4.

²² Vezi mai sus.

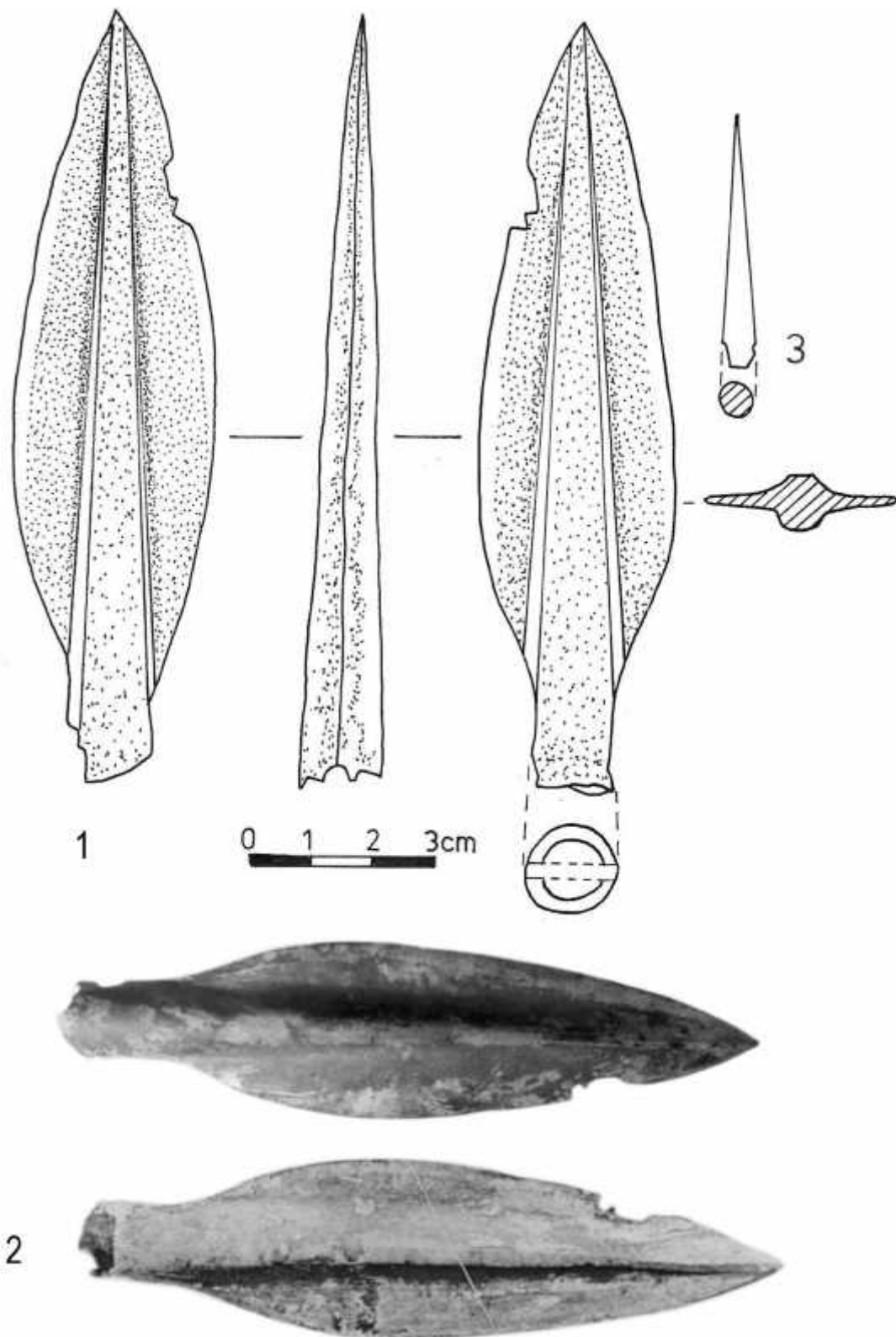

Fig. 1. Vârful de lance de bronz din zona Covasnei.
Taf. 1. Die Bronzelanzenspitze aus dem Bereich Covasna.

Complexe Hallstattiene timpurii din așezările din zona „Saharna”

Ion Niculiță, Aurel Zanoci,
Tudor Arnăuț, Andrei Niciu

Abstract: *As a result of the archaeological investigations from 2001-2007 in the Saharna-Rezina area, several Hallstattian complexes were discovered. The analysis of these finds presents us with the possibility to trace the evolution of those human communities across a large chronological interval.*

In total, nine Hallstattian complexes were discovered at Saharna Mică settlement: the ruins of three dwellings and six pits which can be dated in the Early Hallstattian Period.

Based on the pots with incised decoration which are characteristic to the Sihleanu-Râmnicelu-Babadag I monuments, we can assume the existence of a settlement on Saharna Mică promontory in the 11th-10th centuries B.C. At this stage, it is not yet possible to establish how long this site was inhabited, although materials dated to the 7th-5th centuries B.C. were also found in the cultural layer.

On Saharna Mare promontory, situated in the south-eastern part of Saharna-Rezina village, the traces of two settlements were discovered: the first is at Saharna-Dealul Mănăstirii, situated in the southern part of the promontory; and the second is inside Saharna Mare citadel. We don't exclude the existence, at the beginning, of only one Hallstattian settlement, which later was divided in two by the defensive system of Saharna Mare citadel in the middle of the 1st millennium B.C.

At Saharna-Dealul Mănăstirii settlement, on an area of 140 km², there were discovered 15 pits containing numerous archaeological materials. The analysis of the findings established that all the complexes contained exclusively materials characteristic to the Cozia-Saharna culture from the 10th/9th - mid-8th centuries B.C. Inside Saharna Mare citadel, on an area of 1298 m², there were discovered early Hallstattian pit-complexes. The finds at this citadel are similar to those discovered at the Saharna-Dealul Mănăstirii settlement, which demonstrates the existence in the 10th-8th centuries B.C. of a settlement on the promontory that was contemporary with the extramural one.

Key words: *Early Iron Age, Cozia-Saharna culture, the settlements from Saharna Mică, Saharna-Dealul Mănăstirii and Saharna Mare.*

Cuvinte cheie: *perioada timpurie a epocii fierului, cultura Cozia – Saharna, așezările de la Saharna Mică, Saharna-Dealul Mănăstirii și Saharna Mare.*

Așezările din epoca fierului din preajma satului Saharna, raionul Rezina, Republica Moldova sunt cunoscute în literatura de specialitate datorită mai multor publicații, apărute în urma analizei materialelor recuperate prin cercetările de suprafață de la finele anilor '40 – începutul anilor '50 ai secolului trecut¹.

Din anul 2001 investigațiile la aceste obiective arheologice au fost reluate de Universitatea de Stat din Moldova, devenind sistematice. Rezultatele cercetărilor efectuate în decursul acestor ani, și-au găsit reflectare în diverse studii și materiale ce au văzut lumina tiparului atât în Republica Moldova, cât și peste hotare².

Majoritatea siturilor descoperite în regiunea satului Saharna au funcționat pe parcursul mai multor perioade istorice, începând de la finele sec. XII și până la răscrucea sec. III-II a.Chr., prezentând astfel așezări cu mai multe niveluri de locuire. În publicația de față urmează să punem în evidență numai descoperirile hallstattiene timpurii de la Saharna Mică, Saharna-Dealul Mănăstirii și Saharna Mare (Fig. 1).

Saharna Mică

Așezarea de la Saharna Mică³ (Fig. 2/1) avea o suprafață de circa 20.000 mp și este amplasată pe un promontoriu stâncos, cu malurile înalte și abrupte. În urma cercetărilor arheologice, efectuate pe o suprafață de 204 mp, în perioada 2003-2007, orizontului hallstattian timpuriu i-au fost atribuite trei construcții și șase gropi menajere.

¹ Smirnov 1949a, 93-96; Smirnov 1949b, 189-202; Arnăuț 2000, 93-104; Kašuba, Haheu, Levițki 2000, 76-87.

² Niculiță, Niciu 2002, 66-84; Niculiță *et alii* 2003, 241-252; Niculiță, Zanoci 2004, 104-129; Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 27-62; Niculiță, Niciu 2007, 225-248; Niculiță, Arnăuț, Zanoci 2007, 83-124.

³ Prezentarea obiectivelor arheologice este redată în ordinea cronologică, bazată pe materialele diagnostice descoperite până în prezent.

Construcția nr. 1 (1/1/2003)⁴ a fost surprinsă pe latura de vest a secțiunii 1, la o adâncime cuprinsă între 0,15 m și 0,25 m⁵. Aceasta se întinde pe o suprafață de 480 × 165 cm, partea de vest rămânând în afara secțiunii acoperită de copaci. Pe solul de culoare cenușie a apărut o aglomerație compactă de lut ars cu amprente de nuiele și paie, lemn ars și ceramică, care în plan forma un patrulater neregulat orientat pe axa longitudinală de la sud spre nord. În partea de est, complexul a fost, parțial, deranjat de o groapă mai târzie. Grosimea stratului de dărâmătură varia de la 25 la 30 cm. S-a putut observa că un număr considerabil de fragmente de lipitură erau dispuse cu partea netedă în sus, iar partea dorsală cu amprente de nuiele pe suprafața solului. Lutul, amestecat cu paie, a fost supus unei arderi puternice, ce i-a dat culoarea cafeniu-cărămizie. Cele 376 de fragmente luate în calcul au urme de amprente de nuiele cu dimensiunile cuprinse între 2 × 3 × 5 cm și 5 × 5 × 8 cm și de scânduri, a căror lățime maximă, conform amprentelor lăsate pe lutuială, este de aproximativ 11-12 cm. Urmele zgrunțuroase păstrate sugerează ideea că suprafața scândurii nu era prelucrată. Bucățile de lipitură și fragmentele de ceramică de pe podeaua de lut a construcției formau pe alocuri o crustă de culoare roșie-cenușie sau neagră (Fig. 3/1).

Din ruinele construcției au fost recoltate 433 fragmente ceramice, toate modelate cu mâna. După calitatea pastei acestea pot fi împărțite în două grupe: rudimentară și fină. Prima este alcătuită din fragmentele unor vase modelate din pastă amestecată cu șamotă, granule de calcar și nisip, arse incomplet și neuniform, a căror culoare variază de la cărămiziu-deschis la cenușiu-închis. Din această grupă se evidențiază fragmente de vase fără gât, cu buza verticală, ornamentate cu șir de alveole (Fig. 3/2). Acest tip de vas are o răspândire largă atât în timp, cât și în spațiu. Exemplare aproape identice ca formă și decor sunt cunoscute și în situl de la Kalakača din Vojvodina⁶, care cronologic se încadrează în perioada anilor 1100-800 a.Chr.⁷. Acestea sunt asemănătoare și pieselor sesizate în situl de la Glavan⁸. Alt tip de vase au trunchiul globular, gâtul scurt și buza ușor evazată, ornamentate în zona de joncțiune a gâtului cu trunchiul cu un brâu orizontal, cu creștături oblice, de la care se lasă pe trunchi în jos braie similare în formă de ghirlandă. Diametrul gurii vasului este de 16,2 cm, iar a gâtului de 15 cm (Fig. 3/3). Astfel de recipiente, cu brâu ce prezintă creștături pe umeri, uneori și pe buză, au fost descoperite la Kalakača⁹, Glinjeni¹⁰ etc. Tot din categoria ceramicii rudimentare fac parte și câteva fragmente cu decor în relief (Fig. 3/8-12) ce provin de la cupe cu trunchiul acoperit cu caneluri oblice (Fig. 3/13) și de la vase-borcan cu buza dreaptă tăiată orizontal (Fig. 3/4), îngroșată (Fig. 2/5, 7) sau evazată (Fig. 2/6).

În grupa ceramicii fine se încadrează recipientele modelate cu mâna, din pastă de lut bine pregătită, în amestec cu șamotă și nisip. Arderea incompletă și neuniformă a dat vasului culoarea ce varia între gălbui și cenușiu-cafeniu-închis. Unele fragmente au suprafața netezită.

Din această categorie se evidențiază o strachină de formă tronconică, cu buza arcuită în interior și fundul profilat. Pe diametrul maxim au fost fixate 4 suporturi-proeminențe conice. Un alt suport este dispus pe mijlocul trunchiului vasului. Diametrul buzei este de 20 cm, diametrul maxim de 22,4 cm, diametrul fundului de 9 cm și înălțimea de 6,8 cm (Fig. 4/1). Astfel de recipiente sunt întâlnite și în alte monumente din prima jumătate a mileniului I a.Chr. Cele mai timpurii exemplare, cu trunchiul tronconic, buza arcuită în interior cu suporturi triunghiulare în partea superioară, fără suport pe trunchi, sunt cunoscute în așezarea de la Garvăn-*Mlăjitul Florilor* atribuită faciesului Babadag II, sec. X-IX a.Chr.¹¹. Străchini cu corpul tronconic și cu proeminențe conice spre margine au fost descoperite și în necropola de la Țiglău¹². Exemplare similare, cu suporturi amplasate pe trunchiul tronconic au mai fost descoperite în situl de la Saharna-*Dealul Mănăstirii*¹³. Toate aceste piese se încadrează în perioada secolelor X-VIII a.Chr.¹⁴. Cert este că acest tip de strachină se întâlnește și mai târziu, el fiind cunoscut și prin descoperirile de la Oradea, Simeria, Tg. Mureș din sec. VI-V a.Chr.¹⁵, Gogoșu, date în intervalul 500-400 a.Chr.¹⁶, Ferigile din sec. VI-V a.Chr.¹⁷ etc.

⁴ Numerotarea construcțiilor la fiecare așezare este redată continuu. Datele din paranteze indică numerotarea din raportul de săpătură (prima cifră – numărul gropii, a doua – numărul secțiunii, a treia – anul descoperirii), care se păstrează în Arhiva Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei din Chișinău.

⁵ Adâncimea complexelor este dată de la nivelul actual de călcare.

⁶ Medović 1988, 155, pl. 138/2; 319, pl. 289/3.

⁷ Medović 1988, 426, pl. 324.

⁸ Kašuba 2000, 245, fig. 2/2.

⁹ Medović 1988, 155, pl. 138/1.

¹⁰ Gol'ceva, Kašuba 1995, tab. 64/3.

¹¹ Jugănar 2005, 79, fig. 29/14.

¹² Kašuba 2000, fig. 57/30.

¹³ Kašuba 2000, fig. 49/14.

¹⁴ Kašuba 2000, 351-352.

¹⁵ Crișan 1969, pl. 10/10-11.

¹⁶ Berciu, Comșa 1956, 422, fig. 167/7; 282.

¹⁷ Vulpe 1967, pl. 1/1; 92-100.

Un interes deosebit îl prezintă 14 fragmente ceramice, ce provin probabil de la cupe, acoperite cu slip gălbui-deschis și ornamentate cu decor incizat. Unsprezece dintre acestea sunt acoperite, în zona joncțiunii trunchiului cu gâtul, cu un decor în formă de friză alcătuită din linii orizontale de la care coboară pe umăr benzi din câte 6-8 linii incizate depuse în unghi (Fig. 4/2, 5, 6). Pe alte fragmente aceeași compoziție este întretăiată de proeminențe triunghiulare (Fig. 4/3, 4) sau în formă de șa (Fig. 4/7). Au mai fost semnalate fragmente de vase cu gâtul bine profilat cu decor în relief în formă de brâu și cu buza lată evazată în exterior (Fig. 4/8) sau răsfrântă în afară (Fig. 4/9). Acestea provin de la chiupuri mari, asemănătoare celor de la Neporotov¹⁸, din perioada timpurie a epocii fierului.

Din punct de vedere al compoziției și manierei de redare a decorului incizat, cupele sunt similare celor descoperite la Râmnicelu¹⁹ și Sihleanu²⁰, care, cronologic „nu pot fi încadrate... decât la sfârșitul epocii bronzului”²¹. Materiale ceramice asemănătoare celor din construcție au fost sesizate și în așezările de la Kastanas²², Kalakača²³, Pšeničevo²⁴, Cartal-Orlovka²⁵, Troia VIIb²⁶, date în perioada anilor 1100-900 a.Chr.²⁷. Prin urmare, ceramica cu slip gălbui-deschis ornamentată cu decor incizat, poate fi încadrată cu siguranță în această perioadă cronologică, ca și vasele cu trunchiul globular, gâtul bine profilat și buza răsfrântă în exterior, ornamentate cu decor în relief în formă de brâu cu creștături oblice (Fig. 3/3) sau în formă de borcan ornamentate în partea de sus cu șiruri de alveole (Fig. 3/2). Toate aceste piese, deși au unele similitudini cu unele exemplare ce aparțin faciesului Cozia-Saharna, sunt mult mai apropiate de ceramica atribuită aspectului Sihleanu-Râmnicelu. Această supoziție este susținută și de faptul că în ruinele construcției nu au fost identificate fragmente de ceramică cu decor imprimat.

În baza materialelor prezentate mai sus, se poate presupune că această amenajare de habitat a funcționat în perioada timpurie a epocii fierului, sec. XI-X a.Chr.

Construcția nr. 2 (4/1a/2004) a fost cercetată în secțiunea 1b, la adâncimea de 0,96-0,98 m și era suprapusă de construcția 3/1b/2005, datată în secolele IV-III a.Chr.²⁸. Complexul (Fig. 5/1) se prezenta ca o groapă cvasiovală cu diametrul de 2,7 m pe axa NV-SE și 2,8 m pe axa E-V. În partea de nord și de sud, alături de fragmente de lutuială arsă, au fost depistate fragmente de lemn carbonizat, cenușă și sol galben. Pe marginea gropii au fost observate optsprezece gropițe umplute cu cărbune de lemn. Diametrul acestora varia între 8 cm și 10 cm iar adâncimea lor era de 10-15 cm. Dintre acestea, doisprezece se aflau pe perimetrul complexului, fiind dispuse la distanțe aproximativ egale de 25-30 cm. Celelalte șase se aflau grupate câte trei la distanțe diferite în colțul de SE și, respectiv, în apropierea colțului de NE. De asemenea, la adâncimea de 1,05-1,10 m au fost observate patru fâșii de cenușă; una dintre acestea se extindea pe conturul de sud al gropii iar o alta s-a conturat în zona de V și NV, la distanța de 0,64 m de marginea de NV. Celelalte două, formează un patulater neregulat (1,80 × 1,85 m), dispus în partea de N și NE a complexului. Grosimea acestor depuneri de cenușă era de 10-12 cm.

Cavitatea se adâncea în stratul steril până la 0,80 m. Umplutura ei era compusă din sol negru, bucăți de pietre și lut ars în amestec cu cenușă. Multe dintre fragmentele de lut ars aveau amprente de nuiete a căror diametru varia de la 1,3 cm la 1,8 cm. Spre bază, în zona centrală, a apărut o altă groapă, aproape cilindrică, cu diametrele de 1,65 × 1,97 m, adâncă de 0,30 m și umplută cu sol negru în amestec cu moloz și cenușă. În centrul acesteia se aflau două lespezi de piatră cu dimensiunile de 64 × 40 × 11 cm și 48 × 36 × 12 cm.

În cadrul complexului au fost descoperite 12 fragmente ceramice modelate din pastă cu impurități de șamotă și nisip, arsă incomplet și neomogen. Suprafața lor avea culori ce variază de la negru la cenușiu închis. Dintre acestea, un interes deosebit îl prezintă un fragment de buză de la o cană cu toartă lată, puțin supraînălțată (Fig. 5/2) și un fragment de vas cu decor incizat.

Complexul prezentat mai sus pare să reprezinte un bordei, care, conform materialului descoperit, aparține epocii hallstattiene timpurii.

Construcția nr. 3 (1/2/2006) a fost cercetată în secțiunea 2, la adâncimea de 0,55-0,65 m. În plan aceasta (Fig. 5/3, 4) avea forma rectangulară neregulată, cu dimensiunile de 3,50 m pe axa N-S și 1,85-1,90 m pe cea V-E. Ruinele construcției reprezentau o aglomerație ce consta din 388 bucăți de lut ars, din care 186 cu urme de

¹⁸ Krušel'nicka 1998, 72, fig. 40/3.

¹⁹ Harțuche 1972, fig. 3a; 5/1, 2.

²⁰ Harțuche 1973, 24, fig. 6.

²¹ Harțuche 1973, 24; Morintz 1978, 160-161.

²² Hänsel 1989, Abb. 205/10; 228/8.

²³ Medović 1988, 45, pl. 28/12.

²⁴ Hänsel 1976, Abb. 26/9, 19.

²⁵ Vančugov, Niculiță, Bărcă 2000, pl. 17/8,9; pl. 74/6

²⁶ Koppenhöfer 1997, 316, Abb. 15/3, 5.

²⁷ Koppenhöfer 1997, 344, Taf. 3.

²⁸ Niculiță, Arnăuț, Zanoci 2007, 95-96.

nuiele și 72 pietre cu dimensiunile cuprinse între $0,20 \times 0,18 \times 0,12$ m și $0,12 \times 0,9 \times 0,7$ m. Fragmentele de lut amestecat cu paie au dimensiuni ce variază între $0,40 \times 0,15 \times 0,10$ m și $0,10 \times 0,50 \times 0,3$ m. În interiorul construcției, în colțul de SV, a fost descoperită o vatră pentru încălzire, care avea o formă oval-alungită cu dimensiunile de $0,90 \times 0,55$ m și grosimea de 0,10-0,18 cm (Fig. 5/3, 5). Aceasta prezintă o crustă de lut cu suprafața netedă, care avea urme de ardere puternică. În apropierea vetrei au fost descoperite trei fragmente de lut ars cu muchia rotunjită care provin, probabil, de la gardina sa.

Din construcție au fost recuperate 162 fragmente ceramice, care provin de la mai multe tipuri de vase. Dintre acestea se evidențiază: fragmente de străchini cu trunchiul tronconic și marginea buzei ușor răsfrântă în interior (Fig. 6/1, 2), cu buza îngroșată (Fig. 6/4, 5) sau cu marginea verticală (Fig. 6/3). Oalele sunt reprezentate prin fragmente de la vase de tip clopot, cu profilul buzei drept, de vase bitronconice cu gâtul vertical, ornamentate pe umăr cu câte 7-10 linii oblic incizate, realizate în unghi, iar în zona joncțiunii gâtului cu trunchiul – cu două linii orizontale (Fig. 6/6). Exemplare similare sunt cunoscute în nivelul VIIb₂ de la Troia²⁹, la Pšeničevo³⁰ etc. Dintre oale se remarcă fragmentul unui recipient cu gâtul neprofilat de la care s-a păstrat buza, toarta și o mare parte din trunchi. Vasul a fost lucrat din pastă fină în amestec cu nisip, ars complet și omogen, de culoare cafenie. Toarta în formă de bandă, aplicată la 1 cm mai jos de gura vasului, are o îndoitură circulară și este lipită cu extremitatea de jos la 3,5 cm față de cea de sus (Fig. 6/8). Cămile/ceștile au gâtul larg, vertical, bine profilat și trunchiul tronconic (Fig. 6/9), unele fiind ornamentate cu linii paralele incizate, dispuse pe umăr (Fig. 6/7).

Materialele ceramice descoperite în stratul arheologic și în construcție pot fi atribuite Hallstattului timpuriu, sec. XI-X a.Chr.

Groapa nr. 1 (5/1/2003) a fost descoperită în secțiunea 1, la adâncimea de 0,8 m. Aceasta (Fig. 7/1) are în plan forma ovală neregulată, cu diametrele de $3,45 \times 2,14$ m. Adâncimea gropii variază de la 0,64 la 0,92 m. În peretele de S groapa are o nișă lată de 0,38 m, care se adâncește până la 0,92 m. Umplutura constă din sol în amestec cu cenușă, bucăți de lemn carbonizat, lut ars și 156 fragmente de ceramică modelate cu mâna, care după factură și decor se pot împărți în două grupe.

Prima grupă o constituie ceramica rudimentară, modelată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arse incomplet. Culoarea variază de la gălbui la cenușiu-închis. De regulă, acestea aveau pereții ornamentați cu brâu alveolar (Fig. 7/4-5), ca și la exemplarele de la Glinjeni³¹, Troia VIIb₂³² și Kalakača³³ sau numai cu proeminențe aplatizate (Fig. 7/6, 11), la fel de larg răspândite la monumentele hallstattiene timpurii de la Țahnăuți³⁴ și Glinjeni³⁵. De asemenea, în groapă au fost descoperite și fragmente de toartă ovale în secțiune, precum și părți ale unor funduri de vase.

Din a doua grupă fac parte nouă fragmente de vase modelate dintr-o pastă bine prelucrată, în amestec cu șamotă mărunț. Arderea acestora a fost incompletă și neuniformă. Culoarea variază de la cărămiziu-deschis la cenușiu. Un interes deosebit îl prezintă o cupă cu profilul întregibil. Aceasta avea trunchiul în forma literei S. Pe linia diametrului maxim au fost aplicate suporturi triunghiulare. Fundul este bine profilat și are forma de umbo (Fig. 7/3). Alte patru fragmente provin de la vase ornamentate fascicole din 2-4 linii paralele incizate dispuse în unghi (Fig. 7/8, 9). Alte fragmente decorate prin incizie erau asociate cu o proeminență aplatizată (Fig. 7/7). Această grupă ceramică se încadrează în categoria veselei caracteristice hallstattului timpuriu.

Groapa nr. 2 (20/1a/2004) a fost semnalată în secțiunea 1b, la adâncimea de 0,80 m (Fig. 7/2). Aceasta are formă de clopot, cu diametrul gurii de 1,13 m, a fundului de 1,70 m și este umplută cu cernoziom. În complex au fost descoperite un vârf de săgeată din os³⁶ (Fig. 7/14; nr. cat. 1), două roțițe (Fig. 7/12, 13; nr. cat. 5, 6) și 44 fragmente ceramice. Vârfuri de săgeată din os cu baza rectangulară sunt cunoscute și în așezările de la Babadag³⁷, Glinjeni³⁸, Țahnăuți³⁹ etc., care se încadrează în prima epocă a fierului. Materialul ceramic este reprezentat de fragmentele unor recipiente modelate cu mâna din pastă de lut cu degresanți de șamotă. Arderea s-a produs neuniform și incomplet iar culoarea variază de la cenușiu la negru. Printre acestea se evidențiază o buză de strachină ușor arcuită în interior (Fig. 7/15), caracteristică perioadei Hallstattului timpuriu.

²⁹ Koppenhöfer 1997, 323, Abb. 15/5.

³⁰ Hänsel 1976, Taf. 26/9.

³¹ Gol'ceva, Kašuba 1995, tab. 54/3, 4.

³² Koppenhöfer 1997, 335, Abb. 24/13.

³³ Medović 1988, 90, pl. 73/10, 11.

³⁴ Kašuba 2000, 375, fig. 2/19.

³⁵ Gol'ceva, Kašuba 1995, tab. 53/2, 3.

³⁶ Descrierea materialului și a parametrilor acestuia este redată în catalogul anexat studiului de față.

³⁷ Jugănaru 2005, 143, fig. 19/1-6.

³⁸ Gol'ceva, Kašuba 1995, tab. 52/1-3.

³⁹ Kašuba 2000, 322, fig. 29/7.

Groapa nr. 3 (1/1b/2005) a fost sesizată în partea de nord-vest a secțiunii nr. 1b, la adâncimea de 0,80-0,90 m. Din cauza terenului împădurit a fost posibilă doar cercetarea a trei sferturi din complex. Groapa avea formă ovală în plan, cu dimensiunile de 3,50 × 2,50 m. Pereții erau verticali, complexul adâncindu-se în partea de S până la 0,70 m, iar în cea de N – până la 1,10 m. Din umplutura gropii, care consta din cenușă și fragmente de bârne carbonizate, au fost recuperate o lamă de silex (Fig. 8/14; nr. cat. 3), o fusaiolă (Fig. 8/13; nr. cat. 4) și 99 fragmente ceramice, care făceau parte de la recipiente modelate cu mâna, care după consistența pastei și decor se pot împărți în trei grupe.

Din prima grupă face parte un fragment din buza unei căni cu toartă lată, prevăzută cu nervură pe centru, confecționată dintr-o pastă fină de lut în amestec cu șamotă mărunță și nisip. Arderea s-a realizat complet și omogen, fragmentul având culoarea gri-închis cu urme de ardere secundară. Forma vasului păstrează vădite tradiții din cultura Noua (?) (Fig. 8/5).

Grupa a doua (Fig. 8/6-11) este alcătuită din fragmente de vase modelate din pastă de lut în amestec cu șamotă, arse incomplet și neuniform. Culoarea lor variază de la cenușiu la negru. Unele dintre acestea prezintă proeminente de formă triunghiulară (Fig. 8/7), ovală (Fig. 8/8) și cilindrică (Fig. 8/9), în unele cazuri fiind asociate cu șiruri de alveole (Fig. 8/6).

A treia grupă o constituie fragmentele de la vase modelate cu mâna, din pastă de lut în amestec cu șamotă mărunță, arse în mediu reducător, a căror culoare variază de la cenușiu la cenușiu-închis cu patină neagră ce sugerează și o ardere secundară. Toate fragmentele sunt ornamentate cu decor incizat, care reprezintă fie grupuri a câte 6-8 linii oblice care pornesc de la două linii horizontale întrerupte de suporturi depuse în zona de joncțiune a gâtului cu trunchiul globular, fie linii dispuse oblic (Fig. 8/2-4). Recipientele din grupa a doua și a treia sunt caracteristice perioadei Hallstattului timpuriu.

Groapa nr. 4 (1/2/2006) (Fig. 9/1) a fost cercetată în secțiunea 2, la adâncimea de 0,82 m. Aceasta a fost săpată în formă de clopot și avea diametrul gurii de 1,80 m, diametrul fundului de 2,10 m și adâncimea de 1,30 m. În partea de S a fost amenajat un prag cu lungimea de 0,97 m și lățimea de 0,38 m. Umplutura era compusă dintr-un strat de cernoziom amestecat cu sol cafeniu cu grosimea de 0,50 m, succedat în partea de jos de un strat de sol cenușiu în amestec cu pietricele și bucăți de lemn carbonizat. În complex au fost descoperite 45 fragmente ceramice, dintre care 38 provin de la oale și șapte de la cești. Ceramica a fost modelată cu mâna, din pastă de lut, ce conținea ca degresant bucăți mari de șamotă, în cazul oalelor, și șamotă mărunță și nisip – în cazul ceștilor. Arderea s-a efectuat neuniform și incomplet iar culoarea recipientelor varia de la cărămiziu la negru. Dintre fragmentele recuperate din groapă se distinge un fragment de ceașcă cu profilul arcuit și suprafața ornamentată cu linii incizate (Fig. 9/4) – caracteristică Hallstattului timpuriu.

Groapa nr. 5 (1/3/2007) (Fig. 9/2) a fost descoperită în secțiunea 3, sub valul cetății, la adâncimea de 2,20 m. Aceasta avea formă de clopot, diametrul gurii fiind de 1,60 m, cel al părții inferioare de 2,17 m, iar adâncimea de 0,64 m. În umplutură, care consta din sol cenușiu, au fost descoperite cinci fragmente de ceramică. Vasele de la care provin acestea au fost modelate cu mâna, din pastă de lut amestecată cu șamotă și cu nisip. Arderea completă a contribuit la obținerea culorii cafenie-închisă. Se remarcă două fragmente ceramice, a căror suprafață exterioară este ornamentată cu linii paralele și oblice incizate (Fig. 9/5, 6).

Groapa nr. 6 (2/3/2007) (Fig. 9/3) a fost cercetată în secțiunea 3, la 0,82 m NE de cea precedentă, la adâncimea de 2,74 m. Aceasta avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,12 m, al fundului de 1,76 m și adâncimea de 0,63 m. Umplutura ei reprezintă în fond cernoziom amestecat cu bucăți de lemn carbonizat, în partea de S fiind identificat și un strat compact de cenușă, gros de 8-10 cm. Inventarul este alcătuit dintr-un străpungător din os (Fig. 9/16; nr. cat. 2) și 11 fragmente ceramice, care provin de la două categorii de recipiente. Din prima fac parte 9 fragmente de oale care au pereții ornamentați cu brâu simplu (Fig. 9/12) sau alveolar (Fig. 9/13, 14) și fragmente ceramice decorate cu linii incizate, ce alcătuiesc motive formate din triunghiuri hașurate, însoțite de două sau trei linii paralele aplicate în jurul trunchiului vasului (Fig. 9/11). Celei de a doua categorii i-au fost atribuite două fragmente de ceașcă: un fragment de buză arcuită în exterior și decorată cu linii paralele incizate (Fig. 9/9), precum și un fragment de toartă în formă de panglică, ornamentată cu linii incizate dispuse în forma de „X” (Fig. 9/8).

Saharna–Dealul Mănăstirii

Așezarea de la Saharna–Dealul Mănăstirii (Fig. 2/2) este amplasată pe promontoriul ce domină microzona din E satului Saharna. În extremitatea de SE a acestui promontoriu⁴⁰, încă la finele anilor '40 ai sec. XX, a fost sesizată o așezare din perioada timpurie a epocii fierului⁴¹. Ca urmare a cercetărilor arheologice s-a stabilit că partea de NE a acestei așezări este suprapusă de cetatea Saharna Mare, ridicată ulterior de comunitățile

⁴⁰ Numit de localnici Dealul Mănăstirii pentru că aici se află gospodăria Mănăstirii Sf. Treime.

⁴¹ Smirnov 1949a, 94.

traco-getice⁴². Partea așezării civile, aflată la S de sistemul defensiv al cetății, se întinde pe o suprafață de aproximativ 60 × 100 m și este ocupată în prezent de terenurile agricole ale mănăstirii. Din aceste considerente investigațiile arheologice sunt posibile numai pe o fâșie îngustă, plasată între elementele defensive ale fortificației Saharna Mare și terenurile amintite. În acest loc, în anii 2005-2007, au fost trasate trei secțiuni, care însumează o suprafață de 140 mp Săpăturile arheologice a pus în evidență mai multe complexe închise – 13 gropi și un șanț – în care a fost descoperit un bogat și variat material arheologic. Studiarea acestuia ne permite corelarea cu cel identificat în straturile inferioare ale cetății Saharna Mare.

Groapa nr. 1 (1/1/2005) (Fig. 10/1) a fost descoperită în secțiunea 1, la adâncimea de 0,70 m. Aceasta are formă de clopot (Fig. 10/1), în partea inferioară aflându-se o cavitate cilindrică al cărei diametru, aproape egal cu cel al gurii gropii, nu depășea 1,10 m. Diametrul maxim este de 2 m, cel al fundului de 1,30 m, iar adâncimea de 1,50 m. Umplutura ei consta din câteva straturi: în partea inferioară a fost sesizat un strat cu grosimea de circa 40-50 cm, alcătuit din sol castaniu în amestec cu argilă; suprapus de o lentilă compusă din sol în amestec cu lut ars, a cărei grosime variază de la 8 la 20 cm; urmează apoi un strat cu grosimea de circa 20 cm din cenușă amestecată cu pietre; după care se evidențiază o lentilă compusă din argilă cu o grosime ce ajungea până la 20 cm; stratul superior prezintă cenușă în amestec de pietre. Din groapă au fost recuperate o ștanță pentru ornamentarea ceramicii (Fig. 10/13; nr. cat. 7), o fusaiolă (Fig. 10/16; nr. cat. 13) și 184 fragmente ceramice, care după calitatea preparării pastei de lut pot fi împărțite în două grupe: ceramică rudimentară și ceramică fină.

În grupa ceramicii rudimentare pot fi deosebite două subgrupe: vase arse în mediu oxidant, de culoare ce variază de la cărămiziu-închis la cărămiziu-deschis (uneori chiar cu pete cenușii), cu suprafața prost netezită; și recipiente arse reducător, de culoare neagră sau gri-cenușie. Unele fragmente au suprafața lustruită, altele, din cauza ingredientelor de nisip granulat, au suprafața poroasă. Vasele acestei grupe au corpul globular, gâtul neprofilat și buza înclinată spre exterior (Fig. 10/2-5). De regulă, diametrul gurii vaselor nu depășește 25 cm. Unele vase aveau buza îngroșată spre exterior (Fig. 10/6) sau marginea verticală slab înclinată în interior (Fig. 10/8, 10). Ca ornamente au fost realizate șiruri de alveole pe marginea buzei (Fig. 10/4) și brăie alveolate, amplasate în zona umerilor (Fig. 10/2, 12). Dintre decorurile realizate în relief, se evidențiază cele în formă de semicerc cu capetele ridicate în sus, spre buză (Fig. 10/8). Fundul vaselor este slab profilat (Fig. 10/14).

În cele mai frecvente cazuri, ceramica fină este reprezentată de vase arse reducător, culoarea lor variind de la negru la cenușiu cu pete deschise și suprafața lustruită. Dintre acestea se evidențiază fragmente de cupe sau cești cu profil în forma literei S și umerii bine profilați (Fig. 11/1-5); străchini tronconice cu buza neprofilată (Fig. 11/7) sau arcuită în interior (Fig. 11/6, 11); fragmente de la vase-chiupuri de diferite dimensiuni (Fig. 11/12-17) cu fundul plat neprofilat (Fig. 11/18). Decorul incizat prezintă motive simple de benzi din linii dispuse sub unghi pe marginea străchinilor (Fig. 11/6, 11) sau benzi de linii orizontale, care delimitează gâtul cupelor în zona umerilor (Fig. 11/10), combinate cu linii scurte, oblice, grupate sub unghi (Fig. 11/3-5). Prin tehnica inciziei sunt redată motivul zig-zag (Fig. 14/6) și benzi de linii semicirculare în formă de ghirlandă (Fig. 11/19). Fragmentele decorate prin imprimare aparțin, în cea mai mare parte, vaselor bitronconice sau globulare. Prin această tehnică au fost realizate benzi în formă de zig-zag, marcate de cerulețe (Fig. 11/12-13, 16), linii tangente la cerulețe, combinate cu benzi de linii paralele sau benzi hașurate (Fig. 11/16-17), precum și benzi paralele dispuse orizontal de la care pleacă în jos linii oblice (Fig. 11/14).

Materialul ceramic descoperit în groapă, îndeosebi cel din grupa ceramicii fine cu decor incizat și imprimat, are largi analogii în ceramica culturii Cozia-Saharna. Motivele incizate redată pe ceramica din acest complex sunt similare celor descoperite în siturile de la Saharna Mare⁴³, Stohnaia I⁴⁴, Climăuți de Jos⁴⁵, Solonceni⁴⁶. Străchini similare, ornamentate prin incizie, sunt cunoscute la Saharna Mică⁴⁷, Saharna-Valea Țigla⁴⁸, Pocreaca⁴⁹ și în cultura Černyj Les⁵⁰. Ornamentele realizate prin imprimare pot fi considerate asemănătoare cu cele de pe vasele de la Saharna Mare⁵¹, Pocreaca⁵², iar decorul compus din tangente la cerulețe imprimate (Fig. 11/16-17) este larg cunoscut pe întreaga arie de răspândire a culturii Cozia-Saharna⁵³.

⁴² Niculiță *et alii* 2003, 243, 251, 252.

⁴³ Kašuba 2000, fig. 72/8.

⁴⁴ Kašuba 2000, fig. 45/16.

⁴⁵ Kašuba 2000, fig. 67/6.

⁴⁶ Kašuba 2000, fig. 79/4, 84/6.

⁴⁷ Kašuba 2000, fig. 76/2.

⁴⁸ Kašuba 2000, fig. 77/8-9.

⁴⁹ Iconomu 1996, 47, fig. 14/5.

⁵⁰ Krušel'nicka 1998, 112, fig. 67/1.

⁵¹ Kašuba 2000, fig. 71/3.

⁵² Iconomu 1996, fig. 4/3.

⁵³ Kašuba 2000, fig. 45/3, 10, fig. 71/4-5, 9, 13 fig. 92/3, 93/18, 107/9.

Groapa nr. 2 (2/1/2005) (Fig. 12/1) a fost cercetată în secțiunea 1, la adâncimea de 0,97-1,00 m. Aceasta avea formă de clopot, cu diametrul gurii de 1,38 m, al fundului de 1,96 m și adâncimea de 0,68 m. În umplutura gropii, care consta din sol de culoare cenușie, au fost descoperite două vase aproape întregi (Fig. 12/3), circa 31 de fragmente de ceramică, 113 de fragmente de oase și 75 de pietre de dimensiuni mici. Este important să menționăm că majoritatea, deși nu covârșitoare, a materialului osteologic și a pietrelor provin din interiorul unui vas-chiup de dimensiuni mari deșus cu gura în sus în centrul gropii (Fig. 12/1, 3). Vasul a fost modelat din pastă de lut semifină cu ingrediente de șamotă. Arderea s-a petrecut în mediu reducător și a fost incompletă determinând o culoare neagră-cenușie cu pete cărămizii. Suprafața a fost bine lustruită, având un luciu metalic. Recipientul are trunchiul globular, gâtul conic profilat și fundul evidențiat și păstrat până la o înălțime de 45 cm. O parte din gât a fost deteriorat, probabil, încă până la depunerea în groapă. Tot atunci, se pare că a fost perforat și fundul. Vasul avea următoarele dimensiuni: diametrul gâtului – 21 cm, diametrul trunchiului – 58,5 cm, diametrul fundului – 12,5 cm, grosimea pereților – 0,8 cm. Pe umeri au fost amplasate simetric câte două proeminențe duble. Două dintre ele erau combinate în mijloc cu o toartă mică plată, de la care s-au păstrat doar bazele. În zona joncțiunii gâtului cu umerii este redat un decor compus din benzi în formă de zig-zag, ale căror vârfuri sunt marcate de cerculețe imprimate, aranjate în două niveluri delimitate din partea inferioară cu benzi din linii orizontale, realizate prin aceeași tehnică, întrerupte de proeminențele conice. Mai jos de toarte, pe corpul vasului, sunt imprimate benzi scurte în formă de zig-zag cu cerculețe amintind litera „W”. Este important să remarcăm că în decursul săpăturilor din anul 1947, în stratul de cultură în zona din apropierea „măsuțelor pentru ornamentat ceramica”, a fost descoperit un chiup etajat cu gâtul la fel de deteriorat, ornamentat cu un bogat decor aplicat prin imprimare și incizie⁵⁴.

Al doilea vas este o strachină tronconică cu buza arcuită în interior și fundul profilat (Fig. 12/2). Aceasta avea diametrul gurii de 24 cm, diametrul fundului de 13 cm și înălțimea de 10,5 cm. Partea superioară a fost ornamentată cu un decor format din linii imprimate.

Restul fragmentelor ceramice descoperite în groapă provin de la vase de forme diferite, dintre care interes prezintă vasele cu gâtul profilat, arcuit în exterior (Fig. 12/4-5), fragmentele de vase cu decor în relief, în formă de brăie crestate (Fig. 12/6) sau alveolate (Fig. 12/8). Tot aici sunt atestate și o serie de fragmente ceramice modelate din pastă de lut fină, cu suprafața lustruită de culoare neagră sau cenușie în exterior și cărămizie, mai rar neagră-cenușie în interior. Fragmentele provin de la vase de dimensiuni mijlocii cu gâtul arcuit în afară (Fig. 12/13). Unele fragmente sunt ornamentate cu linii orizontale, cu spațiul dintre ele hașurat (Fig. 12/14) sau ornamentate cu benzi din linii paralele dispuse în zig-zag cu cerculețe (Fig. 12/16), redată prin incizie sau imprimate (Fig. 12/15). Din cadrul acestei grupe fac parte fragmentele de cupe și cești cu buza arcuită în exterior, decorate pe gât cu benzi din linii orizontale și șiruri de puncte incizate (Fig. 12/17) ori figuri în formă de romb cu interiorul hașurat, încadrate în șiruri de benzi orizontale (Fig. 17/18). De remarcat este un fragment de toartă, cu secțiunea plată și buton discoidal (Fig. 17/19). Butonul este ornamentat pe margine cu mici crestături incizate iar pe partea exterioară a torții este redat un decor incizat, compus din două triunghiuri hașurate dispuse în forma literei „X” umplut cu pastă albă. În această grupă se mai întâlnesc fragmente de străchini cu buza orizontală îngroșată în interior, decorată cu linii oblice (Fig. 12/22). Un interes deosebit îl prezintă un vas tronconic, cu fundul ușor profilat, ce avea diametrul gurii de 10,4 cm, diametrul fundului de 4,6 cm și înălțimea de 4,4 cm (Fig. 17/20).

Formele și decorul vaselor recuperate din complex permit atribuirea acestora culturii Cozia-Saharna. Vase-chiupuri, similare ca formă celui descoperit pe fundul gropii, sunt frecvent atestate în monumentele acestei culturi⁵⁵, iar analogiile decorului imprimat și incizat, reprezentat pe ceramică, confirmă pe deplin această supoziție⁵⁶.

Groapa nr. 3 (3/1/2005) (Fig. 13/1) a fost cercetată în secțiunea 1, la adâncimea de 1,14 m. Aceasta a avut formă cilindrică, cu diametrul de 1,30 m și adâncimea de 0,30 m. În umplutura, care consta din sol de culoare castanie în amestec cu argilă, au fost descoperite 20 de fragmente ceramice de factură fină. Culoarea lor varia de la cărămiziu la cenușiu, unele fragmente având în exterior culoare neagră iar în interior – cărămizie. Dintre acestea, se evidențiază fragmentele unor vase cu gâtul scurt, puțin arcuit și buza răsfrântă în afară (Fig. 13/5-6); pereți de vase cu decor incizat (Fig. 13/7) și imprimat (Fig. 13/8), precum și un fragment de la toartă de vas (Fig. 13/9).

Groapa nr. 4 (4/1/2005) (Fig. 13/2) a fost descoperită în secțiunea 1, la adâncimea de 1,06 m, fiind cercetată doar parțial. Probabil că aceasta a avut forma cilindrică, cu diametrul de 1,38 m și adâncimea de 0,50 cm, prevăzută în partea superioară cu un prag mic. În umplutura gropii, ce consta din sol castaniu în amestec cu argilă, au fost descoperite 14 fragmente ceramice, din care se evidențiază un fragment de vas cu gâtul profilat și buza puternic răsfrântă în afară (Fig. 13/10) și un fragment de fund de vas (Fig. 13/11).

⁵⁴ Arnăuț, Bercu, Matveev 2004, fig. 2/1-4.

⁵⁵ Stepi 1989, tab. 6/2-4; Kašuba 2000, fig. 82/2, 5-6.

⁵⁶ Hänsel 1976, Taf. 51/2, 54/5; László 1972, fig. 7/1; Iconomu 1996, fig. 11/2; 1997, fig. 4/1, 5/5; Gol'ceva, Kašuba 1995, tab. 20/2, 26/2; Kašuba 2000, fig. 82/1, 60/8, 109/4.

Groapa nr. 5 (5/1/2005) (Fig. 13/3) a fost identificată în secțiunea 1, la adâncimea de 1,06 m și avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,50 m, al fundului de 1,70 m și adâncimea de 1 m. În partea de S, groapa a fost prevăzută cu un prag, a cărui lățime atingea 30 cm. Umplutura era compusă din sol castaniu. La nivelul pragului se evidențiază o depunere de argilă a cărei grosime variază între 8-15 cm. Complexul conținea cinci fragmente ceramice care proveneau de la un vas de uz comun, cu buza îngroșată și răsfrântă în exterior, decorată cu caneluri oblice (Fig. 13/12), cupe cu marginea răsfrântă în exterior (Fig. 13/13) și vase ornamentate cu tangente cu cerculețe imprimate, încadrate în benzi de linii orizontale (Fig. 13/15). După particularitățile sale, ceramica de aici se încadrează în cultura Cozia-Saharna, sec. X/IX-VIII a.Chr.

Groapa nr. 6 (6/1/2005) (Fig. 13/4) a fost cercetată în secțiunea 1, la adâncimea de 1,29 m. Aceasta avea o formă cilindrică, cu diametrul de 1,40 m și adâncimea de 0,60 m. Din umplutura gropii, care consta din sol castaniu în amestec cu argilă, au fost recuperate 12 fragmente ceramice, modelate din pastă de lut grosieră. Culoarea recipientelor era cărămizie-deschisă, pe unele fiind observate pete de culoare închisă. Dintre acestea se evidențiază un fragment de vas cu gâtul înalt, buza arcuită în afară (Fig. 19/17) și fragmente de pereți de vase cu decor în relief (Fig. 13/16, 18) în formă de brâu cu creștături ca și la exemplarele din construcția nr. 1 de la Saharna Mică (Fig. 3/3), Sakarci⁵⁷, Kastanas⁵⁸ etc., sau alveole, similare celor de la Troia VIIb₂⁵⁹, Kalakača⁶⁰, datate toate în perioada timpurie a epocii fierului.

Groapa nr. 7 (7/2/2006) (Fig. 14/1) identificată în secțiunea 2, la adâncimea de 0,80 m, a fost săpată în formă de clopot, având diametrul gurii de 1,28 m, diametrul fundului de 1,60 m și adâncimea de 0,80 m. Umplutura prezintă cernoziom în amestec cu argilă, în care au fost sesizate circa 36 bucăți de piatră cu dimensiunile de 15 × 10 × 5 cm. În groapă a fost descoperită o fusaiolă (Fig. 14/4; nr. cat. 14) și 16 fragmente ceramice. Din cadrul acestora se remarcă doar un fragment de strachină cu marginea profilată, decorată pe buza cu linii incizate oblice (Fig. 14/5), ornament caracteristic ceramicii culturii Cozia-Saharna.

Groapa nr. 9 (9/2/2006) (Fig. 14/2) a fost descoperită în secțiunea 1, la adâncimea de 1,06 m. Aceasta avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,50 m și al fundului de 1,90 m, adâncimea fiind de 0,52 m. În partea de S, la adâncimea de 0,33 m, groapa a fost prevăzută cu un prag. Umplutura era formată din cernoziom argilos. Din complex provin 17 fragmente ceramice, 19 pietre, 2 bucăți de lut ars și circa 19 oase necalcinate.

Ceramica descoperită, după calitate și modul confecționării, se împarte în două grupe: grosieră și fină.

Din cadrul ceramicii rudimentare se remarcă un fragment de perete de vas cu brâu alveolat, confecționat din pastă de lut prost măcinată, cu ingrediente de șamotă mărunțită. Arderea a fost oxidantă, incompletă și neuniformă. În interior culoarea este roșie-cărămizie, iar în exterior cărămizie cu pete cenușii (Fig. 14/6). Din cadrul ceramicii fine se evidențiază un fragment de strachină (Fig. 14/7), confecționată din pastă de lut bine prelucrată. În calitate de ingrediente s-a utilizat nisipul, arderea fiind reducătoare și incompletă. Culoarea este neagră, cu pete cenușii sau cărămizii. Suprafața vasului a fost bine lustruită. Buza era profilată în exterior, prezentând o platformă orizontală, ornamentată cu decor imprimat în formă de linii oblice dispuse în unghi, joncțiunea lor fiind marcată printr-un cerculeț imprimat. Pe partea exterioară a vasului a fost executată prin imprimare o bandă de linii orizontale paralele, sub care este dispus un decor în formă de zig-zag cu cerculețe la vârfuri.

Groapa nr. 10 (11/3/2007) (Fig. 14/3) a fost cercetată în secțiunea 3, la adâncimea de 0,75 m. Aceasta avea formă de clopot cu diametrul gurii de 0,95 m, diametrul fundului de 2 m și adâncimea de 0,88 m. Groapa era umplută cu cernoziom amestecat cu lut, pe fund fiind sesizate pietre cu dimensiunile medii de 30 × 20 × 10 cm, bucăți de vatră portativă, precum și fragmente de la vase de provizii, toate cu urme de ardere secundară.

Din groapă provin 92 fragmente ceramice, circa 110 de bucăți de lut ars, 6 fragmente de oase necalcinate și 51 de pietre de diferite dimensiuni. Materialul ceramic poate fi separat în câteva grupe:

Prima grupă o formează vasele modelate din pastă de lut grosieră, cu ingrediente din cioburi pisate sau pietre mărunte. Arderea a fost realizată oxidant, incomplet și neuniform. Culoarea era cărămizie-deschisă sau roșu-cărămizie cu pete cenușii. Suprafața era netedă cu evidente urme de ardere secundară, unele fragmente de vase fiind vitrificate. Dintre acestea, se remarcă oalele de dimensiuni mari cu corpul globular, gâtul scund și marginea ușor aplecată spre exterior. Diametrul gurii variază între 28-32 cm. Umerii vaselor erau ornamentați cu brâie alveolate sau proeminente aplatizate (Fig. 14/12, 15/1-2). Se întâlnesc și oale neprofilate, de dimensiuni mici, cu pereții rotunjiți, ornamentate pe umeri cu brâu alveolat (Fig. 14/10).

A doua grupă este reprezentată de recipientele ceramice confecționate din pastă de lut semifină, bine măcinată, cu ingrediente de cioburi pisate mărunț. Arderea a fost realizată oxidant și neuniform. Vasele au

⁵⁷ Venedikov, Fol 1976, 66, fig. 107.

⁵⁸ Hänsel 1976, Taf. 44/3, 4.

⁵⁹ Koppenhöfer 1997, Abb. 24/4, 13.

⁶⁰ Medović 1988, pl. 66/7.

culoarea cărămizie cu pete cenușii în partea exterioară și neagră-cenușie în interior, suprafața fiind bine lustruită. Dintre acestea se evidențiază un castron de dimensiuni mari, cu trunchiul bitronconic, umerii rotunjiți și gâtul cilindric. Diametrul gurii era de 38 cm (Fig. 15/3). Un interes deosebit îl prezintă și fragmentele unui chiup, decorat pe linia diametrului maxim cu benzi din linii oblice imprimate (Fig. 16/6) dar și un fragment de vas ornamentat cu o linie imprimată orizontală, sub care se lasă benzi similare oblice, având în calitate de analogii vasele cu decor similar de la Solonceni–*Hlinaja*⁶¹.

A treia grupă ceramică o alcătuiesc ceștile cu toartă supraînălțată, confecționate dintr-o pastă fină cu adaos de nisip mărunț. Arderea s-a efectuat într-un mediu oxidant, neuniform și incomplet. Culoarea este cărămizie deschisă cu mici pete cenușii iar suprafața a fost lustruită. Vasele au corpul în forma literei S și marginea arcuită în exterior. Pe linia diametrului maxim este realizat un decor din benzi de linii oblice incizate, dispuse în unghi, combinate cu cerculețe imprimate și încadrate de două linii paralele imprimate și benzi de zig-zag-uri incizate combinate cu cerculețe imprimate (Fig. 16/4). Cești cu decor similar sunt binecunoscute în mediul culturii Cozia-Saharna la Mateuși⁶² și Stohnaia⁶³.

Din aglomerația de bucăți de lut ars de pe fundul gropii provin o serie de fragmente de recipiente modelate din pastă de lut prost prelucrată, cu impurități de pleava, ierburi sau pietricele mari. Arderea este oxidantă, fiind realizată în condiții de temperaturi scăzute. Drept rezultat, recipientele sunt fărâmițoase. Culoarea este cărămizie-deschisă, suprafața fiind prost netezită și poroasă. Din cadrul acestora se evidențiază un fragment de *pthos* (Fig. 16/2), cu grosimea peretelui de 3 cm și cu marginea rotunjită, decorată cu creștături late. De asemenea, putem menționa un capac de cuptor cu diametrul de 18 cm, ce avea forma unui con aplatizat, pe vârful căruia au fost executate în pasta umedă patru impresiuni cu ajutorul degetelor, ce reprezintă un fel de apucătoare (Fig. 16/3). Tot aici putem menționa și un fragment de vatră portativă cu toartă plată, ce avea grosimea de 3,5 cm și lățimea de 11 cm (Fig. 16/7).

Pe baza analogiilor decorului, materialul descoperit în groapă poate fi atribuit culturii Cozia-Saharna.

Groapa nr. 11 (10/3/2007) (Fig. 17/1) a fost descoperită în secțiunea 3, la adâncimea de 0,95 m. Aceasta avea o formă tronconică, cu diametrul gurii de 1,16 m, diametrul fundului – 1,40 m, și adâncimea de 0,64 m. Embletonul consta din cernoziom amestecat cu cenușă. În groapă au fost descoperite circa 63 de fragmente ceramice, 48 de pietre și 36 de oase calcinate. Materialul ceramic descoperit aici poate fi împărțit în mai multe grupe:

Prima grupă o constituie vasele modelate dintr-o pastă de lut prost măcinată cu ingrediente granulate de cioburi pisate și pietricele, arse oxidant, incomplet și neuniform. Culoarea variază de la cărămiziu închis la brun-cenușiu. Suprafața este zgrunțuroasă. Vasele acestei grupe au, de regulă, corpul globular și buza arcuită în exterior (Fig. 17/2). Fundul este plat și ușor profilat (Fig. 17/4). Aceste vase, în cele mai frecvente cazuri, sunt ornamentate cu brăie alveolate (Fig. 17/3).

A doua grupă o prezintă vasele confecționate din pastă de lut bine preparată, având ca ingrediente cioburi pisate mărunț sau nisip. În funcție de tipul de ardere, vasele se pot împărți în cele arse în mediu oxidant, de culoare cărămizie cu pete cenușii sau arse în mediu reducător – de culoare neagră-cenușie. În toate cazurile suprafața a fost lustruită. Din cadrul acestei grupe se evidențiază fragmentele unor străchini tronconice cu marginea teșită, profilată în interior, pe care, în unele cazuri, sunt prezente mici proeminențe aplatizate amplasate în exterior (Fig. 17/6). Suprafața acestora a fost ornamentată cu benzi paralele, compuse din linii orizontale imprimate (Fig. 17/7). Marginea buzei este și ea decorată prin imprimare cu benzi de linii oblice și cerculețe (Fig. 17/7). Din această grupă se remarcă fragmentele de la vase în formă de chiup, cu toarte mici, în formă de urechiușă (Fig. 17/11), decorate cu benzi imprimate orizontale sau în formă de zigzag, cu cerculețe la vârf (Fig. 17/5, 10), precum și prin diverse motive incizate (Fig. 17/8).

A treia grupă ceramică este confecționată din pastă fină, de calitate superioară, compusă din lut cu impurități de nisip mărunț. Arderea este oxidantă, aproape uniformă și completă, fragmentele vaselor având culoarea cărămizie-deschisă sau închisă. Suprafața este netedă, acoperită cu un slip lucios, metalic. În cadrul acestei grupe pot fi evidențiate fragmente de cești cu profilul în forma literei S, cu toartă supraînălțată și cu buton tronconic, ornamentat pe partea exterioară cu incizii în formă de zig-zag, încadrate în benzi de linii imprimate (Fig. 17/13). Ceramica descoperită în această groapă se încadrează în tipologia culturii Cozia-Saharna.

Groapa nr. 13 (13/3/2007) (Fig. 18/1) a fost descoperită în secțiunea 3, la adâncimea de 0,77 m, avea formă de clopot, cu diametrul gurii de 1,20 m, diametrul fundului de 1,90 m și adâncimea de 0,56 m. În umplutura formată din cernoziom amestecat cu lut, au fost descoperite: două astragale (Fig. 18/4-5; nr. cat. 8, 9),

⁶¹ Kašuba 2000, fig. 84/5.

⁶² Kašuba 2000, fig. 94/5.

⁶³ Kašuba 2000, fig. 95/15.

un fragment de cute (Fig. 18/6; nr. cat. 10), 40 de fragmente ceramice, 50 de oase calcinate și 79 de pietre de diferite dimensiuni.

Ceramica din emplectonul gropii se împarte în două grupe. *Prima* este compusă din vase confecționate din pastă de lut grosieră amestecată cu cioburi pisate. Unele vase au fost arse în mediu oxidant, căpătând o culoare cărămizie cu pete cenușii, altele – arse reducător, aveau culoarea neagră-cenușie în exterior și cărămiziu-cenușie în interior. Suprafața este lustruită. Vasele au marginea ușor arcuită în exterior (Fig. 18/10), trunchiul globular, ornamentate cu un brâu alveolat (Fig. 18/11) și fundul neprofilat (Fig. 18/12).

Cea de-a doua grupă este reprezentată de fragmentele unor recipiente modelate dintr-o pastă de lut fină, bine prelucrată, cu ingrediente de nisip sau cioburi bine mărunțite. Arderea este reducătoare, vasele având o culoare cenușie cu pete negre și o suprafață lustruită. Se evidențiază un fragment de strachină cu buza profilată în interior, decorată cu benzi imprimare orizontal și benzi oblice pe buză (Fig. 18/9) și un fragment de oală decorată cu benzi incizate în formă de zig-zag aranjate în șiruri suprapuse (Fig. 18/8).

Groapa 14/3/2007 (Fig. 18/2), cercetată în secțiunea 3, la adâncimea de 80 cm, avea forma oval-alungită în plan, cu dimensiunile de $2 \times 1,36$ m. Pereții nordici erau verticali, iar în cei de la S – oblici, lărgindu-se spre fund. Fundul a fost săpat în pantă, astfel adâncimea în partea de N este de 0,48 m, iar în cea de S de 0,90 m. Din umplutura compusă din cernoziom în amestec cu argilă, au fost recuperate 15 fragmente de ceramică, cinci oase necalcinate și 27 de pietre de dimensiuni neînsemnate. Materialul ceramic atestat în groapă poate fi separat în două grupe. *Prima grupă* este constituită din ceramică rudimentară, confecționată din pastă de lut, prost prelucrată, cu ingrediente de cioburi pisate. Arderea a fost efectuată în mediu oxidant, culoarea variind de la maroniu la cărămiziu-deschis. Suprafața vaselor poartă urme de netezire cu un smoc de iarbă. Dintre acestea se evidențiază un fragment de buză de vas cu marginea evazată (Fig. 18/14).

A doua grupă este reprezentată de fragmente de vase modelate din pastă de lut bine prelucrată, cu nisip în calitate de liant. Arderea este reducătoare, incompletă și neuniformă. Culoarea vaselor variază de la cenușiu deschis la cenușiu-închis. Suprafața, de regulă, este bine lustruită. Din această grupă se evidențiază fragmentul unui vas cu proeminențe ornamentate cu decor incizat (Fig. 18/13).

Groapa 15/3/2007 (Fig. 18/3) a fost identificată în secțiunea 3, la adâncimea de 0,85 m. Complexul avea o formă tronconică cu diametrul gurii de 1,16 m, diametrul fundului de 1,24 m și adâncimea de 0,84 m, iar umplutura era formată din cernoziom în amestec cu sol argilos. Din emplecton au fost recuperate opt fragmente ceramice, 15 pietre de diferite dimensiuni și trei oase necalcinate. Ceramica descoperită se poate separa în două grupe.

Prima este reprezentată de vasele modelate dintr-o pastă de lut grosieră cu ingrediente de nisip granulat, arse reducător și incomplet. Acestea au o culoare neagră sau cenușie cu pete cărămizii, suprafața fiind lustruită. Din cadrul acestei grupe se remarcă un fragment din gâtul unui vas cu marginea răsfrântă în exterior, ornamentat pe umeri cu un brâu alveolar (Fig. 18/16).

A doua grupă este alcătuită de fragmentele de cești sau cupe (Fig. 18/15), modelate din pastă de lut fină cu ingrediente de nisip. Arderea este reducătoare aproape completă și uniformă. Culoarea este neagră, iar suprafața prezintă un luciu metalic.

Șanțul nr. 1-1a (2-3/2-3/2005-2007) (Fig. 19/1, 20/1). În secțiunile 1, 2 și 3, la adâncimea de 83-95 cm de la suprafața actuală de călcare, a fost observat un segment de șanț, care probabil poate fi identificat cu șanțul „suplimentar”, evidențiat încă în anul 1946 de către G.D. Smirnov⁶⁴, localizat aproape paralel liniei de fortificare a așezării Saharna Mare⁶⁵, pe o fâșie cuprinsă dintre bastionul central și cel de E.

Șanțul a fost cercetat pe o lungime de 10 m, având pe această porțiune o formă tronconică în profil (Fig. 20/1). Lățimea acestuia, în partea superioară, variază între 1,2 și 1,8 m, spre fund îngustându-se până la 0,20-0,50 m. Adâncimea ajunge până la 1 m. Umplutura era compusă din cernoziom, argilă, cenușă și pietre. În ambele sectoare, la diferite adâncimi, fără constatarea unei depuneri sistematice, a fost recuperat un bogat inventar arheologic compus dintr-un fragment de gresie (Fig. 20/9, nr. cat. 11), un creuzet din lut în formă alungită (Fig. 20/8, nr. cat. 12), ceramică, lut ars și oase. Creuzete similare celui descoperit în șanț sunt cunoscute în mai multe monumente ale culturii Cozia-Saharna⁶⁶. Materialul ceramic descoperit este destul de numeros, circa 284 de fragmente ceramice, care se pot încadra în două grupe distincte.

Prima grupă o alcătuiesc fragmentele ceramice de factură rudimentară cu suprafața zgrunțuroasă (Fig. 20/6), în cele mai frecvente cazuri culoarea vaselor prezintă diverse nuanțe de cărămiziu cu pete întunecate. După formă, fragmentele ceramice se încadrează în categoria oalelor cu trunchiul rotunjit, slab profilat și marginea ușor răsfrântă în exterior (Fig. 19/2-3, 20/10). Se întâlnesc și vase cu gâtul neprofilat și marginea

⁶⁴ Arnăut 2000, 94, fig.1; Kašuba, Haheu, Levički 2000, 78-79.

⁶⁵ Niculiță, Zanoci, Arnăut 2007, 27-62.

⁶⁶ Kašuba 2000, fig. 25/30-31, 75/23, 85/18,115/25.

arcuită în interior (Fig. 19/3, 20/7). Decorul este compus din brăie realizate în relief (Fig. 19/2, 4, 6; 20/7). Fundul vaselor este neprofilat (Fig. 20/11) sau abia evidențiat (Fig. 19/7). De asemenea, sunt prezente cești cu o toartă, cu trunchiul cilindric și fundul rotunjit, ce aveau diametrul gurii de 7 cm și înălțimea de 6 cm (Fig. 21/1). *A doua grupă* ceramică este reprezentată de fragmente de vase modelate din pastă de lut fină sau semifină. Arderea lor a fost reducătoare și neuniformă, având pe fondul negru-cenușiu pete cărămizii. La vasele de dimensiuni mai mari, cu grosimea peretelui ce depășește 1 cm, culoarea este cenușie-deschisă. În cele mai multe cazuri suprafața vaselor era acoperită cu un slip lucios. Din cadrul acestei grupe se evidențiază tipul vaselor-chiupuri cu marginea puternic arcuită în exterior, gâtul cilindric și corpul globular (Fig. 19/14-15; 21/14) sau cele cu gâtul delimitat printr-un prag (Fig. 19/12). Acestea sunt ornamentate cu decor incizat în formă de triunghiuri sau romburi hașurate (Fig. 21/14). Se întâlnesc și recipiente cu decor imprimat în formă de benzi de linii paralele sau dispuse în zig-zag (Fig. 19/16; 21/12), ori cu ornament în forma „tablei de șah” combinat cu romburi înscrise (Fig. 21/7). Uneori zig-zag-urile imprimate se asociază cu brăie în relief cu suprafața imprimată (Fig. 21/16). Străchinile au marginea bine profilată în interior (Fig. 19/11; 21/10-11), cu proeminențe pe buză, încadrate în benzi de linii oblice incizate (Fig. 21/11) sau imprimate (Fig. 21/10). Putem remarca un fragment de strachină cu marginea verticală, ornamentată pe partea exterioară cu zig-zag, încadrat de benzi din linii paralele (Fig. 21/8). Benzile imprimate sunt combinate și cu amprente de cerulețe cu „stelute” în interior (Fig. 19/10). Sunt frecvente străchinile cu marginea subțiată și evazată, decorate pe buză cu benzi de linii imprimate dispuse în formă de unghi (Fig. 21/9). Ceștile au un profil în forma literei S, cu marginea răsfrântă în afară, decorate pe linia diametrului maxim cu linii imprimate incluse în benzi incizate sub care urmează linii oblice. Deasupra acestui motiv, pe gât este reprezentată o bandă în zig-zag, incizată, marcată de cerulețe imprimate (Fig. 21/5). La acestea se mai adaugă și un fragment de toartă decorat pe partea exterioară cu linii oblice imprimate (Fig. 20/2). Motivele incizate sunt reprezentate prin benzi de linii orizontale, amplasate la baza gâtului, sub formă de benzi scurte oblice (Fig. 19/9; 20/4). Astfel de motive sunt asociate cu benzi de romburi hașurate, marcate la vârfuri cu puncte adâncite (Fig. 19/8; 20/5), benzi în zig-zag, simple sau cu puncte (Fig. 20/4) și linii oblice cu capetele în formă de „steguleț” (Fig. 20/3).

Materialul ceramic descoperit în șanțul nr. 1-1a, după formă și decor este tipică culturii Cozia-Saharna. Pentru unele motive realizate prin incizie, mai ales, pe fragmentele de cești/cupe (Fig. 20/4), sunt cunoscute analogii directe printre materialele descoperite în așezarea de la Mateuți⁶⁷. Reprezentarea pe gâtul recipientelor a șirurilor de romburi hașurate constituie una dintre caracteristicile ceștilor și cupelor culturii Cozia-Saharna⁶⁸. Decorul imprimat prezintă de asemenea mai multe similitudini în cadrul ceramicii din întregul areal al aceleiași culturi⁶⁹.

Saharna Mare

Așezarea de la Saharna Mare⁷⁰ (Fig. 2/2) ocupă partea centrală și de N a promontoriului înalt și stâncos amplasat la S de satul Saharna. Ca urmare a investigațiilor arheologice din anii 2001-2007, efectuate prin intermediul a 12 secțiuni cu o suprafață totală de 1298 mp, au fost descoperite 14 complexe arheologice care pot fi atribuite primei epoci a fierului. Acestea sunt reprezentate în special de grapi menajere sau de alt caracter.

Groapa nr. 1 (1/3/2001) (Fig. 22/1) a fost cercetată în secțiunea 3, la adâncimea de 1,32 m, având formă de clopot, cu diametrul gurii de circa 1,20 m și a fundului de 1,40 m, adâncimea fiind de 0,62 m. Umplutura consta din cernoziom, în amestec cu pietriș în care au fost descoperite 120 fragmente de la vase modelate cu mâna din pastă de lut cu impurități de șamotă mărunță, arse incomplet și neuniform. Culoarea lor variază de la cărămiziu la negru. Dintre fragmentele descoperite, 16 au fost ornamentate cu decor incizat și ștanțat (Fig. 22/3-19). Deși de dimensiuni neînsemnate, decorul realizat pe ele prezintă un interes deosebit atât prin tehnica realizării: incizării (Fig. 22/3-6) și imprimării (Fig. 22/7-17, 19), cât și prin forma și compoziția lui.

Decorul aplicat prin incizare este redat prin linii paralele depuse oblic sub formă de unghiuri ale căror vârfuri se termină cu alveole (Fig. 22/6). Acest tip de ornament este cunoscut și în descoperirile de la Țahnăuți⁷¹, Cartal-Orlovka II⁷² etc. Pe unele fragmente se întâlnește și un ornament alcătuit din linii paralele văluroase (Fig. 22/10), sistem decorativ des documentat în monumentele din perioada timpurie a epocii fierului. Recipiente decorate asemănător au fost sesizate la Šovb⁷³ – Transcarpatia; Hlinaja⁷⁴, Cartal-Orlovka II⁷⁵ – interfluvium Pruto-

⁶⁷ Kašuba 2000, fig. 44/3, 48/10, 13, 50/6, 58/16, 59/11, 60/8, 62/4.

⁶⁸ Kašuba 2000, fig. 48/10, 13, 50/6, 58/16, 59/11, 60/8, 62/4.

⁶⁹ László 1972, fig. 8, 9/1; Kašuba 2000, fig. LI/12, 15; Iconomu 1996, fig. 10/1.

⁷⁰ În epoca hallstattiană timpurie așezarea Saharna Mare, de fapt, reprezintă o continuare spre N a așezării Saharna–Dealul Mănăstirii, însă datorită faptului că în circuitul științific ele au intrat ca două situri distincte, noi continuăm descrierea separată a complexelor de la aceste monumente.

⁷¹ Mel'nikovskaja 1954, 73, fig. 35/4.

⁷² Vanciugov, Niculiță, Bârcă 2000, pl. 61/1; 62/2.

⁷³ Krušel'nicka 1998, 138, fig. 84/1.

Nistrean; Babadag⁷⁶ – Dobrogea; Kalakača⁷⁷ – Vojvodina etc., situri ce pot fi datate din a doua jumătate a sec. XII⁷⁸ până în prima jumătate a sec. XI a.Chr.⁷⁹.

Recipientele ornamentate prin imprimare dispun de un decor cu o compoziție mult mai variată. Unele sunt ornamentate cu șnururi răsucite paralele, dispuse orizontal (Fig. 22/7) sau oblic (Fig. 22/8), sistem decorativ cunoscut și în descoperirile de la Pocreaca⁸⁰ sau Cartal-Orlovka⁸¹. Alte piese ceramice sunt ornamentate cu decor compus din două șiruri paralele de romburi sau dreptunghiuri imprimate (Fig. 22/9, 14). Fragmente de vase rudimentare cu decor similar au fost atestate în groapa nr. 13 de la Kalakača, în asociere cu: străchini cu trunchiul tronconic și buza arcuită în interior, vase cu pereții verticali ornamentați cu suporturi, brâu în relief în partea de sus a trunchiului – material ceramic caracteristic perioadei timpurii a epocii fierului⁸². Un interes deosebit îl prezintă decorul alcătuit din linii paralele realizate prin ștanțare, însoțite de cercelețe împărțite în patru segmente prin intermediul unui motiv cruciform, aranjate simetric pe ambele părți ale decorului liniar (Fig. 22/16). Acest tip de ornament este cunoscut și în descoperirile de la Glinjeni⁸³, Mateuți–La Bașna⁸⁴, Insula Banului⁸⁵. Prezente sunt și fragmentele de vase ornamentate cu cercelețe și linii tangente (Fig. 22/17, 19), decor caracteristic pentru începutul epocii fierului și cunoscut în descoperirile de la Babadag, Beidaud⁸⁶ – Dobrogea; Razkapanica, Pšeničevo⁸⁷, Hajvata, Dundurja⁸⁸ – Bulgaria; Troia⁸⁹ – NV Anatoliei, precum și alte monumente.

Din cele relatate devine clar că ceramica din groapa nr. 1, după consistența pastei, modelare și ornament se încadrează în faza timpurie a faciesului Cozia-Saharna⁹⁰.

Groapa nr. 2 (13/4/2002) (Fig. 22/2) a fost descoperită în secțiunea 4, la adâncimea de 0,67 m. În plan, groapa avea forma ovală, cu diametrele de 2,10 × 1,82 m. Pereții verticali se adânceau cu 0,20 m față de nivelul gurii. În partea inferioară a gropii a fost săpată o altă groapă cu diametrele de 0,50 × 0,60 m și adâncimea de 0,10 m, pe fundul căreia s-au găsit bucăți de pietre. Umplutura gropii mari consta din sol de culoare cenușie în amestec cu cenușă. Din empletion au fost recuperate 15 fragmente ceramice, 20 oase necalcinate și șase bucăți de lut ars de diferite dimensiuni cu amprente de crengi și pari. Materialul ceramic se încadrează în categoria vaselor modelate cu mâna din pastă de lut în amestec cu șamotă și pietricele de calcar pisate. Arderea a fost realizată incomplet. Culoarea variază de la negru-cenușiu la cărămiziu. Doar trei fragmente ceramice (Fig. 22/20-22) erau ornamentate, două cu decor incizat: unul cu ornament compus din linii paralele, depuse sub unghi al căror vârf ascuțit se încorporează cu câte un cerceleț cu punct în centru (Fig. 22/22), al doilea este ornamentat cu linii văluroase amplasate orizontal pe suprafața vasului (Fig. 22/20). Cel de al treilea fragment de vas este decorat cu șiruri de romburi ștanțate în formă de linii paralele, două din ele depuse orizontal. De la acestea au fost tratate linii paralele oblice, scurte, care la capătul de jos se termină cu câte un cerceleț dublu (Fig. 22/21). Ceramică decorată similar a fost sesizată și în așezarea de la Beidaud din Dobrogea⁹¹.

În ansamblu, după tehnica de modelare, morfologie și decor, ceramica din groapă are largi analogii în cultura Cozia-Saharna.

Groapa nr. 3 (13/8/2004) (Fig. 23/1) a fost cercetată în secțiunea 8, la baza valului bastionului de E, la adâncimea de 3,20 m de la nivelul actual de călcare, reprezentat de creasta valului. Aceasta avea formă cilindrică cu diametrul de 1,70 m și adâncimea de 0,90 m. În partea superioară, umplutura gropii consta dintr-un strat de sol de culoare cenușie în amestec cu cenușă și lemn carbonizat, gros de circa 30 cm. În rest, groapa era umplută cu sol castaniu în amestec cu fragmente de lemn carbonizat. În partea centrală a gropii se conturează o lentilă de moloz cu lungimea de 1,10 m și grosimea de 0,10 m. În interiorul gropii au fost descoperite: un ac din os

⁷⁴ Kašuba 2000, 342, fig. 36/A.

⁷⁵ Vančugov, Niculiță, Bărcă 2000, pl. 25/6.

⁷⁶ Jugănar 2005, fig. 114/3; 115/1.

⁷⁷ Medović 1988, 117, fig. 102/3, 6; 123/3, 5.

⁷⁸ Koppenhöfer 1997, 295.

⁷⁹ Medović 1988, 420-421, 426.

⁸⁰ Iconomu 1996, 45, fig. 22/1.

⁸¹ Vančugov *et alii* 1999, 195, fig. 32/9.

⁸² Medović 1988, 62-65.

⁸³ Gol'ceva, Kašuba 1995, tab. 32/2, 35/2.

⁸⁴ Kašuba 2000, 307, fig. 21/3.

⁸⁵ Hänsel 1976, Taf. 19/11.

⁸⁶ Jugănar 2005, 114-115, fig. 20/13; 21/3, 4.

⁸⁷ Čičikova 1972, 91, fig. 12.

⁸⁸ Aldžanov, Balabanjan 1984, 197, fig. 11; 197, fig. 13.

⁸⁹ Koppenhöfer 1997, 324.

⁹⁰ Jugănar 2005, 75-76.

⁹¹ Simion 2003, 24, fig. 8/4.

(Fig. 23/7; nr. cat. 16), două străpungătoare din os (Fig. 23/8, 9; nr. cat. 17, 18), două lopățele din os (Fig. 23/10, 12; nr. cat. 19, 20), două fragmente de rotițe din lut (Fig. 23/5, 6; nr. cat. 26, 27), un fragment de piatră de rășniță (Fig. 23/4; nr. cat. 22) și patru fragmente ceramice decorate (Fig. 23/13-16). Dintre acestea se evidențiază două fragmente de la gâtul unor cupe modelate cu mâna din pastă de lut bine prelucrată, ornamentate cu decor incizat. Primul este ornamentat cu hașurări amplasate în partea superioară a buzei (Fig. 23/13), decor frecvent întâlnit pe ceramica de la monumentele din perioada timpurie a fierului: Neporotovo⁹² – regiunea Nistrului Superior; Kalakača⁹³ – Vojvodina; Kastanas⁹⁴ – Macedonia etc. Cel de al doilea era ornamentat cu o friză formată din două linii paralele ce încadrează un șir orizontal de romburi imprimate, amplasată în zona joncțiunii gâtului cu trunchiul cupei (Fig. 23/16). Altele două fragmente sunt acoperite cu un decor realizat prin ștanțare. Unul din ele are pe buză un decor din linii scurte în formă de șnur răsucit (Fig. 23/14), ornament frecvent întâlnit pe vasele descoperite la Țareuca și Horodiște⁹⁵ etc. iar cel de al doilea provine de la o toartă ornamentată cu unghiuri hașurate contrapuse. Un decor similar, dar într-un alt aranjament, este regăsit pe ceramica culturii Cozia-Saharna, mai ales la Glinjeni⁹⁶, Solonceni–Hlinaja⁹⁷ etc.

În baza analizei materialelor sesizate în emplectonul complexului se poate constata că groapa a fost utilizată în prima epocă a fierului.

Groapa nr. 4 (14/8/2004) (Fig. 23/2) a fost descoperită în secțiunea 8 sub baza valului bastionului de est, la adâncimea de 3,40 m de la coama valului. Aceasta a fost cercetată doar parțial, restul gropii aflându-se în afara limitelor secțiunii. Groapa a avut, probabil, formă cilindrică cu diametrul de 0,80 m și adâncimea de 0,60 m. Umplutura ei consta din sol castaniu. În groapă a fost descoperit un fragment de strachină modelată cu mâna (Fig. 23/17), ornamentată pe marginea buzei cu linii oblice imprimate și proeminente aplatizate. Acest fragment, după morfologie, ardere, culoare și decor poate fi atribuit culturii Cozia-Saharna.

Groapa nr. 5 (3/9/2005) (Fig. 23/3) a fost cercetată parțial în secțiunea 9, la -1,20 m, o parte rămânând sub peretele de nord al secțiunii. Complexul avea probabil o formă ovală în plan, diametrul mic fiind de 1,10 m. Din diametrul mare, în secțiune a fost surprinsă o porțiune de doar 1,10 m. Pereții gropii erau verticali și se adânceau cu circa 0,40 m față de nivelul gurii. Umplutura consta din sol castaniu în amestec cu moloz. Spre fundul gropii a fost sesizată o lentilă cu grosimea de 8-10 cm ce conținea cenușă și fragmente de lemn carbonizat. Tot aici a fost descoperit un fragment de os prelucrat (Fig. 23/11; nr. cat. 21) și 45 de fragmente ceramice, care făceau parte din mai multe recipiente (cel puțin nouă): cupe (Fig. 24/1-3, 5), strachină (Fig. 23/18), oale (Fig. 23/19-29; 24/6-9) și vase de provizii (Fig. 24/10-15). Deși toată ceramica a fost modelată cu mâna, după consistența pastei, modul de confecționare și ardere se evidențiază clar două categorii: ceramică rudimentară și ceramică fină.

Ceramica grosieră a fost modelată din pastă de lut cu ingrediente de șamotă granulată. Arderea a fost incompletă. Culoarea recipientelor, de regulă, este neagră, întâlnindu-se și fragmente de culoare cenușie închisă. Din această categorie un interes deosebit îl prezintă fragmentele unui *pithos* cu trunchiul globular, gâtul scurt și buza răsfrântă în exterior din care s-a păstrat doar partea superioară. Prin urmare este imposibil de apreciat cu certitudine particularitățile recipientului în întregime. În partea sa superioară, acesta era ornamentat cu o friză în care se întâlnesc trei tipuri de ornament: în relief – suporturi piramidale îndreptate în sus; prin incizie – șiruri de linii drepte și văluroase depuse orizontal; prin ștanțare – linii paralele amplasate în formă de chenar ce încadrează cerculețe cu tangente (Fig. 24/15). Vase cu gâtul scund, buza evazată și decor asemănător sunt bine cunoscute în nivelul Cozia-Saharna de la Butuceni⁹⁸. Un vas asemănător a fost sesizat și în cenușarul de la Glinjeni⁹⁹.

În categoria ceramicii rudimentare se încadrează și fragmentele de vase decorate cu șiruri paralele de caneluri, întretăiate sau nu, de proeminente piramidale (Fig. 24/11-14), precum și două fragmente de strachină cu corpul tronconic, buza invazată, decorată în partea de sus cu ornament ștanțat în formă de șiruri oblice de dreptunghiuri, iar partea exterioară – cu proeminente mici aplatizate (Fig. 23/18). Recipiente similare au fost întâlnite în nivelul hallstattian de la Butuceni¹⁰⁰.

A doua categorie – ceramica fină – este mai numeroasă și cu un ornament mai variat. Cele mai reprezentative sunt fragmentele de cupe, întregibile grafic (Fig. 24/1-3, 5). Caracteristic acestei categorii este decorul realizat în exclusivitate prin incizie. Majoritatea fragmentelor sugerau profilul în forma literei S, gâtul

⁹² Krušel'nicka 1998, 101, fig. 61/20; 63/22; 67/12.

⁹³ Medović 1988, 84, fig. 68/1.

⁹⁴ Hänsel 1989, fig. 239/9.

⁹⁵ Kašuba 2000, 371, fig. 46/13-16.

⁹⁶ Gol'ceva, Kašuba 1995, fig. 30.

⁹⁷ Kašuba 2000, 305, fig. 20/5.

⁹⁸ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 196.

⁹⁹ Gol'ceva, Kašuba 1995, fig. 25.

¹⁰⁰ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 202, fig. 76.

bine profilat, diametrul maxim al trunchiului fiind plasat în zona mediană sau inferioară (Fig. 24/3). Unele exemplare au câte o toartă supraînălțată, care uneori e acoperită în partea de sus cu decor incizat format din linii duble în formă de unghiuri sau dreptunghiuri (Fig. 24/5). În cele mai multe cazuri fragmentele de cupe poartă un ornament alcătuit din două sau trei linii incizate orizontal în zona de joncțiune a gâtului cu trunchiul, de la care pleacă linii oblice scurte – decor ce amintește „crenguța de brad” (Fig. 24/1, 5). Unele recipiente poartă un decor în formă de romburi, triunghiuri sau dreptunghiuri hașurate (Fig. 23/22; 24/7, 8). Recipiente cu astfel de ornament au fost descoperite la: Neporotovo¹⁰¹ – regiunea Nistrului Superior; Glinjeni¹⁰², Climăuții de Jos¹⁰³, Butuceni¹⁰⁴ – regiunea de silvostepă a interfluviului pruto-nistrean; Râmnicelu¹⁰⁵, Niculițel–*Cornei*¹⁰⁶ – regiunea Dunării de Jos; Kalakača¹⁰⁷ – Vojvodina. Un interes deosebit îl prezintă fragmentele de ceramică ornamentate cu benzi din linii paralele incizate, la care se alătură triunghiuri, formate din două sau trei linii, orientate cu vârful în sus sau în jos (Fig. 23/21; 24/9). Recipiente cu decor similar au fost sesizate la Cartal-Orlovka II¹⁰⁸, Sihleanu¹⁰⁹, Kalakača¹¹⁰, Kastanas¹¹¹, Troia¹¹² etc. Toate formele de vase, precum și tipurile de decor din acest complex, pot fi datate în perioada bronzului recent – epoca timpurie a fierului.

Groapa nr. 6 (7/9/2005) (Fig. 25/1) identificată în secțiunea 9, sub baza valului de incintă, la adâncimea de 3,40 m de la nivelul actual de călcare – coama valului, a fost cercetată doar pe jumătate, rămânând parțial sub peretele de N al secțiunii. Groapa a avut formă cilindrică cu diametrul de 1,35 m și adâncimea de 1,05 m. Complexul a fost umplut cu sol castaniu în amestec cu cenușă și fragmente de lemn carbonizat. Din groapă au fost recuperate: o piesă din lut (creuzet?) (Fig. 25/3; nr. cat. 24), o roțiță confecționată din piatră de calcar (Fig. 25/4; nr. cat. 23) și 23 fragmente de ceramică modelată cu mâna. Ceramica a fost lucrată din pastă de lut cu impurități de șamotă. Arderea a fost neuniformă și incompletă, culoarea variind de la cărămiziu la negru. Fragmentele ceramice făceau parte de la mai multe tipuri de recipiente: străchini (Fig. 25/10, 14), cești (Fig. 25/11, 12, 16), oale (Fig. 25/7-9, 15), unele din ele ornamentate în relief (Fig. 25/15), prin incizare (Fig. 25/11-13, 16) sau ștanțare (Fig. 24/14).

Groapa nr. 7 (20/10/2006) (Fig. 25/2) a fost descoperită în secțiunea 10, la adâncimea de 0,70 m, partea ei de vest fiind întretăiată de groapă din nivelul traco-getic (19/10/2006). Aceasta avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,0 m, al fundului de 1,40 și adâncimea de 0,70 m. Umplutura consta din sol cenușiu în amestec cu fragmente de lemn carbonizat. Spre partea inferioară, în zona de V, a fost atestată o lentilă de lut ars cu grosimea de 0,06 m. Inventarul constă din două fragmente de roțițe (Fig. 25/5, 6; nr. cat. 28, 29), 12 fragmente de ceramică modelată cu mâna și 45 fragmente de oase de animale.

Ceramica descoperită în groapă (Fig. 25/17-23) a fost confecționată din pastă de lut cu degresanți de cioburi pisate. Arderea s-a efectuat incomplet și neuniform, culoarea alternând de la cărămiziu la negru.

Groapa nr. 8 (25/10/2006) (Fig. 26/1), cercetată în secțiunea 10, la adâncimea de 0,75 m, avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,40 m, diametrul fundului de 2 m și adâncimea de 0,90 m. Umplutura, compusă din cernoziom, conținea un fragment de roțiță (Fig. 26/3; nr. cat. 30), 16 fragmente de ceramică modelată cu mâna, 32 fragmente de oase de animale și o piatră cu dimensiunile de 23 × 15 × 12 cm.

Dintre fragmentele ceramice descoperite, se disting două fragmente de ceașcă/cupă (Fig. 26/10, 11). Acestea au fost confecționate din pastă fină de lut ce conținea șamotă pisată mărunt. Arderea a fost neuniformă și incompletă. Pe baza unui fragment (Fig. 26/11) a fost posibilă reconstituirea grafică parțială a vasului. Acesta avea gâtul scund, vertical, trunchiul globular și fundul rotunjit. Diametrul gâtului era de 9 cm, al trunchiului de 10,5 cm și al fundului de 4 cm. Umărul a fost ornamentat cu două linii paralele orizontale, realizate prin incizie, între care sunt plasate cerculețe imprimate. Sub acestea urmează un șir de linii oblice incizate. Acest ansamblu ornamental era întrerupt de proeminențe aplatizate.

Restul ceramicii – un fragment de strachină cu buza tăiată oblic (Fig. 26/4), un fragment de strachină cu mânere-suporturi (Fig. 26/9), cinci buze de oală (Fig. 26/5-8), un fragment de perete ornamentat cu brâu alveolar

¹⁰¹ Krušel'nicka 1998, 56, fig. 27/1-6.

¹⁰² Gol'ceva, Kašuba 1995, fig. 20/1; 60/1-3,5-6.

¹⁰³ Kašuba 2000, 283, fig. 11/25.

¹⁰⁴ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 203, fig. 77/1-6.

¹⁰⁵ Harțuche 1972, 64-65, fig. 3/a, b; 4.

¹⁰⁶ Jugănar 2005, 119, fig. 25/9, 11.

¹⁰⁷ Medović 1988, pl. 87/3; 168/3; 213/1, 2, 4.

¹⁰⁸ Niculiță 2004, 353, fig. 33/1; Vančugov, Niculiță, Bărcă 2000, pl. 61/6.

¹⁰⁹ Harțuche 1972, 63, fig. 1/11; 2/4, 6.

¹¹⁰ Medović 1988, 119, pl. 104/3.

¹¹¹ Hänsel 1989, fig. 114/2.

¹¹² Koppenhöfer 1997, fig. 15/5.

(Fig. 26/12) și șase fragmente ceramice de la vase neornamentate, modelate din pastă de lut cu degresanți de cioburi pisate. Arderea s-a desfășurat incomplet și neuniform. Culoarea variază de la cărămiziu la negru.

Groapa nr. 9 (4/11/2007) (Fig. 26/2) a fost atestată în secțiunea 11, la adâncimea de 0,60 m fiind săpată în formă de clopot, cu diametrul gurii de 1,20 m, diametrul fundului de 1,80 m și adâncimea de 1 m. Umplutura consta din trei straturi. Cel inferior era compus din cernoziom, cel din mijloc – din sol cenușiu, iar cel superior – din sol cenușiu în amestec cu cenușă. Din emplecton au fost recuperate 10 fragmente de ceramică modelată cu mâna, două pietre și 20 fragmente de oase de animale.

Ceramica, reprezentată de un fragment de strachină (Fig. 26/17), șapte fragmente de oală (Fig. 26/14, 18, 19) și două fragmente de toartă de ceașcă (Fig. 26/15, 16), a fost modelată din pastă de lut cu degresanți de cioburi pisate. Arderea s-a efectuat neuniform și incomplet. Culoarea variază de la cenușiu la negru. Toartele au fost ornamentate cu linii orizontale și oblice aplicate prin incizare. Ceramica, descoperită în groapă, după particularitățile sale poate fi atribuită culturii Cozia-Saharna.

Groapa nr. 10 (5/11/2007) (Fig. 27/1) a fost descoperită sub peretele de nord al secțiunii 11, la adâncimea de 0,75 m. Aceasta avea forma cilindrică, cu diametrul de 0,85 m și adâncimea de 0,60 m. Groapa a fost umplută cu sol de culoare cenușie în amestec cu cenușă și fragmente de lemn carbonizat.

Din emplectonul gropii au fost recuperate 27 fragmente de ceramică modelată cu mâna, dintre care un fragment de strachină (Fig. 27/8), un fragment de ceașcă (Fig. 27/7) și 25 fragmente de oale (Fig. 27/6). Fragmentele ceramice făceau parte de la recipiente confecționate din pastă din lut cu impurități de șamotă. Arderea lor era incompletă și neuniformă. Culoarea varia de la cenușiu la negru.

Groapa nr. 11 (6/11/2007) (Fig. 27/2) a fost atestată sub peretele de nord al secțiunii 11, la adâncimea de 0,80 m și a fost cercetată doar parțial, o parte a acesteia rămânând în afara secțiunii. Groapa, după toate probabilitățile, a avut o formă ovală în plan, cu diametrele de $2 \times 0,80$ m, pereții verticali și fundul plat care se adâncea până la 0,60 m. În profil au putut fi observate două straturi: cel superior, cu grosimea de 0,30 m, care consta din sol cenușiu în amestec cu cenușă și cel inferior, la fel, cu grosimea de 0,30 m, care consta din sol de culoare castanie. În umplură au fost depistate un vârf de săgeată (Fig. 27/10; nr. cat. 15) și 16 fragmente de ceramică.

Vârful de săgeată, confecționat din os, avea forma unui glonț. Astfel de obiecte au o largă răspândire teritorială și un vast interval cronologic de utilizare, începând de la finele epocii bronzului recent și până la mijlocul sec. VI a.Chr., fiind semnalate: în așezarea Garvăn–*Mlăjitul Florilor*¹¹³, Dobrogea – faza I a culturii Babadag, sec. XI a.Chr.¹¹⁴, Glinjeni¹¹⁵ și Țahnăuți¹¹⁶ și în tumulul nr. 1 de la necropola Trinca–*Drumul Feteștilor*¹¹⁷ din spațiul Pruto-Nistrea; precum și la E de Nistru în cetățile de la Bel'sk¹¹⁸ și Matronino¹¹⁹, sfârșitul sec. VI – începutul sec. V a.Chr.

Ceramica – un fragment de strachină (Fig. 27/11) cu buza arcuită în interior, decorată cu linii incizate, un fragment de ulcior (Fig. 27/12) și 14 fragmente de oală – a fost modelată cu mâna din pastă de lut cu degresanți de cioburi pisate. Arderea a fost incompletă și neuniformă. Culoarea variază de la cenușiu la negru. Ceramica descoperită în groapă are similitudini în sortimentul vaselor hallstattiene.

Groapa nr. 12 (8/11/2007) (Fig. 27/3) a fost identificată în secțiunea 11, la adâncimea de 0,80 m, avea forma cilindrică cu diametrul de 1,30 m și adâncimea de 0,30 m. În emplectonul gropii, ce consta din sol cenușiu în amestec cu cenușă, a fost descoperită o fusaiolă (Fig. 27/9; nr. cat. 25) și șase fragmente de ceramică lucrată cu mâna din pastă de lut cu degresanți de șamotă. Arderea s-a efectuat incomplet și neuniform, culoarea variind de la cenușiu la negru. Dintre acestea se evidențiază un fragment de strachină cu buza arcuită în interior și ornamentată cu linii oblice incizate (Fig. 27/15), opt fragmente de oală (Fig. 27/13) și un fragment de ceașcă, ornamentată cu linii incizate orizontal și oblic (Fig. 27/14). După morfologie și decor acestea pot fi atribuite culturii Cozia-Saharna.

Groapa nr. 13 (10/11/2007) (Fig. 27/4) a fost surprinsă în secțiunea 11, la adâncimea de 0,80 m, avea forma rotundă în plan cu diametrul de circa 1,20 m. În partea de vest peretele gropii a fost săpat vertical, iar în cea de est oblic, astfel aceasta lărgindu-se spre fund până la 1,45 m. Adâncimea – 0,60 m. Din umplutura gropii, compusă din sol cenușiu, au fost recuperate 19 fragmente de ceramică modelată cu mâna, patru pietre și cinci fragmente de oase.

Ceramica este reprezentată de trei fragmente de cești și 16 fragmente de la oale. Ceștile (Fig. 27/16-18) au fost modelate din pastă fină de lut cu degresanți de șamotă mărunță. Arderea a fost neuniformă și incompletă iar

¹¹³ Jugănaru 2005, 143, fig. 49/3.

¹¹⁴ Morintz 1964, 101-108; Jugănaru 2005, 75-78.

¹¹⁵ Gol'ceva, Kašuba 1995, fig. LII/1-3.

¹¹⁶ Kašuba 2000, 322, fig. 29/16.

¹¹⁷ Levițki 2006, 100, fig. 9/2-6.

¹¹⁸ Šramko 1987, 43, 45, fig. 13/10.

¹¹⁹ Bessonova, Skoryj 2001, 125, fig. 72/12.

culoarea acestora varia de la cenușiu la negru. Vasele au fost ornamentate cu un decor compus din linii orizontale și oblice incizate. Oalele, reprezentate exclusiv de fragmente de pereți neornamentați, au fost lucrate din pastă de lut cu degresanți de șamotă. Arderea s-a efectuat neuniform și incomplet, culoarea variind de la cărămiziu la negru. Suprafața recipientelor a fost lustruită.

Groapa nr. 14 (16/11/2007) (Fig. 27/5) a fost descoperită în secțiunea 11, la adâncimea de 1,20 m. Complexul avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1 m, diametrul fundului de circa 1,20 m și adâncimea de 0,40 m. Umplutura consta din sol de culoare castanie în amestec cu cenușă și fragmente de lemn carbonizat. De aici au fost recuperate 23 fragmente ceramice modelate cu mâna. Dintre acestea se disting două fragmente de ceașcă – un fragment de perete decorat cu linii incizate (Fig. 27/21) și un fragment de toartă (Fig. 27/20) – modelate din pastă de lut cu cioburi pisate mărunț, arse neuniform și incomplet. Culoarea varia de la cenușiu la negru. Restul fragmentelor făceau parte de la oale lucrate grosolan (Fig. 27/19) modelate din pastă de lut cu impurități de șamotă. Ceramica recuperată din groapă poate fi atribuită culturii Cozia-Saharna.

*
* *

Analiza materialelor din complexele hallstattiene descoperite la cele trei obiective arheologice de la Saharna-Rezina, până în anul 2007, dă posibilitatea urmării evoluției habitatului uman în această regiune pe parcursul unei perioade cronologice destul de vaste.

Prezența în complexele închise – construcțiile nr. 1 și nr. 3 de la Saharna Mică – a unor forme diferite de ceramică cu decor incizat, care după morfologie și ornament sunt similare celor descoperite la Sihleanu, Râmnicelu, Babadag I și lipsa, până în prezent, a pieselor cu decor imprimat, sau a altor materiale caracteristice culturii Cozia-Saharna, descoperite în abundență la celelalte obiective arheologice din spațiul aferent, ne permit să considerăm că promontoriul Saharna Mică a fost populat pentru prima oară la finele mileniului II a.Chr. Între sec. XI-X a.Chr. aici a funcționat o așezare, care a dăinuit până la cumpăna sec. X-IX a.Chr., perioadă când în regiunea Nistrului Mijlociu apar situri, precum Saharna–Dealul Mănăstirii, Saharna-Țiglău, Țahnăuți, Solonceni-Hlinaja etc., atribuite culturii Cozia-Saharna. Aceste așezări au funcționat, conform opiniei unor cercetători, până la mijlocul sec. VIII a.Chr., când are loc schimbarea culturii Cozia-Saharna cu faciesul Basarabi-Șoldănești¹²⁰

CATALOG

Saharna Mică

1. *Vârf de săgeată* (Fig. 7/1). Secțiunea 1a/2004, groapa nr. 2. Confectionat din os. Forma – piramidală. L=4,5 cm, L_{baz}=0,8 cm, D_{orf}=0,4 cm. Inedit.
2. *Străpungător* (Fig. 9/16). Secțiunea 3/2007, groapa nr. 5. Confectionat din os. Forma în secțiune – rotundă, vârful ascuțit. L=7,9 cm. Inedit.
3. *Lamă* (Fig. 8/14). Secțiunea 1b/2005, groapa nr. 3. Confectionată din silex. Forma – poligonală. L₁=3,5 cm, L₂=2,8 cm, Gr=0,8 cm. Niculiță, Arnăut, Zanoci 2007, fig. 8/14.
4. *Fusaiolă* (Fig. 8/13). Secțiunea 1b/2005, groapa nr. 3. Confectionată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea – cenușie. Forma – bitronconică. H=2,7 cm, D_{max}=3,3 cm, D_{orf}=1 cm. Niculiță, Arnăut, Zanoci 2007, fig. 8/13.
5. *Rotiță* (Fig. 7/13). Secțiunea 1a/2004, groapa nr. 2. Confectionată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cafeniu la negru. Forma – cilindrică. H=0,9 cm, D_{max}=5,6 cm, D_{orf}=1,2-1,5 cm. Inedit.
6. *Rotiță* (Fig. 7/12). Secțiunea 1a/2004, groapa nr. 2. Confectionată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cafeniu la negru. Forma – cilindrică. H=2,4 cm, D_{max}=8,1 cm, D_{orf}=2 cm. Inedit.

Saharna–Dealul Mănăstirii

7. *Ștanță pentru ornamentarea ceramicii* (Fig. 10/13). Secțiunea 1/2005, groapa nr. 1. Confectionat din os. Forma – convexă. L₁=4,5 cm, L₂= 1,5 cm, Gr=1,4 cm. Niculiță, Niciu 2007, 238, fig. 10/13.

¹²⁰ Kašuba 2000, 352.

8. *Astragal* (Fig. 18/4). Secțiunea 3/2007, groapa nr. 13, $L_1=2,5$ cm, $L_2=1,8$. Ambele părți au urme de prelucrare. Inedit.
9. *Astragal* (Fig. 18/5). Secțiunea 3/2007, groapa nr. 13, $L_1=2,8$ cm, $L_2=1,8$. Inedit.
10. *Cute*, fragment (Fig. 18/6). Secțiunea 3/2007, groapa nr. 13. Confecționată din piatră de gresie. Forma – poligonală în plan. $L_1=6,5$ cm, $L_2=4,7$ cm, $Gr=2,7$ cm. Inedit.
11. *Cute* (Fig. 20/9). Secțiunea 2/2006, șanțul nr. 1a. Confecționată din piatră de gresie. Forma – poligonală în plan. $L_1=8$ cm, $L_2=6$ cm, $Gr=2,5$ cm. Niculiță, Niciu 2007, 236, fig. 8/8.
12. *Creuzet* (Fig. 20/8). Secțiunea 2/2006, șanțul nr. 1a. Confecționat din pastă de lut cu impurități de șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la cărămiziu. Forma – oval alungită, cu dimensiunile de $7,5 \times 2,5$ cm. Cavitatea are formă ovală în plan, $Ad=0,6$ cm. Niculiță, Niciu 2007, 236, fig. 8/11.
13. *Fusaiolă* (Fig. 10/16). Secțiunea 1/2005, groapa nr. 1. Confecționată din pastă de lut în amestec cu nisip, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cărămiziu la negru. Forma – bitronconică. $H=2,0$ cm, $D_{max}=3,6$ cm, $D_b=2,3$ cm, $D_{orf}=0,6$ cm. Niculiță, Niciu 2007, 238, fig. 10/16.
14. *Fusaiolă* (Fig. 14/4). Secțiunea 2/2006, groapa nr. 7. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă mărunțită, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la negru. Forma – bitronconică. $H=3,5$ cm, $D_{max}=5$ cm, $D_b=2$ cm, $D_{orf}=1,5$ cm. Inedit.

Saharna Mare

15. *Vârf de săgeată* (Fig. 27/10). Secțiunea 11/2007, groapa nr. 11. Confecționat din os. Forma – conică. $L=2,2$ cm, $D=0,7$ cm. Inedit.
16. *Ac*, fragment (Fig. 23/7). Secțiunea 8/2004, groapa nr. 3. Confecționat din os. Forma în secțiune – rotundă, vârful ascuțit. $L_1=6,2$ cm, $D=0,2$ cm. Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 41, fig. 14/14.
17. *Străpungător*, fragment (Fig. 23/8). Secțiunea 8/2004, groapa nr. 3. Confecționat din os. Forma în secțiune – rotundă, vârful ascuțit. $L_1=4,5$ cm, $D=0,5$ cm. Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 41, fig. 14/15.
18. *Străpungător*, fragment (Fig. 23/9). Secțiunea 8/2004, groapa nr. 3. Confecționată din os. Forma în secțiune – rotundă, vârful rupt. $L_1=6,0$ cm, $D=0,5$ cm. Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 41, fig. 14/16.
19. *Lopățică*, fragment (Fig. 23/10). Secțiunea 8/2004, groapa nr. 3. Confecționată din os. $L_1=9,3$ cm, $L_2=0,5$ cm, $Gr=0,15-0,30$ cm. Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 41, fig. 14/13.
20. *Lopățică*, fragment (Fig. 23/12). Secțiunea 8/2004, groapa nr. 3. Confecționată din os. $L_1=14,1$ cm, $L_2=0,7$ cm, $Gr=0,15-0,30$ cm. Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 41, fig. 14/17.
21. *Lopățică*, fragment (Fig. 23/11). Secțiunea 9/2005, groapa nr. 5. Confecționată din os. $L_1=10,4$ cm, $L_2=0,5$ cm, $Gr=0,15$ cm. Inedit.
22. *Piatră de râșniță*, fragment (Fig. 23/4). Secțiunea 8/2004, groapa nr. 3. Confecționată din piatră de gresie, pe una din suprafețe observându-se urme de utilizare (suprafața este șlefuită și puțin adâncită). Râșnița avea grosimea de circa 3,5 cm, păstrându-se pe o lungime de 7 cm și o lățime de 5 cm. Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 41, fig. 14/10.
23. *Rotiță* (Fig. 25/4). Secțiunea 9/2005, groapa nr. 6. Confecționată din piatră de calcar. $H=0,8$ cm, $D_{max}=5,8$ cm, $D_{orf}=0,6$ cm. Inedit.
24. *Creuzet?* (Fig. 25/3). Secțiunea 9/2005, groapa nr. 6. Confecționată din pastă de lut cu impurități de șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la cărămiziu. Forma – elipsoidală alungită. $D_1=9,5$ cm, $D_2=3,3$ cm. Pe una din suprafețe a fost atestată o adâncitură concavă cu $L_1=7,5$ cm, $L_2=1,8$ cm, $ad=0,6$ cm. Inedit.
25. *Fusaiolă* (Fig. 27/9). Secțiunea 11/2007, groapa nr. 12. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la negru. Forma – sferică. $H=2,0$ cm, $D_{max}=2,1$ cm, $D_{orf}=0,4$ cm. Inedit.
26. *Rotiță*, fragment (Fig. 23/5), Secțiunea 8/2004, groapa nr. 3. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la negru. Forma în plan – rotundă. $H=2$ cm, $D_{max}=6,5$ cm, $D_{orf}=0,8$ cm. Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 38, fig. 14/11.

27. *Rotiță*, fragment (Fig. 23/6), Secțiunea 8/2004, groapa nr. 3. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la negru. Forma în plan – rotundă. H=1,8 cm, D_{max}=6,5 cm, D_{orf}=0,9 cm. Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 38, fig. 14/12.
28. *Rotiță*, fragment (Fig. 25/6), Secțiunea 10/2006, groapa nr. 7. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă și cuarț, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la cafeniu. Forma în plan – rotundă. H=2,4 cm, D_{max}=7,8 cm, D_{orf}=0,8 cm. Inedit.
29. *Rotiță*, fragment (Fig. 25/5). Secțiunea 10/2006, groapa nr. 7. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă și cuarț, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la cafeniu. Forma în plan – rotundă. H=2,5 cm, D_{max}=7,2 cm, D_{orf}=0,6 cm. Inedit.
30. *Rotiță*, fragment (Fig. 26/3), Secțiunea 10/2006, groapa nr. 8. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arderea – neuniformă și incompletă, culoarea variază de la cenușiu la cafeniu. Forma în plan – rotundă. H=2 cm, D_{max}=6,2 cm, D_{orf}=0,9 cm. Inedit.

Bibliografie

- Aldžanov, D., Balabanjan, D. 1984, *Pametnici ot staroželeznata epoha v Haskovski okrug*, Thracia 6, 185-235.
- Arnăuț, T. 2000, *Așezarea fortificată „Saharna Mare” – raion Rezina, în Istro-Pontica, Muzeul Tulcean la 50-a aniversare*, Tulcea, 93-104.
- Arnăuț, T., Bercu, V., Matveev, S. 2004, *Așezarea halstattiană de la Saharna „Dealul Mănăstirii”, în Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology. Chișinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004*, I, Chișinău, 263-284.
- Bercu, D., Comșa, E. 1956, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu*, Materiale 2, 251-490.
- Bessonova, S.S. Skoryj, S.A. 2001, *Matroninskoe gorodišče skifskoj epohi*, Kiev-Krakov.
- Čičikova, M. 1972, *Nouvelles données sur la culture Thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du Sud*, Thracia 1, 79-100.
- Crișan, I.H. 1969, *Ceramica daco-getică*, București.
- Hänsel, B. 1976, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, II, Bonn.
- Hänsel, B. 1989, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Grabung und der Baubefund*, PAS 7, Berlin.
- Harțușche, N. 1972, *Un nou aspect cultural de la sfârșitul epocii bronzului la Dunărea de Jos*, Pontica 5, 59-75.
- Harțușche, N. 1973, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în jud. Brăila*, SCIV 24, 1, 15-25.
- Histria 1954, *Histria. Monografie arheologică*, I, București.
- Gol'ceva, N.V., Kașuba, M.T. 1995, *Glingeni II. Mnogoslojnzj pamjatnik Srednego Podnestrov'ja*, Tiraspol.
- Iconomu, C. 1996, *Cercetările arheologice din cetatea hallstattiană de la Pocreaca*, ArhMold 19, 21-56.
- Jugănar, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, Constanța.
- Kașuba, M.T. 2000, *Ranee železo v lesostepi mežu Dnestrom i Siretom (Cul'tura Cozia-Saharna)*, Stratum Plus 3, Chișinău, 241-476.
- Kașuba, M., Haheu, V., Levițki, O. 2000, *Vestigii traco-getice pe Nistrul Mijlociu*, București.
- Koppenhöfer, D. 1997, *Troia VII – Versuch einer Zusammenschau einschliesslich der Ergebnisse des Jahres 1955*, Studia Troica 7, Mainz am Rhein, 295-349.
- Krušel'nicka, L. 1998, *Čornolis'ka kul'tura Sredn'ogo Pridnistrov'ja (za materialami neprotiv'skoi grupi pam'jatok)*, L'viv.
- László, A. 1972, *O așezare hallstattiană la Cozia (jud. Iași)*, ArhMold 7, 207-224.
- László, A. 1994, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, București.
- Levițki, O. 2006, *Necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca „Drumul Feteștilor”*, Iași.
- Medović, P. 1988, *Kalakača. Naselje ranog žvozdenog doba*, Novi Sad.
- Mel'nikovskaja, O.N. 1954, *Arheologičeskie razvedki na poselenii u s. Cahnaucy*, KSIIMK 56, Moscova, 69-75.
- Morintz, S. 1964, *Quelques problèmes concernant la période du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia, N.S. 8, 101-108.
- Morintz, S. 1978, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București.
- Niculiță, I. 2004, *Thraco-Getica. Studii și materiale*, Chișinău.
- Niculiță, I., Arnăuț, T., Zanoci, A. 2007, *Cercetări arheologice la Saharna Mică, în Studia in honorem Florea Costea*, Brașov, 83-124.

- Niculiță, I., Niciu, A. 2002, *Rezultatele cercetărilor periegetice la situl traco-getic Saharna Mare*, Carpatica 15, Użgorod, 66-84.
- Niculiță, I., Niciu, 2007, *Cercetări arheologice la situl Saharna-Dealul Mănăstirii*, Tyragetia, S.N. 16, 1, 225-248.
- Niculiță, I., Teodor, S., Zanoci, A. 2002, *Butuceni. Monografie arheologică*, Bucureşti.
- Niculiță, I., Zanoci, A. 2004, *Sistemul defensiv la traco-geţii din regiunea Nistrului Mijlociu*, în *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology*, II, Chişinău, 104-129.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Arnăuț, T. 2007, *Sistemul defensiv al cetăţii din epoca fierului – Saharna Mare*, Tyragetia, S.N. 16, 1, 27-62.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Matveev, S., Niciu, A. 2003, *Les monuments thraco-gètes de la zone de Saharna*, SAA 9, 241-252.
- Simion, G. 2003, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, I, Tulcea.
- Smirnov, G.D. 1949a, *Skifskoe gorodişce i selişce „Bol’shaja Saharna”*, KSIIMK 26, 93-96.
- Smirnov, G.D. 1949b, *Itogi arheologičeskijh issledovanij v Moldavii v 1946 g.*, în *Učenyje zapiski Instituta Istorii, Jazyka i Literatury*, Chişinău, 189-202.
- Stepi 1989, *Arheologia SSSR. Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja* (red. A.I. Meljukova), Moskva.
- Šramko, B.A. 1987, *Bel’skoe gorodişce skifskoj epohi (gorod Gelon)*, Kiev.
- Vančugov, V., Niculiță, I., Bârcă, V. 2000, *Raport preliminar despre rezultatele investigaţiilor arheologice de la aşezarea civilă Cartal-Orlovka II din anul 1999*, Chişinău-Bucureşti-Odesa.
- Vančugov, V., Sîrbu, V., Niculiță, I., Bârcă, V. 1999, *Cercetările arheologice de salvare de la Orlovka-Cartal (Ucraina) – campania 1998*, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, III, Bucureşti, 135-221.
- Venedikov I., Fol A. 1976, *Megalitite v Trakia. Trakijski pametnici*, I, Sofia.
- Vulpe, A. 1967, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti.
- Zanoci, A., Moldovan, V. 2004, *Getic citadel Saharna-„La Şanţ”*, în *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology*, II, Chişinău, 130-138.

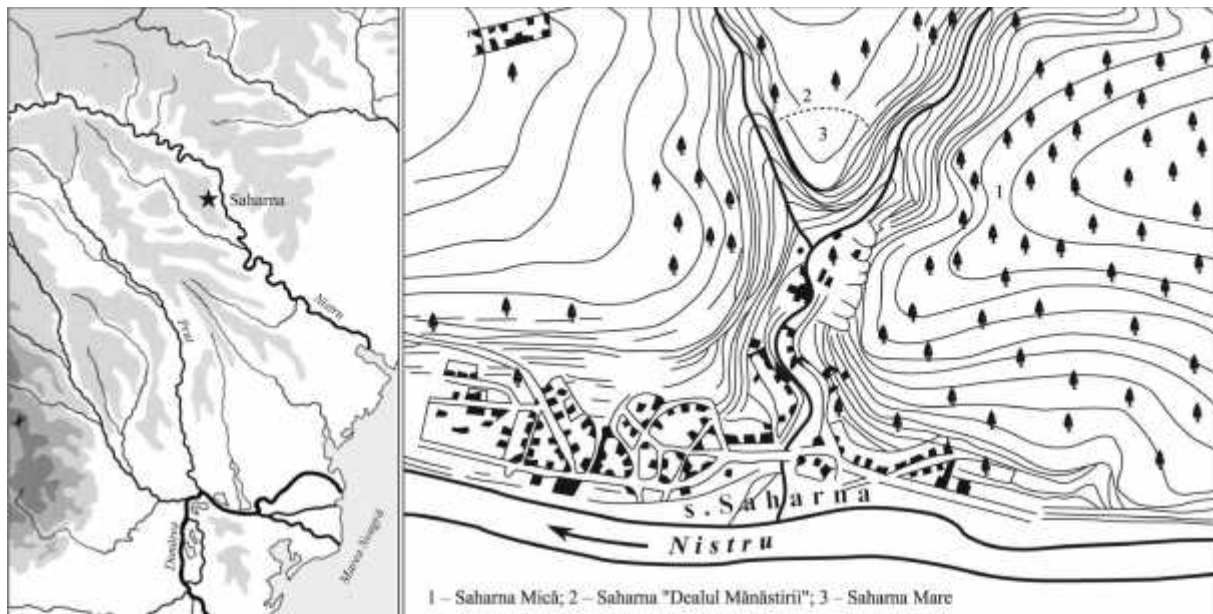

Fig. 1. Amplasarea așezărilor hallstattiene timpurii: Saharna Mică, Saharna–Dealul Mănăstirii și Saharna Mare.
 Fig. 1. The location of the Early Hallstattian Settlements: Saharna Mică, Saharna–Dealul Mănăstirii and Saharna Mare.

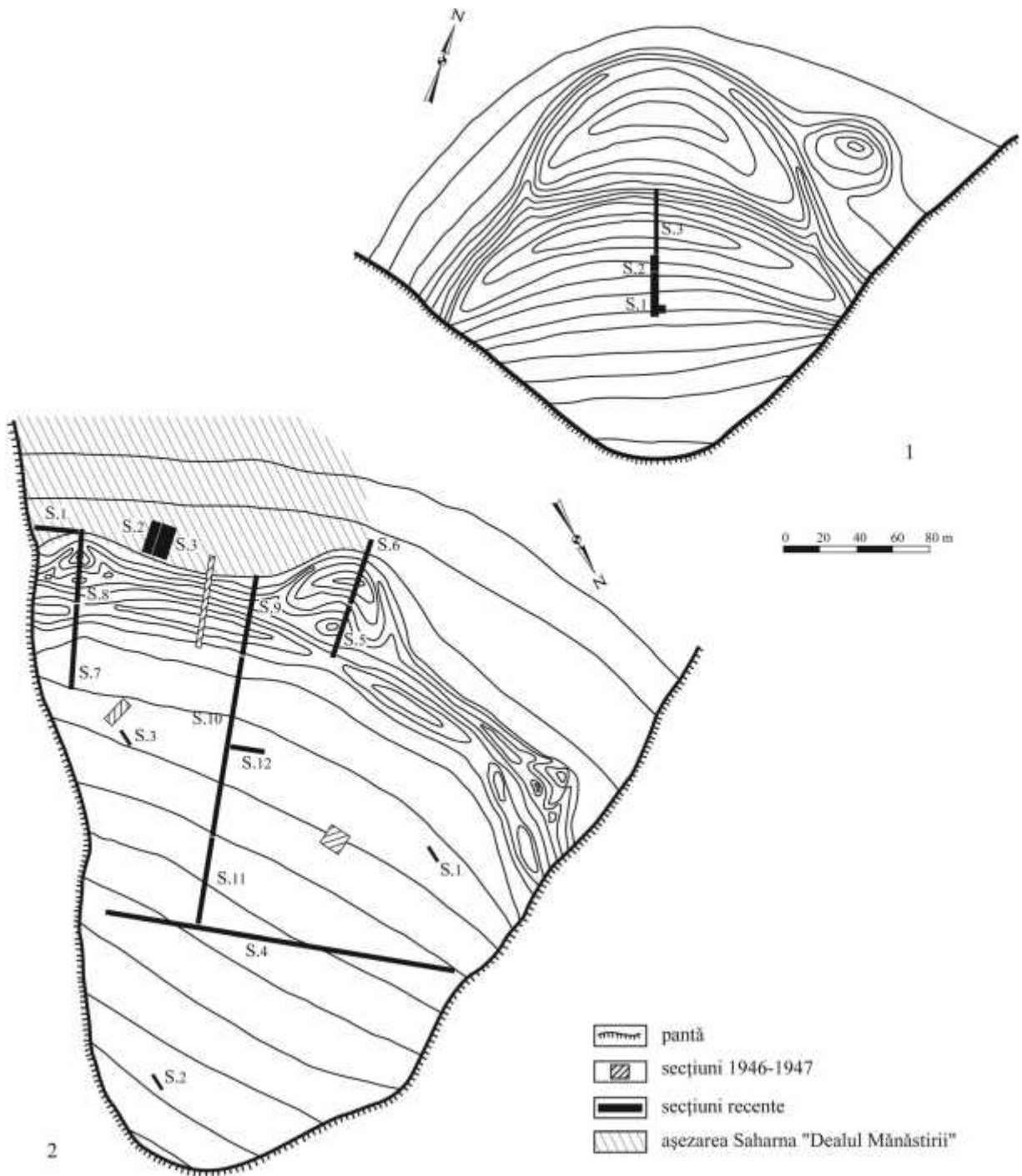

Fig. 2. Schițele topografice ale așezărilor de la: 1 – Saharna Mică; 2 – Saharna–Dealul Mănăstirii și Saharna Mare.

Fig. 2. The topographical sketches of the settlements from: 1 – Saharna Mică; 2 – Saharna–Dealul Mănăstirii and Saharna Mare.

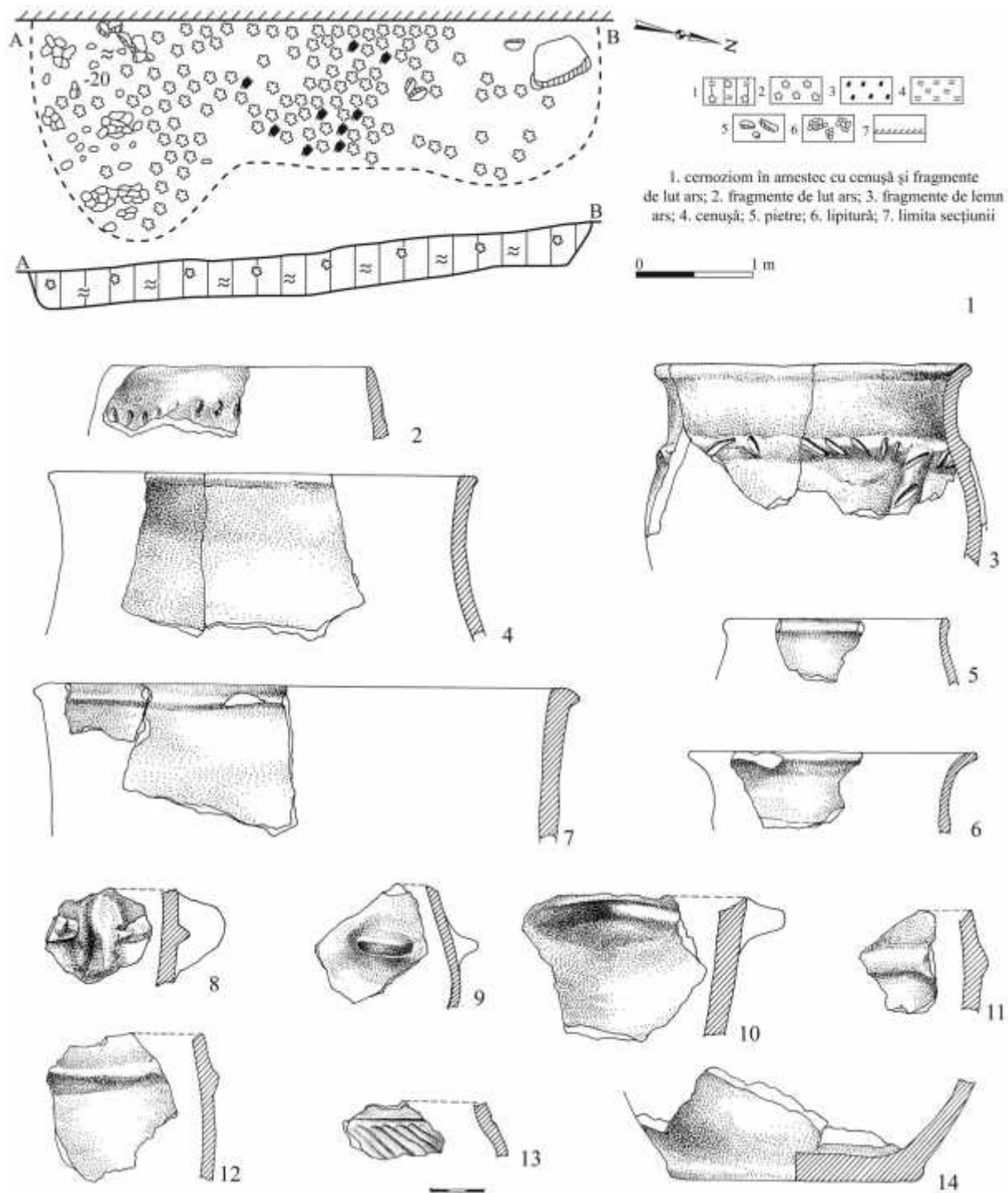

Fig. 3. Saharna Mică. Construcția nr. 1: 1 – planul; 2-14 – inventarul arheologic.
 Fig. 3. Saharna Mică. The dwelling no 1: 1 – the plan; 2-14 – the archaeological inventory.

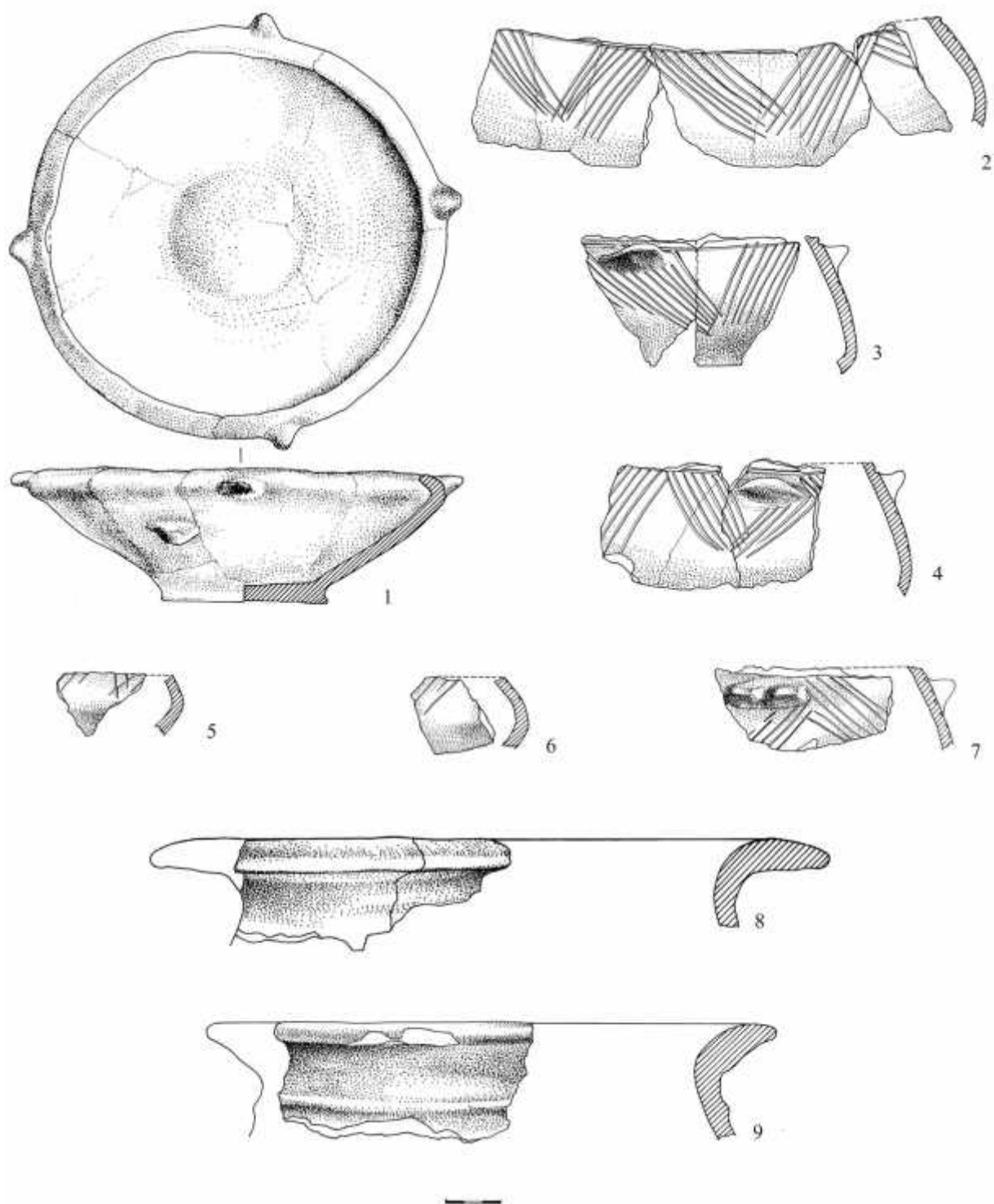

Fig. 4. Saharna Mică. Ceramică din construcția nr. 1.
Fig. 4. Saharna Mică. Pottery from the dwelling no 1.

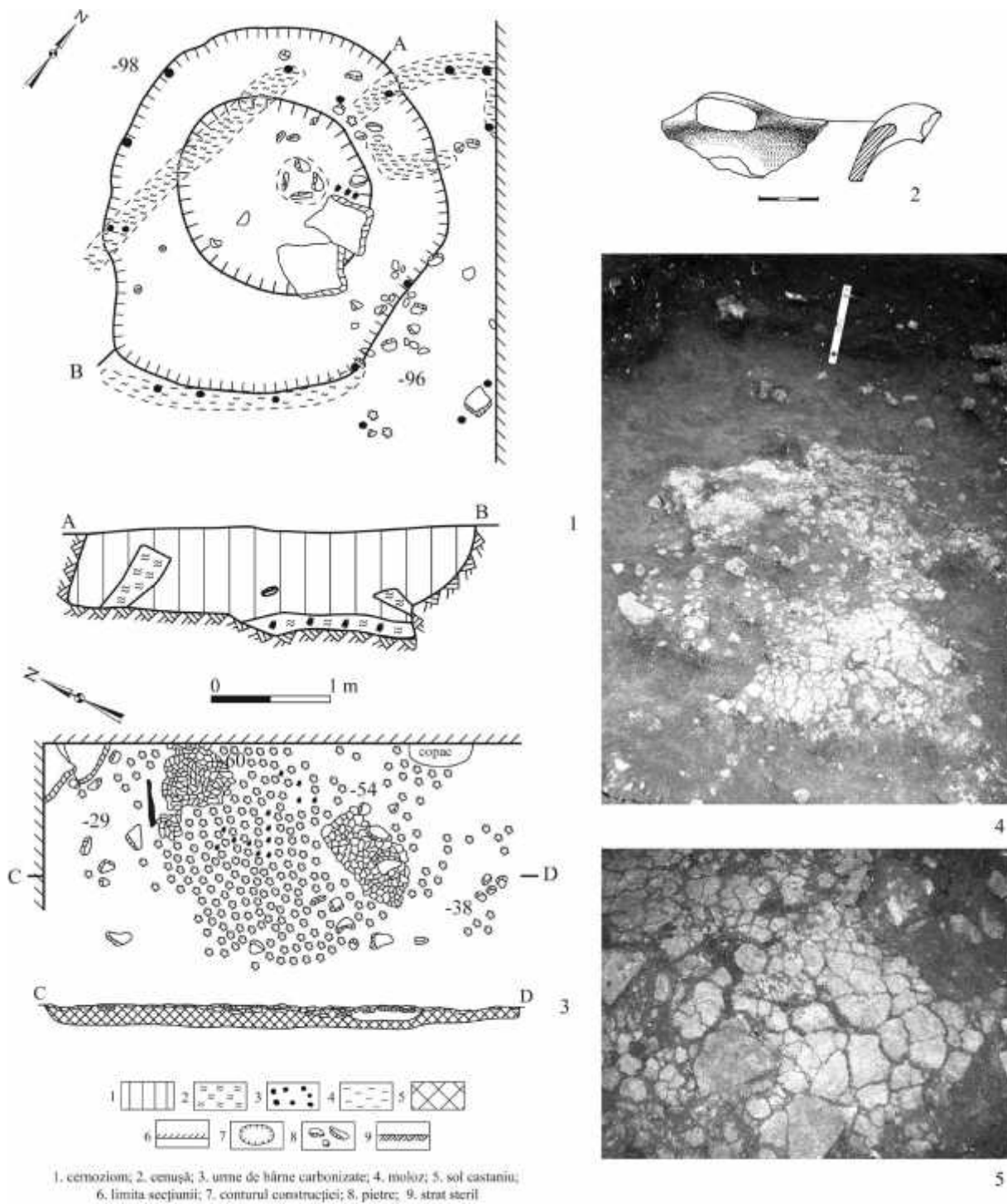

Fig. 5. Saharna Mică. 1 – Construcția nr. 2; 2 – ceramică din construcția nr. 2; 3-5 – construcția nr. 3.
 Fig. 5. Saharna Mică. 1 – the dwelling no 2; 2 – pottery from the dwelling no 2; 3-5 – the dwelling no 3.

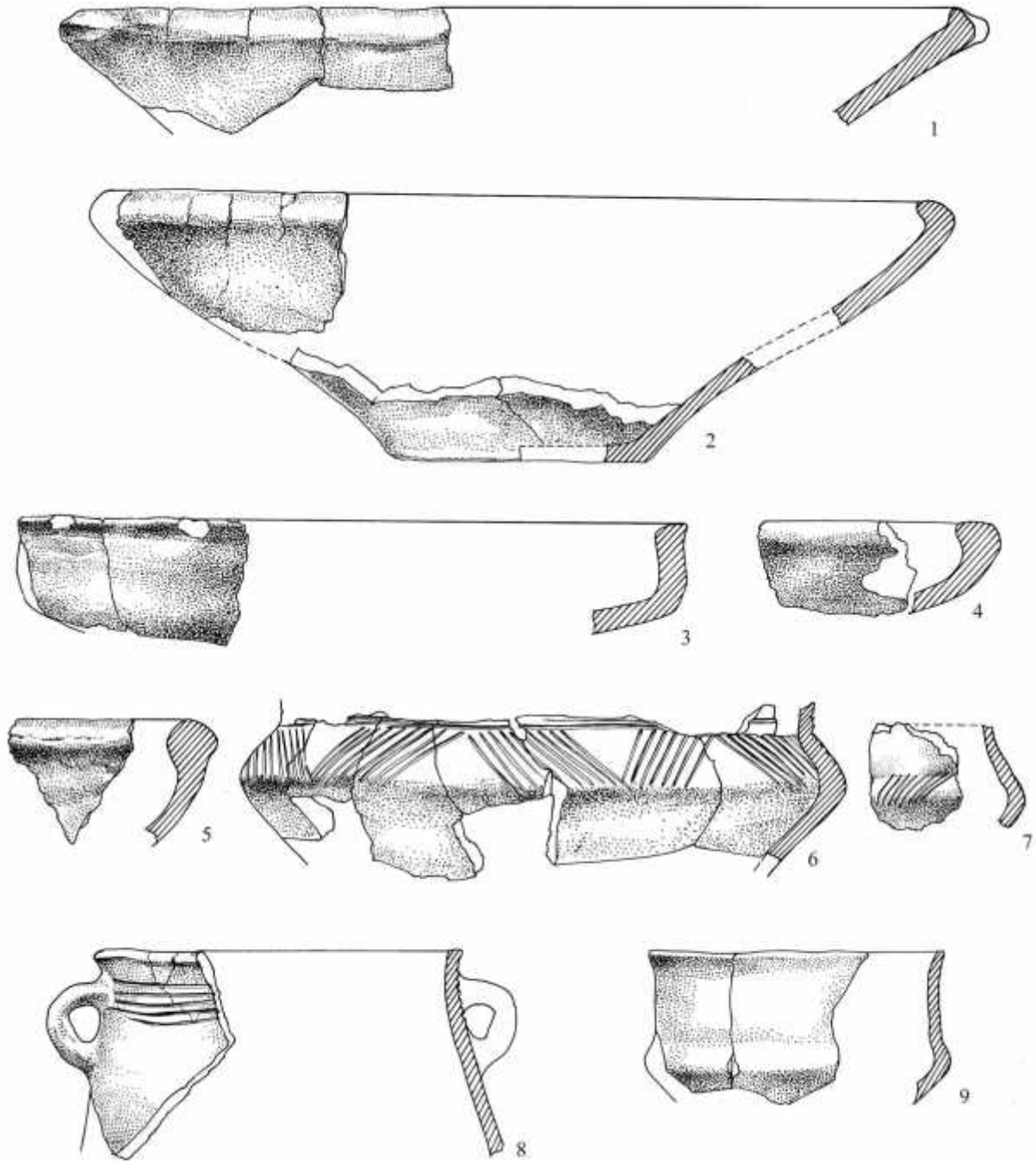

Fig. 6. Saharna Mică. Ceramică din construcția nr. 3.
Fig. 6. Saharna Mică. Pottery from the dwelling no 3.

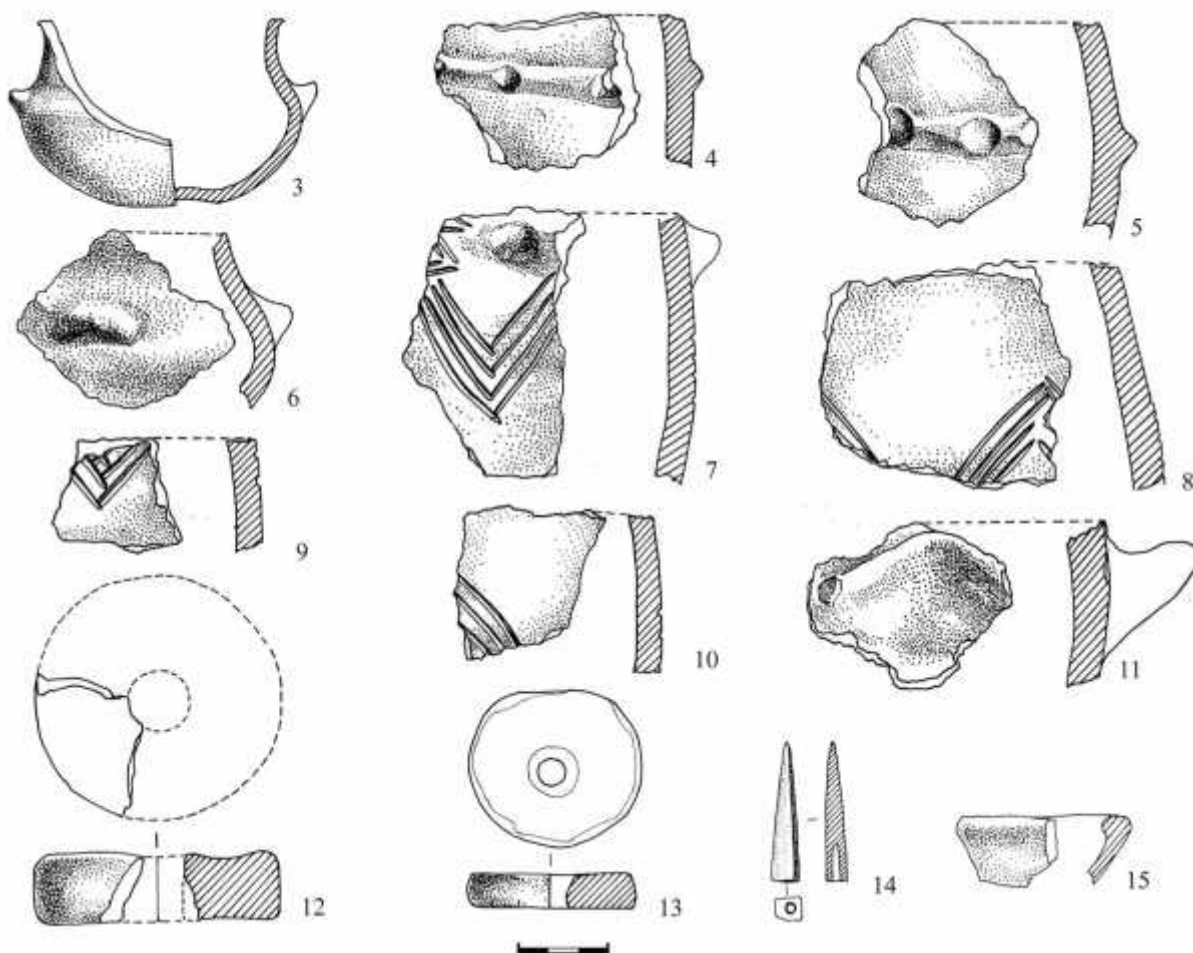
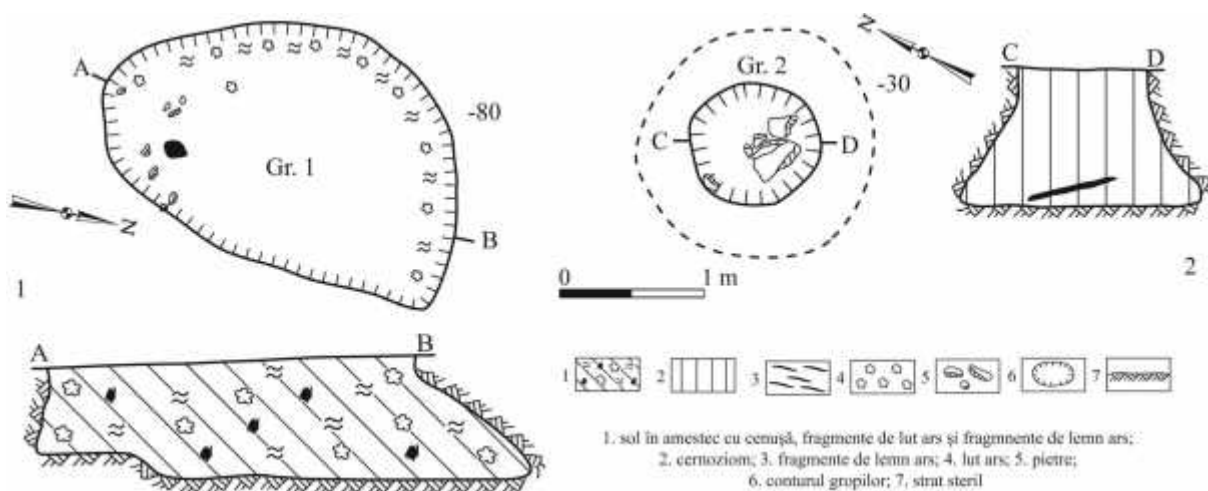

Fig. 7. Saharna Mică. 1 – groapa nr. 1; 2 – groapa nr. 2; 3-11 – ceramică din groapa nr. 1; 12-15 – inventarul gropii nr. 2.

Fig. 7. Saharna Mică. 1 – pit no 1; 2 – pit no 2; 3-11 – pottery from pit no 1; 12-15 – inventory of pit no 2.

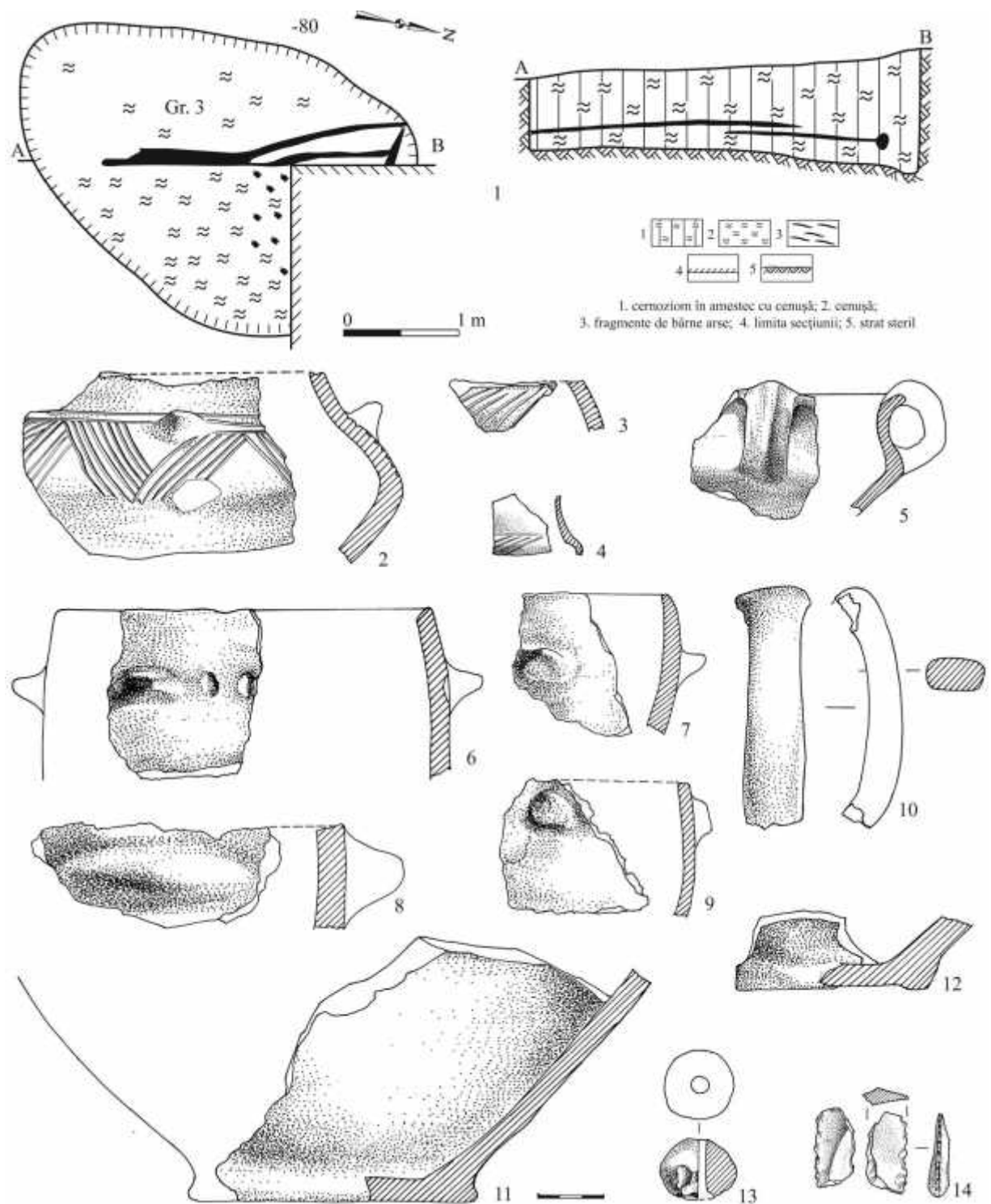

Fig. 8. Saharna Mică. 1 – groapa nr. 3; 2-14 – inventarul gropii nr. 3.
Fig. 8. Saharna Mică. 1 – pit no 3; 2-14 – the inventory of the pit no 3.

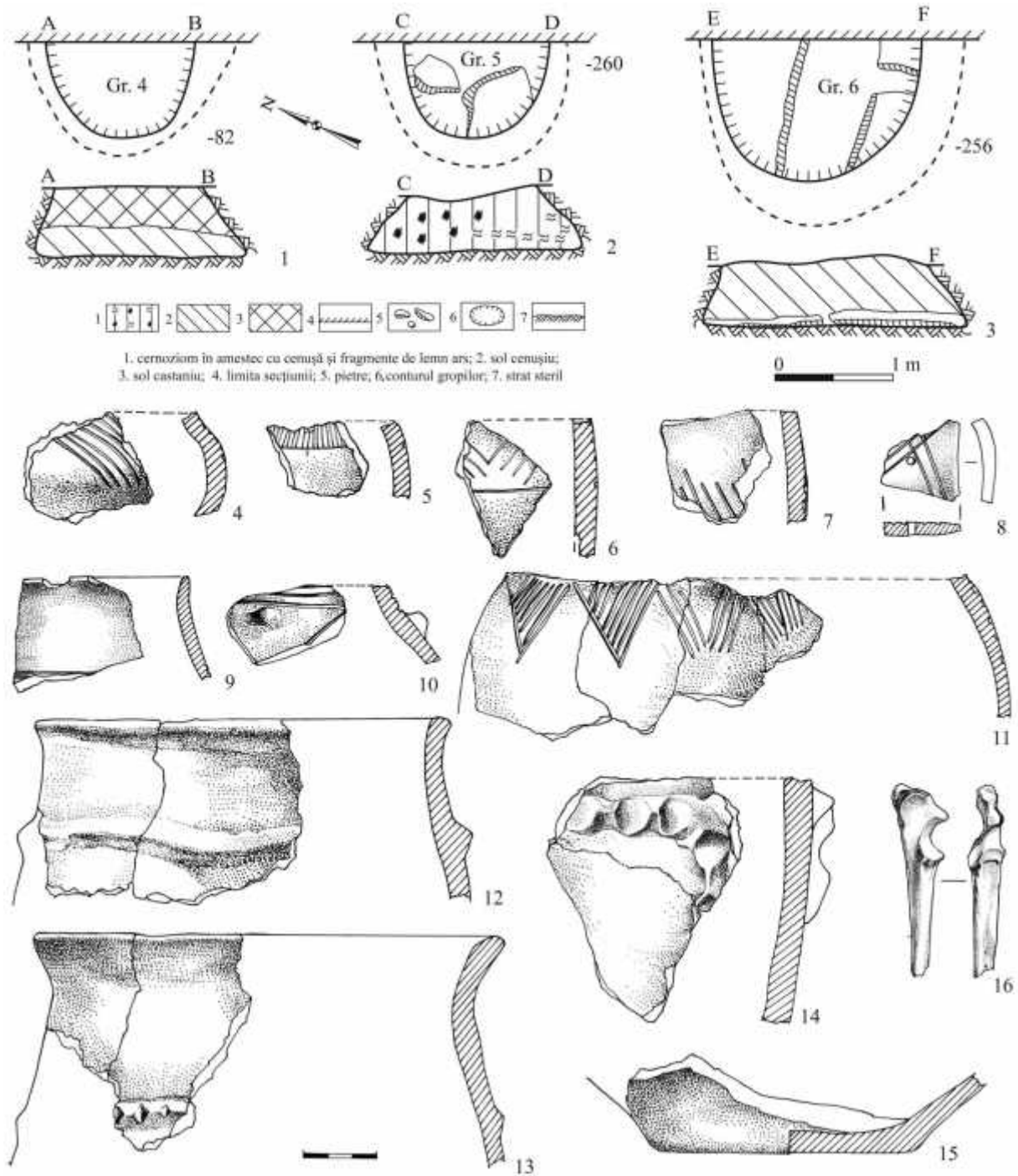

Fig. 9. Saharna Mică. 1 – groapa nr. 4; 2 – groapa nr. 5; 3 – groapa nr. 6; 4 – ceramică din groapa nr. 4; 5-6 – ceramică din groapa nr. 5; 7-16 – inventarul gropii nr. 6.

Fig. 9. Saharna Mică. 1 – pits nos. 4; 2 – pit no 5; 3 – pit no 6; 4 – pottery from pit no 4; 5-6 – pottery from pit no 5; 7-16 – the inventory of the pit no 6.

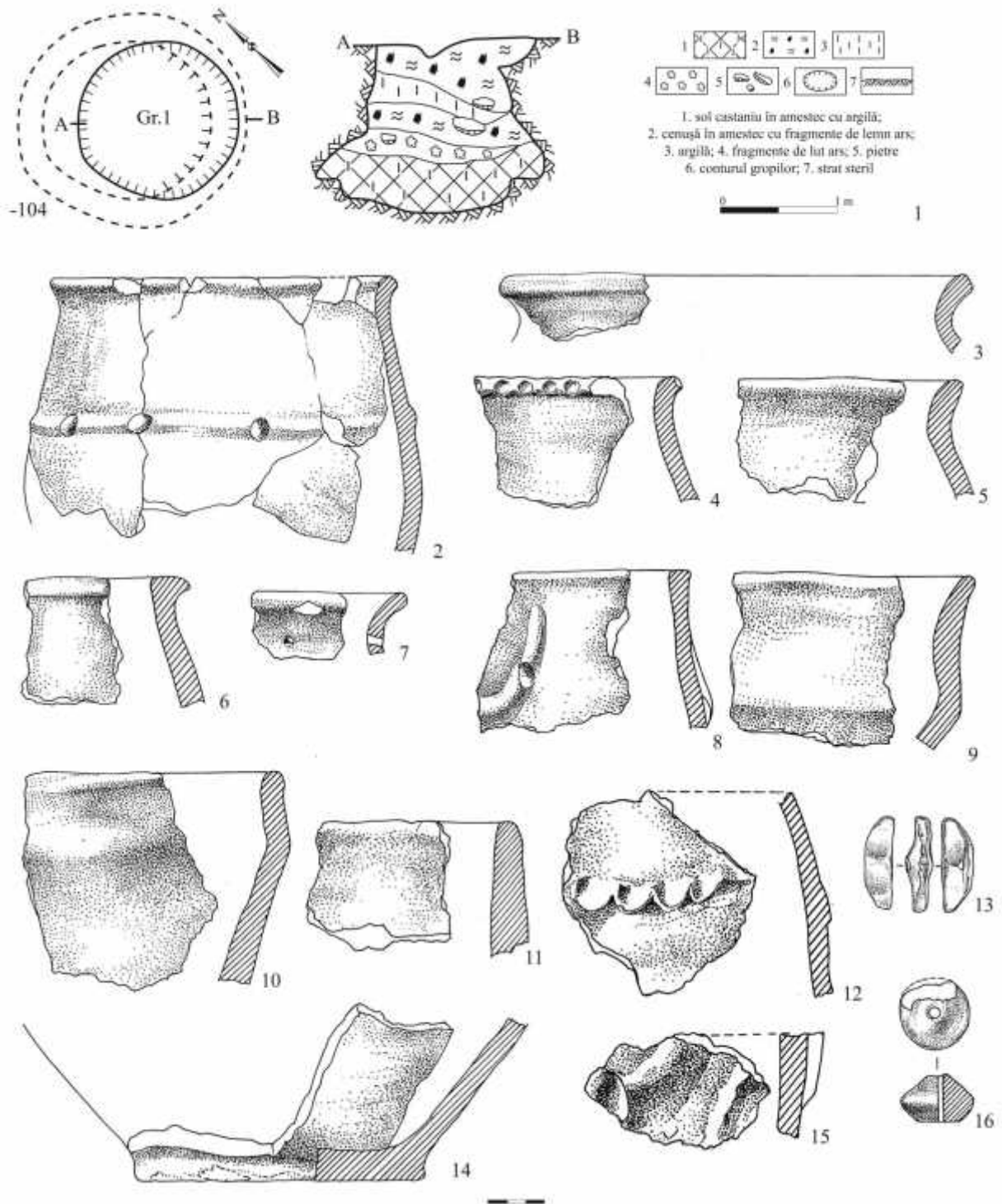

Fig. 10. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1 – groapa nr. 1; 2-16 – inventarul gropii nr. 1.
Fig. 10. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1 – pit no 1; 2-16 – the archaeological inventory of the pit no 1.

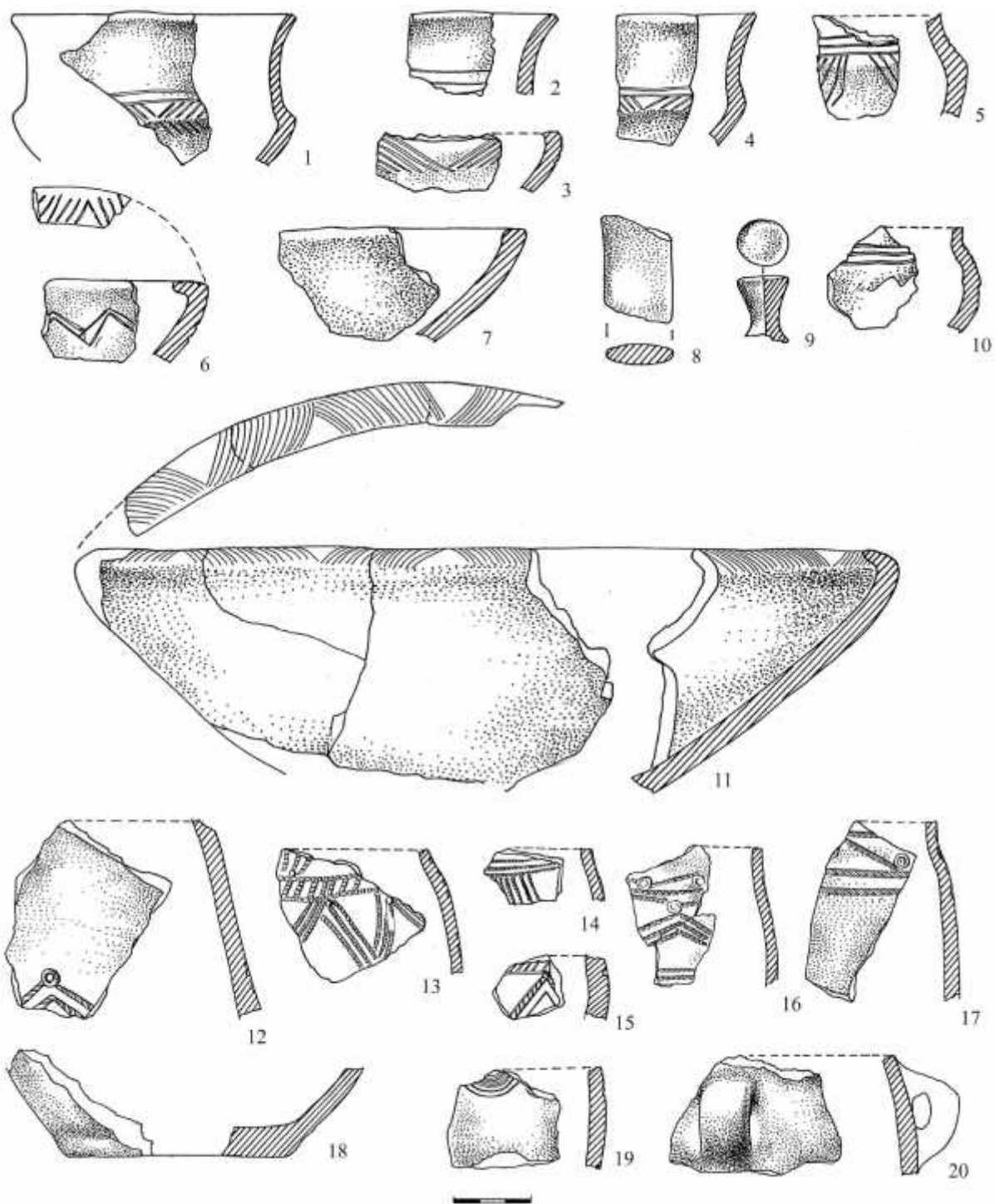

Fig. 11. Saharna–Dealul Mănăstirii. Ceramică din groapa nr. 1.
 Fig. 11. Saharna–Dealul Mănăstirii. Pottery from the pit no 1.

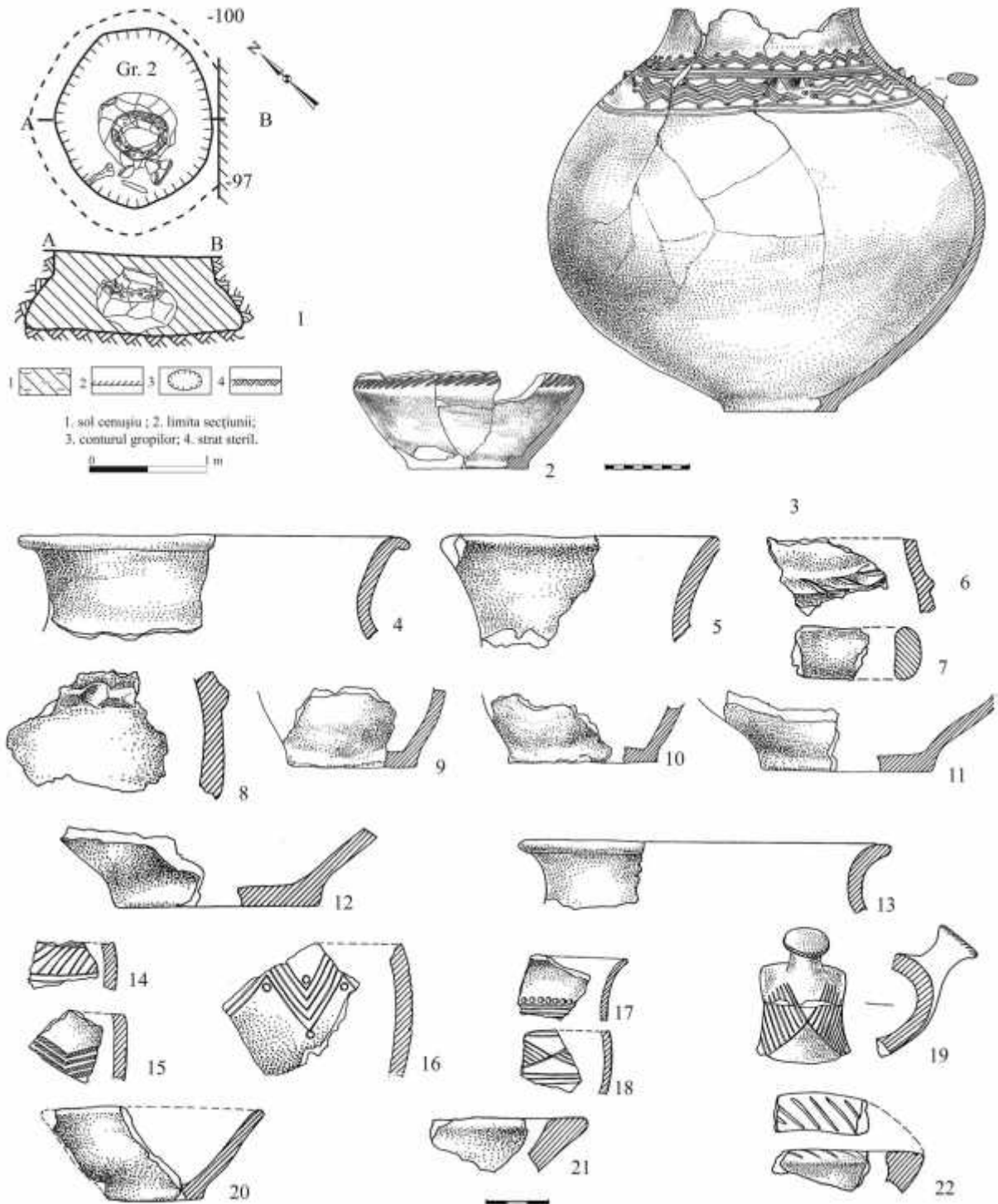

Fig. 12. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – groapa nr. 2; 2-22 – ceramică din groapa nr. 2.
Fig. 12. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – pit no 2; 2-22 – pottery from the pit no 2.

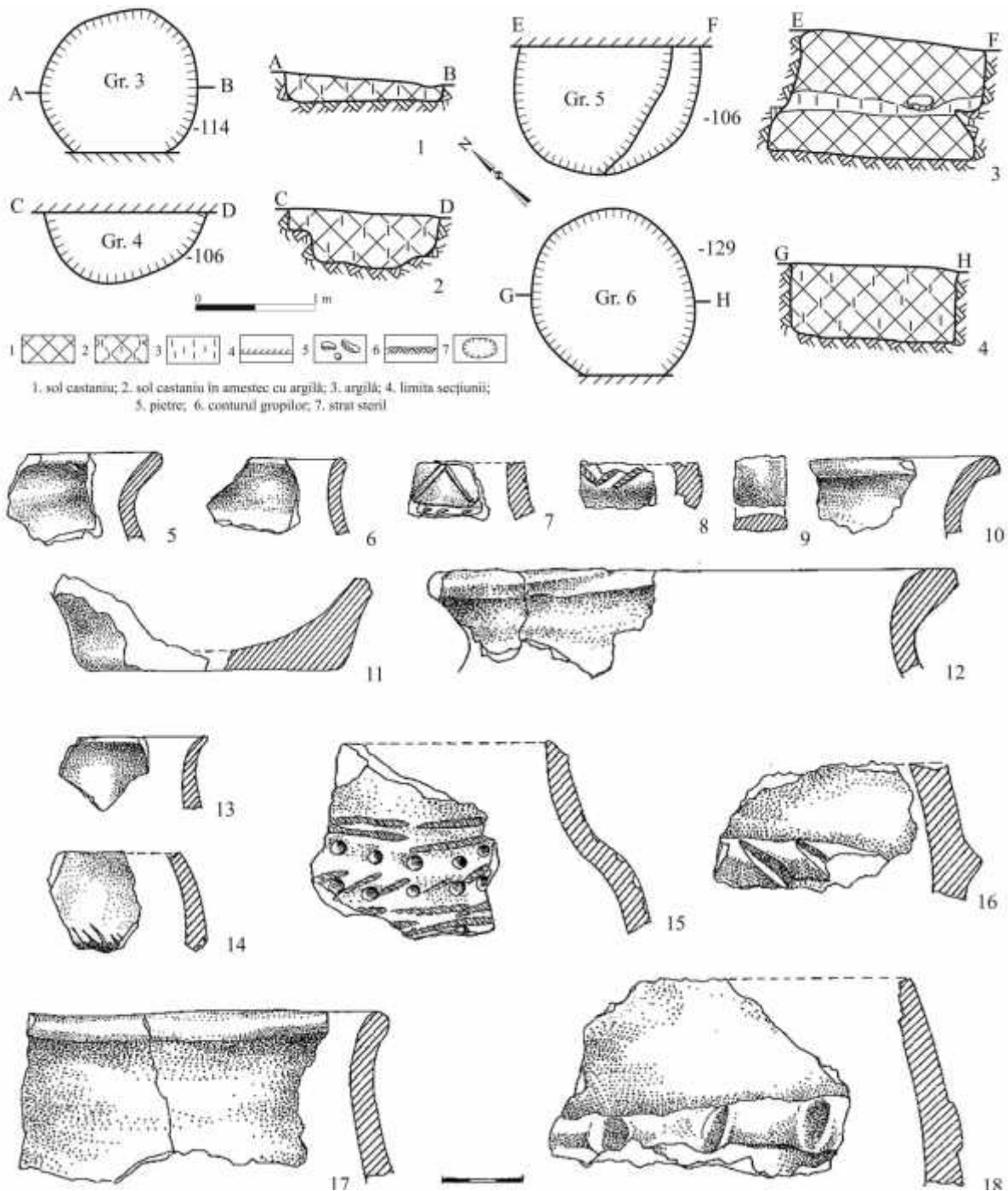

Fig. 13. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – groapa nr. 3; 2 – groapa nr. 4; 3 – groapa nr. 5; 4 – groapa nr. 6; 5-9 – ceramică din groapa nr. 3; 10-11 – ceramică din groapa nr. 4; 12-15 – ceramică din groapa nr. 5; 16-18 – ceramică din groapa nr. 6.

Fig. 13. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – pit no 3; 2 – pit no 4; 3 – pit no 5; 4 – pit no 6; 5-9 – pottery from pit no 3; 10-11 – pottery from the pit no 4; 12-15 – pottery from the pit no 5; 16-18 – pottery from the pit no 6.

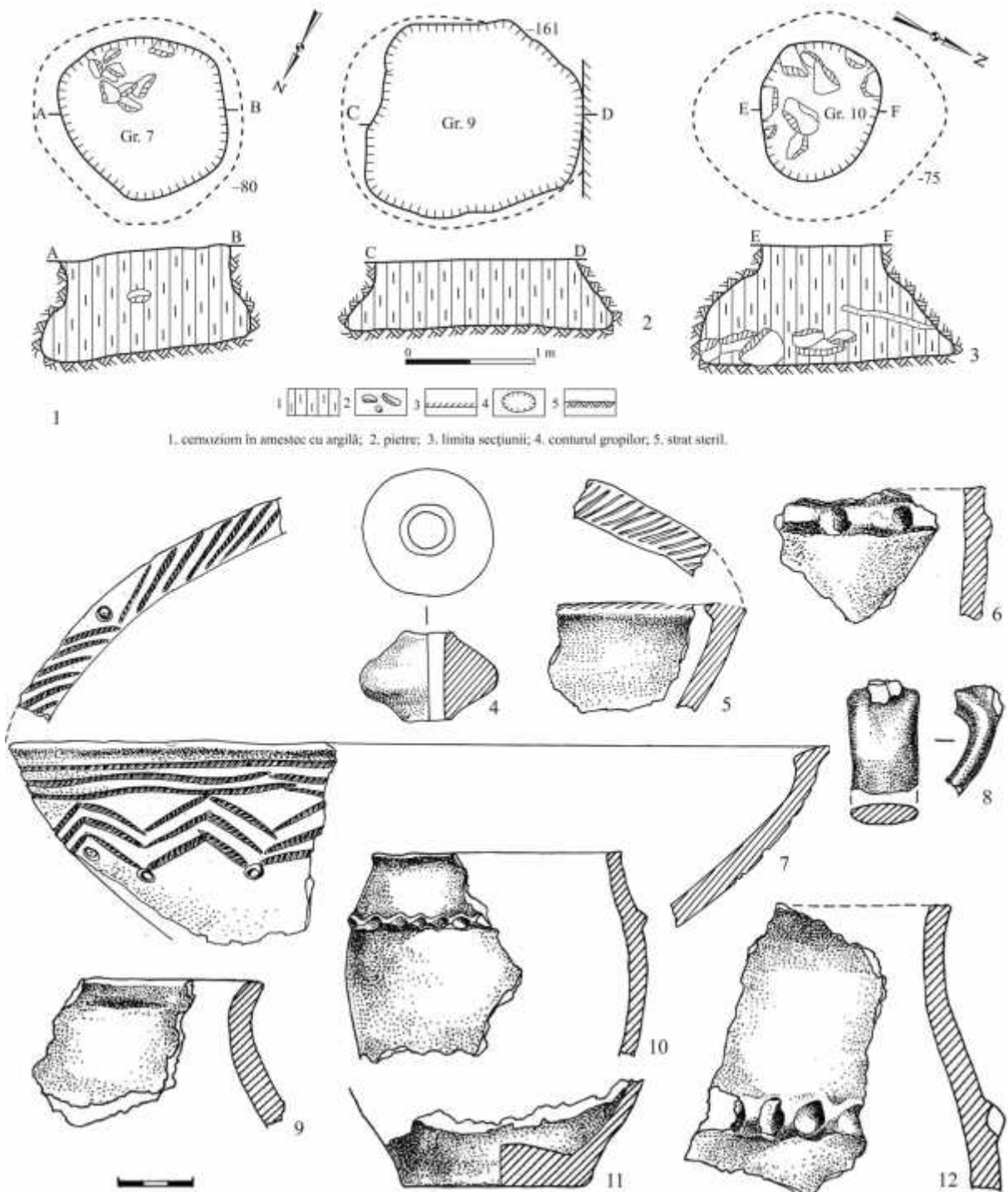

Fig. 14. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1 – groapa nr. 7; 2 – groapa nr. 9; 3 – groapa nr. 10; 4-5 – inventarul gropii nr. 7; 6-7 – ceramică din groapa nr. 9; 10-12 – ceramică din groapa nr. 10.
 Fig. 14. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1 – pit no 7; 2 – pit no 9; 3 – pit no 10; 4-5 – the archaeological inventory of the pit no 7; 6-7 – pottery from the pit no 9; 10-12 – pottery from the pit no 10.

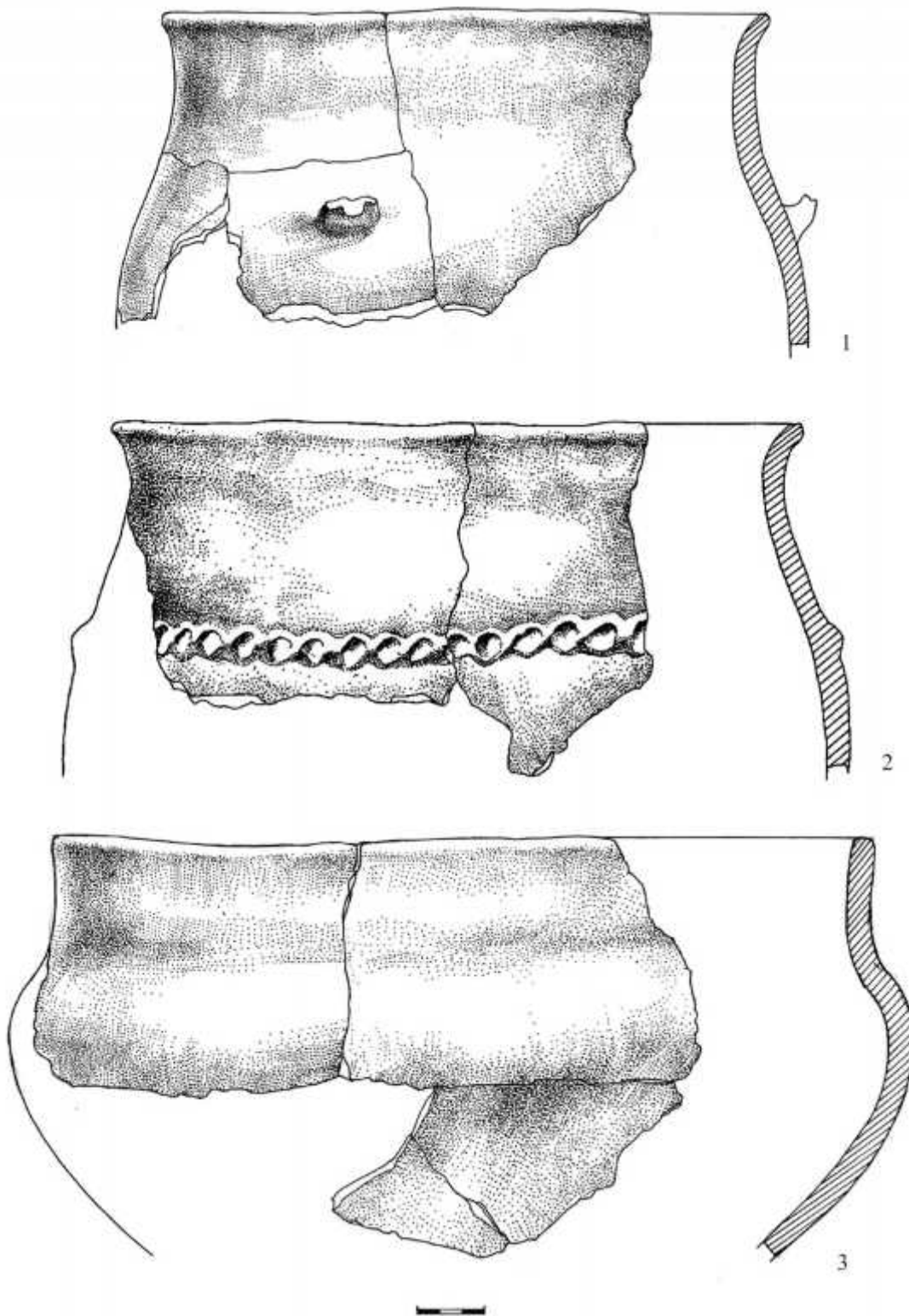

Fig. 15. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1-3 – ceramică din groapa nr. 10.
Fig. 15. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1-3 – pottery from the pit no 10.

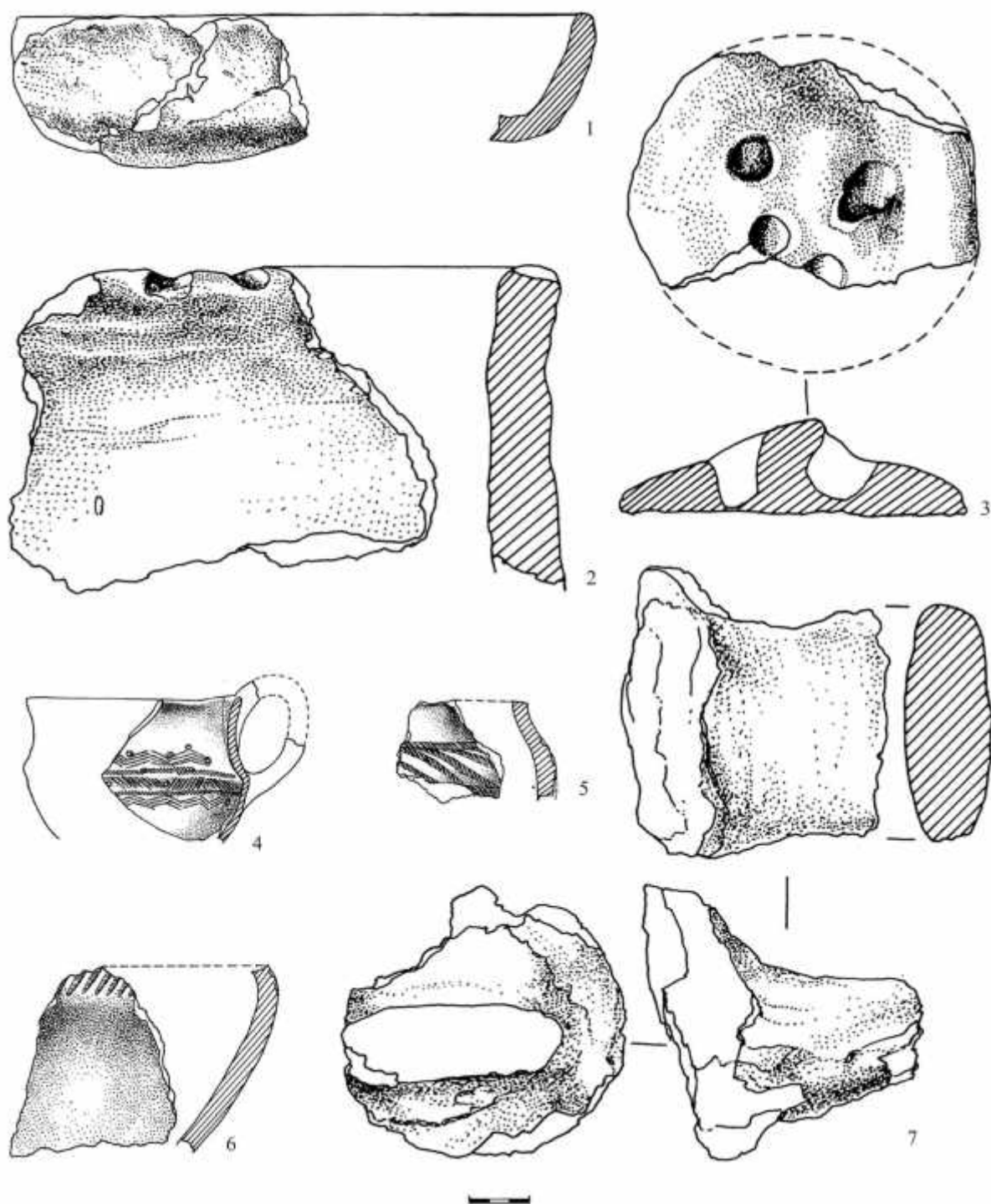

Fig. 16. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1-7 – inventarul gropii nr. 10.
 Fig. 16. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1-7 – the archaeological inventory of the pit no 10.

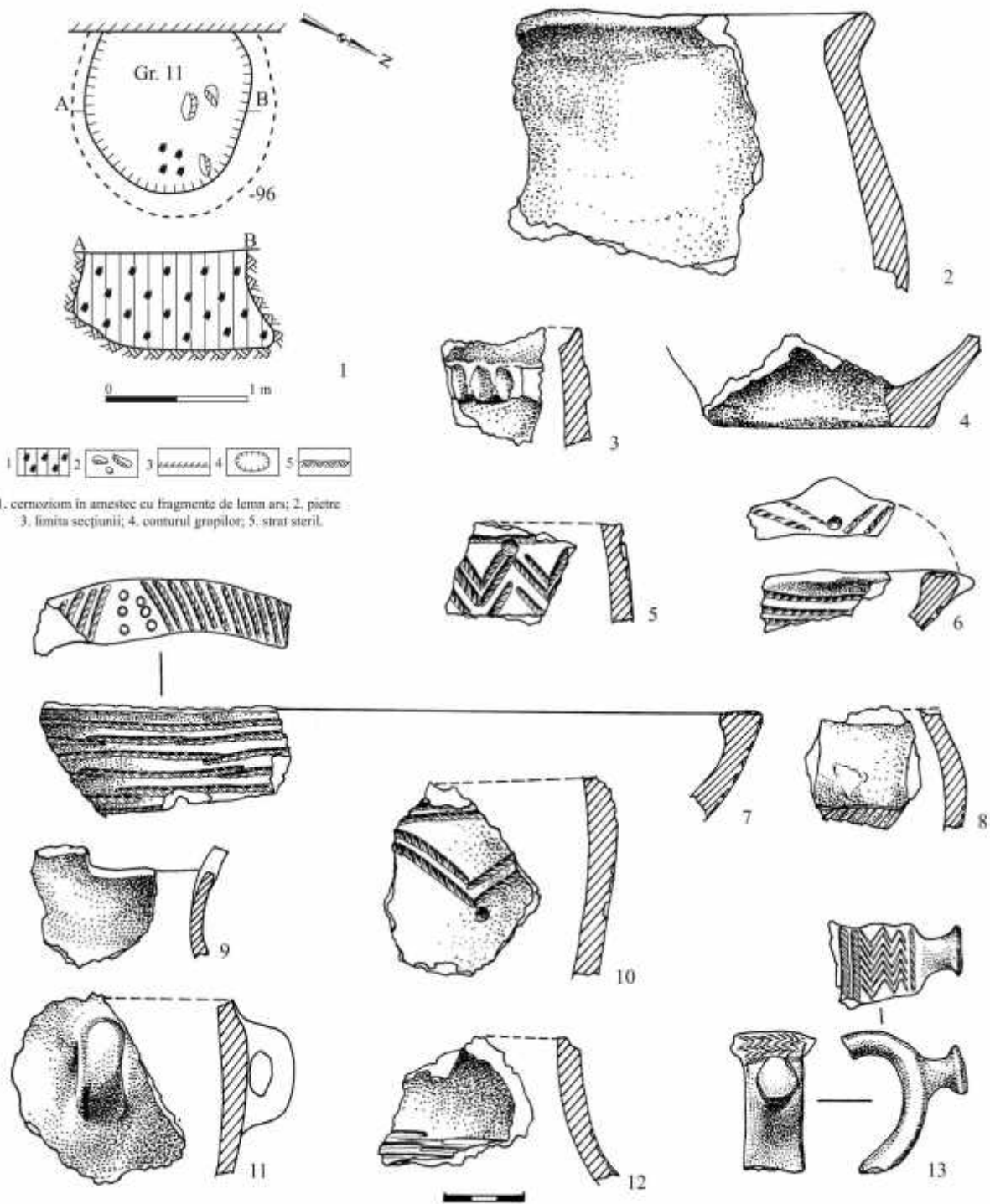

Fig. 17. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – groapa nr. 11; 2-13 – ceramică din groapa nr. 11.

Fig. 17. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – pit no 11; 2-13 – pottery from the pit no 11.

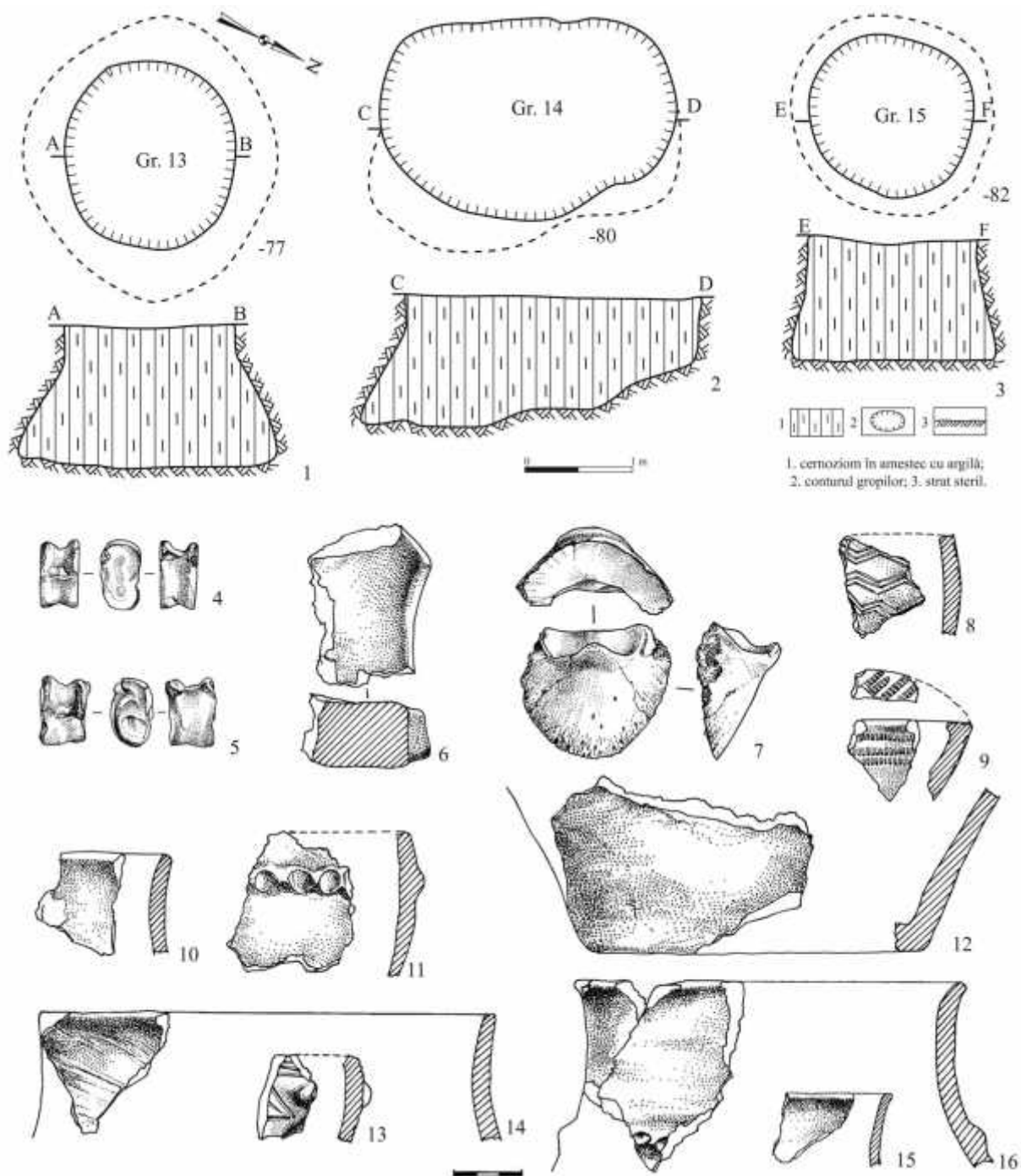

Fig. 18. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – groapa nr. 13; 2 – groapa nr. 14; 3 – groapa nr. 15;
4-12 – inventarul gropii nr. 13; 13-14 – ceramică din groapa nr. 14; 15-16 – ceramică din groapa nr. 15.

Fig. 18. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – pit no 13; 2 – pit no 14; 3 – pit no 15;
4-12 – the archaeological inventory of the pit no 13; 13-14 – pottery from the pit no 14;
15-16 – pottery from the pit no 15.

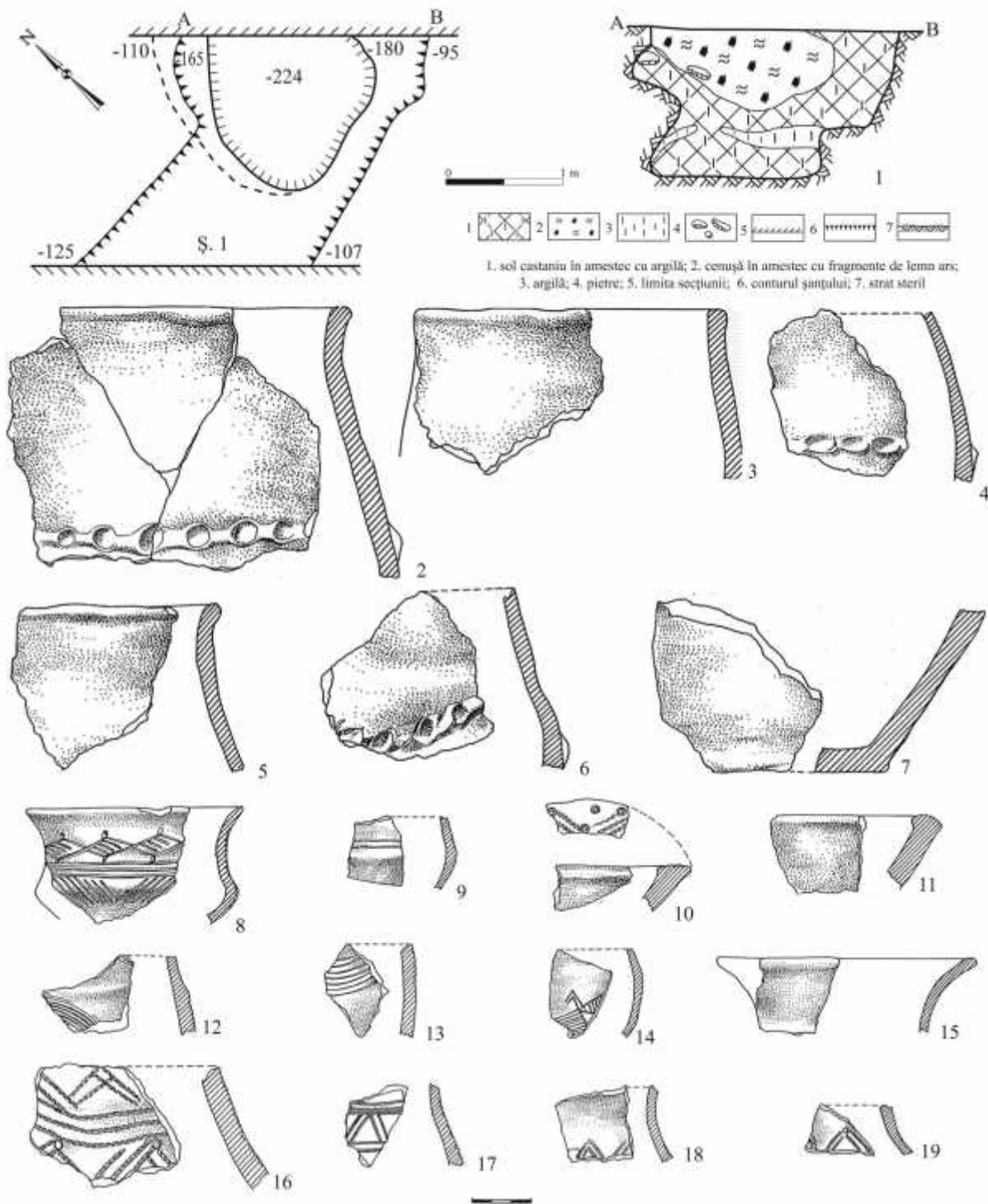

Fig. 19. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – șanțul nr. 1; 2-19 – ceramică descoperită în șanț.
 Fig. 19. Saharna–Dealul Mănăstirii. 1 – ditch no 1; 2-19 – pottery discovered in the ditch.

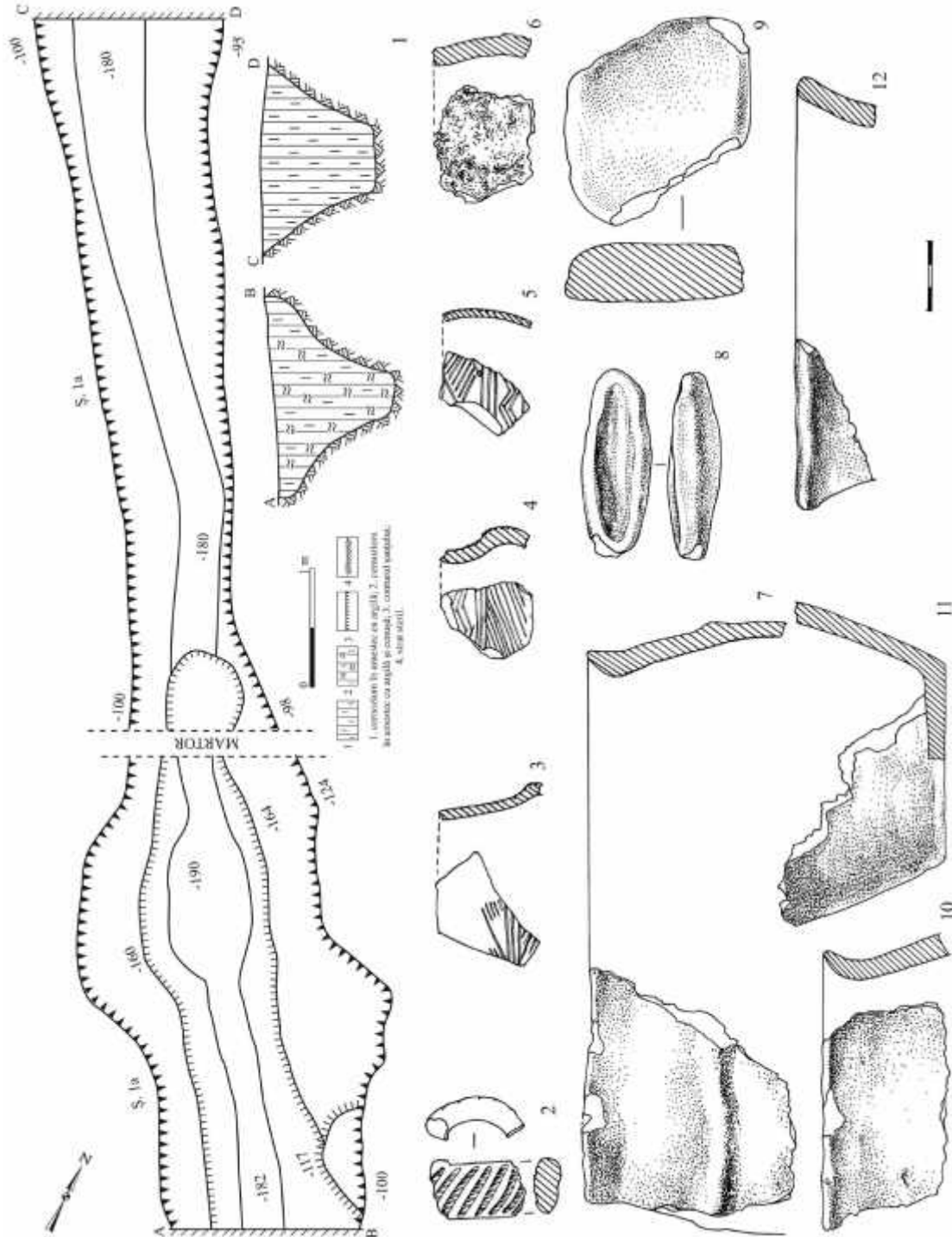

Fig. 20. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1 – șanțul nr. 1a; 2-12 – inventarul arheologic.
 Fig. 20. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1 – ditch no 1a; 2-12 – the archaeological inventory.

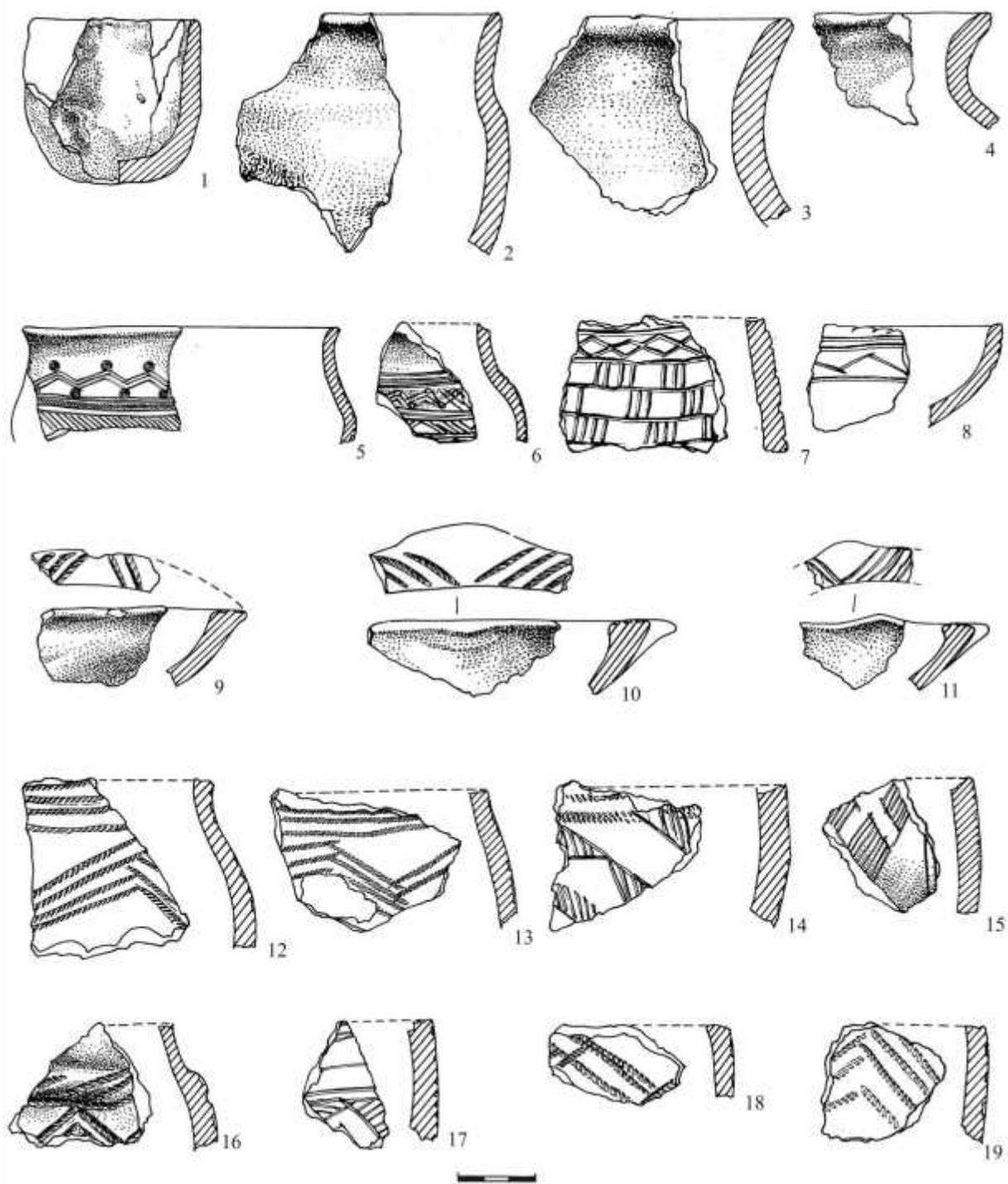

Fig. 21. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1-19 – ceramică descoperită în șanțul nr. 1a.
 Fig. 21. Saharna-Dealul Mănăstirii. 1-19 – pottery discovered in the ditch no 1a.

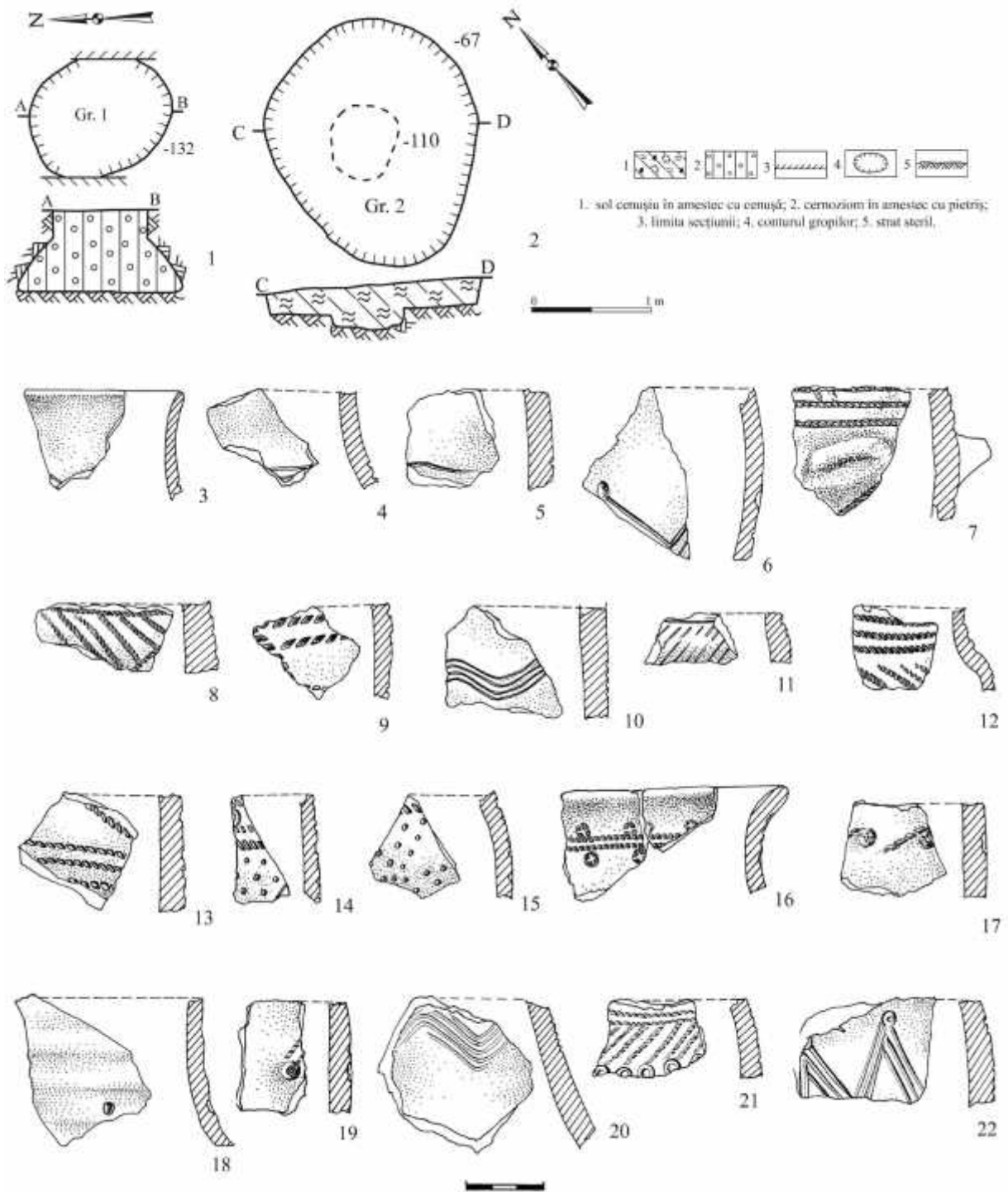

Fig. 22. Saharna Mare. 1 – groapa nr. 1; 2 – groapa nr. 2; 3-19 – ceramică din groapa nr. 1;
20-21 – ceramică din groapa nr. 2.

Fig. 22. Saharna Mare. 1 – pit no 1; 2 – pit no 2; 3-19 – pottery from the pit no 1;
20-21 – pottery from pit no 2.

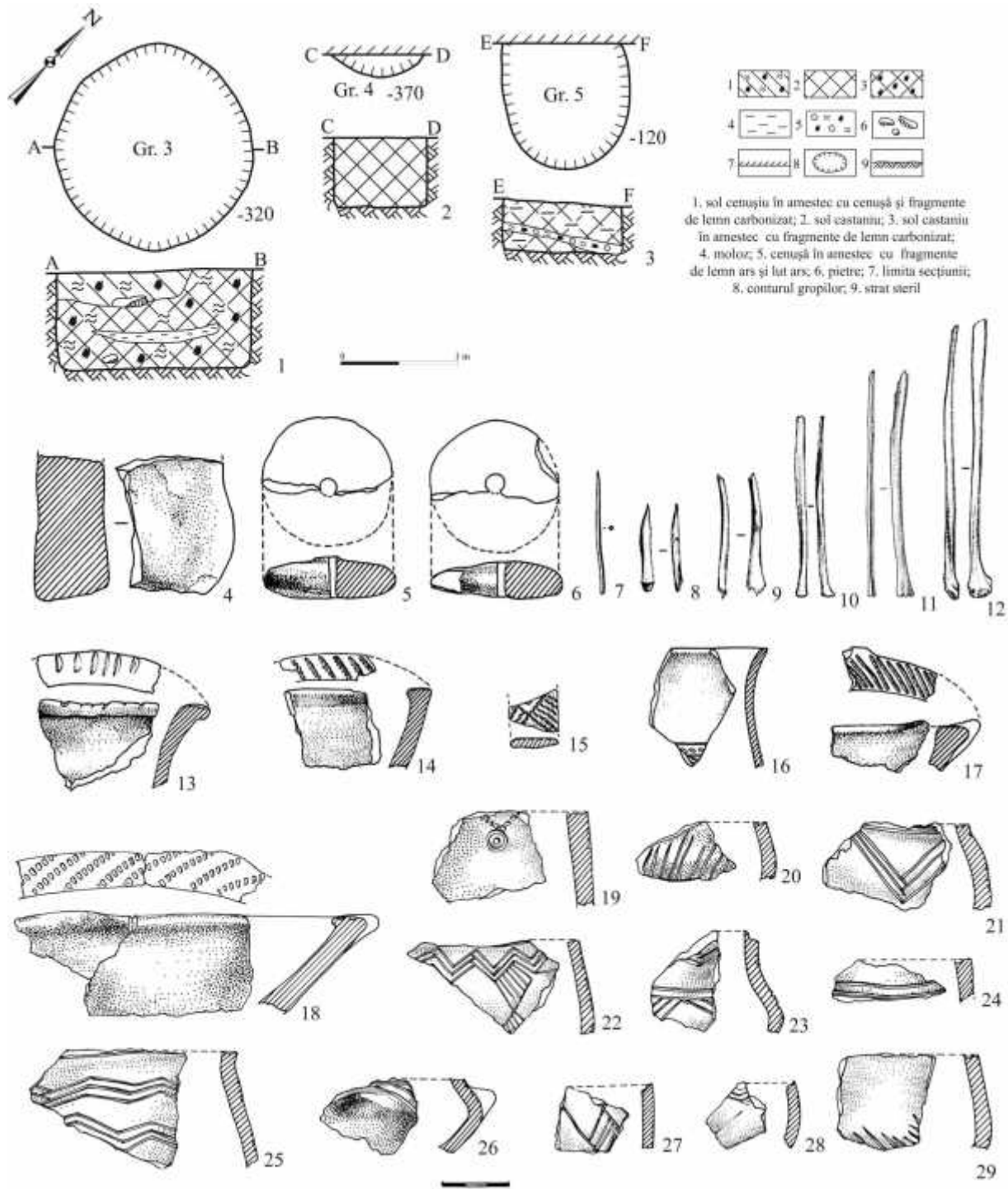

Fig. 23. Saharna Mare. 1 – groapa nr. 3; 2 – groapa nr. 4; 3 – groapa nr. 5; 4-10, 12-16 – inventarul gropii nr. 3; 17 – ceramică din groapa nr. 4; 12, 18-29 – inventarul gropii nr. 5.

Fig. 23. Saharna Mare. 1 – pit no 3; 2 – pit no 4; 3 – pit no 5; 4-10, 12-16 – the archaeological inventory of the pit no 3; 17 – pottery from the pit no 4; 12, 18-29 – the archaeological inventory of the pit no 5.

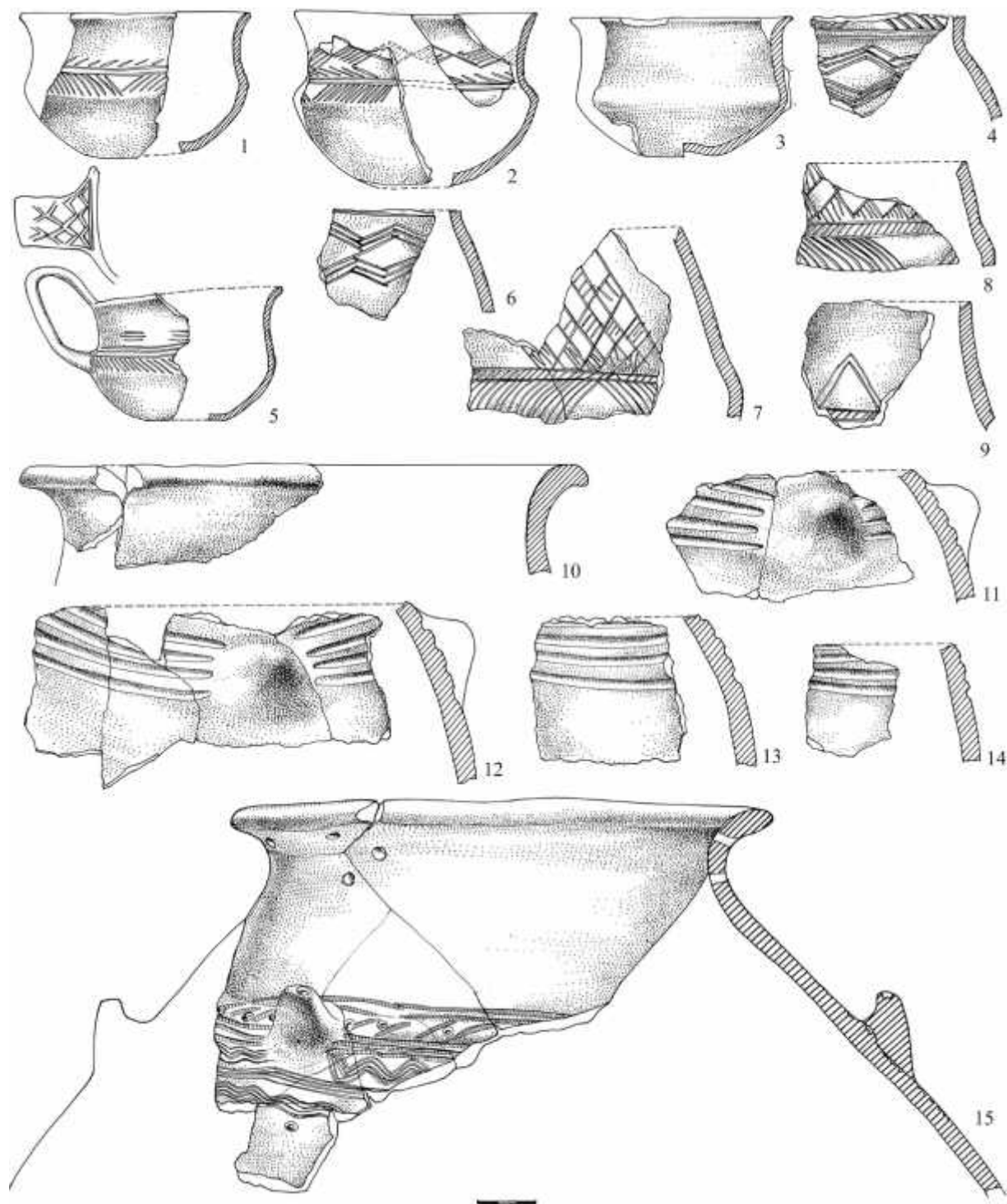

Fig. 24. Saharna Mare. 1-15 – inventarul gropii nr. 5.
 Fig. 24. Saharna Mare. 1-15 – the archaeological inventory of the pit no 5.

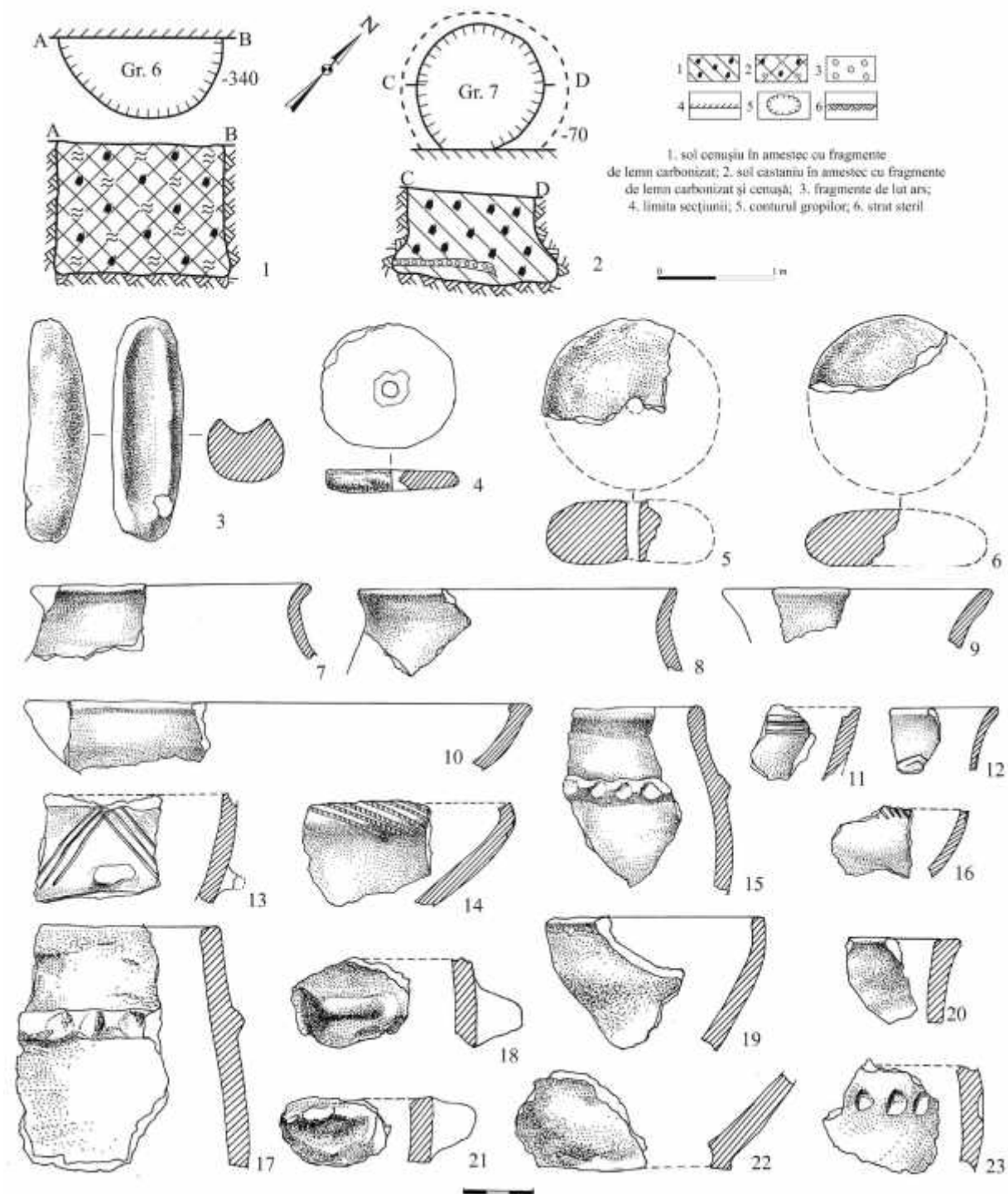

Fig. 25. Saharna Mare. 1 – groapa nr. 6; 2 – groapa nr. 7; 3, 4, 7-16 – inventarul gropii nr. 6; 5, 6, 17-23 – inventarul gropii nr. 7.

Fig. 25. Saharna Mare. 1 – pit no 6; 2 – pit no 7; 3, 4, 7-16 – the archaeological inventory of the pit no 6; 5, 6, 17-23 – the archaeological inventory of the pit no 7.

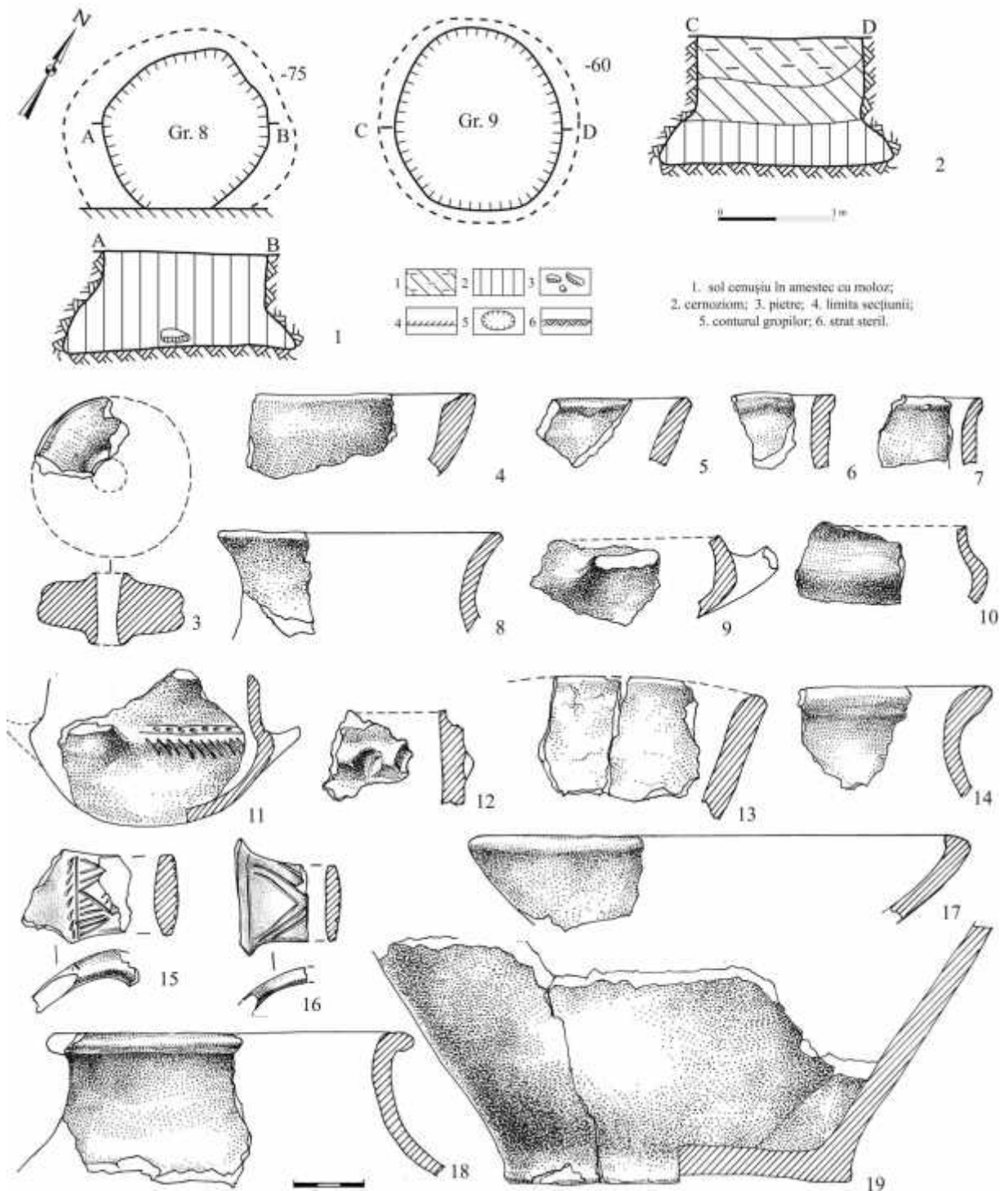

Fig. 26. Saharna Mare. 1 – groapa nr. 8; 2 – groapa nr. 9; 3-13 – inventarul gropii nr. 8;
14-19 – inventarul gropii nr. 9.

Fig. 26. Saharna Mare. 1 – Pit no 8; 2 – pit no 9; 3-13 – the archaeological inventory of the pit no 8; 14-19 – the archaeological inventory of the pit no 9.

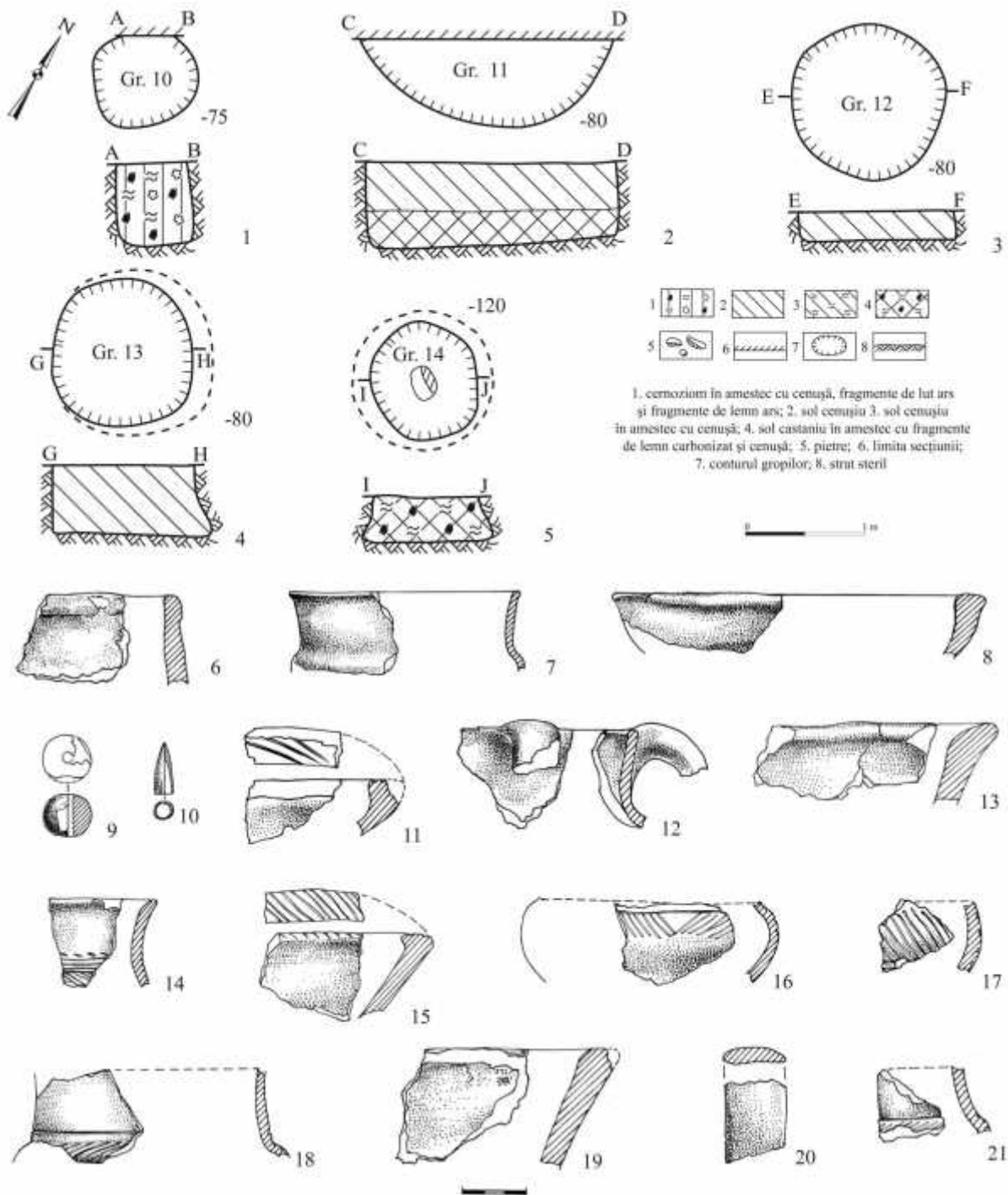

Fig. 27. Saharna Mare. 1 – groapa nr. 10; 2 – groapa nr. 11; 3 – groapa nr. 12; 4 – groapa nr. 13; 5 – groapa nr. 14; 6-8 – inventarul gropii nr. 10; 10-12 – inventarul gropii nr. 11; 9, 13-15 – inventarul gropii nr. 12; 16-18 – inventarul gropii nr. 13; 19-21 – inventarul gropii nr. 14.

Fig. 27. Saharna Mare. 1 – pit no 10; 2 – pit no 11; 3 – pit no 12; 4 – pit no 13; 5 – pit no 14; 6-8 – the archaeological inventory of the pit no 10; 10-12 – the archaeological inventory of the pit no 11; 9, 13-15 – the archaeological inventory of the pit no 12; 16-18 – the archaeological inventory of the pit no 13; 19-21 – the archaeological inventory of the pit no 14.

Despre depunerile de oseminte umane în așezările hallstattiene timpurii (sec. X-IX a.Chr.) cultura Saharna în regiunea Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest pontic)*

Maja Kašuba

Zusammenfassung: In dem vorliegenden Artikel wird das Problem der Deponierung der menschlichen Skelette bzw. ihre Teile während der Stufe HaB, insbesondere in HaB2/B3, im Südosteuropa vorgestellt. Die Grundlage dieser Arbeit bilden die Materialien der Saharna-Kultur, die im nordwestpontischen Mitteldnestrgebiet verbreitet ist, und sie gehört zum ostbalkanischen Kreis der frühhallstattzeitlichen Kulturen mit ritz- und stempelverzierter Keramik (HaB, 10.-9. Jh. v.Chr.). In der Saharna-Kultur sind wie die Gräberfelder mit der Bestattungen, als auch die spezifische Deponierung der menschlichen Knochen innerhalb von Siedlungen bekannt. Es können zwei Haupttypen von Grabanlagen (total 45 Gräber) – Hügelgräber (Typ I – 69%) und Flachgräber (Typ II) unterschieden werden, die ihrerseits noch in sechs Varianten zu unterteilen sind. Die befestigte Anlage von Hligeni II mit der rituellen Komplexen könnte als das Heiligtum bezeichnet werden. Es können vier Haupttypen von „rituelle Ansammlungen“ mit der menschlichen Knochen unterschieden werden. Während der Stufe HaB, insbesondere in HaB2/B3, ist im mittleren und unteren Donaugebiet und bis zum Dnestrgebiet zusätzlich die Deponierung von menschlichen Körpern bzw. ihrer Teile festzustellen. Die genauere Analyse dieses Phänomens erlaubt die Vermutung, dass es sich dabei um Weiheopfer handelt. Anstatt von Metall, das in dieser Zeit nur noch höchst selten deponiert wurde, wurde der menschliche Körper bzw. seine Teile geopfert. Möglicherweise, solche „Gaben an die Götter“ (die Deponierungen der menschlichen Knochen) waren die materiellen Zeugnisse der besonderen Rituale, die die verschiedenen frühhallstattzeitlichen Kulturen im Donau-Ostbalkanraum in dem einheitlichen frühhallstattzeitlichen Kreis der Kulturen mit ritz- und stempelverzierter Keramik im Periode HaB vereinigten.

Schlüsselwörter: Niederlegungen menschlicher Knochen in Siedlungen, Halstattzeit, Saharna Kultur, Dnestrgebiet.

Cuvinte cheie: complexe cu oseminte umane în așezări, Epoca fierului, cultura Saharna, zona Nistrului.

Introducere – despre izvoare

Conglomeratul de culturi și grupuri culturale din SE Europei, cunoscute drept comunități hallstattiene timpurii, care au locuit spațiul de la Dunărea Mijlocie (grupul Insula Banului sau Ostrov) și spațiul est-balcenic (cultura Pšeničevo) până la Dunărea de Jos (cultura Babadag) și bazinul Nistrului de Mijloc/spațiul nord-vest pontic (cultura Cozia-Saharna) este încadrat cronologic în perioada Ha B (HaB1-HaB2/B3 = sec. X-IX a.Chr.)¹. Bazinul Nistrului Mijlociu reprezintă periferia de E a teritoriului populat de culturile hallstattiene timpurii de origine est-balcenică cu ceramica incizată și imprimată².

Existența acestor culturi pe un spațiu atât de vast nu era posibilă în lipsa unor procese globale care funcționează pe baza manifestărilor locale și individuale. În același timp, toate aspectele au o importanță deosebită în studierea culturilor hallstattiene timpurii (Ha B), în special a celor din zona Dunării de Jos, unde o perioadă îndelungată a predominat cercetarea așezărilor. Studiarea complexelor funerare a început relativ recent³, chiar dacă mormintele singulare din cetățuia de la Babadag sunt cunoscute de mult timp⁴.

O situație diferită poate fi sesizată la periferia de E, și anume în regiunea Nistrului de Mijloc, unde așezările și necropolele au început să fie studiate încă de la momentul descoperirii primelor vestigii de tip Saharna. Necropolele de lângă satul Saharna (Saharna I și Saharna II) au fost investigate încă la mijlocul sec. XX⁵, deși publicarea integrală a materialelor din necropola Saharna I a fost realizată mult mai târziu⁶.

* Textul din limba rusă a fost tradus de Ghenadi Sârbu și redactat de dr.hab. Oleg Levițki, cărora le exprimăm sincere mulțumiri.

¹ Hänsel 1976, 134 și urm.; Morintz 1987, 39 și urm.; László 1989, 115 și urm.; Gotzev 1994, 106 și urm.; Gumă 1995, 110 și urm.; Jugănar 1996, 31 și urm.; Jugănar 2005, 13-18; Kašuba 2000a, 241 și urm.

² Kašuba 2000a, fig. 1-3 și bibliografia; Kašuba 2007, Abb. 1.

³ Irimia 2003, 251 și urm.; Jugănar 2005, 32-41; Ailincăi et alii 2005-2006, 77 și urm.

⁴ Morintz 1987, 68, nota 118.

⁵ Smirnov 1955, 117 și urm.; Rosenfeldt 1955, 121-124; Meljukova 1955, 58-63; Meljukova 1958, 84-87; Nikitin, Levin 1965, 75-79.

Totuși, multe probleme au rămas fără răspuns și necesită noi investigații, dintre acestea putem enumera:

- numărul mic al necropolelor și mormintelor;
- existența unor morminte în așezări;
- depunerile specifice de oseminte umane în așezări.

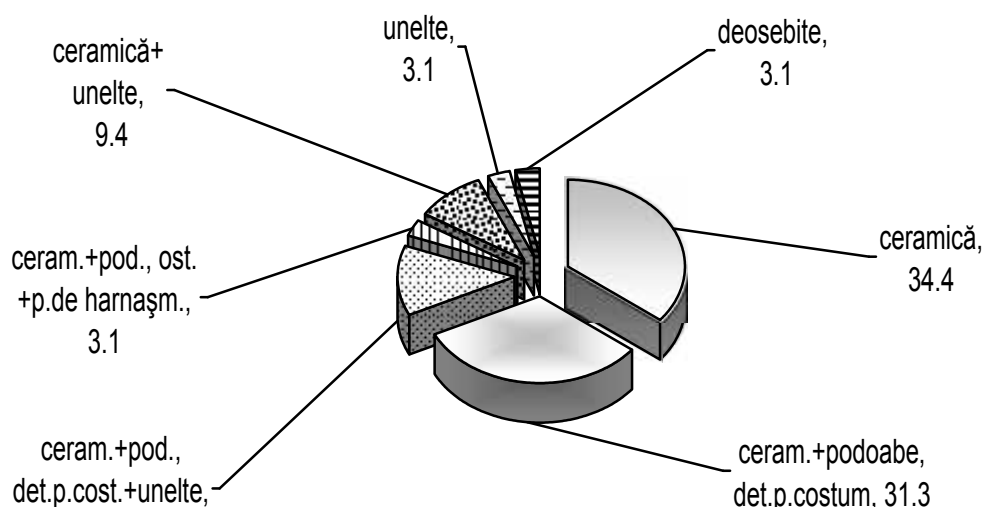
În acest studiu, pe baza materialelor cunoscute în aria culturii Saharna (unde există complexe funerare și depuneri specifice de oseminte umane în așezări), vom încerca să răspundem în măsura posibilităților la întrebările ce țin de specificul funcționării ritualului înmormântării și ritualului jertfirii în perioada hallstattiană timpurie (în special Ha B) în SE Europei.

Despre mormintele culturii Saharna

Referindu-ne la ritul funerar practicat în cultura Saharna (în opinia noastră varianta estică a culturii Cozia-Saharna), putem menționa publicarea integrală și analiza tuturor materialelor cunoscute până în prezent⁷. Următoarele mele studii pe această temă vor fi reflectate într-o lucrare aparte. De aceea, în rândurile de mai jos vom pune accentul pe acele aspecte care într-o oarecare măsură vizează întrebările puse deja mai sus.

Din cele nouă necropole ale culturii Saharna au fost cercetate cinci (o necropolă tumulară Saharna II, două necropole tumular-plane Saharna I și Alcedar, și două morminte plane Climăuții de Jos și Poiana). Trei morminte au fost descoperite în așezările de la Saharna– Dealul Mănăstirii (1) și Glinjeni II–La Șanț (2), în total fiind investigate 45 de morminte (Fig. 1, 2).

Încercând o caracterizare pe scurt a ritului funerar, putem observa că au fost evidențiate două tipuri de amenajări funerare: tumulare (tip I) și plane (tip II). Corelarea acestor două tipuri cu poziția și orientarea defuncțiilor și a principalelor categorii de inventar funerar a permis evidențierea a șase variante de morminte în cultura Saharna (Fig. 3). Mormintele tumulare (tip I) sunt reprezentate prin trei variante: varianta I.1 – în „adâncituri de mici dimensiuni”, cu fundul albiat sub mantale de piatră și pământ (mai rar de pământ), cu ring la baza mantalei (cu subvariantele I.1.A și I.1.B); varianta I.2 – pe o platformă din pietre sub mantaua din pietre și pământ; varianta I.3 – în ciste (lăzi) de piatră sub mantaua de pământ fără cromleah. Mormintele plane (tip II), prezintă de asemenea trei variante: varianta II.1 – în ciste (cutii) de piatră; varianta II.2 – în gropi acoperite cu pietre; varianta II.3 – morminte în așezări în gropi simple (Fig. 3).

Grafic. I. Combinarea inventarului funerar din mormintele culturii Saharna.

Tab. I. *Beigabenkombinationen in den Gräbern der Saharna-Kultur.*

Comun pentru toate mormintele culturii Saharna este folosirea pietrei la amenajarea construcțiilor funerare. Înhumarea a fost practică în proporție de 93%, iar incinerarea reprezintă 7%. Depunerea defuncțiilor în poziție chirchită pe partea dreaptă sau stângă este preponderentă, majoritatea acestora fiind orientați pe direcția sud-est – est (Fig. 1-3).

Practic în toate mormintele care nu au fost devastate s-a găsit un inventar compus îndeosebi din ceramică și podoabe (Tab. I). Ceramica se depunea obligatoriu în mormânt (predomină ceramica fină): vasele care

⁶ Kašuba, Gol'ceva 1991, 197-209.

⁷ Kašuba 2000a, 274-291, 368-402; Kašuba 2003, 199 și urm.

predomină în morminte erau cămile (lângă cap) în asociere cu străchini sau oale (lângă picioare). Cupele se puneau în mormânt suplimentar la cană sau în cazurile în care cana lipsește. În mormintele colective sau duble numărul veselei crește proporțional (Tab. I). Setul de ceramică din morminte este prezentat prin vase pentru băut (căni și/sau cupe amplasate lângă cap) și pentru mâncare lichidă (?) (străchini, castroane, oale depuse lângă picioare). Într-un singur caz a fost sesizată prezența ofrandelor de carne (în tumulul II din necropola Saharna I a fost descoperit un fragment de os de cal).

În acest context o importanță deosebită o au mormintele cu scheletele strămutate (reînhumările). Acestea reprezintă aproape o treime din totalul mormintelor (12 = 29%), existând câteva cauze care au dus la apariția lor. În unele situații, în amenajarea funerară deja existentă, se depunea un alt defunct – atunci, după o descompunere naturală a primului mormânt, se poate urmări o strămutare completă sau parțială a scheletelor mai vechi. De asemenea sunt posibile și reînhumările unor schelete aduse din altă parte și depunerea lor într-o nouă amenajare funerară. Astfel se poate explica prezența în mantaua unuia din tumuli a unui maxilar uman (tumul III din necropola Saharna II, adâncimea 0,58 m).

Referitor la cele trei morminte din așezările culturii Saharna (variante II.3), menționăm că este posibil ca groapa din așezarea Saharna–Dealul Mănăstirii să fi fost pregătită special pentru înmormântare, deoarece scheletul chirchit pe dreapta a fost descoperit într-o groapă de formă rotundă, umplutura acesteia constând din cernoziom în amestec cu lut⁸. Dacă luăm în considerare specificul altor două morminte, descoperite în cetățuia Glinjeni II–La Șanț (ritualul purificării prin foc, lipsa craniului la scheletul din mormântul 2 și a oaselor brațului drept, de asemenea descoperirea într-un mormânt dublu a trei amulete confecționate din os de animal din perioada terțiară)⁹, acestea pot fi atribuite categoriei de depuneri cu o semnificație deosebită.

Despre depunerea osemintelor umane în așezările culturii Saharna

După publicarea primelor materiale din săpăturile întreprinse la cetățuia Glinjeni II–La Șanț, a devenit clar că acolo a fost nu numai o așezare dar și un posibil sanctuar. Pe toată suprafața săpată, în stratul cultural și în construcții, a fost identificat un număr mare de aglomerări compacte de oseminte și oase răzlețe de la schelete umane: 90 de fragmente prelucrate de craniu și 32 de fragmente de oase umane, deseori prelucrate, de la alte părți ale corpului (cel mai des s-au întâlnit părți ale maxilarului, mai rar clavicule și oase lungi ale membrilor superioare și inferioare). Toate depunerile de oseminte umane compacte, precum și oasele depistate răzleț, atestă urme de prelucrare identice: așchieri, tăieturi, crestături, pilire, lustruirea marginilor, pilirea dinților maxilarelor de sus și de jos¹⁰. Nu sunt dubii că acestea prezintă depuneri speciale de oseminte umane. Complexele, care sunt reprezentate prin oseminte umane, sunt definite „aglomerații rituale de oseminte umane” (în continuare – *aglom. rit.*), termen folosit pentru a le deosebi și delimita de morminte¹¹.

În continuare, toate complexe de cult de la Glinjeni (în total 36) au fost clasificate în trei categorii de bază (Fig. 4): *aglom. rit.* cu oseminte umane (29; tipurile I-IV), gropi pentru depuneri succesive de oseminte umane și ofrande (3) și gropi rituale (4)¹².

În contextul propus, o scurtă caracterizare a *aglom. rit.* este necesară. Astfel, au fost evidențiate patru tipuri de *aglom. rit.* cu oseminte umane. Primele două tipuri (I și II) sunt timpurii, celelalte două (III și IV) sunt mai târzii (Fig. 4):

- **tipul I** îl putem atribui *aglom. rit.* „curate” (2 cazuri – nr. 20 și nr. 29; adâncimea 0,7 – 0,9 m), care erau alcătuite exclusiv din 5-6 fragmente de oase prelucrate de la craniu sau alte părți ale scheletului uman (Fig. 4);

- al **II-lea tip** îl reprezintă *aglom. rit.* de fragmente de la craniu prelucrate în asociere cu unul sau mai multe vase (3 cazuri – nr. 3, nr. 7 și nr. 10; adâncimea 0,3-0,6 m). Fragmentele de craniu uman și vasele (chiupuri, căni, cupe) prezintă urme de ardere (Fig. 4; 5/1-2);

- **tipul III** îl reprezintă *aglom. rit.* în urne (11 cazuri – nr. 1-2, nr. 4-6, nr. 11-12, nr. 17-18, nr. 21 și nr. 25). Osemintele puternic calcinate, într-un număr mai mare sau mai mic, împreună cu bucăți de lut ars se amplasau în vase-urne. Opt *aglom. rit.* în urne, au fost găsite în stratul cultural (adâncimea până la 0,5 m), iar altele trei (nr. 18, nr. 21 și nr. 25) – într-o groapă pentru depuneri succesive de oseminte umane și ofrande timpurie (nr. 126). În calitate de urne cel mai frecvent erau folosite vasele grosiere de tip lalea, mai rar vasele din categoria fină (cămile, cupele, străchinile). Aglomerațiile din tipul III în unele cazuri erau însoțite de unul sau mai multe vase (căni), într-un caz în ambele părți ale urnei se găseau câte două perechi de rășnițe (Fig. 5/8). În două

⁸ Smirnov 1949, 95 și urm.

⁹ Gol'ceva, Kašuba 1995, 19.

¹⁰ Litvinova 1995, 91-97.

¹¹ Gol'ceva, Kašuba 1995, 7-20, 29-31, fig. 14-16, 19-35; Kašuba 2000a, 333-339, fig. 31/ 1, 3-6.

¹² Kašuba 2000b, 117-124.

cazuri au fost surprinse vestigii ale ofrandelor: fragmente de oase calcinate ce proveneau de la animalele mici, fragmente ceramice de la diferite vase (grosiere și fine) (Fig. 4; 5/3-8);

• **tipul IV** include *aglom. rit.* în gropi (13 cazuri – *aglom. rit.* nr. 8-9, nr. 13-16, nr. 19, nr. 22-24, nr. 26-28), printre care se evidențiază două variante IV.1 și IV.2. Prima (IV.1), cu șase cazuri, reprezintă *aglom. rit.* descoperite în gropi ovale sau dreptunghiulare cu adâncimea mică, umplute cu pământ în amestec cu cenușă, fundul acestora prezentând urme de ardere (*aglom. rit.* nr. 8-9, nr. 14 și nr. 16) (Fig. 5/9-10). În alte cazuri umplutura lor conținea resturi de lut verzui (*aglom. rit.* nr. 19 și nr. 28). A doua (IV.2) reprezintă *aglom. rit.* în gropi (nr. 13, nr. 15, nr. 22-24, nr. 26-27), în ale căror straturi de cenușă și cărbuni se găsesc oseminte umane în asociere cu fragmente de ceramică sau vase întregi, piese individuale și numeroase oase de animale domestice și sălbatice (Fig. 5/11-14). După modul de amenajare, aceste gropi sunt asemănătoare cu gropile menajere, însă umplute cu conținut special – depuneri de oseminte umane și ofrande (ca exemplu: numărul mare de oase de la animale domestice și sălbatice de specii diferite, vase întregi) (Fig. 4; 5/9-14).

Osemintele umane care prezintă depuneri compacte de tipul *aglom. rit.* I și II ne permit să presupunem că, inițial, oasele au fost depuse într-un recipient confecționat dintr-un material de natură organică (lemn, piele, scoarță).

Un interes aparte reprezintă particularitățile amplasării și planificării complexelor de cult în situl de la Glinjeni. Aici se evidențiază câteva aspecte:

1) în secțiunea I s-a observat că, din punct de vedere planigrafic, toate complexele de cult formau unul sau două perimetre ovale ce se înscriu unul în altul, orientate nord-sud (Fig. 4). Aceste observații, la rugămintea mea, au fost comentate de dr. Tamila Potjemkina. Chiar dacă se impune o analiză riguroasă a planigrafiei tuturor complexelor și amplasarea lor pe planuri separate, T. Potjemkina mi-a permis să public datele primare. Axa principală a sanctuarului (pe linia vest-est) după toate probabilitățile trecea pe linia *aglom. rit.* nr. 29 – *aglom. rit.* nr. 20 – gr. 126, iar direcția meridională (N-S) a fost evidențiată prin șanțuri. Locul de intersecție a axei centrale cu șanțul, inițial, reprezenta centrul sanctuarului, care, suplimentar, a mai fost fixat de o *aglom. rit.* nr. 20. Ulterior, din acest centru, în funcție de anotimp, momentul zilei, scopul ritualului/ritualurilor, se determina locul concret și condițiile de amplasare a altor complexe de cult sub diverse forme. Conform datelor oferite de T. Potjemkina, ofrandele (= *aglom. rit.* gropi cu depuneri succesive și gropi rituale) erau amplasate în cerc în jurul centrului fixat. Acest cerc (oval, cerc neregulat?), cu diametrul 22 × 22,5 m este conturat foarte clar. Limitele lui conform coordonatelor principale sunt următoarele: la N – *aglom. rit.* nr. 17; la E – *aglom. rit.* nr. 2, *aglom. rit.* nr. 18, *aglom. rit.* nr. 21 și groapa 126; la S – *aglom. rit.* nr. 22/gr. 69, *aglom. rit.* nr. 14/gr. 54; și la V – morm. 3/gr. 89, *aglom. rit.* nr. 11 și morm. 2/gr. 84. Amplasarea neuniformă a ofrandelor în cercul evidențiat (concentrarea lor în centru și în sectoarele de SE) locuri unde se efectuau aceste ceremonii, poate fi explicat prin raportul către centru a sectoarelor de E și SE, dependente de direcția din care răsar principalele corpuri cerești în diferite perioade a anului (de exemplu, în zilele de echinocțiu, solstițiul de vară/iarnă, timpul când răsare luna mare în poziția cea mai de N sau S etc.);

2) o eventuală existență a unei îngrădiri de protecție a sanctuarului este dovedită de șanțurile evidențiate în secțiunea I, îndeosebi al doilea dinspre V, care nu are nici o legătură cu complexele de cult (Fig. 4). La început se credea că cele două șanțuri amplasate paralel și orientate în direcția N-S, aveau o oarecare legătură între ele. În prezent se consideră că cel puțin, șanțul vestic prezintă groapa de temelie a peretelui construit din bârne înfipte una lângă alta;

3) pentru identificarea metodei de măsurare, care s-ar fi putut folosi la construirea sanctuarului de la Glinjeni II–*La Șanț* (totodată și la fixarea distanței dintre complexele de cult), s-a apelat la vechile unități de măsură, care sunt raportate la înălțimea corpului uman. O astfel de metodă a fost utilizată de către L. Marsadolov pentru determinarea metrologiei păstorilor din mileniul I a.Chr. din Munții Saiano-Altai¹³. S-a demonstrat că, pentru calcularea distanței dintre complexele de la Glinjeni II–*La Șanț*, mai frecvent s-a folosit o unitate de măsură precum „*cotul*” (0,4-0,48 m) (Fig. 4).

În urma cercetărilor întreprinse, s-a constatat că sectorul săpat din sanctuarul Glinjeni II–*La Șanț* avea o planificare strictă și o construcție staționară pe tot parcursul funcționării acestui centru de cult. Complexele de cult au fost grupate pe patru direcții, cu precădere pe linia vest-est (aici se poate aminti că orientarea defuncțiilor în cultura Saharna preponderent este în această direcție).

Printre osemintele umane depistate în așezările culturii Saharna aici se pot aminti cele descoperite de Gh. Smirnov: un fragment de craniu în secțiunea I (adâncimea 0,50-0,60 m) de la Saharna Mare și alte două fragmente de craniu (adâncimea 0,3 m și unul de la un craniu de bărbat, adâncimea 0,95 m) în secțiunea III (pe locul unui tumul cu construcție din piatră) de la Saharna Mică¹⁴.

¹³ Marsadolov 2000, 9-11; Marsadolov 2001, 28-35, Tab. 2-3.

¹⁴ Kašuba 2000a, 412-413.

Morminte și depuneri de oseminte umane în așezări – comparație

Particularitățile depunerii osemintelor umane în așezări și specificul mormintelor cu urme de dezmembrare a (sau despicarea) scheletelor în perioada târzie a epocii bronzului pe un spațiu vast (Europa Centrală, Dunărea de Jos și spațiul nord-vest-pontic) au fost abordate în câteva lucrări, publicate recent.

În prestigioasa lucrare a lui V. Zavadil sunt examinate detaliat toate cazurile posibile de depunere a osemintelor umane în așezările a „culturii câmpurilor cu urne” din Europa Centrală¹⁵. În alte două lucrări sunt analizate minuțios toate cazurile de depunere a osemintelor umane, atestate în cultura Babadag din Dobrogea: mormintele în așezări și depunerile deosebite în gropi, precum și în gropi amenajate premeditat pentru acest ritual. A fost creată o bază de date, în continuare propunându-se variante posibile de clasificare¹⁶. Cum a fost demonstrat, pentru cultura Babadag se cunosc nu numai morminte în așezări, dar și depuneri de oseminte umane, desemnate „nichfunerären Beilegungen menschlicher Gebeine”¹⁷. Unul dintre rezultate este constatarea că „there is no single rule regarding the disposal of the dead” pentru cultura Babadag¹⁸. Interes major prezintă lucrarea lui S. Lisenko, în care sunt examinate mormintele dezmembrate (sau despicate) din perioada târzie a epocii bronzului din bazinul Niprului de Mijloc/spațiul NV pontic. Tot el a propus clasificarea acestora, în baza unor parametri generali, caracteristici dezmembrărilor¹⁹ și aplicarea ei la materialul factologic din perioada târzie a epocii bronzului²⁰.

Lista cazurilor de depunere specială poate fi completată și cu materiale mai timpurii (perioada Ha A 2) tot de la Dunărea de Jos și din sudul regiunii de nord-vest a Mării Negre. Se au în vedere reînhumările (= mormintele cu dezmembrare sau despicare) în cultura Tămăoani-Holercani-Balta – și anume complexele din necropolele Foltești²¹, Hansca²², dar și apariția reînhumării în cultura Belozërka²³.

Reînhumările sunt cunoscute și în N-NE Bulgariei, din cadrul culturii Pșeničevo. Spre exemplu, în M-ții Rhodopi au fost găsite un număr mare de morminte megalitice. După părerea colegilor bulgari, ele reprezentau complexe cu o funcționare și adunare îndelungată, de aceea trebuie privite ca monumente de înmormântare-pomenire²⁴. Într-o oarecare măsură o parte din aceste dolmene pot fi atribuite culturii Pșeničevo. Ceramica descoperită în dolmenul nr. 2 lângă Hljabovo poate fi atribuită culturii Pșeničevo, iar fragmentele unei fibule triunghiulare cu două spirale și nodozități confirmă o datare în perioada secolelor X-IX a.Chr.²⁵ ca etapă de funcționare a acestui dolmen.

Se mai pot menționa și câteva complexe din aceeași perioadă (Ha B) din bazinul Nistrului de Mijloc, descoperite într-un alt context cultural (Fig. 6/1-5). Și anume, mormântul cu scheletul dezmembrat (sau despicate) în așezarea Tătărăuca Nouă XV din ultima etapă a culturii Cernyj Les târzie (fig. 5/1), ce se datează la sfârșitul sec. VIII a.Chr.²⁶. Importantă este concluzia antropologului în ceea ce privește asemănarea tipului fizic a scheletului din mormântul de la Tătărăuca Nouă XV cu cel din mormântul 3 din cetățuia Glinjeni II–*La Șant*. De asemenea, s-a constatat că urmele de „prelucrare” de pe oasele umane din același mormânt și de pe oasele din *aglom.rit.* de la Glinjeni sunt identice²⁷. În acest context este necesar să amintim un fragment ce provine din partea dreaptă a craniului, pe care sau păstrat urme clare de tăiere-trepanare²⁸. În sfârșit, pot fi menționate și vestigiile depistate în cadrul culturii Cernyj Les târzie din bazinul Nistrului de mijloc (sec. X – începutul sec. VIII a.Chr.) – reînhumările din necropola Luca Vrubleveckaja²⁹ și câteva morminte din așezările acestei culturii de lângă satul Neporotovo (Fig. 6/2-5). Defuncții au fost depuși în gropi menajere, care, după părerea specialiștilor, erau reamenajate special pentru aceasta³⁰, pentru ca ulterior peste ele să fie ridicate construcții de lemn acoperite cu pietre (Fig. 6/4).

¹⁵ Zavadil 2007, 149-188.

¹⁶ Irimia 2003, 251-268; Ailincăi *et alii* 2005-2006, 77-108.

¹⁷ Irimia 2003, 262.

¹⁸ Ailincăi *et alii* 2005-2006, 85-89, Tab. 1.

¹⁹ Smirnov 1997.

²⁰ Lisenko 2003, 53-62.

²¹ László 1986, 67; László 2006, fig. 2/1,4; 3/1-4; 5/A; 6/A.

²² Levițki 1985, 125 și urm.; Levițki, 1994b, 222-223.

²³ Vančugov 1983, 94; Vančugov 1990, 49; Levițki 2003, 71 și urm.

²⁴ Venedikov, Aladžov 1976, 52 și urm.; Delev 1982, 192 și urm.

²⁵ Kašuba 2006, 225-226, Abb. 9.

²⁶ Larina, Kašuba 2005, 220-222, fig. 5.

²⁷ Varzari *et alii*. 2005, 383-384.

²⁸ Larina, Kašuba 2005, 220, fig. 5/2.

²⁹ Šovkopljjas, Maksimov 1952, fig. 5-6.

³⁰ Krušel'nic'ka 1998, 143-147, fig. 89/2.

Analizând clasificarea propusă pentru depunerile de schelete umane din cultura Babadag, mormintele perioadei târzii a epocii bronzului din regiunea Niprului de Mijloc și luând în considerație materialele culturii Saharna din bazinul Nistrului de Mijloc, pentru discuție se pot propune următoarele:

1) chiar dacă termenul de „depunere” are un înțeles larg (încadrând aici și mormintele obișnuite), însă pentru a păstra accentele necesare trebuie folosiți ambii termeni: „mormânt” și „depunere”;

2) mormintele din așezări trebuie delimitate într-un tip aparte, deoarece ele reprezintă un gen de depunere deosebit: ca exemplu – ofrandele aduse la construirea locuințelor, în cultura Srubnaja³¹;

3) prin termenul „dezmembrare” (sau „despicare”) pot fi desemnate toate cazurile de reînhumare și depunere a scheletelor umane în așezări, dacă luăm în considerație sensul larg al acestui termen³²;

4) printre morminte pot fi evidențiate cazuri de dezmembrare intenționată, atunci când scheletul aflat în conexiune anatomică este lipsit de una din părți: se poate compara acest caz cu mormântul 2 (scheletul era fără cap și osul de la cotul drept) din cetățuia de la Glinjeni II–*La Șanț*;

5) pentru examinarea și elaborarea clasificării depunerilor de oseminte umane este necesar să se țină cont nu numai de condițiile și modul de „amplasare” (în stratul cultural, gropi etc.), dar și de conținutul și caracterul însuși a depunerii: numai oseminte, vestigii de altă natură (fragmente de lut ars, cărbune, oase de animale etc.), inventar (vase, unelte de muncă etc.).

Depunerea osemintelor umane în așezările din perioada Ha B (sec. X-IX a.Chr.) în Europa de Sud-Est – una din posibilele explicații

Problema depunerii osemintelor și/sau descoperirea scheletelor umane în așezări, cum este remarcat în multiplele lucrări apărute, nu se limitează la perioada timpurie a Hallstattului, în special Ha B³³. În bazinul Carpat, chiar printre culturile hallstattiene timpurii cu ceramică canelată de tip Gáva-Holihrad și Chișinău-Corlăteni, pentru care este caracteristică incinerarea defuncțiilor, se cunosc și câteva cazuri de înhumare a acestora în incinta așezărilor³⁴.

Totodată, pentru perioada Ha B din Europa de Sud-Est (în special bazinul Dunării de Jos și Nistrului de Mijloc) este necesar să menționăm numărul mare de depuneri speciale a scheletelor și osemintelor umane. Aceasta, după toate probabilitățile, depind de concepții deosebite despre moarte, sau de un ritual specific, prin care se realizau aceste imagini³⁵ și nu numai. Acestea pot fi legate și de specificul depunerilor ca ofrande de amintire³⁶.

Cum se știe, pentru etapa Ha B, îndeosebi Ha B2/B3, în spațiul examinat, de la Dunărea de Jos și până la bazinul Nistrului de Mijloc, lipsesc depozitele de obiecte din bronz³⁷. Explicația poate fi găsită nu numai în criza metalurgiei bronzului și întreruperea relațiilor existente în perioada precedentă, finală a epocii bronzului, în deficitul de metal și căutarea altor surse, dar și din alte cauze, care sunt bine reflectate în literatura de specialitate. Depozite de obiecte din bronz se întâlnesc rar și în bazinul Carpat, care tradițional era considerată „teritoriul depozitelor”³⁸. Dacă depunerea pieselor din bronz era privită ca „daruri către zei”³⁹, atunci se poate spune că în perioada Ha B (în special Ha B2/B3) de la Dunărea de Jos și până la bazinul Nistrului de Mijloc a avut loc o depunere specifică, cea mai scumpă ofrandă – corpul uman.

*
* *

Ca perspectivă pentru viitoarele studii, consider important să se acorde o deosebită atenție caracterului (specificului) și numărului total de depuneri de oseminte (schelete) umane în așezările din perioada Ha B din Europa de SE în general. Evidențierea unui specific regional într-o perioadă de timp strict stabilită poate să indice noi date referitoare la fenomenul larg răspândit de depunere a osemintelor umane. Din alt punct de vedere, nu este exclus ca aceste depuneri specifice (= a osemintelor, scheletelor umane) să reprezinte prin sine unul dintre elementele/fenomenele de supracultură, care în perioada Ha B a favorizat apropierea culturilor

³¹ Gorbov, Mimochohod 1999, 25 și urm.

³² Vezi Smirnov 1997, 163.

³³ Irimia 2003, 264 și urm.; Alincăi *et alii* 2005-2006, 91 și urm.; Zavadil 2007, 151 și urm.; practic toată bibliografia.

³⁴ Nestor, Zaharia 1961, 171 și urm.; Maleev 1981, 11; Levițki 1994a, 71-72; Vasiliev 1995, 93; Ursulescu, Șadurschi 2004, 45 și urm.; Pancau 2004, 32.

³⁵ Vezi Gol'ceva, Kašuba 1995, 30-31; Alincăi *et alii* 2005-2006, 91-92.

³⁶ Hansen 1994, 371; Hänsel 1997, 11-12; Metzner-Nebelsick 2005, 320-321.

³⁷ Compară Pare 1999, 412 și urm.

³⁸ Compară Metzner-Nebelsick 2005, 321 și urm., fig. 2.

³⁹ Hansen 1994, 368 și urm.; Hänsel 1997, 11-12; Metzner-Nebelsick 2005, 320-321; Bočkarev 2002, 45 și urm.; etc.

hallstattiene timpurii de la Dunărea de Mijloc (cultura Insula Banului sau Ostrov), nordul/nord-estul spațiului Balcanic (cultura Pșeničevo) până la Dunărea de Jos (cultura Babadag) și interfluviul Siret-Nistru (cultura Cozia-Saharna). După cum bine se știe, în rezultatul acestei uniri „mistico/mitologice” are loc apariția cercului est-balcanic de culturi (= blocului de culturi) hallstattiene cu ceramică incizată și imprimată.

În cadrul culturilor sus menționate din perioada Ha B depunerile de oseminte umane pot fi considerate „daruri către zei” – acelor zei, în cinstea cărora se oficiau ritualuri într-un spațiu extins de la Dunărea de Mijloc până în bazinul Nistrului de Mijloc. Osemintele umane atestate în așezări nu reprezintă un fenomen unicat numai pentru perioada Ha B. Totodată, existența unor situri deosebite cu manifestări specifice de tănuire a osemintelor umane, ne permite să vorbim despre prezența unor centre de cult regionale care uneau și consolidau unitățile culturale teritoriale, iar acestea la rândul lor, constituiau blocul sau cercul de culturi hallstattiene timpurii cu ceramica incizată și imprimată. La periferia de est, acest cerc de culturi este reprezentat prin cultura Cozia-Saharna, în cadrul comunităților careia activa centrul de cult (sanctuarul) Glinjeni II–La Șanț.

Bibliografie

- Ailincăi, S., C., Jugănar, G., Țârlea, A., C., Vernescu, M. 2005-2006, *Early Iron Age complexes with human remains from the Babadag settlement*, Peuce, S.N. 3-4, 77-108.
- Bočkarev, V.S. 2002, *Problema interpretării evropskih kladov metalličeskikh izdelij epochi bronzy*, în Savinov, D.G. (ed.), *Klady: sostav, chronologija, interpretacija. Materialy tematičeskoj konferencii 26-29 noajbrja 2002*, Sankt-Petersburg, 45-54.
- Delev, P. 1982, *Sakar planina i iztočni Rodopi*, în A. Fol (ed.), *Megalitite v Trakija 2. Trakijeki pametnici III*, Sofia, 173-262.
- Gol'ceva, N.V., Kašuba, M.T. 1995, *Glinženj II. Mnogoslojnyj pamjatnik Srednego Podnestrovja*. Tiraspol.
- Gorbov, V.N., Mimochod, R.A. 1999, *Kul'tovye komplexy na poselenijach srubnoj kul'tury Severo-Vostočnogo Priazovja*, în Prjchin, A.D. (ed.), *Drevnosti Severo-Vostočnogo Priazovja*, Doneck, 24-69.
- Gotzev, A.M. 1994, *Decoration of the Early Iron Age Pottery from South-East Bulgaria*, în Ciugudean, H., Boroffka, N. (eds.), *The Early Hallstatt period (1200–700 BC) in South-Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10-12 June 1993*, Alba Iulia, 97-127.
- Gumă, M. 1995, *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review*, *Thraco-Dacica* 16, 99-137.
- Hänsel, B. 1976, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn.
- Hänsel, B. 1997, *Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit – eine Einführung*, în Hänsel, A., Hänsel, B. (eds.), *Gaben an die Götter*, Ausstellungskatalog. Museum für Vor- und Frühgeschichte Bestandskataloge 4, Berlin, 11-22.
- Hansen, S. 1994, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, UPA 21. Bonn.
- Irimia, M. 2003, *Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag-Kultur-Gemeinschaften betreffend*, în: *In honorem annorum LXX Alexandri Fol*, Thracia 15, 251-268.
- Juganăru, G. 1996, *Câteva date referitoare la relația Babadag III – Basarabi*, Peuce 12, 31-38.
- Juganăru, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, BiblIP-A 7.
- Kašuba, M.T. 2000a, *Ranee železo v lesostepi meždu Dnestrom i Siretom (kul'tura Cozia-Saharna)*, *Stratum Plus* 3, 241-488.
- Kašuba, M.T. 2000b, *Saharnjanskoe svjatišče Hligeni II – utocnenie tipologii kultovych objektov*, în Jarovoj, E.V. (ed.), *Čobručskij arheologičeskij kompleks i drevnie kul'tury Podnestrovja. Materialy polevogo seminara*, 2, Tiraspol, 117-124.
- Kašuba, M. 2003, *Periferia de est a complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată și imprimată (secolele X-VIII î.e.n. în interfluviul Nistru-Siret)*, în Sava, E. (ed.), *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 183-210.
- Kašuba, M. 2006, *Fibeln mit Bügelkugeln in der Moldau und Anmerkungen zum ägäischen Einfluss im 10.-9. Jahrhundert v. Chr.*, *PZ* 81, 2, 213-235.
- Kašuba, M. 2007, *Das Siedlungswesen zu Beginn der Früheisenzeit im Mitteldnestrgebiet (Nordwestpontikum)*, în Trebsche, P. (ed.), *Die unteren Zehntausend – auf der Suche nach den Unterschichten der Eisenzeit. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während der Jahrestagung des West- und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung e.V. in Xanten 2006*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 47, Langenweißbach, 127-138.
- Kašuba, M. 2007, *Die Bestattungen der Saharna-Kultur. Ein Beitrag zum frühhallstattzeitlichen Bestattungsritus im Mitteldnestrgebiet, Nordwestpontikum*, în: Apakidze, J. et alii (eds.), *Der Schwarzmeerraum vom*

Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000 – 500 v.Chr.). Kommunikationsebenen zwischen Kaukasien und Karpaten, Beiträge zum Humboldt-Kolleg Archäologisches Symposium in Tbilisi, Tbilisi 17.-20. Mai 2007 (sub tipar).

- Kašuba, M.T., Gol'ceva, N.V. 1991, *Saharnjanskij mogil'nil I (Cygleu) [Sakharna I (Tsygleu) Cemetery]*. SovArh 1, 197-209.
- Krušel'nic'ka, L. 1998, *Čornolis'ka kul'tura Seredn'ogo Pridnistrov'ja (za materialami neporotivs'koj grupi pam'jatok)*. Lviv.
- Larina, O.V., Kašuba, M.T. 2005, *Pozdneišie pozdnečernolesskie materialy poselenia Tatarăuca Nouă XV v Srednem Podnestrovje*, RevArh, SN 1, 1, 2005, 212-239.
- László, A. 1986, *Grupul Tămăoani. Asupra «orizontului» Hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*. MemAntiq 12-14 (1980-1982), 65-91.
- László, A. 1989, *Les groupes régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpathes. La Moldavie aux XII–VII siècles av. n. è.*, în Ulrix-Closset, M., Otte, M. (eds.), *La civilisation de Hallstatt*, Liège, 111-129.
- László, A. 2006, *Sur le coutumes funéraires des populations du Bas-Danube au début de l'Âge du fer*, în: *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer)*. Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 105-116.
- Levickij, O.G. 1985, *Pogrebenie rannego železnogo veka u s. Gansk*, în *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii v 1981 g.*, Chișinău, 125-128.
- Levițki, O. 1994a, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*. Biblioteca Thracologica 7, București.
- Levițki, O. 1994b, *Grupul Holercani-Hansca. Aspectul pruto-nistean al complexului Hallstattian timpuriu cu ceramică incizată*, în Roman, P., Alexianu, M. (eds.), *Relations Thraco-Illyro-Helléniques*, București, 219-256.
- Levițki, O. 2003, *Lumea tracică și masivul cultural Nord-Pontic în perioada hallstattiană timpurie (secolele XII-X î.e.n.)*. Bibliotheca Thracologica 40.
- Lisenko, S.D. 2003, *Pohovannja za obrjadom demembracii dobi piznjoj bronzi u Serednjomu Podiprov'i*, în *Naukovi zapiski z ukrains'koi istorii. Zbornik naukovih statej 14*, Perejaslav-Khel'nic'kij, 53-62.
- Litvinova, L.V. 1995, *Antropologičeskij material iz rannegal'statskogo zol'nika citadeli gorodišča Hligeni II*, în Gol'ceva, N., Kašuba, M., *Glinjeni II. Mnogoslojnyj pamjatnik Srednego Podnestrovja*, Tiraspol, 91-99.
- Maleev, Ju.N. 1981, *Istorija plemjon Zapadnoj Podolii i Prikarpatja v konce bronzovogo – načale železnogo vekov (Avtoferat)*, Kiev.
- Marsadolov, L.S. 2000, *Archeologičeskie pamjatniki IX-III vekov do n.e. gornych rajonov Altaja kak kul'turno-istoričeskij istočnik (fenomen pazryrskoj kul'tury)*, (Avtoferat), Sankt-Petersburg.
- Marsadolov, L.S. 2001, *Komplex pamjatnikov v Semisarte na Altae*, Materialy Sajano-Altajskoj archeologičeskoj expedicii Gosudarstvennogo Ermitaža 4, Sankt-Petersburg.
- Meljukova, A.I. 1954, *Otčet o raskopkach pamjatnikov skifskogo vremeni v Moldavii v 1953 g.* Arhiva Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău, inv. Nr. 373(10), 74-126, tab. I-XXVIII.
- Meljukova, A.I. 1955, *Itogi izučenija pamjatnikov skifskogo vremeni v Moldavii v 1952-1953 gg.*, Izv.MF AN SSSR 5(25), 51-70.
- Meljukova, A.I. 1958, *Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrovja*, MIA 64, 5-102.
- Metzner-Nebelsick, C. 2005, *Despre importanța cronologică și cultural-istorică a depozitelor din România în epoca târzie a bronzului și în epoca timpurie a fierului*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang*, Bistrița-Cluj-Napoca, 317-342.
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*. Thraco-Dacica 8, 1987, 39-71.
- Nestor, I., Zaharia, E. 1961, *Săpăturile de la Mediaș*, Materiale 7, 1961, 171-178.
- Nikitin, A.L., Levin, V.I. 1965, *Raskopki pogrebenij v kamennyh jaščikach u s. Alčedar v 1963 g.*, KSIA 103, 1963, 75-79.
- Pancau, C. 2004, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș/Siebenbürgen*. UPA 109, Bonn.
- Pare, Ch.F.E. 1999, *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil 1. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.)*. Jahrb. RGZM 45, 1999, 293-433.
- Rosenfeldt, R.L. 1955, *Alčedarskie kurgany*, Izv.MF AN SSSR 5(25), 121-124.
- Smirnov, G.D. 1949, *Skifskoe gorodišče i selišče „Bol'saja Saharna”*, KSIIMK 26, 93-97.
- Smirnov, G.D. 1955, *Saharnjanskij skifskij mogil'nik II (Gura Gul'boka)*, Izv.MF AN SSSR 5(25), 117-119.
- Smirnov, Ju.A. 1997, *Morfologija prednamerennogo pogrebenija*. Moskva.

- Šovkopljaj, I.G., Maksimov, E.V. 1952, *Doslidžennja kurgannogo mogil'nika peredskifs'kogo času na Seredn'omu Dnistri*. ArcheologijaKiev 7, 89-108.
- Ursulescu, N., Şaduschi, P., 2004, *Une tombe à inhumation trouvée à Prăjeni (dép. de Botoşani, Roumanie) et le début de la période hallstattienne dans la région des Carpates Septentrionaux*, PZ 79, 45-57.
- Vančugov, V.P. 1983, *Baltskaja grupa pamjatnikov epochi pozdnej bronzy*, in *Materialy po archeologii Severnogo Pričernomorja*, Kiev, 88-101.
- Vančugov, V.P. 1990, *Belozerskie pamjatniki v Severo-Zapadnom Pričernomorje*. Kiev.
- Varzari, A., Pežemskij, D., Larina, O. 2005, *Paleoantropologičeskij material pozdnečernolesskogo kompleksa Tatarăuca Nouă XV (predvaritel'noe zaključenie)*. RevArh, S.N. 1, 1, 381-386.
- Vasiliev, V. 1995, *Les recherches consacrées au premier âge du fer en Transylvanie. Résultats et problèmes*. Thraco-Dacica 16, 93-98.
- Venedikov, I., Aladžov, D. 1976, *Dolmeni. Dolmeni kato pametnici na trakijkata kultura*, in Venedikov, I., Fol, A. (ed.), *Megalitite v Trakija 1. Trakijcki pametnici*, I, Sofia, 52-76.
- Zavadil, V. 2007, *Funde von menschlichen Knochen in urnenfelderzeitlichen Siedlungen – Bestattungen oder Abfall?*, Bonner Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. Archäologie 6, Bonn, 149-188.

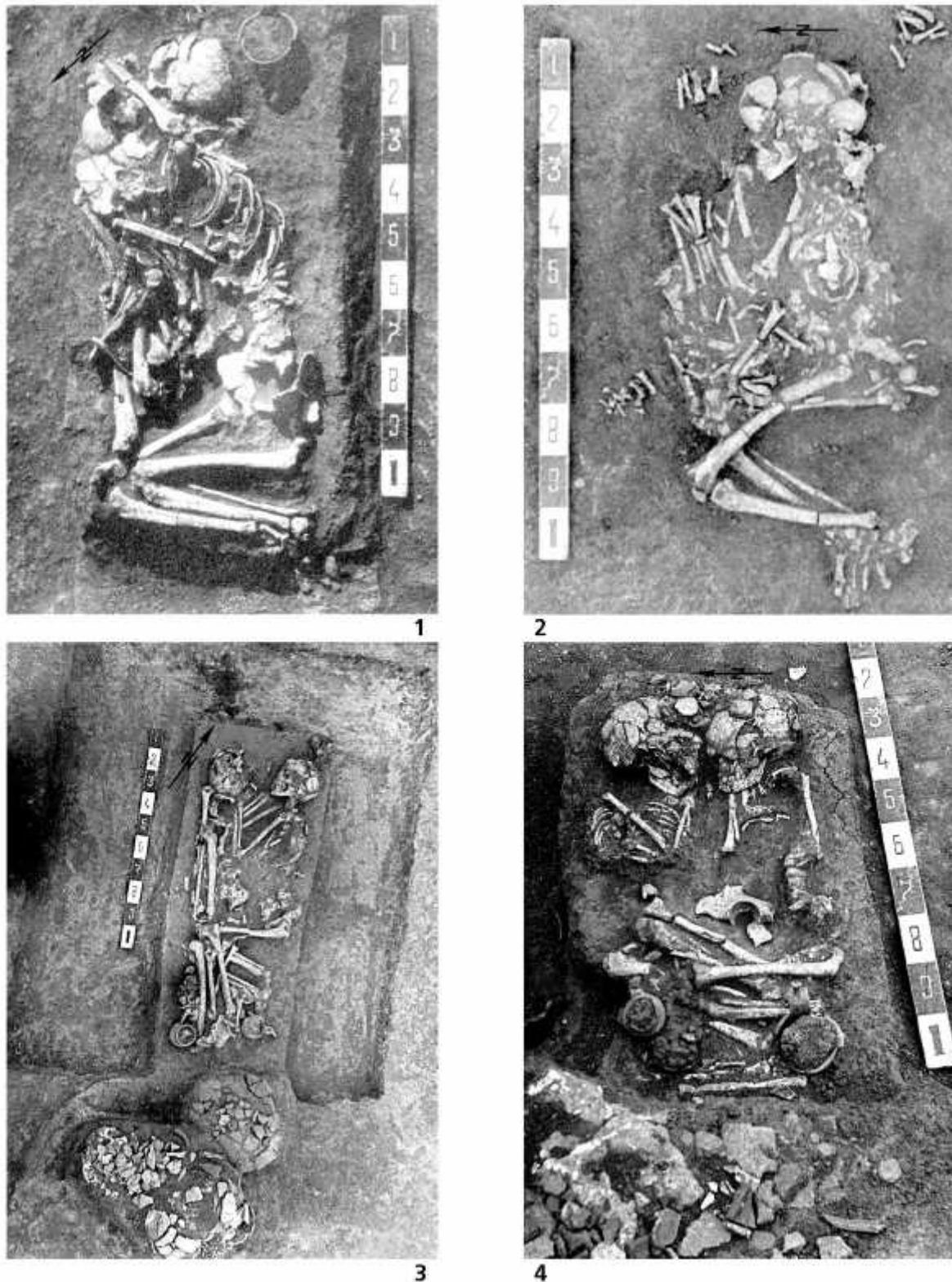

Fig. 1. Necropola culturii Saharna, Saharna I din bazinul Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest-pontic): reînhumări (1-3) și mormântul în pereche. 1 – mormântul din tumulul II; 2 – mormântul tumulului V; 3 – mormântul 1 din tumulului VI; 4- mormântul 2 din tumulul VI (fotografii / Fotos von Gh. Sergheev, 1950)

Abb. 1. Das Gräberfeld Saharna I der Saharna-Kultur im Mitteldnestrgebiet (Nordwestpontikum):
1- Grab, Hügel II; 2- Grab, Hügel V; 3- Grab 1, Hügel VI; 4- Grab 2, Hügel VI.

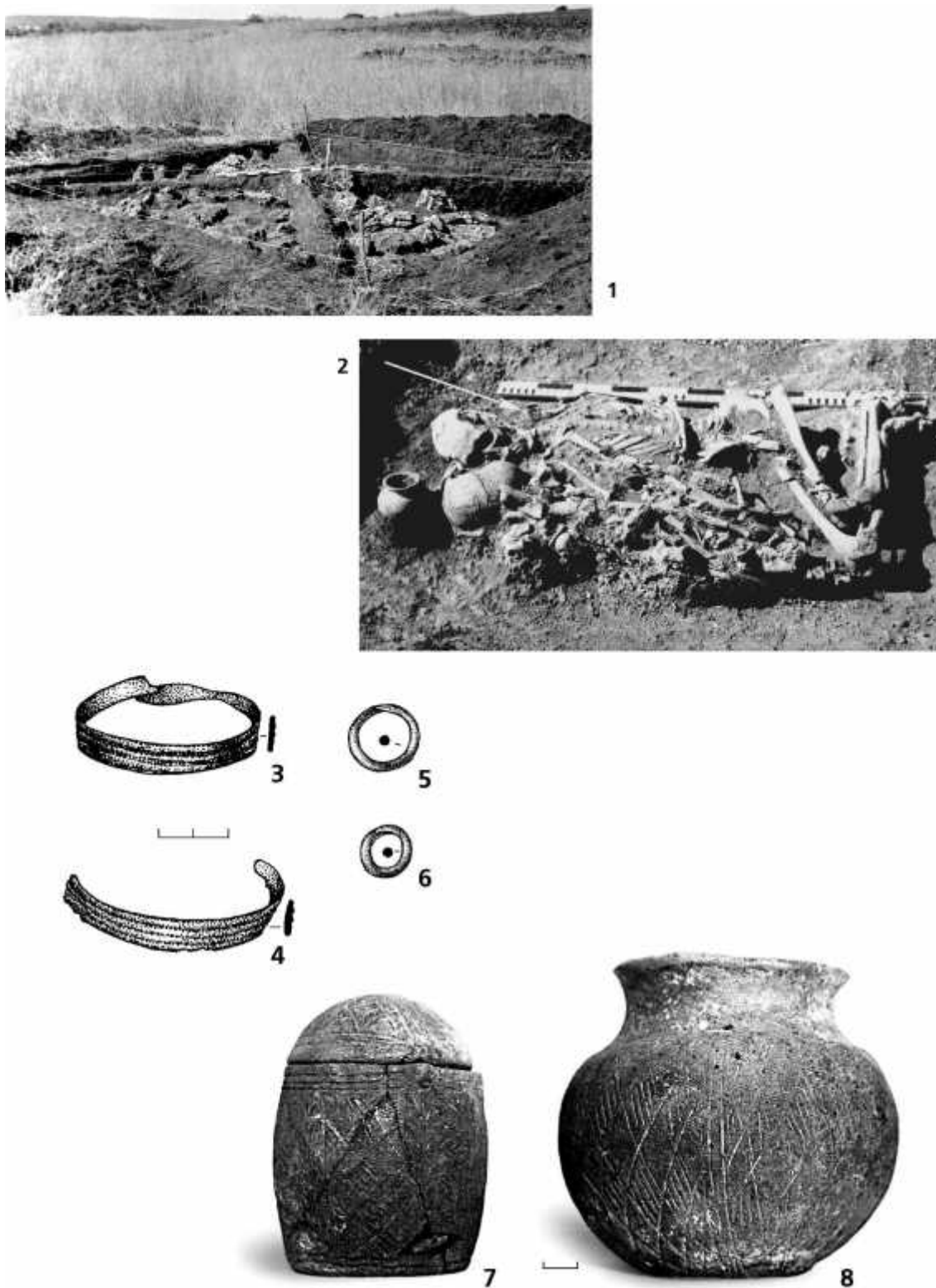

Fig. 2. Necropola culturii Saharna, Saharna II din bazinul Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest-pontic): reînhumarea din tumulul III. 1-2 – tumulul și mormântul; 3-8 – inventarul funerar (3-6 – bronz; 7-8 – lut ars) (după / nach Meljukova 1954).

Abb. 2. Das Gräberfeld Saharna II der Saharna-Kultur im Mitteldnestrgebiet (Nordwestpontikum): Grab, Hügel III. 1-2 – Hügel und Grab; 3-8 – Beigaben (3-6 – Bronze; 7-8 – Ton)

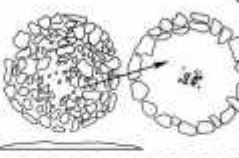
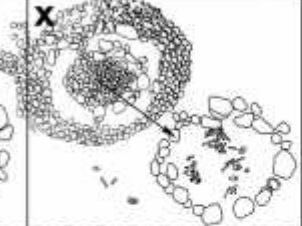
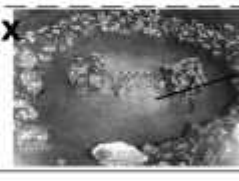
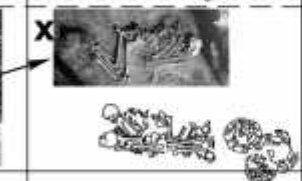

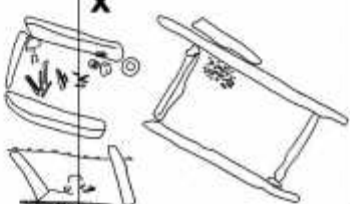
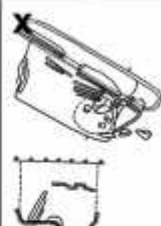
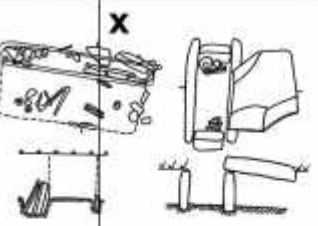
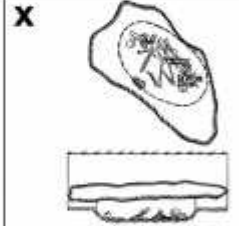
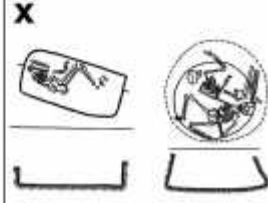
		c o n s t r u c Ț i e			
		tumul	orizontul antic	cista	groapă
mormint tumular - I tip	I.1.A	x	x		
	I.1.B	x	x		
	I.2	x nu este	x ilustrat		
mormint plan - II tip	I.3	x	x	x	
	II.1	-		x	x
	II.2	-			x
	II.3	-			x

Fig. 3. Clasificarea mormintelor culturii Saharna din bazinul Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest-pontic).

Abb. 3. Klassifikation der Bestattungen der Saharna-Kultur im Mitteldnestrgebiet (Nordwestpontikum).

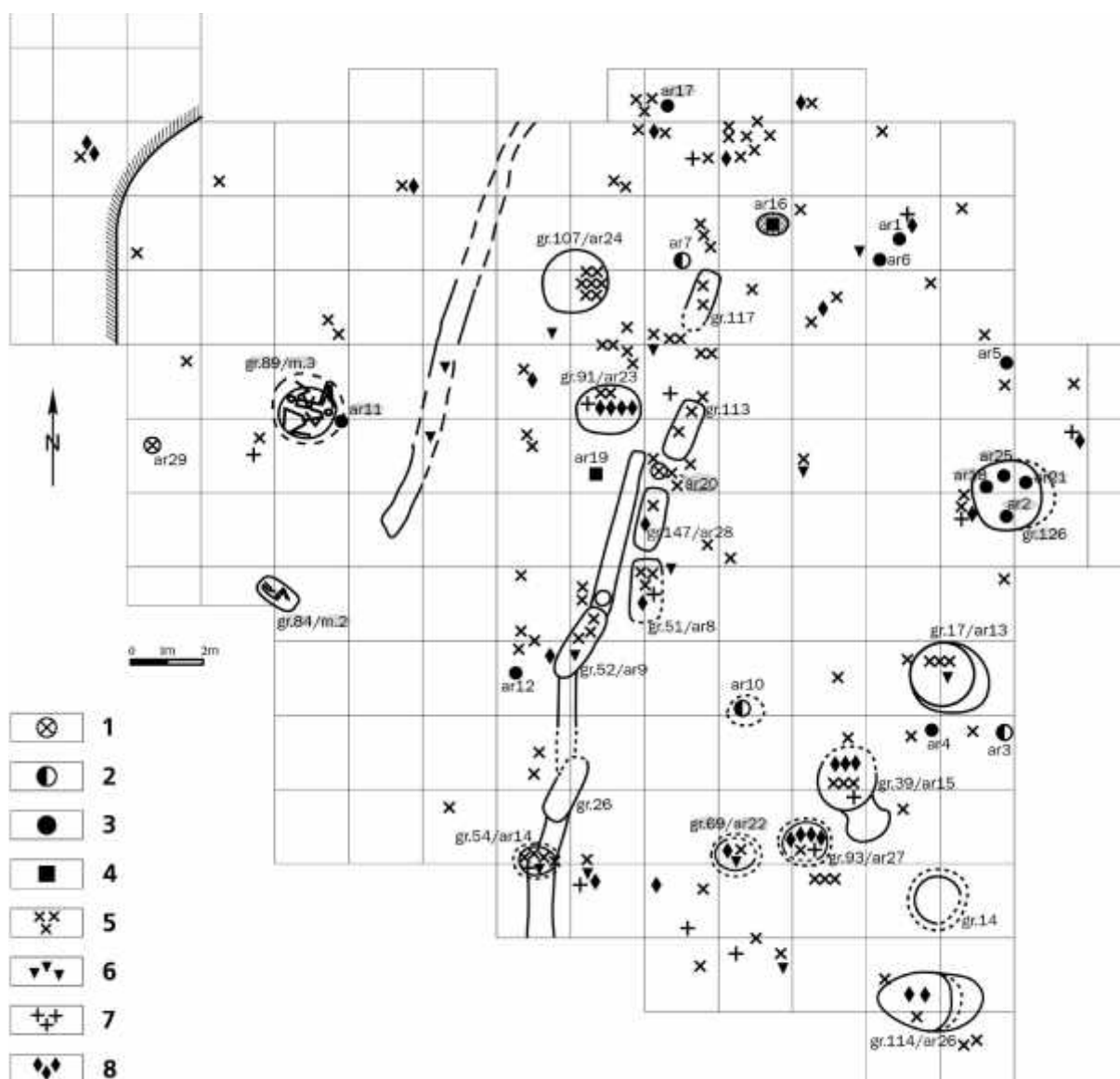

Fig. 4. Cetățuia Glinjeni II–La Șanț din bazinul Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest-pontic). Planul a secțiunii I cu obiectele de cult a culturii Saharna. 1 – *aglom.rit.* de tipul I; 2 – *aglom.rit.* de tipul II; 3 – *aglom.rit.* de tipul III; 4 – *aglom.rit.* de tipul IV; 5 – fragmente de cranii umane, inclusiv prelucrate; 6 – fragmente de maxilare superioare umane, inclusiv prelucrate; 7 – fragmente de maxilare inferioare (mandibule) umane, inclusiv prelucrate; 8 – fragmente de oase umane, inclusiv prelucrate.

Abb. 4. Befestigte Anlage von Hligeni II-La Șanț im Mitteldnestrgebiet (Nordwestpontikum). Befundplan der Kultanlagen der Saharna-Kultur. 1 – rituelle Ansammlungen des Typs I; 2 – rituelle Ansammlungen des Typs II; 3 – rituelle Ansammlungen des Typs III; 4 – rituelle Ansammlungen des Typs IV; 5 – Schädel fragments, u.a. bearbeiteten; 6 – Oberkieferfragmente, u.a. bearbeiteten; 7 – Unterkieferfragmente, u.a. bearbeiteten; 8 – anderen Menschenknochen, u.a. bearbeiteten.

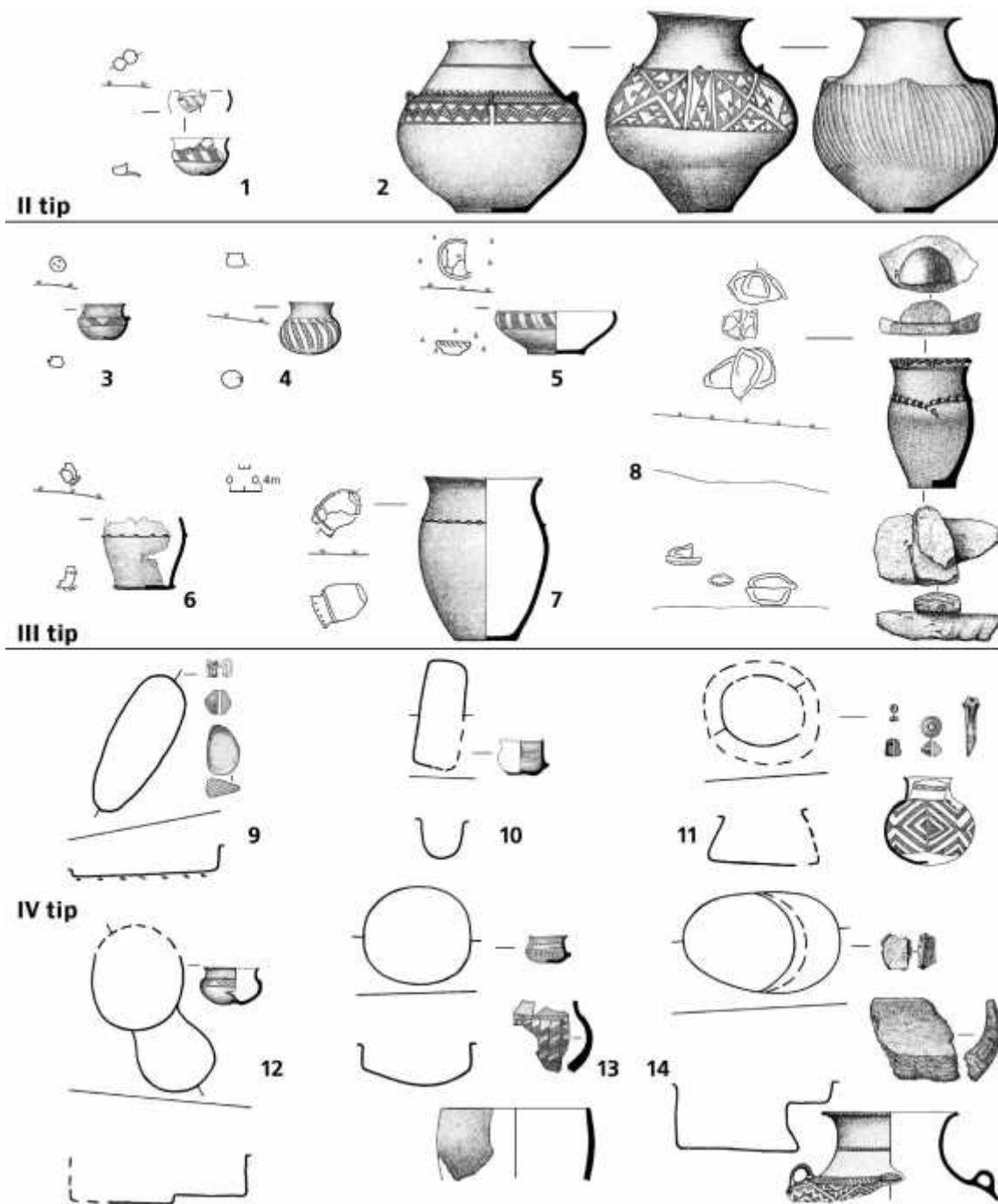

Fig. 5. Cetățuia Glinjeni II–La Șanț din bazinul Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest-pontic): cultura Saharna, aglomerații rituale de oase umane – tipurile II-IV. 1 – aglom.rit. 3; 2 – aglom.rit. 10; 3 – aglom.rit. 4; 4 – aglom.rit. 1; 5 – aglom.rit. 5; 6 – aglom.rit. 6; 7 – aglom.rit. 2; 8 – aglom.rit. 11; 9 – aglom.rit. 9/gr. 52; 10 – aglom.rit. 8/gr. 51; 11 – aglom.rit. 22/gr. 69; 12 – aglom.rit. 15/gr. 39; 13 – aglom.rit. 23/gr. 91; 14 – aglom.rit. 26/gr. 144.

Abb. 5. Befestigte Anlage von Hligeni II-La Șanț im Mitteldnestrgebiet (Nordwestpontikum): die Saharna-Kultur, rituelle Ansammlungen mit der menschlichen Knochen – Typen II-IV. 1 – rituelle Ansammlung 3; 2 – rituelle Ansammlung 10; 3 – rituelle Ansammlung 4; 4 – rituelle Ansammlung 1; 5 – rituelle Ansammlung 5; 6 – rituelle Ansammlung 6; 7 – rituelle Ansammlung 2; 8 – rituelle Ansammlung 11; 9 – rituelle Ansammlung 9/Grube 52; 10 – rituelle Ansammlung 8/Grube 51; 11 – rituelle Ansammlung 22/Grube 69; 12 – rituelle Ansammlung 15/Grube 39; 13 – rituelle Ansammlung 23/Grube 91; 14 – rituelle Ansammlung 26/Grube 144.

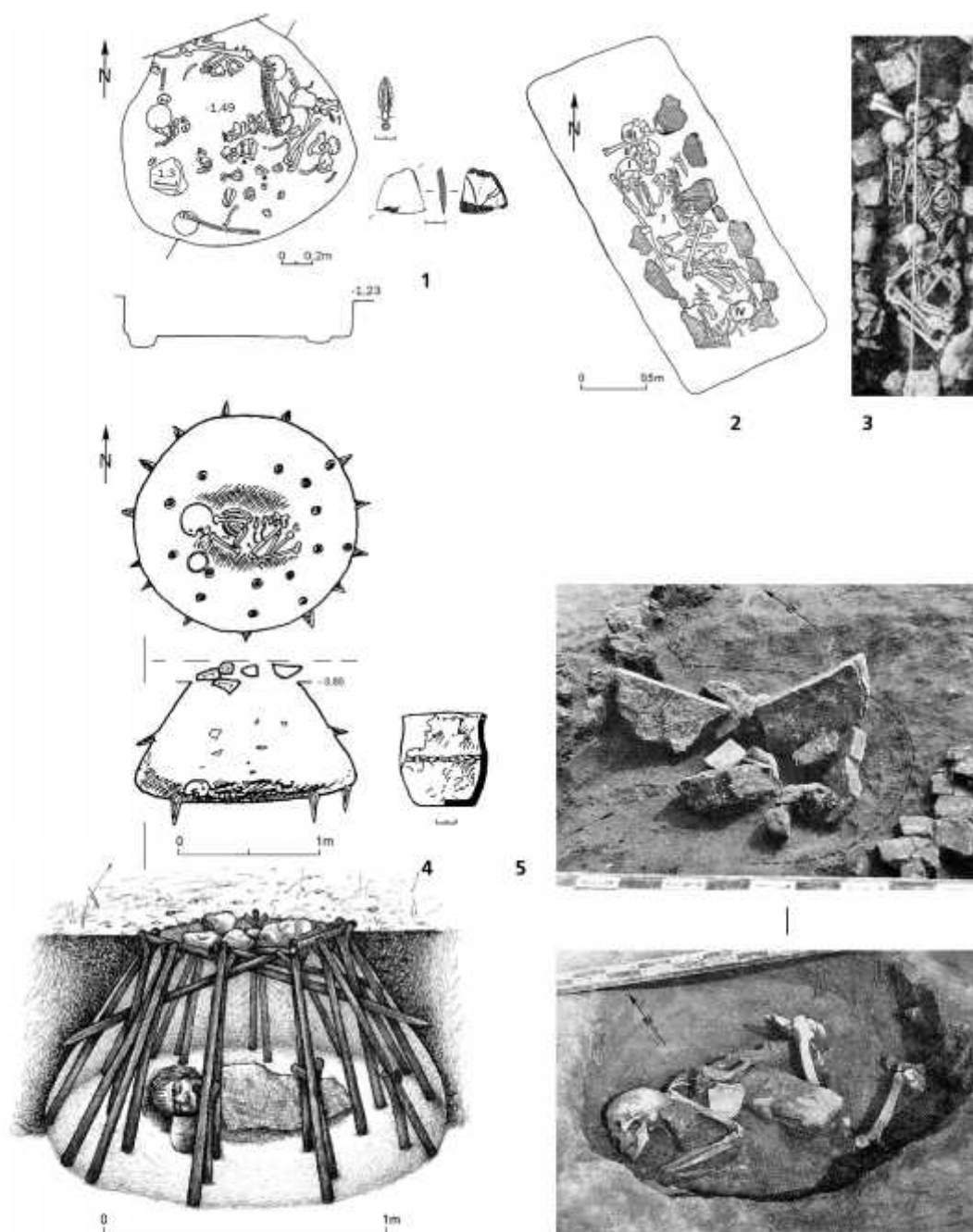

Fig. 6. Morminte în așezările (1, 4-5) și reînhumări (2-3) a culturii Cernyj Les târzie din bazinul Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest-pontic). 1 – așezarea Tatarăuca Nouă XV, obiectul 25; 2 – necropola Luca Vrubleveckaja, mormântul 1 din tumulul I; 3 – necropola Luca Vrubleveckaja, mormântul 4 din tumulul IV; 4 – așezarea Neporotovo II, secțiunea I, gr. 12/morm. 1 (planul și reconstrucția); 5 – așezarea Neporotovo II, secțiunea II, groapa „B” sub peretele locuinței nr. 6 (1 – după Larina, Kašuba 2005; 2-3 – după Šovkopljas, Maksimov 1952; 4-5 – după Krušel’nic’ka 1998; 4 – reconstrucție M. Kašuba și I. Litsuk, desen Ivan Litsuk).

Abb. 6. Körperbestattungen in den Siedlungen (1, 4-5) und Nekropolen (2-3) in der Spätčernoles-Kultur am Mitteldnestrgebiet (Nordwestpontikum). 1 – Siedlung von Tatarăuca Nouă XV, Objekt 25; 2 – Gräberfeld von Luca Vrubleveckaja, Grab 1, Hügel I; 3 – Gräberfeld von Luca Vrubleveckaja, Grab 4, Hügel IV; 4 – Siedlung von Neporotovo II, Sektor I, Grube 12/Grab 1 (Grundriss und Rekonstruktionsversuch); 5 – Siedlung von Neporotovo II, Sektor II, Grube „B” unter des Haus nr. 6 (1 – nach Larina, Kašuba 2005; 2-3 – nach Šovkopljas, Maksimov 1952; 4-5 – nach Krušel’nic’ka 1998; 4 – Rekonstruktion von M. Kašuba und I. Litsuk, Zeichnung von Ivan Litsuk).

O groapă cu oseminte umane descoperită în așezarea culturii Babadag de la Enisala-Palanca

Sorin Ailincăi, Mihai Constantinescu

Abstract: This article analyses a pit containing human bones that was discovered in 2003 at Enisala-Palanca, a settlement belonging to the Babadag culture. The anthropological analysis identified isolated bones, some of them in partial anatomical connection, from four individuals. This complex is undoubtedly providing new information regarding the treatment of the dead in the Babadag culture communities.

Key words: Babadag culture, First Iron Age, complexes with human remains from settlements, anthropological analysis.

Cuvinte cheie: cultura Babadag, Prima epocă a fierului, complexe cu oseminte umane în așezări, analiză antropologică.

Situl de la Enisala-Palanca este situat pe o terasă aflată în imediata apropiere a lacurilor Babadag și Razim, pe ambele părți ale drumului ce duce la Sarichioi, la cca. 1,5 km N de localitatea Enisala. Primele sondaje arheologice au fost efectuate aici de către S. Morintz în 1969, ocazie cu care au fost identificate vestigii atribuite culturilor Gumelnița, Foltești I, Coslogeni, Babadag, dar și de epocă romană și medievală¹. Săpăturile din anul 1979, efectuate de Gh. Mănușu-Adameșteanu și E. Lăzurcă, au evidențiat existența unei așezări din faza a III-a a culturii Babadag și a unei necropole medievale databile în secolele XIV-XV². În 1986 punctul a fost investigat și de S. Baraschi, rezultatele cercetărilor din această campanie fiind în studiu³.

Observând în anul 2002 starea deplorabilă a sitului, colectivul șantierului Babadag a solicitat, începând cu 2003, autorizații pentru cercetări de salvare în jurul unei suprafețe distruse de o lutărie improvizată. În perioada 2003-2006 s-a reușit cercetarea integrală a zonei amenințate cu distrugerea, rezultatele acestor campanii fiind publicate anual în *Cronica Cercetărilor Arheologice*⁴. În anul 2005 a fost făcută și o ridicare topografică a sitului și a fost întocmit un plan de cercetare sistematică.

Locuirea de tip Babadag are un singur nivel de depuneri cu grosimi diferite, de la 0,30 la 0,50 m. În perioada 2003-2006 au fost cercetate 34 de gropi menajere și o locuință de tip bordei, observându-se o concentrație mai mare a complexelor în zona falezei (Fig. 1).

Similitudinile materialului ceramic din acest sit cu cel din nivelurile superioare de la Babadag au fost un argument pentru datarea așezării în faza a III-a de evoluție a culturii Babadag (sec. VIII – prima jumătate a sec. VII a.Chr.). Datarea este confirmată și de descoperirea în campania 1979 a unei fibule din bronz cu două resorturi și o buclă pe arc, ce are analogii la Psychro⁵, în Creta, într-un context datat în perioadă geometrică (tipul II g după Sapouna Sekellarakis, care le consideră de origine italică). Descoperirea recentă a unei astfel de fibule în așezarea de tip Basarabi de la Mironești-Malu Roșu⁶ susține încă o dată datarea propusă pentru faza a III-a a culturii Babadag cât și pentru contemporaneitatea acesteia cu fenomenul Basarabi.

În nota de față ne vom opri însă asupra unui problematici aprofundată doar recent în literatură, anume aceea a complexelor cu oseminte umane descoperite în așezări. În ultima vreme au apărut o serie de studii care ne creează o imagine de ansamblu destul de bună asupra acestui comportament inedit față de defuncții⁷. Se pare că aceste descoperiri macabre sunt comune majorității locuirilor acestei culturi, fiind documentate în aproape toate siturile cercetate sistematic. Este și cazul așezării de la Enisala-Palanca, unde, în campania 2003, a fost cercetată groapa nr. 8 din S II care avea o formă ovală în plan (1,90 × 1,25 m), cu pereții săpați aproximativ

¹ Morintz, Angheliescu 1970, 403.

² Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980, 146-156.

³ Mulțumim și pe această cale doamnei dr. O. Damian care ne-a pus la dispoziție materialele arheologice și informațiile necesare.

⁴ Jugănar, Ailincăi, Stănică 2004, 118-119; Jugănar *et alii* 2005, 144; Jugănar *et alii* 2006, 153-154; Jugănar *et alii* 2007, 145-146.

⁵ Stoyanov 1997, 77; Sapouna Sekellarakis 1978, 51, fig. 7/216.

⁶ Popa, Schuster 2007, 161, fig. 14/3.

⁷ Irimia 2003; Ailincăi, Topoleanu 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficar 2003; Ailincăi *et alii* 2005-2006.

drept până la adâncimea de 0,70 m (Fig. 2/1). În umplutura acestei gropi au fost descoperite fragmente ceramice din prima epocă a fierului, ce provin de la vase grosiere de bucătărie și străchini (Fig. 3), oase de animale și umane. La adâncimea de 0,60 m au fost descoperite mai multe oseminte umane care provin de la doi indivizi (Fig. 2/2-3), după cum urmează:

- În sfertul de SV al complexului se aflau grupate mai multe oseminte aflate în conexiune anatomică parțială. Oasele se aflau într-o stare bună de conservare, fără depuneri de crustă, având însă lipsuri din vechime (câteva fragmente au fost distruse cu ocazia cercetării). Calota craniană a fost restaurată parțial, datorită lipsurilor din vechime, mai ales în partea sa dreaptă. Astfel, din frontal lipsește partea anterioară dreaptă cu apofiza zigomatică și *pars temporalis*, iar din parietalul drept unghiurile inferioare, anterior și posterior și marginea zigomatică. Occipitalul este lipsit de partea sa bazală, iar din temporale avem doar o porțiune de squamă (stg.), articulată în sutura squamoasă, iar orbitele sunt prezente doar parțial (Fig. 4/1-2; Fig. 5/1-2).

Mandibula are lipsă ramul stâng, dentiția păstrându-se parțial, molarii 2-3 stânga, fiind recoltați pentru analiză ADN.

-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
M ₃	M ₂	M ₁	Pm ₂	Pm ₁	/	/	/	/	/	/	/	/	/	M ₁	-	-

Scheletul post-cranian este slab reprezentat, cu numeroase lipsuri moderne, dar și din vechime. Astfel, omoplatul drept are distrusă fosa infraspinoasă și marginea vertebrală, fațeta glenoidă fiind parțial sudată, iar epifiza acromiului și unghiul inferior nu erau sudate. Cubitusul drept este întreg, olecranonul sudat, cu urme la partea anterioară, epifiza distală nefiind sudată. Din coloana vertebrală s-au păstrat 11 vertebre (9 toracale și 2 lombare), la T1 și T8 epifizele apofizelor transversale și epifizele spinei vertebrale nu sunt sudate. Este de remarcat faptul că la T10-T11, apofizele transversale sunt reduse la niște mici excrescențe, la fel și apofiza toracală dreaptă a primei lombare (stânga fiind toată prezentă), aceste anomalii fiind probabil congenitale, neafectând însă dezvoltarea și viața individului respectiv (Fig. 6/1-2). De asemenea, remarcăm faptul că fațetele articulare sunt vizibile pe toate corpurile vertebrale, iar nici una din vertebre nu are discul epifizar al corpului vertebral.

Coastele, destul de numeroase, sunt fragmentare, putând fi identificată doar prima coastă, iar din stern sunt prezente doar câteva fragmente printre care și o stenebră nesudată.

Din oasele membrelor au fost recuperate capitulul și lunatul stâng, 3 metacarpiene (cu epifizele distale nesudate), 3 falange I, 5 falange II și 2 falange 3, la care epifizele sunt sudate fără urme.

Relieful occipital este șters, protuberanța occipitală nulă, marginea orbitală rotunjită, fruntea înclinată cu bose frontale slab reliefate⁸. Sexul este masculin, iar vârsta estimată după gradul de sinostoza al suturilor, erupția și uzura dentară este de 18-22 de ani⁹.

- Cel de al doilea individ este reprezentat de diafiza unui peroneu de pe partea dreaptă descoperit izolat, la N de oasele primului schelet. Metafizele și epifizele acestuia au fost rupte din vechime, rupturile fiind realizate după decesul individului. În porțiunea distală acestea sunt mai elocvente, suprafața osului fiind știrbită posibil în urma unor loviri (Fig. 6/3). Sexul este indeterminabil, iar vârsta nu poate fi decât larg încadrată în intervalul *adultus*.

Printre oasele de animale descoperite în umplutura gropii a fost identificate și trei oase care provin de la doi copii. Primului copil îi aparține un femur stâng, cu metafiza distală distrusă, iar cea proximală erodată. Vârsta poate fi încadrată, după dimensiunile femurului, în categoria *infans I* (aprox. 5-6 ani)¹⁰ (Fig. 5/3). Cel de al doilea este reprezentat de un femur stâng, cu treimea distală ruptă în cursul excavarilor și treimea distală a unei tibii drepte, de asemenea ruptă modern. Oasele par a aparține aceluiași individ, a cărui vârstă poate fi aproximată la începutul intervalului *infans I* (0,5-1,5 ani)¹¹ (Fig. 5/4).

⁸ Acsádi, Nemeskéri 1970, 76, tab. 10; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal, 1979, 11, tab. I.

⁹ Brothwell 1981, 72, fig. 3.9.

¹⁰ Baker, Dupras, Tocheri 2005, 157-172; Ubelaker 1980, 48-49, tab. 5.

¹¹ Baker, Dupras, Tocheri 2005, 157-172; Ubelaker 1980, 48-49, tab. 5.

Schelet 1

Nr. Martin / Dimensiuni și indici Schelet cranian ¹²	Valoare	Nr. Martin / Dimensiuni și indici	Valoare
1. g – op	196	31(1). l – i	69
3. g – l	192	31(2). i – o	47
8. eu – eu	133	32(5). Unghi curb. fr.	105,5
25. n – o	400	33d. Unghi curb. occip.	138,31
26. n – b	129	33e. Unghi curb. par.	139,74
27. b – l	148	66. go – go	100
28. l – o	123	68. lung. pariet.	77
28(1). l – i	75	69(1). înalț. f.m.	30,5
28(2). i – o	48	69(3). gros. f.m.	12
29. n – b	113,5	70. înalț. ram	59
29b. săgeată n – b	23	71. Lărg. ram	31,5
29c. n – săgeată	48	79. Unghi mand.	117
29d. g – b	108	I ? . (8:1)	67,85
30. b – l	125	I . (29:26)	87,98
30a. săgeată b – l	32	I . (30:27)	84,45
30b. b – săgeată	63	I . (31:28)	85,77
31. l – o	105,5		
31a. săgeată l o	27,5		
31b. dist. săgeată – l	47		

Schelet 1

Nr. Martin / Dimensiuni și indici schelet post-cranian	Valori		Nr. Martin / Dimensiuni și indici schelet post-cranian	Valori	
	dr.	stg.		dr.	stg.
Cubitus			Femur		
3. Perim. min.	37	-	9. Diam. transv. subtroh.	-	33
11. Diam. dors – vol.	13	-	10. Diam. sagit. subtroh.	-	23
12. Diam. transv.	14	-	10:9. I. secț. sup. (platimeric)		69.69
11:12. I. secț.	92.85	-			

Schelet 2

Nr. Martin / Dimensiuni și indici schelet post-cranian	Valori	
Fibula		
2. Diam. max. mijloc	17	-
3. Diam. minim la mijloc	12	-
4. Perim. la mijloc	48	-
4a. Perim minim	37	-

Schelet 3

Nr. Martin / Dimensiuni și indici schelet post-cranian	Valori		Nr. Martin / Dimensiuni și indici schelet post-cranian	Valori	
	dr.	stg.		dr.	stg.
Femur			Femur		
6. Diam. sagit. mijl.	-	10	6. Diam. sagit. mijl.	-	11.5
7. Diam. transv. mijl.	-	10	7. Diam. transv. mijl.	-	13
6:7. I. secț. mijl. (pilastric)	-	100	6:7. I. secț. mijl. (pilastric)	-	88.46

Schelet 4

¹² Măsurătorile au fost realizate după tehnicile lui Martin 1914, 504-584; Bräuer 1988, 160-232.

În momentul de față avem date despre 48 de contexte în care au fost observate oseminte umane în 17 situri ale culturii Babadag, acestea conținând resturi de la cel puțin 72 de indivizi. De cele mai multe ori acestea au fost depuse în gropi de dimensiuni diferite, cel mai adesea circulare, cu profil tronconic, asemănătoare celor considerate de regulă de arheologi ca fiind gropi menajere, dar există situații în care oase umane (în special cranii) au fost identificate pe podeaua unor locuințe, cum este cazul descoperirilor de la Garvăn–*Mlăjițul Florilor*¹³. Situații inedite sunt întâlnite în cazul „viroagei” de la Satu Nou–*Valea lui Voicu*¹⁴, dar și la cele două gropi cu cranii umane din fortificațiile de la Babadag¹⁵ și Jijila–*Cetățuie*¹⁶.

Complexul cercetat în așezarea de la Enisala–*Palanca* se înscrie în această serie de descoperiri „macabre”, aducând fără îndoială informații importante legate de tratamentul aplicat defuncțiilor în cadrul comunităților culturii Babadag. În primul rând trebuie să menționăm că groapa care face obiectul acestui studiu nu poate fi evidențiată față de celelalte gropi menajere cercetate în acest sit prin poziționare, dimensiuni sau tehnici speciale de amenajare.

Osemintele umane se aflau în umplutura gropii și nu pe fundul ei, situație întâlnită și la alte astfel de complexe cercetate în așezările de la Babadag¹⁷, Orlovka–*Cartal*¹⁸ sau Satu Nou–*Valea lui Voicu*¹⁹. Acestea reprezintă o parte a zonei superioare a unui schelet aflat în conexiune anatomică parțială (scheletul 1) și încă patru oase descoperite izolat ce provin de la încă trei indivizi. În timpul cercetării nu am putut observa o intervenție ulterioară în groapă care să fi deranjat eventual scheletele întregi. De altfel, prezența în astfel de gropi a unor oase lipsite de conexiune anatomică sau a unor părți de schelet în poziție anatomică parțială este un fapt deja observat și a fost pus pe seama unei manipulări anterioare a unor cadavre (sau părți din acestea) în stare avansată de descompunere, multe situații evidențind o poziție secundară a oaselor.

În cazul complexului de la Enisala, așa cum am menționat, singurul grup relativ compact de oase a fost atribuit scheletului 1. Acestea se aflau dispuse (cel puțin torsul) în decubit dorsal, iar craniul era așezat culcat pe partea stângă, fiind în conexiune anatomică parțială, ceea ce implică persistența unor țesuturi moi în momentul depunerii în groapă. Totuși, lipsa mai multor oase și a unor părți din craniu indică o stare avansată de putrefacție a cadavrului în momentul manipularii.

În general, analizele antropologice (încă reduse ca număr și limitate de starea de conservare a materialului osteologic) nu au putut identifica semne de dezarticulare efectuate cu obiecte tăioase, sau urme ale unor rosături de animale, astfel încât starea lor ar putea fi explicată doar prin expunerea îndelungată (în locuri speciale) ce a dus la degradarea părților moi, uscarea și rigidizarea ligamentelor, fragmentarea intervenind abia la manevrele ulterioare. Lipsa unor urme care să ateste intervenția animalelor prădătoare reflectă faptul că locul expunerii era protejat de acestea prin adăpostirea cadavrelor sau depunerea lor pe platforme greu accesibile și de ce nu în cadrul spațiului locuit (case special amenajate). Depunerea doar a unor părți din cadavru poate fi intenționată, celelalte resturi ale corpului urmând a avea parte de un alt tratament (ardere, înhumare în alte locuri, păstrare în locuințe sau pur și simplu abandonarea lor). În acest fel pot fi explicate și descoperirile de oseminte izolate în special cranii și membre.

Câteva semne de întrebare ridică peroneul (Schelet 2) descoperit izolat în groapă pe care se pot observa la partea inferioară a diafizei două mici creștături, realizate în vechime (Fig. 6/3). Lipsa unor semne de vindecare a acestora ne indică faptul că ambele au fost realizate cu puțin timp înainte de decesul individului (posibil să fi fost chiar una din cauzele decesului) sau după, intenționat cu ajutorul unui obiect contondent sau neintenționat în cursul manipularii cadavrului. De asemenea, remarcăm ruperea din vechime a ambelor epifize ale peroneului, fapt care ne face să credem că aceste distrugerii din vechime s-au realizat mai degrabă după decesul individului. Cauza, motivația și contextul în care au fost realizate aceste distrugerii ale osului prezentat nu pot fi elucidate, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, iar prezența unui singur os cu eventuale (sic!) urme ale unor intervenții post-mortem asupra sa, nu poate oferi indicii clare asupra modului în care a fost manipulat scheletul căruia îi aparține.

Prezența oaselor izolate, fără conexiune anatomică, de la ceilalți trei indivizi este similară situației întâlnite în complexul de la Jurilovca–*Capul Dolojman*, unde în umplutura gropii a fost identificat un fragment de humerus uman²⁰. Este posibil ca acestea să fi fost preluate împreună cu resturile scheletului 1 din locul anterior de depunere, prezența lor putând fi accidentală.

¹³ Jugănarul 2005, 34.

¹⁴ Irimia, Conovici 1993.

¹⁵ Jugănarul, Ailincăi 2003, 49, fig. 1/3.

¹⁶ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 51-53, fig. 17.

¹⁷ Ailincăi *et alii* 2005-2006, 80-84.

¹⁸ Vančugov *et alii* 1999, 137, fig. 9/1, 17/1.

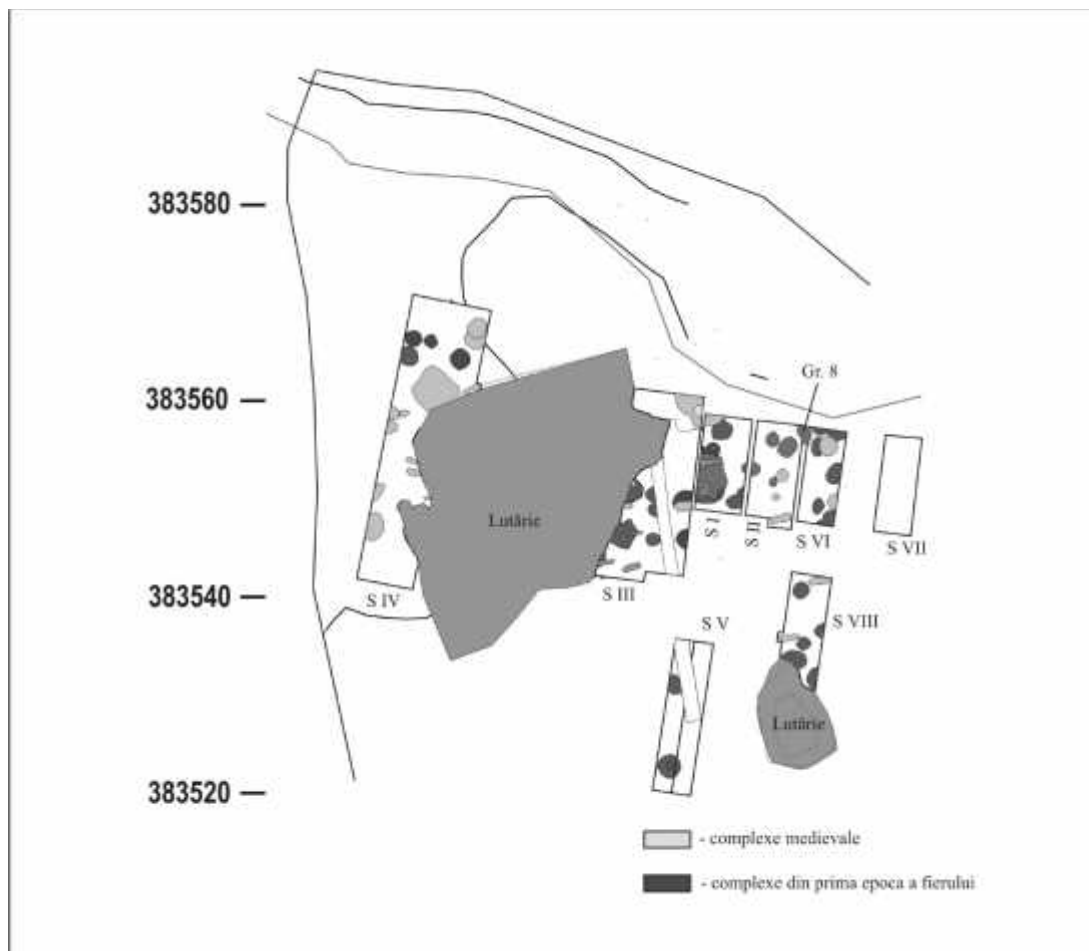
¹⁹ Irimia, Conovici 1993, 53, 89.

²⁰ Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003, 309-310.

Fără a soluționa problema acestor situații „macabre”, complexul de la Enisala–Palanca confirmă existența unui ansamblu coerent și complex de practici ale cărui secvențe se regăsesc parțial în numeroasele descoperiri de acest gen cunoscute până în prezent, îmbogățind în același timp datele legate de demografia și patologia populației din prima epocă a fierului de la Gurile Dunării, ridicând problema unei cercetări mai amănunțite (atât arheologic cât și antropologic) a acestui tip de comportament.

Bibliografie

- Acsádi, G., Nemeskéri, J. 1970, *History of human life span and mortality*, Budapest.
- Ailincăi, S. C., Mirițoiu, N., Soficar, A. 2003, *O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, ArhMold 26, 307-324.
- Ailincăi, S., Topoleanu, F. 2003, *Noi complexe cu oseminte umane în așezarea de tip Babadag de la Niculițel „Cornet”*, Peuce, S.N. 1 (14), 45-50.
- Ailincăi, S. C., Jugănar, G., Țârlea, A., Vernescu, M. 2005-2006, *Early Iron Age Complexes with human remains from the Babadag settlement*, Peuce, S.N. 3-4, 77-108.
- Baker Brenda, J., Dupras, T.L., Tocheri, M. W. 2005, *The osteology of infants and children*, Texas.
- Bräuer, G. 1988, *Osteometrie*, în Knußmann, R. (Hrsg.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, I, Stuttgart-New York, 160-232.
- Brothwell, D.R. 1981, *Digging up bones. The excavation, treatment and study of human skeletal remains*, third edition, Oxford.
- Ferembach, D., Schwidetzky I., Stloukal M. 1979, *Recommendation pour déterminer l'âge et la sexe sur le squelette*, Bull. et Mém. de la Soc. D'Anthrop. de Paris, ser. 13, 6, 7-45.
- Irimia, M. 2003, *Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag – Kultur – Gemeinschaften betreffend*, Thracia 15, 251-268.
- Irimia, M., Conovici, N. 1993, *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța*, Pontica 26, 51-114.
- Jugănar, G., 2005, *Cultura Babadag*, I, BiblIP-A 7.
- Jugănar, G., Ailincăi, S. 2003, *Noi date referitoare la sistemul de fortificare al așezării hallstattiene de la Babadag (jud. Tulcea)*, Peuce, S.N. 1 (14), 51-62.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Stănică, A. 2004, *Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea, punct Palanca*, CCA. Campania 2003, 118-119.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Stănică, A., Pencu-Marc, V. 2005, *Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea, Punct: Palanca*, CCA. Campania 2004, 144.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Țârlea A., Vernescu, M., Pencu-Marc, V. 2006, *Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea, Punct: Palanca*, CCA. Campania 2005, 153-154.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Țârlea, A., Vernescu, M. 2007, *Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea, Punct: Palanca*, CCA. Campania 2006, 145-146.
- Lăzurcă, E., Mănușu-Adameșteanu, Gh. 1980, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea*, Materiale, 146-156.
- Martin, R. 1914, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer darstellung*, Jena.
- Morintz, S., Angheliescu, N. 1970, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, SCIV 21, 3, 373-415.
- Popa, T., Schuster, Chr. 2007, *Descoperiri din Hallstattul Mijlociu (cultura Basarabi) la Mironești*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu” 10, Giurgiu, 159-180.
- Sapouna Sekellarakis, E. 1978, *Die Fibeln der Griechischen Inseln*, PBF 14, München.
- Sîrbu, V., Ailincăi, S., Simion, G. 2008, *Jijila-Cetățuia – o așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila.
- Stoyanov, T. 1997, *Early Iron Age Necropolis. Sboryanovo I*, Sofia.
- Ubelaker, D.H. 1980, *Human Skeletal Remains*, Washington.
- Vančugov, V.P., Niculiță, I.T., Sîrbu, V., Bârcă, V. 1999, *Cercetările arheologice de salvare de la Orlovca – Cartal (Ucraina – campania 1998, în Cercetări în aria nord-tracă, III, 134-221.*

1

2

Fig. 1. Așezarea de la Enisala-Palanca: 1 – Planul cercetărilor din perioada 2003-2006;
2 – Vedere dinspre cetatea medievală.

Fig. 1. The Settlement from Enisala-Palanca: 1 – The plan of excavations from 2003-2006;
2 – View from the medieval fortress.

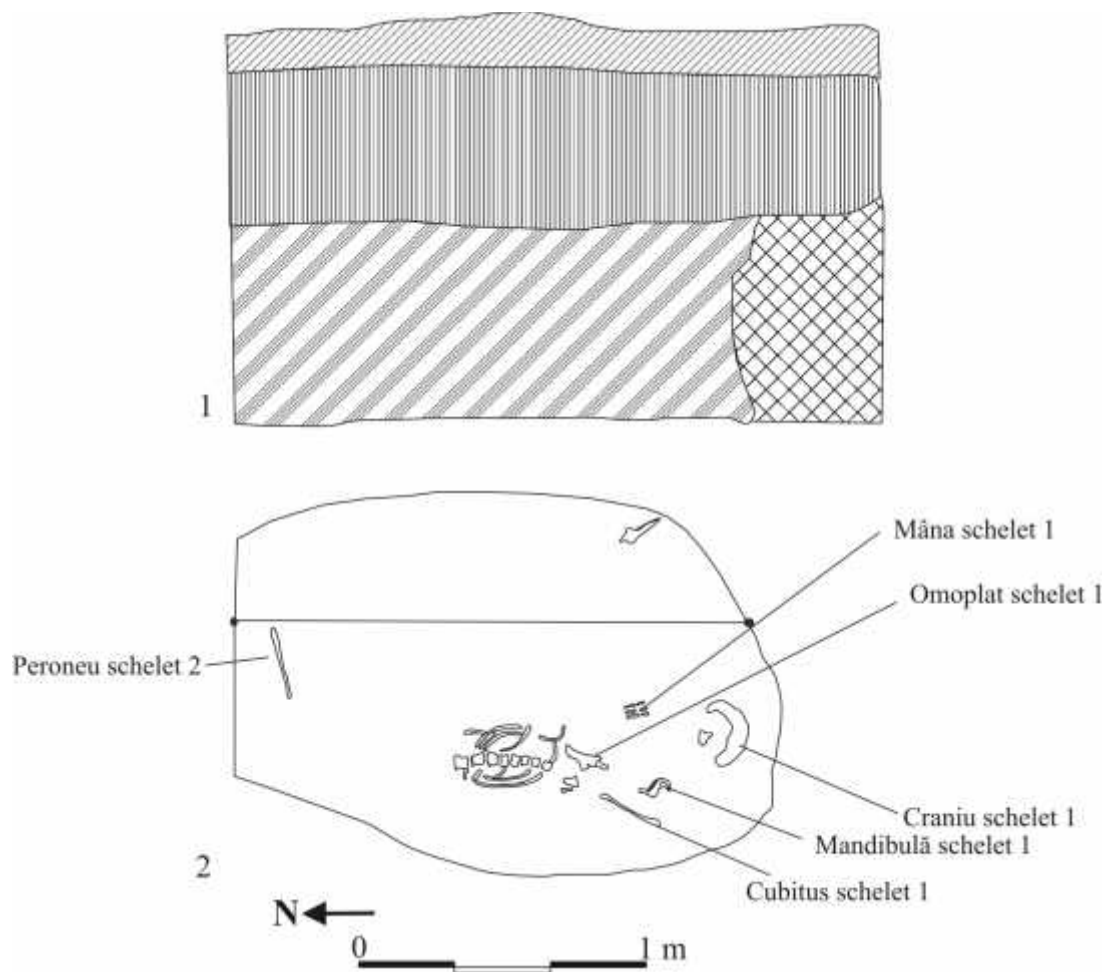

Fig. 2. Complexul cu oseminte umane descoperit în așezarea de la Enisala-Palanca.

Fig. 2. The complex with human bones discovered at Enisala-Palanca.

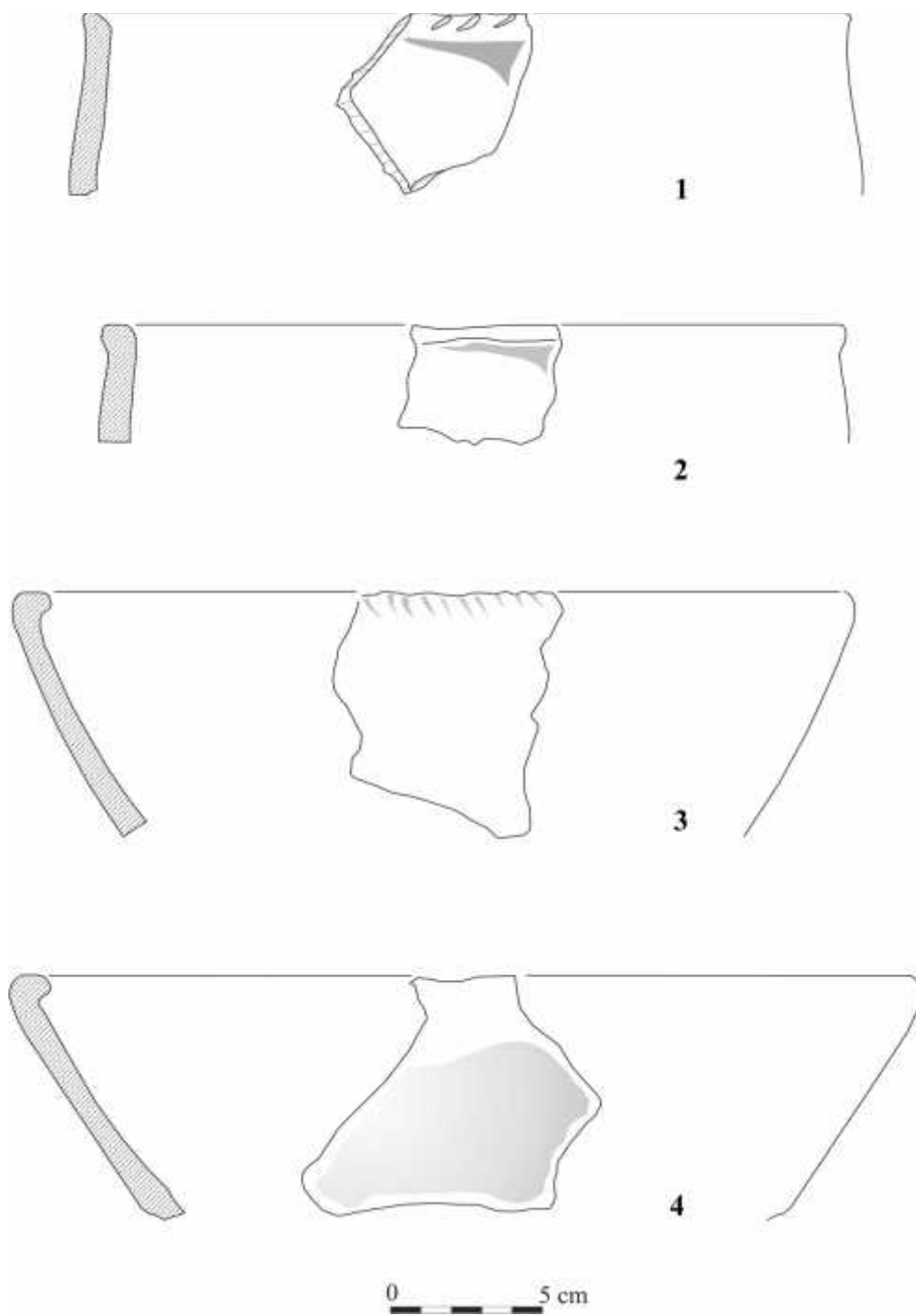

Fig. 3. Ceramică din prima epocă a fierului descoperită la Enisala–Palanca: S II, gr. 8.
Fig. 3. Iron Age pottery discovered at Enisala–Palanca: Section II, Pit no 8.

1

2

Fig. 4. Enisala-Palanca. Schelet 1: 1 – Craniu, norma laterală; 2 – Craniu, norma superioară.
Fig. 4. Enisala-Palanca. Skeleton 1: 1 – Cranium, lateral view; 2 – Cranium, superior view.

Fig. 5. Enisala–Palanca: 1 – Schelet 1, craniu, norma anterioară; 2 – Schelet 1, craniu, norma posterioară; 3 – Schelet 3, femur drept; 4 – Schelet 4, tibie dreaptă și femur stâng.
 Fig. 5. Enisala–Palanca: 1 – Skeleton 1, cranium, anterior view; 2 – Skeleton 1, cranium, posterior view; 3 – Skeleton 3, right femur; 4 – Skeleton 4, right tibia and left femur.

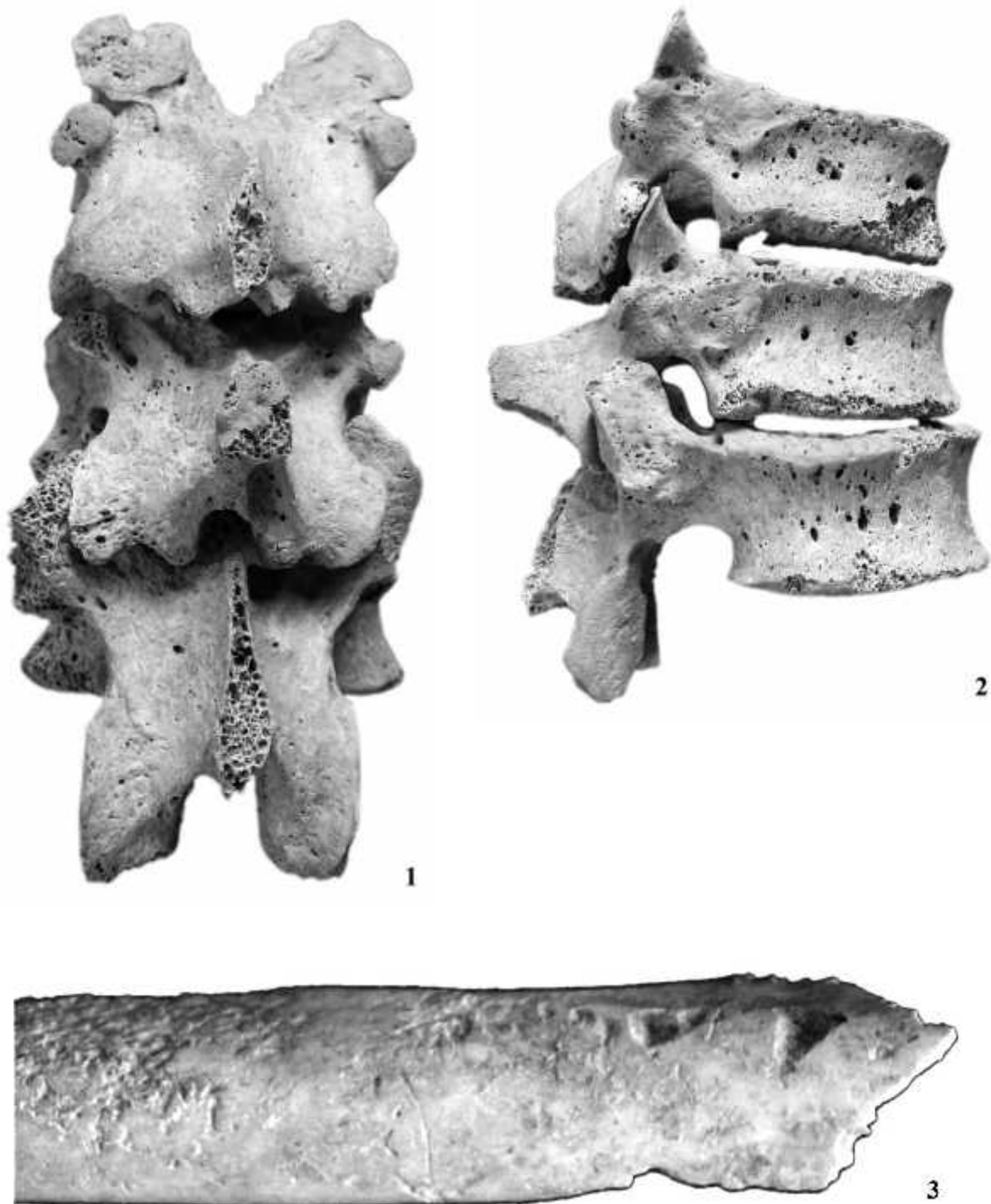

Fig. 6. Enisala–Palanca: 1-2 – Schelet 1, vertebrele T10-T12 cu apofizele transversale nedezvoltate;
3 – Schelet 3, peroneu având în partea distală posibile urme de lovituri.

Fig. 6. Enisala–Palanca: 1-2 – Skeleton 1, T10-T12 vertebrae with undeveloped transverse processes;
3 – Skeleton 3, fibula, with possible traces of a blow, towards the distal end of the diaphysis.

Cultura Babadag – repere cronologice

Gabriel Jugănar

Abstract: *The author is presenting the chronological landmarks of the Babadag culture, analysing a series of elements of absolute chronology, as well as describing all three evolution phases and their connection to the neighbouring cultural environments.*

Thus, making use of more recent finds, the author confirms the chronological frame proposed by dr. Sebastian Morintz: phase I – 11th century B.C.; phase II – 10th-9th centuries B.C.; phase III – 8th – first half of 7th centuries B.C.

Key words: *Babadag culture, First Iron Age, chronology.*

Cuvinte cheie: *cultura Babadag, prima epocă a fierului, cronologie.*

Intervenția noastră își propune să readucă în discuție problematica cronologiei culturii Babadag și să proiecteze pentru fiecare etapă de evoluție a acesteia cele mai importante repere.

În 1964, S. Morintz concepea cea dintâi schemă cronologică a primei epoci a fierului pentru Gurile Dunării – aceasta având la baza, în principal, analiza materialului arheologic și situația stratigrafică din așezarea eponimă.

Astfel, S. Morintz împărțea cultura Babadag în trei faze : faza I – Ha A₂ (sec. XI a.Chr.), faza II – Ha B₁-B₂ (sec. X-IX a.Chr.) și faza III – Ha B₃-C (sec. VIII-VII a.Chr.), și descria evoluția pe plan ceramic a culturii Babadag după cum urmează: în faza I, caracteristică era ceramica decorată prin incizie; în faza a II-a decorația ceramicii se realiza prin imprimare cu ajutorul unor ștampile din lut; iar în faza a III-a se remarcă lipsa acestor decoruri, predominând ceramică simplă, lustruită, frecvent canelată¹.

Descoperirile ulterioare din aria culturii Babadag au confirmat aceste teorii, dar au nuanțat aspectele legate de tipologia ceramicii și mai ales de trendul decorării acesteia, astfel încât, astăzi putem aprecia că numai corelarea informațiilor stratigrafice cu materialul ceramic poate asigura cu certitudine o datare în schema cronologică consacrată, însușită de altfel de majoritatea cercetătorilor.

Totuși, în lipsa unor repere solide, ce țin de cronologia absolută, majoritatea siturilor atribuite culturii Babadag, au fost datate, mai ales, pe baza materialului ceramic. Cercetate sistematic, sau accidental ori numai investigate periegetic, cu materialul publicat selectiv și arareori exhaustiv, așezările culturii Babadag, reprezintă un cumul important de informație științifică, informație marcată de metodologia de valorificare a materialului arheologic, diferită de la caz la caz.

Desigur că era ideală publicarea rezultatelor acestor cercetări după o metodologie simplă, clară și eficientă: exhaustiv, pe nivele de locuire și complexe, dar acest mod de abordare este încă un deziderat pentru mulți dintre noi. În acest context, în mod cert, sunt posibile erori, dar, plecând de la buna credință a fiecărui arheolog care a contribuit la constituirea unui impozant volum de informații despre cultura Babadag, avem datoria să tratăm toate aceste date cu atenție, și în același timp cu prudență.

Faza I a culturii Babadag

Încă din 1964, S. Morintz, considera ca originea culturii Babadag trebuie legată de Europa Centrală, de unde a avut loc o masivă deplasare de populații către E².

La dezvoltarea noii culturi hallstatiene de tip Babadag a fost relevat aportul unor elemente locale ne-hallstatiene preluate din fondul local sau învecinate acestuia, elemente transmise noii culturi – în opinia lui S. Morintz, în mod indirect prin aspectul Pre-Babadag (Sihleanu) – atunci când se face referire la aportul culturii Monteoru, sau de grupul Tămăoani – atunci când sunt menționate în special influențe Belozerka.

Apariția noilor populații ce au dat naștere culturii de tip Babadag în SE României a fost stabilită de S. Morintz în secolul XI a.Chr. (Ha A₂) - în raport cu descoperirile din stratul VII b₂ de la Troia – unde au fost descoperite vase cu ornamente specifice fazei Babadag I, ce constau din cercuri concentrice unite prin tangente incizate³.

¹ Morintz 1964, 101-118.

² Morintz 1964, 114.

Semnificația cronologică a nivelului Troia VIIb₂ pentru culturile dunărene, a fost abordată de B. Hänsel⁴, care propunea o datare mai largă a acestuia în intervalul secolelor XII-IX a.Chr., nivel ce cuprindea orizontul culturilor de la sfârșitul epocii bronzului – Cerkovna-Coslogeni, continuă cu orizontul cu ceramică incizată și se încheie cu orizontul culturilor ceramicii imprimată. Pe de altă parte, analizând ceramica miceniană din același strat C. Podzuweit⁵, cobora durata nivelului VII b începând cu primele decenii ale secolului XI până în secolul VIII a.Chr., iar D. Koppenhöfer, propunea pentru Troia VIIb₂ (VIIb₃) o datare asemănătoare cu cea a lui B. Hänsel, cuprinsă între 1120 –950 a.Chr.⁶.

Scurta durată a evoluției primei faze a culturii Babadag este confirmată de datele stratigrafice care ne indică o slabă consistență a depunerilor arheologice aparținând acestei etape – excepție făcând așezarea de la Vânători⁷ și parțial așezarea de la Babadag. În mai toate așezările, materialele ceramice specifice primei faze au fost găsite în amestec cu materiale din faza a doua a culturii Babadag, fiind foarte rare situațiile în care s-a reușit distingerea unor nivele sigure Babadag I⁸.

În câteva dintre aceste așezări au fost semnalate în aceleași niveluri de cultură materiale Coslogeni și Babadag I. Sunt astfel de semnalat descoperirile de la Rasova–Malul Roșu⁹, Satu Nou–Valea lui Voicu¹⁰, Beidaud¹¹, Garvăn–Mlăjiul Florilor¹², Siliștea–Popină¹³ și Siliștea–Conac¹⁴. În majoritatea acestor așezări sunt amintite alături de ceramica tipică fazei Babadag I, materiale ceramice specifice culturii Coslogeni – vase sac, căni, vase borcan – decorate cu brăuri cu secțiune triunghiulară¹⁵.

Această joncțiune Coslogeni final – Babadag I poate fi ilustrată și de două piese de bronz descoperite în nivelul de la baza așezării de la Garvăn–Mlăjiul Florilor, respectiv un cuțit și un ac cu placa rombică ce are capetele rulate.

Cuțitul din bronz a fost descoperit într-o groapă tronconică, din secțiunea V, în asociere cu fragmente ceramice de vase sac decorate sub buză cu brăuri simple¹⁶. Acesta face parte din categoria cuțitelor cu lama triunghiulară ușor curbată în sus și are bune analogii la Radovanu¹⁷ în etapa finală a culturii Coslogeni și Zimnicea¹⁸ (grupul Zimnicea–Novgrad), piese datate în intervalul Ha A₁-HaB₁.

Acul cu placa trapezoidală¹⁹ are după tehnica de decorare, analogii la Săbăoani²⁰ într-o necropola de tip Noua I cât și în așezarea culturii Coslogeni de la Ulmu²¹. Având în vedere capetele rulate ale plăcii, o analogie o întâlnim în așezarea de la Glăvăneștii Vechi²², datată într-o etapă Noua I. Așadar, această piesă poate fi încadrată într-o etapă anterioară fazei Babadag I – la nivelul unui orizont Coslogeni final.

În ceea ce privește materialul ceramic al primei faze, acesta este caracterizat prin prezența vaselor bitronconice cu proeminențe, a străchinilor cu marginea arcuită spre interior, a ceștilor și a cănilor. Ornamentele constau în motive realizate prin incizare precum: benzi de linii paralele, benzi de ghirlande, triunghiuri hașurate, romburi hașurate, serii de linii oblice dispuse în zig-zag sau în forma literei X, împunsături sub forma unor mici semicercuri ce amintesc de forma unei potcoave și serii de cercuri concentrice unite prin tangente – acest din urmă decor aparține, se pare, exclusiv fazei Babadag I²³.

În afara ariei culturale Babadag I, decorul cu cercuri concentrice unite cu linii tangente a fost întâlnit pe ceramica din mormântul tumular de la Meri, jud. Teleorman²⁴ – considerat anterior grupului Insula Banului

³ Morintz 1964, 116.

⁴ Hänsel 1974, 88; Hänsel 1976, 229-236.

⁵ Podzuweit 1982, 65-88.

⁶ Koppenhöfer 1997, 295-353.

⁷ Brudiu 1980, 398-446; Brudiu 1981, 522-536.

⁸ Jugănar 2005, 75-76.

⁹ Irimia 1974, 87-124.

¹⁰ Irimia, Conovici 1993, 51-114; Conovici, Ganciu, Irimia 2002, 277-278; Conovici, Ganciu, Irimia, 2003, 269-271; Conovici, Ganciu, Irimia 2004, 291.

¹¹ Simion, Lăzurcă 1987; Simion 2003a, 79-98.

¹² Jugănar 1997, 99-102.

¹³ Harțușche, Silvestru 1992, 17-24, 343-361; Sirbu, Pandrea 1994, 27-32.

¹⁴ Sirbu, Pandrea 1994, 27-32.

¹⁵ Jugănar 2005, 76.

¹⁶ Jugănar 1997, 104, fig. 4/7.

¹⁷ Morintz 1978, 146, fig. 86/2.

¹⁸ Gumă 1995, 131, pl. 13/3-5.

¹⁹ Jugănar 2005, 73, fig 42/1.

²⁰ Florescu 1991, 115, fig. 192/4.

²¹ Morintz 1978, 135, fig. 74.

²² Florescu 1991, 74, fig. 99/8.

²³ Morintz 1987, 54.

²⁴ Moscalu 1976, 77-86.

precum și la Cățelu Nou²⁵, într-o așezare Tei târzie; originea acestui ornament este atribuită mediului cultural al Bronzului final din SV României, respectiv culturii Žuto Brdo-Gârla Mare²⁶. Prezența lui pe ceramica fazei Babadag I este explicată de S. Morintz ca o preluare din grupul Meri-Cățelu Nou²⁷.

Referitor la ornamentul considerat tipic fazei Babadag I – cercurile concentrice cu tangente incizate – se poate remarca faptul că acesta a fost semnalat pe mai multe vase descoperite la Babadag²⁸, Beidaud²⁹ și Vânători³⁰, în câte un singur caz la Niculițel–Cornet³¹, Siliștea–Popina³² și Brăilița³³.

Pentru celelalte așezări cu niveluri Babadag I nu este menționat acest tip de ornament, prin urmare putem concluziona că absența sau prezența în repertoriul motivistic al ceramicii unei așezări a cercurilor concentrice cu tangente incizate nu poate fi un argument relevant – cel puțin pentru teritoriul Dobrogei în decelarea unor etape în evoluția Hallstattului timpuriu – de genul Tămăoani–Vânători– Babadag I³⁴.

Din punct de vedere stratigrafic, în toate așezările cercetate nivelurile ce pot fi atribuite cu certitudine fazei Babadag I sunt puțin consistente, *în multe cazuri prezența acestora fiind mai mult intuită pe baza materialului ceramic*. De aici, se poate concluziona că această fază a avut o durată extrem de scurtă. Chiar și în așezarea eponimă – unde o mare parte din sit s-a prăbușit în apele lacului, săpăturile din ultimii ani au surprins numai un moment de tranziție de la faza I la faza a II-a și, în nici un caz, o etapă clasică Babadag I.

În ceea ce privește prezența unor materiale Coslogeni–Noua în așezările de tip Babadag, putem de la bun început remarca faptul că nu s-a reușit o separare stratigrafică a acestora de cele Babadag I, astfel încât, putem presupune fie contactul direct între purtătorii culturii Coslogeni–Noua și cei ai culturii Babadag într-o zonă ce cuprinde Dobrogea și NE Munteniei, fie o preluare sau moștenire din fondul local nehallstattian a acestor elemente.

Paralel cu aportul Coslogeni–Noua, putem vorbi de aportul Pre-Babadag (Sihleanu) care poate reprezenta o altă verigă de legătură între Bronzul final și Hallstattul timpuriu. Este posibil ca purtătorii aspectului Pre-Babadag să fi fost ultimii reprezentanți ai comunităților de tip Monteoru, aceștia penetrând mediul Noua Coslogeni din NE Munteniei și din Dobrogea, contribuind la procesul de hallstattizare a zonei prin elementele transmise din cultura Monteoru primei faze a culturii Babadag³⁵.

Referitor la schema cronologică a Bronzului final și a Hallstattului timpuriu în SE României, pe baza constărilor de mai sus rezultă următoarea succesiune: pentru S Moldovei putem vorbi de o evoluție Noua II - Corlăteni /Tămăoani - Babadag I; pentru NE Munteniei și Dobrogea avem de a face cu o evoluție Coslogeni - Pre-Babadag (Sihleanu) - Babadag I.

În context general, faza Babadag I face parte din orizontul cultural hallstattian timpuriu cu ceramică incizată, împreună cu grupurile Tămăoani³⁶, Hansca-Holercani³⁷ și Balta³⁸.

Faza a II-a a culturii Babadag

Definind faza Babadag II, S. Morintz aprecia că aceasta corespunde unei faze de maturizare a culturilor hallstattiene timpurii din SE Europei, cuprinsă cronologic aproximativ între anii 1000 și 800 a.Chr.³⁹. Acest fenomen este ilustrat de manifestările culturale de tip Babadag II⁴⁰, Insula Banului⁴¹, Pșenicevo⁴², Cozia⁴³, Saharna Solonceni⁴⁴ și faza a doua a culturii Černoles⁴⁵.

²⁵ Leahu 1963, 27 fig. 12/1.

²⁶ Morintz 1987, 61.

²⁷ Morintz 1987, 62.

²⁸ Morintz 1987, fig. 7/1, 12, 13; 8/1.

²⁹ Simion 2003b, fig. 7/3, 5, 6.

³⁰ Brudiu 1981, fig. 3/8; 4/3, 6.

³¹ Topoleanu, Jugănar 1995, 209, fig. 7/7.

³² Harțuche, Silvestru 1992, 21, pl. 18/4.

³³ Harțuche, Silvestru 1992, 22.

³⁴ Jugănar 2005, 77.

³⁵ Morintz, Angheliescu 1970, 413.

³⁶ Laszlo 1986.

³⁷ Levitki 1994b.

³⁸ Vančugov 1983, 88-101; Vančugov 1993, 28-39.

³⁹ Morintz 1987, 65.

⁴⁰ Morintz 1964, 101-118; Morintz 1987, 39-72.

⁴¹ Morintz, Roman 1969, 393-423.

⁴² Čičikova 1971, 79-92; Čičikova 1972, 79-100; Hänsel 1976, 196-213.

⁴³ László 1972, 207-224.; Hänsel 1976, 134-151.

⁴⁴ Meljukova 1989, 20-23; Kašuba 2000, 241-488.

⁴⁵ Meljukova 1989, 26; Smirnova 1985, 33-53.

S. Morintz remarca faptul că „trecerea la a doua fază a fost sesizată în așezarea de la Babadag atât stratigrafic, cât și tipologic”⁴⁶ diferența fiind apariția motivelor realizate prin imprimare, care însă, se asociază deseori cu cele incizate⁴⁷. În ansamblu, în faza a doua a culturii Babadag se continuă tradiția primei faze în privința tipurilor de vase și a decorurilor principale, diferind doar modalitatea de realizare a acestora.

Se observă o creștere a numărului de așezări – specifice acestei faze (peste 40), iar în așezarea de la Babadag există 2-3 nivele de locuire care pot fi atribuite cu certitudine acestei etape.⁴⁸

Mult mai numeroase sunt acum și elementele ce țin de cronologia absolută. În primul rând este vorba de seria de pixide descoperite la Babadag și Garvăn–*Mlăjitul Florilor*⁴⁹, dintre care cel mai important este capacul descoperit în așezarea eponimă ce are analogii cu exemplarul găsit în mormântul nr. 37 de la *Kerameikos*–Atena, într-un mediu corespunzător perioadei protogeometrice târzii⁵⁰ (sec. X a.Chr.). Această formă ceramică evoluează pe parcursul secolelor XI-IX a.Chr. și în câteva complexe funerare din aria culturii Saharna Soloncenii, respectiv în necropolele Saharna I–Țiglău⁵¹, Saharna II–Gura Hulboca⁵² și Alcedar⁵³.

Pe de altă parte, o mare importanță o au fibulele cu nodozități pe arc și cele cu globuri pe arc, descoperite la Revărsarea–*Dealul Tichilești*⁵⁴, Babadag⁵⁵ și Izvoarele,⁵⁶ cu bune analogii pe teritoriul Bulgariei la Sboryanovo–*Karmen Rid*⁵⁷, Suvorovo⁵⁸ și Progled⁵⁹, piese datate în intervalul sec. X-IX a.Chr.⁶⁰

De menționat sunt și cele cinci piese din fier asociate cu vasele ceramice descoperite în groapa cu oseminte umane de la Jurilovca–*Orgame*⁶¹. Putem aprecia că aceste obiecte din fier – datate la nivelul Ha B₁-B₂, sunt cele timpurii piese din aria culturii Babadag descoperite într-un complex închis⁶².

În fine, un alt lot de materiale ce pot fi implicate în stabilirea unei cronologii absolute este reprezentat de psaliile de la Babadag⁶³, Niculițel–*Cornet*⁶⁴ și Garvăn–*Mlăjitul Florilor*⁶⁵ – toate acestea având bune analogii mai ales în mediul cultural Saharna-Soloncenii⁶⁶.

Prezența a două fragmente ceramice cu decor caracteristic fazei a II-a a culturii Babadag în așezarea de tip Mediaș de la Brașov–*Pățicele*⁶⁷, indică un sincronism cultural evident.

Așadar, toate aceste elemente prezentate asigură fără dubii datarea fazei a doua a culturii Babadag în sec. X-IX a.Chr., respectiv încadrarea acesteia în amplul orizont cultural al ceramicii imprimate întins din sudul Bulgariei până în zona Nistrului mijlociu.

Faza a III-a a culturii Babadag

Ca element dominant în această fază este producerea formelor ceramice din etapele anterioare, păstrându-se în principal ca ornament canelurile.

Se observă pentru așezarea eponimă o consistență a stratigrafiei atribuite acestei faze. S. Morintz aprecia că la Babadag stratul aparținând fazei Babadag III are o grosime de până la 1 m, iar pe orizontală a constatat o extindere a locuirii până către șanțul și valul de apărare⁶⁸. În acest strat există numeroase podini de lut galben, în

⁴⁶ Morintz 1987, 63.

⁴⁷ Jugănar 2005, 78.

⁴⁸ Jugănar 2005, 78-79.

⁴⁹ Jugănar 2003, 63-74.

⁵⁰ Hänsel 1976, 133, fig. 46/6; Hänsel 1982, 16-18.

⁵¹ Kašuba, Gol'teva 1991, 199, fig.1/4; Kašuba 2000, 332, 370, 372, 376, fig. 32/29-31, 33; 49/5, 12; 57/28; 58/19; 59/9; Levițki 1994a, 178-183, fig. 7/25.

⁵² Kašuba 2000, 332, 393, fig. 32/ 36; 43/8; Levițki 1994a, fig. 7/30.

⁵³ Kašuba 2000, 332, 398, fig. 32/25, 35; 45/13; 46/5

⁵⁴ Simion 2003c, 103, fig. 9/1.

⁵⁵ Jugănar *et alii* 2004, 131-137; Jugănar 2005, 71, fig. 45/1.

⁵⁶ Culică 1970, fig.1/1; Bader 1983, 102, fig. 34/300.

⁵⁷ Stoyanov 1997, fig. 1/8

⁵⁸ Gergova 1988, fig. 8/106.

⁵⁹ Gergova 1988, fig. 8/ 107.

⁶⁰ Jugănar *et alii* 2004, 131-137.

⁶¹ Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003, 310, fig.4/1-5.

⁶² Jugănar 2005, 79.

⁶³ Morintz 1987, 68, fig. 14.

⁶⁴ Topoleanu, Jugănar 1995, 205, fig. 15/1-2, fig. 39.

⁶⁵ Jugănar 2005, 65, fig. 50/9.

⁶⁶ Levițki 1994, 182; Kašuba 2000, 346, fig. 39.

⁶⁷ Alexandrescu, Pop 1970, 161-165.

⁶⁸ Morintz 1987, 66.

mare parte acoperite cu dărâmături, resturi de pereți, urme ale unor locuințe de suprafață, precum și numeroase gropi tronconice ce perforază acest strat – situații confirmate și de cercetări mai recente⁶⁹.

La fel de importantă în conturarea evoluției fazei Babadag III este relația culturii Babadag cu purtătorii culturii Basarabi, urmărirea evoluției spațiale a descoperirilor de tip Basarabi în hinterlandul Babadag, precum și a relațiilor de natură comercială între cele două culturi, influențele reciproce.

Un interes aparte îl reprezintă o serie de descoperiri de pe linia Dunării, care demonstrează existența unor raporturi între cultura Babadag și cea de tip Basarabi. Trecând în revistă descoperirile Basarabi din Dobrogea – în context Babadag III, putem constata că acestea sunt mai numeroase pe firul Dunării – descoperirile de la Revărsarea–*Cotul Tichilești*⁷⁰, Revărsarea–*Dealul Tichilești*⁷¹, Rasova–*Malul Roșu*⁷², Hîrșova⁷³, Satu Nou–*Valea lui Voicu*⁷⁴.

Dacă la începutul fazei Babadag III, în prima parte a secolului VIII a.Chr. – atunci când purtătorii culturii Basarabi nu apăruseră încă în acest spațiu, putem vorbi de o prezență Babadag III la V de Dunăre, o dată cu sfârșitul secolului VIII a.Chr., descoperirile arheologice demonstrează ca aria culturii Babadag s-a limitat la teritoriul Dobrogei⁷⁵. Această veritabilă invazie în zona de SE a Moldovei și în NE a Munteniei, a purtătorilor culturii Basarabi, s-a produs pe două căi: prin ocuparea unor așezări mai vechi de tip Babadag III (a se vedea în acest sens descoperirile de la Ijdileni–*Frumușița* și Piscu–*Cimitirul Vechi*⁷⁶, stratigrafiile celor două așezări dovedind o succesiune Babadag III-Basarabi), fie prin întemeierea unor noi așezări în teritoriul aflat în sfera de influență a purtătorilor culturii Babadag - așa cum stau mărturie descoperirile de la Suțești și Muchia⁷⁷, Poiana⁷⁸, Lunca, Țigănești⁷⁹.

Decalajul parțial Babadag III-Basarabi este clar dovedit de situația așezărilor Babadag III din S Moldovei, ocupate la un moment dat de purtătorii culturii Basarabi. Cele două culturi au coexistat mai apoi în noi zone de influență, purtătorii culturii Babadag retrăgându-se în Dobrogea pe fondul unei presiuni exercitate de purtătorii culturii Basarabi.

Desigur că dispariția culturii Babadag lasă încă loc la numeroase interpretări, legate fie de un impact violent produs de „călăreții cimerieni”⁸⁰, fie de apariția pe litoralul Marii Negre la mijlocul secolului VII a.Chr. a coloniștilor milesieni, fie de o evoluție a culturii Babadag – prin filiera grecească, spre cultura Hallstattului târziu – așa cum par să ne dovedească descoperirile ce fac obiectul aspectului cultural de tip Celic-Dere⁸¹.

Prezența unor pericole majore a determinat populațiile Babadag să își fortifice așezările, sugestive în acest sens fiind lucrările de fortificare a așezărilor de la Babadag⁸² și Beidaud⁸³.

O recentă descoperire asigură un solid reper cronologic pentru faza Babadag III, este vorba de toporul plat cu aripioare (*Armchenbeil*), din fier descoperit într-un complex atribuit fazei Babadag III de la Telița–*Amza*⁸⁴, alături de fragmentele a două mari vase bitronconice. Piesa are analogii în depozitul de la Vințu de Jos (jud. Alba)⁸⁵ unde a fost descoperit un topor ciocan cu aripioare laterale, alături de alte obiecte de fier și bronz, depozit încadrat în seria Vințu de Jos–Coldău–Bălvănești⁸⁶, la nivelul Ha C.

În tipologia topoarelor cu aripioare întocmită de A. Wesse, toporul de la Telița și poate fi încadrat în varianta III₁C₁⁸⁷, datată între Ha B₃ și Ha C.

Din păcate, nu avem repere cronologice ferme pentru momentul în care se stinge cultura Babadag. Nu s-a putut face o conexiune între colonizarea greacă și dispariția culturii Babadag⁸⁸, în timp ce informațiile din

⁶⁹ Jugănar et alii 2002, 46-47, pl. 16; Jugănar et alii 2003, 43-45, pl. 15.

⁷⁰ Bauman 1995, 229-230, pl. 10/8,9 ; Jugănar 1996, 32, fig. 1/1-3.

⁷¹ Jugănar 1996, 32, fig. 2/3-4.

⁷² Irimia 1974, 87-124, fig. 18/1.

⁷³ Berciu 1966, 238.

⁷⁴ Irimia, Conovici 1993, 83, fig. 10/7.

⁷⁵ Morintz 1982, 64 ; Jugănar 1991, 20- 21; Jugănar 1996 , 31-38.

⁷⁶ Brudiu 1991, 221-239; Brudiu 1997, 143-147.

⁷⁷ Harțuche 1980, 302, harta nr. 4.

⁷⁸ Vulpe 1950, 183, fig. 10-12; Dragomir 1983, 81, fig. 1.

⁷⁹ Dragomir 1983, 81, fig. 1.

⁸⁰ Simion 1989, 215.

⁸¹ Simion 1989, 218-219; Simion 1997, 237-251; Simion 2003-c, 123-134.

⁸² Morintz 1964, 102; Morintz 1986, 58; Morintz 1987, 44; Jugănar, Ailincăi 2003, 51-62.

⁸³ Simion, Lăzurcă 1980, 37-54; Simion 2003-b, 79-98.

⁸⁴ Jugănar, Baumann 2001, 205-209.

⁸⁵ Popa, Berciu 1964, 87-100, fig. 1/6; Aldea, Ciugudean 1987, 79-89.

⁸⁶ Petrescu-Dîmbovița 1977, 36; Vasiliev 1983, 45.

⁸⁷ Wesse 1999, 76, 203, pl. 26.

⁸⁸ Avram 1989, 71.

așezarea la Telița–*Celic Dere*⁸⁹ nu pot demonstra, în stadiul actual al cercetărilor o continuitate și respectiv o transformare a culturii Babadag – sub influența nord pontică și grecească.

Prin urmare, faza Babadag III se încadrează între secolul VIII și prima jumătate a secolului VII a.Chr.; fără un eșafodaj cronologic adecvat nu putem vorbi de o prelungire a existența culturii Babadag și în perioada imediat următoare colonizării grecești.

În concluzie, argumentația prezentată de noi, vine să confirme schema cronologică propusă de S. Morintz în 1964. Rămân în continuare câteva *zone fierbinți* ale acestui subiect: depistarea unor elemente clare din punct de vedere stratigrafic pentru faza I; urmărirea pe așezări a evoluției tipologiei ceramice (fiind evidentă în fiecare așezare o preferință pentru anumite tipuri de vase și ornamente, în condițiile în care ceramica era un produs local) și apoi stabilirea unor raporturi cronologice de finețe pe plan ceramic, mai ales între decorurile incizate și cele imprimate; în fine, deja eterna problemă a sfârșitului culturii Babadag rămâne mai departe în suspensie...

Bibliografie

- Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficaru, A. 2003, *O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, ArhMold 26, 307-324.
- Alexandrescu, A., Pop, D. 1970, *Sondajele de la Brasov Păticel*, Materiale 9, 161-165.
- Aldea, I., Ciugudean, H. 1987, *Depozitul hallstattian de la Vințu de Jos III*, Apulum 24, 79-89.
- Avram, Al. 1989, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*, Symposia Thracologica 7, 70-93.
- Bader, T. 1983, *Die Fibeln in Rumanien*, PBF 14, 6, München.
- Baumann, V.H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec.I-IV p.Chr.)*, BiblIP-A 1.
- Berciu, D. 1966, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, Bucuresti.
- Brudiu, M. 1980, *Rezultatele cercetărilor de la Vinători, jud. Galați*, Materiale, 398-406.
- Brudiu, M. 1981, *Contribuții la cunoașterea genezei Hallstattului din sud-estul Moldovei*, SCIVA 32, 4, 529-536.
- Brudiu, M. 1991, *Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei*, SCIVA 42, 3-4, 221-239.
- Brudiu, M. 1997, *Hallstattul în sud-estul Moldovei, în Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire*, Tulcea, 143-148.
- Čičikova, M. 1971, *Sur la chronologie du Hallstatt en Trace*, Studia Balcanica 2, Sofia, 79-92.
- Čičikova, M. 1972, *Nouvelles donnes sur la culture thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie de sud*, Thracia 1, 79-100.
- Conovici, N., Irimia, M., Ganciu, A. 2001, *Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Punct „Valea lui Voicu”*, CCA. Campania 2000, 277-278.
- Conovici, N., Ganciu, A., Irimia, M. 2002, *Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Punct: „Valea lui Voicu”*, CCA. Campania 2001, 269-270, pl. 104.
- Conovici, N., Ganciu, A., Irimia, M. 2003, *Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Punct „Valea lui Voicu”*, CCA. Campania 2002, 290-291.
- Culică, V. 1970 *Fibule din prima epocă a fierului găsite în sud-vestul Dobrogei*, SCIV 21, 4, 619-622
- Dragomir, I.T. 1983, *Mărturii hallstatiene traco-geto-dacice în regiunea de sud a Moldovei*, Istros 2-3, 81-114.
- Florescu, A.C. 1991, *Repertoriul culturii Noua - Coslogeni din România*, CCDJ 9.
- Gergova, D., 1988, *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*, PBF 14, 7, München.
- Gumă, M. 1995, *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review*, Thraco-Dacica 16, 99-137
- Hartuche, N. 1980, *Preliminarii la repertoriul arheologic al jud. Brăila*, Istros 1, 281-354.
- Hartuche, N., Silvestru, O. 1992, *Considerații asupra cercetărilor din așezarea Babadag de la Siliștea-Nazăru, judetul Brăila*, Istros 6, 17-24, 343-361.
- Hänsel, B. 1974, *Die Gliederung der Älteren Hallstattzeit im Thrakischen Raum*, Thracia 3, 87-94.
- Hänsel, B. 1976, *Beitrage zur regionalen und chronologischen Gliederung der alteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, Bonn.
- Hänsel, B. 1982, *Sudosteuropa Zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, în Hänsel B. (ed.), *Sudosteuropa Zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1-38.
- Irimia, M. 1974, *Cercetările arheologice de la Rasova-Malu Roșu. Raport preliminar (Cu privire specială asupra Hallstattului în Dobrogea)*, Pontica 7, 75-137.
- Irimia, M., Conovici, N. 1992, *Hallstattzeitliche Funde aus Satu Nou, Fundplatz „Valea lui Voicu”*, Symposia Thracologica 9, 123-124.

⁸⁹ Simion 2003d, 123-134.

- Irimia, M., Conovici, N. 1993, *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța*, Pontica 26, 51-114.
- Jugănar, G. 1991, *Câteva date despre relația Babadag III - Basarabi pe teritoriul Dobrogei*, în *Procese etnoculturale și etnosociale la finele mileniului I î.e.n. - prima jumătate a mileniului I e.n. în sud-vestul URSS și teritoriile limitrofe*, Chișinău, 20-21.
- Jugănar, G. 1996, *Câteva date referitoare la relația Babadag III - Basarabi*, Peuce 12, 31-38.
- Jugănar, G. 1997, *Manifestări timpurii ale primei epoci a fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn – „Mlăjitul Florilor” jud. Tulcea)*, în *Première Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire - Actes du Colloque international*, BiblIP-A 2, 103-110.
- Jugănar, G. 2003, *Pixidele – o formă ceramică mai puțin cunoscută în aria culturii Babadag*, Peuce 14, 63-74.
- Jugănar, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, BiblIP-A 7.
- Jugănar, G., Ailincăi, S. 2003, *Noi date referitoare la sistemul de fortificare al așezării hallstattiene de la Babadag (jud. Tulcea)*, Peuce, S.N. 1, 51-62.
- Jugănar, G., Baumann, V.H. 2001, *Un topor plat cu arpioare, din fier, descoperit la Telița-Amza, județul Tulcea*, Thraco-Dacica 22, 1-2, 205-209.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Morintz, Al. 2002, *Babadag, jud. Tulcea. Puncte: Sector V, Fortificație*, CCA. *Campania 2001*, 46-47, pl. 16.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Vizauer, I., Morintz, Al., Țârlea, Al. 2003, *Babadag, jud. Tulcea, Punct: Dealul Cetățuia*, CCA. *Campania 2002*, 43-45, pl. 15.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Țârlea, A., 2004, *Noi considerații privind fibulele descoperite în aria culturii Babadag*, în *Sîrbu V., Cîndea I., Neagu M. (eds.), Prinsoși lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 131-137.
- Kašuba, M. 2000, *Ranee železo v lesostepi mejdi Dnestrom I – sîretom (kul'tura Kozia-Saharna)*, Stratum Plus 3, Chișinău, 241-488.
- Kašuba, M., Gol'ceva, N.V. 1991, *Saharneaskii moghilnik I (Țiglău)*, SovArh 1, 197-209.
- Koppenhofer, D. 1997, *Troia VII - Versuch einer zusammenschau einschliesslich der ergebnisse des Jahres 1995*, Studia Troica 7, 295-353.
- László, A. 1972, *O așezare hallstattiiană la Cozia (jud. Iasi)*, ArhMold 7, 207-224.
- László, A. 1986, *Grupul Tămăoani. Asupra orizontului hallstattiian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, MemAntiq 12-14, 65-91.
- Leahu, V. 1963, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cațelu Nou*, CAB 1, 115-147.
- Levițki, O. 1994a, *Culturi din epoca hallstattului timpuriu și mijlociu*, Thraco-Dacica 15, 159-214.
- Levițki, O. 1994b, *Grupul Holerkani-Hanska. Aspectul pruto-nistean al complexului hallstattiian timpuriu cu ceramică incizată*, în *Relations Thraco-Illyro- Helleniques. Actes du XIV Symposium national de Thracologie*, București, 219-256.
- Meljukova, A.I. 1989, *Kimmerijcy, skify i iz sosedi v stepi i lesostepi Vostočnoj Evropy*, în Meljukova, A., I. (ed.), *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo - sarmatskoe vremja*, Arheologija SSSR, Moscova, 10-145.
- Morintz, S. 1964, *Quelques problèmes concernant la période du Hallstatt au Bas Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia, N.S. 8, 101-118.
- Morintz, S. 1978, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București.
- Morintz, S. 1986, *Săpăturile de la Babadag 1973-1974, 1977-1981*, Materiale, 58-69.
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, Thraco-Dacica 8, 1-2, 39-72.
- Morintz, S., Anghelescu, N. 1970, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, SCIV 21, 3, 373-415.
- Morintz, S., Roman, P. 1969, *Un nou grup hallstattiian timpuriu în sud-vestul României – Insula Banului*, SCIV 20, 3, 393-423.
- Moscalu, E. 1976, *Die Fruhhallstattzeitlichen Gräber bei Meri*, Thraco-Dacica 1, 77-86.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1977, *Depozitele de bronzuri din România*, București.
- Podzuweit, Ch. 1982, *Die mycenische Welt und Troja*, în Hänsel, B. (ed.), *Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 65-88.
- Popa, A., Berciu, I. 1964, *Contribution à l'étude des dépôts d'objets hallstattiens*, Dacia, N.S. 8, 87-100.
- Simion, G. 1989, *Geneza civilizației geto-dacice (sec. VII-V î.e.n.)*, Symposia Thracologica 7, 213-223.
- Simion, G. 1997, *Așezarea de la Celic Dere. Interpretări etnoculturale și implicații în cronologia Hallstattului târziu*, în *Première Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire*, Tulcea, 237-251.
- Simion, G. 2003a, *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du bronze récent*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, I, Cluj-Napoca, 63-78.

- Simion, G. 2003b, *Așezarea hallstattiană de la Beidaud–Tulcea*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, I, BiblIP-A 5, 79-98.
- Simion, G. 2003c, *Situl hallstattian de la Revărsarea Tichilești*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, I, BiblIP-A 5, 99-114.
- Simion, G. 2003d, *Așezarea de la Celic Dere. Interpretări etno-culturale și implicații în cronologia Hallstattului târziu*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, I, BiblIP-A 5, 221-236.
- Simion, G., Lăzucă, E. 1987, *Așezarea hallstattiană de la Beidaud-Tulcea*, Peuce 7, 37-54.
- Sîrbu, V., Pandrea, S. 1994, *Cercetările arheologice de la Siliștea, jud. Brăila*, Istros 7, 27-62.
- Smirnova, G., I. 1985, *Osnovy hronologii predskifskih pamjatnikov Yugo-Zapada SSSR*, SovArh 4, 33-53.
- Stoyanov, I. 1997, *Early Iron Age tumular necropolis. Sboryanovo I*, Sofia.
- Topoleanu, Fl., Jugănar, G. 1995, *Așezarea de tip Babadag de la Niculițel „Cornet” (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988*, Peuce 11, 203-229.
- Vasiliev, V. 1983, *Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania*, ActaMN 20, 33-357.
- Vulpe, R. 1950, *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci*, SCIV 1, 177-216.
- Vančugov, V. 1983, *Baltskaja grupa pamjatnikov epohi pozdej bronzy*, în *Materialy po Arheologii Severnogo Pricernomor'ja*, Kiev, 88-101.
- Vančugov, V. 1993, *Keramika s procercenym ornamentom iz pamjatnikov pozdnej bronzy Severo-Yapadnogo Pricernomor'ja*, în *Drevnosti Pričernomorskih Stepei*, Kiev, 28-39.
- Wesse, A. 1999, *Die Ärmchenbeile der Älteren Welt. Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im ostlichen Mitteleuropa*, Bonn.

Les champs de fosses rituelles en Thrace au Premier et Second Âge du Fer. Etat des lieux de la recherche

Alexandre Baralis

Rezumat: *Obiectivul acestei contribuții este de repune în discuție problema câmpurilor de gropi rituale din Tracia, analizând pertinenta criteriilor care definesc, în această regiune caracterul potențial cultic al unui complex de acest tip.*

Cuvinte cheie : *Tracia, câmpuri de gropi rituale, prima și a doua epocă a fierului*

Mots clef : *Thracia, champs de fosses rituelles, Premier et Second Âge du Fer*

1. Les champs de fosses en Thrace : définition d'un concept

Les premières observations formulées dans le sud-est européen sur des ensembles de fosses qui, par leur contenu, ne semblent pas répondre à une utilisation strictement domestique, n'ont pas été émises en Thrace même, mais à ses abords. Dans un article fondateur pour la région, L. Bârză publie en 1976 un ensemble de 18 fosses daté des IIIe-IIe s. av. J.-C., découvert sous l'établissement plus tardif de Bratei-n°1, dans le département de Sibiu¹. Sur la base de leur position topographique particulière, déconnectée de tout habitat, L. Bârză rapproche cette découverte de deux autres sites similaires localisés à Poiana et à Piscul Crăsani. Il établit ainsi une première typologie de la forme de ces fosses articulée autour de trois catégories : cylindriques dans la partie inférieure, ovales en surface et peu profondes ; plus petites en largeur et peu profondes ; profondes et en forme de bouteille. Il note enfin leur stratigraphie incertaine, tout comme l'absence de tout système de fermeture, et prend soin d'en préciser le contenu, relativement diversifié. Il enregistre en effet la présence de cendres et de charbons épars, sauf dans deux cas où ils forment des poches compactes – au centre de la fosse 18/1972 et dans le coin droit de la fosse 16/1972. Des morceaux de torchis, des ossements d'animaux et un fragment d'une ramure de cerf décorée d'une rosace complètent cet inventaire, auquel s'ajoutent deux fusaiöles et divers objets métalliques dont une fibule et une chaîne en bronze. L. Bârză observe également la présence de plusieurs fragments de céramique dont certains portent des traces de combustion très intense. Les formes de la céramique se limitent ici au pot-chaudron et à des tasses bicontroniques à col court. Ce chercheur conclut sur la base de ces observations à sur un usage non-domestique de ces fosses, tout en leur refusant le qualificatif de « rituel ». La découverte dans une de ces fosses de quelques ossements humains lui permet de retenir un contexte funéraire, pourtant mal assuré.

La mise au jour successive de plusieurs ensembles de fosses assez similaires sur le territoire roumain, relevant essentiellement des IIIe-Ier s. av. J.-C., entretient par la suite cette discussion. La présence en leur sein de nombreux squelettes de chevaux sacrifiés, jeunes et dans la force de l'âge, déposés entiers ou partiellement conservés, apporte cependant un fait nouveau et essentiel². S. Stoica qualifie désormais, sur la base de ce matériel, ces fosses comme répondant à une fonction rituelle selon des usages qu'il juge exogènes aux régions gètes. Il attribue l'apparition de ces pratiques sacrificielles à une influence qu'il localise au sud du Danube, en Thrace. Cette analyse ne tarde pas à être reprise en Bulgarie et, en 1991, R. Georgieva consacre un article aux « fosses rituelles » de Thrace³. Elle place dans cette catégorie plusieurs ensembles de fosses découverts dans la nécropole tumulaire de Duvanli, en plaine supérieure de Thrace, à Debelt, sur le golfe de Bourgas, à Mirkovo, près de Sofia, ainsi qu'à Staliyska Mahala, près de Bagachina, au nord-ouest du territoire bulgare. On constate toutefois que le qualificatif « rituel » évolue sous la plume R. Georgieva et concerne avant tout une concentration anormale de fosses inscrites dans des contextes relativement divers, que ce soit des remblais tumulaires, des sanctuaires de sommet ou à proximité immédiate d'un habitat. Cette interprétation tranche avec le sens précédemment en usage où la fonction potentiellement rituelle d'une fosse ne dépendait pas de sa seule multiplication, mais essentiellement de son isolement et de la présence en son sein de squelettes d'animaux sacrifiés.

¹ Bârză 1976.

² Haimovici 1984 ; Stoica 1984.

³ Georgieva 1991.

En raison de la définition large retenue par R. Georgieva, on assiste au sud du Danube à une rapide inflation des sites reconnus comme correspondant à un « champ de fosses rituelles ». Pourtant, ce nombre ne parvient pas à masquer un double paradoxe, à la fois géographique et chronologique. Tous ces ensembles rituels, ou presque, appartiennent en effet au Bronze Récent et au Premier et Second Âge du Fer, alors qu'aucun n'est reconnu étrangement pour le Néolithique ou le Bronze Ancien, deux périodes qui pourtant n'ignorent pas le phénomène des fosses, tout comme leur concentration sur certains sites. On constate par ailleurs que l'intégralité des sites enregistrés reste concentrée sur le territoire actuel de la Bulgarie, excluant les secteurs grec et turc de la Thrace. Une situation qui pourrait laisser supposer une apparition du phénomène des fosses rituelles en Thrace durant la seule phase finale du Bronze et limitée à certains secteurs de cette région. La probabilité toutefois qu'un tel schéma résulte d'une attention différenciée qui est accordée à ce type de contexte demeure cependant élevée.

2. Une répartition géographique inégale au sein de l'espace thrace

Partisan de cette première lecture, N. Theodossiev défend vigoureusement l'idée d'une concentration inégale des champs de fosses rituelles en Thrace. Il livre à cette fin en 1998 un nouveau recensement des sites susceptibles d'appartenir à cette catégorie, découverts à cette date sur le territoire bulgare. Il note à cette occasion une fréquence plus élevée dans le nord-ouest du pays, où près de huit ensembles de ce type ont été enregistrés. Parmi ceux-ci, le site de Staliyska Mahala, fouillé entre 1981 et 1991 par A. Bonev et G. Alexandrov, lequel a révélé près de 200 fosses illustrant une longue période d'utilisation, comprise entre l'Âge du Bronze Ancien et les IIe-IIIe s. ap. J.-C. (Fig. 1)⁴. Ce type de formation se retrouve par ailleurs en plaine supérieure de Thrace où, en dehors de Duvanli, le site de Staroselets a livré en 1978 et en 1990 un ensemble de 40 fosses⁵. Les rites associés à ces formations se poursuivent dans cette région au-delà du Premier Âge du Fer comme le démontre les sites de « Pistiros », de Brantiyata, de Dana Bunar, de Karabyulyuk et de Dvora et Kumsala à Gledachevo⁶. Les Rhodopes occidentaux partagent également ce phénomène, notamment sur les sites de Delnitsite et de Koprivlen, tout comme sur la côte pontique, près du golfe de Bourgas, sur le site de Debel⁷. En revanche, aucun champ de fosses rituelles n'est attesté dans le nord-est de la Bulgarie pour le Premier Âge du Fer. Ce n'est en effet que durant le Second Âge du Fer que se développent les sites de Chirakman et Durankulak⁸ ; une absence que N. Theodossiev attribue à une différenciation essentielle dans les pratiques religieuses des populations présentes en Thrace. Il cite en exemple, à l'appui de cette lecture, la corrélation qu'il croit discerner dans le nord-ouest de la Bulgarie entre la concentration particulière que présentent les champs de fosses rituelles et la faible proportion des sanctuaires de hauteur dont Belogradchik constitue le seul cas enregistré à ce jour.

Sans invalider ces observations, D. Vulčeva considère que ces variations régionales découlent avant tout d'une sensibilité différenciée des archéologues. La découverte récente en Thrace turque du site de Menekse Catagi Kazıları (dpt. de Tekirdağ) par A. Erim-Özdoğan, présentant deux cas d'inhumation d'animal en pithos - un chien et un cochon-, dans le cadre d'un ensemble isolé de fosses, témoigne de la présence inédite de fosses rituelles en Turquie d'Europe et semble lui donner raison⁹. Se penchant plus particulièrement sur le cas du littoral égéen de la Thrace, D. Vulčeva croit pouvoir identifier à son tour plusieurs sites susceptibles d'abriter des champs de fosses rituelles et illustrer ainsi une extension de ce phénomène à l'intégralité de l'espace thrace¹⁰. Toutefois, un examen précis des cas mentionnés laisse relativement perplexe. En effet, le premier site concerne 4 fosses découvertes au sud-ouest du tell de Rizia, sur le cours inférieur de l'Ardas, dont les couches supérieures ont été endommagées lors de l'aplanissement du terrain, réalisé dans le cadre de travaux agricoles (Fig. 2). Rizia évoque donc plutôt un contexte domestique comprenant un nombre réduit de fosses disposées aux marges de la zone habitée¹¹. Le second cas, celui de Kanoni, apparaît tout aussi problématique (Fig. 3). Kanoni représente un des sites retenus pour une identification avec l'ancienne Phagres. Or, les habitants de Phagres proviennent de l'autre Piérie, celle de Macédoine centrale, qu'ils ont dû quitter pour fuir l'expansion macédonienne. Les cultes ont par conséquent peu de chances d'être similaires à ceux reconnus en Thrace égéenne ou plus au nord, en Plaine supérieure de Thrace. On constate par ailleurs que les couches supérieures de Kanoni ont également été détruites lors du lotissement agricole de ce plateau, réalisé dans les années 1980, ne préservant au final que les

⁴ Theodossiev 1998, 17-18 ; Bonev 2003, 118-127.

⁵ Dankova, Velkov, Nikov 1991, 308-309.

⁶ Domaradzki 2000, 34-35 ; Nekhrizov 2007, 177 ; Nikov 2007, 183-185 ; Tonkova, Karaylyev 2007, 216-219 ; Tonkova, Mikov 2007, 223-225 ; Tonkova 2003.

⁷ Domaradzki *et alii* 1999, 16 ; Boškova, Delev, Vulčeva 2002, 103-124 ; Vulčeva, Dimitrova 2005.

⁸ Tonkova 2003, 479.

⁹ Cf. la communication orale de A.I. Erim-Özdoğan présentée lors de la seconde table ronde internationale, *Troy and its neighbours. Funeral rites rituals and ceremonies from Prehistory to Antiquity*, à Bırhaniye (Turquie) le 6 octobre 2006.

¹⁰ Boškova, Delev, Vulčeva 2002, 117.

¹¹ Triantaphyllos 1987, 487, 490.

structures négatives, c'est-à-dire les fosses¹². Par conséquent, l'interprétation de ce site comme un champ de fosses, déconnecté de tout habitat, apparaît difficilement acceptable. Enfin, D. Vulčeva intègre dans sa liste l'habitat de Karabournaki, situé au sud de Thessalonique, où un ensemble remarquable de fosses a été mis au jour au sein de l'établissement antique (Fig. 4). Une part non négligeable d'entre elles alterne avec les habitations même, ce qui reviendrait le cas échéant, si la lecture de D. Vulčeva était exacte, à transformer l'ensemble de cette ville en un vaste sanctuaire¹³. Dès lors, sans exclure que des concentrations de fosses analogues à celles mises au jour en Thrace bulgare aient pu exister au sud du Rhodope, le caractère infructueux de ce premier essai pose en retour la question des critères retenus, tout comme celle de leur pertinence.

3. Des multiples usages d'une fosse

À la base du recensement que nous livre R. Georgieva, nous retrouvons une comparaison systématique entre les fosses du Bronze Récent et du Premier Âge du Fer découvertes en Thrace et le *bothros* grec. Or, un tel parallèle, pour intéressant qu'il soit, n'est pas le seul possible. Les usages d'une fosse peuvent répondre en effet à des besoins très divers. Les études consacrées dans le nord de la France et en Wallonie à ce problème illustrent une catégorie particulière de fosses répondant, dans un contexte du Premier Âge du Fer, à l'extraction de l'argile destinée à la production de céramique et ou à couvrir les besoins en matériaux de construction, en particulier pour le pisé ou le torchis, qui nécessitent un renouvellement fréquent des structures¹⁴. Ces exemples s'ajoutent à l'usage des fosses destinées à stocker les déchets ménagers, de même qu'aux fosses-lisier visant à recueillir les excréments animaux et humains pour le fumage des champs, ou à la catégorie plus vaste des fosses-silos utilisées depuis le Néolithique pour la conservation des céréales. D'autres usages enrichissent encore cette liste, comme les fosses servant à la conservation de certains aliments, comme les fruits, et plus précisément les pommes, selon des parallèles ethnographiques encore disponibles au début du XXe s. en Europe. Il nous faut enfin noter les fosses destinées à cacher une partie des récoltes en temps de guerre ou d'occupation. À cet usage varié des fosses, il convient d'ajouter la possibilité pour une fosse de changer de fonction, expliquant parfois le caractère diversifié et déconcertant de leur contenu, auquel s'ajoute la possible contamination des sédiments qui composent leur comblement, apportant un matériel déconnecté de leur usage premier.

Or, il est particulièrement intéressant de constater que les fosses-silos peuvent présenter des concentrations remarquables dans d'autres régions, comme en Catalogne et en Languedoc-Roussillon, ainsi qu'en atteste le site d'Ensérune qui a livré un ensemble de 70 exemplaires¹⁵. Ces formations, disposées à la fois dans l'habitat ou à l'extérieur de celui-ci, sont appelées ici « champs de silos » ou encore « batteries de silos ». Leur apparition, chronologiquement bien calée entre le milieu du Ve s. av. J.-C. et la fin du IIIe s. av. J.-C., correspond au développement d'un commerce grec et punique sur les côtes ibériques et languedociennes, favorisant une spécialisation des établissements indigènes. Certains habitats se tournent alors vers la monoculture de la vigne et de l'olivier, puis du garum, tandis que d'autres compensent au niveau régional la vocation exportatrice de certains sites en accentuant leur production céréalière et en approvisionnant ces premières communautés par le biais d'un commerce local. Le rôle joué dans cette redistribution par les habitats disposant du statut de capitale régionale apparaît déterminant.

Face à cette multiplicité des fonctions que peut revêtir une fosse, force est de constater que le choix retenu dans l'identification de leur usage apparaît relativement arbitraire. On note en effet, dans les études consacrées au nord-ouest de la Méditerranée, que la valeur potentiellement rituelle des fosses est reléguée au second plan, voire n'est pas du tout considérée. À l'inverse, on constate, en Thrace bulgare, que la plupart des fosses relevant de la fin de l'Âge du Bronze ou du Premier Âge du Fer sont systématiquement considérées comme répondant à un usage religieux, excluant d'emblée la catégorie des fosses-silos, alors même que cette fonction est la seule reconnue dans cette région pour les périodes plus anciennes. L'existence d'une pré-orientation dans l'approche qui est consacrée à ce type de contextes semble à ce stade indéniable.

4. Les limites de la démarche comparative

Doit-on pour autant dénier tout usage religieux aux fosses découvertes en Thrace ? La difficulté qui entoure la compréhension de ces structures se trouve accrue par l'absence, dans cette région, de toute étude fonctionnelle. Le qualificatif de « rituel » est souvent mis en avant sans que la fonction des fosses soit véritablement analysée au sein des ensembles plus vastes auxquels elles appartiennent. Une démarche que partagent les sanctuaires rupestres, disposés sur les sommets du relief, lesquels comprennent eux-aussi des ensembles plus ou moins importants de fosses.

¹² Nikolaïdou 1987, 343 ; Nikolaïdou 1989, 490 ; Nikolaïdou 1990, 518-520 ; Nikolaïdou 1993, 500-501.

¹³ Pantermali, Trakosopoulou 1995, 287-290.

¹⁴ Goffioul 2005.

¹⁵ Garcia 1988 ; Garcia, Rancoule 1989 ; Asencio 2005.

Le site de Skaletto, près de Tsrancha, illustre parfaitement cette situation. Plusieurs fosses contenaient des fragments de torchis et de céramique – pithoi, simples pots –, ainsi que des pierres et des ossements d’animaux. Selon M. Domaradzki, ces structures serviraient de réceptacle pour le produit d’actes rituels, notamment d’immolations, réalisés à distance des fosses, en un endroit qui n’est pas lui-même identifié¹⁶. Cette lecture fonctionnelle, pour logique qu’elle puisse paraître, demeure en l’état hypothétique et semble directement inspirée des *bothroi* présents dans les sanctuaires grecs. Elle ne résout cependant pas le problème du contenu de ces fosses, dont la composition étonne, en particulier la présence de pierres ou de torchis par exemple au sein de sites perchés. Cet écueil est directement partagé par les études consacrées aux champs de fosses qui procèdent d’une même démarche. On note en effet que R. Georgieva fonde son raisonnement sur une comparaison systématique avec les *bothroi* des sanctuaires de Demeter à Varna (Odessos) ou de Zeus à Histria (Istros). Elle conclut, à l’issue de cette analogie, que les concentrations de fosses découvertes en Thrace constituent des sanctuaires à part entière, intégralement composés de fosses-*bothroi*¹⁷.

Or, au-delà des ressemblances séduisantes que peuvent nous offrir ces structures thraces avec les données archéologiques provenant du monde grec voisin, une telle association se heurte à un problème majeur : chacun de ces ensembles est inscrit dans un contexte culturel distinct ; un obstacle évident que certains chercheurs tentent de dépasser par une référence mal assurée à un fond commun indo-européen, dérivé plus ou moins directement des travaux de G. Dumézil. Le caractère fragile de ces démonstrations illustre toutefois les limites inhérentes à la méthode comparative chère à A. Fol¹⁸.

Pour autant, un rapide regard porté sur des aires culturelles voisines confirme que des fosses rituelles existent bel et bien dans l’Antiquité. Si l’on pousse l’analogie à son terme, on constate que les sources grecques et latines font en effet état elles-mêmes de l’ouverture de *bothroi* sur des terrains ouverts, situés loin de tout sanctuaire consacré. Dans l’*Odyssée*, Ulysse le premier, sur les conseils de Circé, creuse une fosse carrée d’une coudée, y pratiquent trois libations – de lait mélangé à du miel, de vin doux et d’eau pure – avant de saupoudrer le tout d’une farine blanche. Ce premier acte est suivi d’une prière qui précède l’égorgeage d’un agneau et d’une brebis noire au-dessus de la fosse, têtes tournées vers le fond. Enfin, les animaux sont découpés et entièrement brûlés¹⁹. Ovide relate un rituel assez semblable. Médée creuse deux fosses, répand sur chacune d’elle le sang d’une brebis noire qu’elle égorge et verse dans la première une coupe de vin et dans la seconde une coupe de lait chaud²⁰.

Pour éviter de tomber dans le piège d’un raisonnement circulaire, et donner toute sa valeur aux parallèles offerts par le monde grec, il apparaît nécessaire de pousser notre analyse au-delà des seules sources textuelles. Une confrontation entre les données archéologiques recueillies en Grèce et celles disponibles en Thrace s’impose, tout en tenant compte du fait que ces deux ensembles n’appartiennent pas à la même culture. Une telle démarche nécessite cependant de retenir, aux côtés d’exemples de *bothroi* grecs dont le matériel a été publié de façon exhaustive, un champ de fosses thrace dont nous connaissons le contexte topographique, ainsi que le contenu exact. Par chance, nous disposons dans la partie occidentale des Rhodopes d’un site, celui de Koprivlen, dont les travaux archéologiques ont abouti sur une série de publications détaillées, auxquelles des études paléozoologiques et anthracologiques ont été associées, complétant une approche stratigraphique bienvenue²¹.

4.1. Le cas du *bothros grec*

Revenant à la Grèce, nous constatons qu’il demeure difficile de saisir une fosse isolée, similaire à celle décrite dans l’épopée homérique ou dans le poème d’Ovide, lesquelles sont localisées hors de tout habitat. Ce type de structure, s’il existe, demeure encore méconnu. De même, la distinction entre une fosse culturelle et une fosse destinée à un autre usage constitue, comme le note C.G. Yavis, un exercice particulièrement périlleux²². A ces premières remarques, nous serions tentés d’ajouter les limites qu’apporte le peu d’attention consacrée dans de nombreuses publications, notamment anciennes, à ces contextes dont le contenu n’est pas toujours détaillé, ni même véritablement saisi au cours de travaux parfois peu attentifs à la stratigraphie. Il n’en demeure pas moins que la présence de fosses à caractère rituel est bien attestée dans le monde grec dans deux espaces distincts, à savoir les nécropoles et les enceintes de sanctuaires. Le cimetière du Céramique, à Athènes, a ainsi livré plusieurs exemples de « fosses à offrandes » (*Opferrinne*) dont l’usage débute à la fin du VIIIe s. av. J.-C. et se poursuit jusqu’au début de l’époque archaïque²³. Elles sont associées le plus souvent à des tombes monumentales

¹⁶ Domaradzki *et alii* 1999, 17, 60-62.

¹⁷ Georgieva 1991, 4, 8.

¹⁸ Gotzev 2005. Cf. également N. Theodossiev, lequel élargit le champ des comparaisons jusqu’aux îles britanniques et interprète les formes des fosses comme dotées d’un sens symbolique. Theodossiev 1998, 18.

¹⁹ *Iliade*, XI, 25-46.

²⁰ Ovide, *Métamorphoses*, VII, 240 et suiv.

²¹ Boškova, Delev, Vulčeva 2002, 103-124 ; Vulčeva, Dimitrova 2005.

²² Yavis 1949, 216.

²³ Kurtz, Boardman 1971, 75-76, 205.

à couverture tumulaire et prennent place sous le remblai tumulaire ou devant lui. Leur longueur est comprise entre 2 et 12 m sur 0,20 à 0,30 m de largeur. Leurs parois sont recouvertes parfois de briques crues, plus rarement de pierres. Elles comportent en général d'intenses traces de combustion et contiennent en sus des charbons et des cendres, ainsi que des tessons associés à des coquillages et des ossements animaux. Les vases, brisés intentionnellement, semblent par leur disposition avoir été placés en ordre sur une table en bois. L'usage de ces structures en revanche est unique. L'exemple de ces fosses en contexte funéraire apporte, semble-t-il, un parallèle direct aux fosses creusées dans les remblais de la nécropole tumulaire de Duvanli. Leur remplissage, tout comme leur fonction, semblent cependant distincts des champs de fosses proprement dits.

Le creusement de fosses dans l'espace des *téméné* représente pour sa part une pratique tout aussi répandue. C.G. Yavis nous livre ainsi en 1949 un premier recensement comptant 33 sites où des fosses ont été découvertes au sein de *téméné*, lesquels sont localisés tant en Grèce, à Chypre, que sur la côte occidentale de l'Asie mineure ou dans le sud de l'Italie²⁴. Ce chercheur prend soin de distinguer les « well altars », généralement de plan orthogonal, maçonnés et en élévation, des fosses rituelles qui sont pour la plupart d'entre elles circulaires. Les premiers servent, selon l'analyse proposée, à la combustion des offrandes consacrées aux dieux, les secondes à recueillir le sang des victimes ou les restes provenant des activités rituelles. Un examen plus attentif des données recueillies démontre que seuls cinq de ces 33 exemples, représentant en tout sept fosses, sont véritablement exploitables, car leur contenu est plus ou moins détaillé et ne présente aucun écueil²⁵. Leur disposition au sein de l'espace du *téméné* s'avère centrale. En revanche, leur profil ne dispose d'aucune homogénéité. Elles sont en effet creusées dans le substrat rocheux ou dans de la terre, sans que leurs parois disposent d'appareillage en pierre. Leur plan peut-être aussi bien orthogonal que circulaire et leur diamètre oscille entre 0,40 m et 1,90 m, tout comme leur profondeur, laquelle varie entre 0,30 m et 1 m. Bien que les observations sur la succession stratigraphique de leur remplissage soient à peu près nulles, on constate que la présence de cendres constitue ici le plus petit dénominateur commun, auquel s'ajoutent des ossements d'animaux dans trois des cinq cas, provenant dans un cas de chèvres – Sanctuaire des Cabires à Thèbes. Deux fosses contiennent également des tessons de céramique, auxquels s'ajoutent dans un cas seulement des fragments de figurines en terre cuite.

Ces premières observations sur les fosses à caractère rituel dans le monde grec peuvent être complétées par des données plus récentes. La zone sacrée de la colonie grecque d'Istros offre ainsi huit fosses identifiées comme des *bothroi*²⁶. Cet ensemble, mieux documenté, confirme le caractère très variable de la taille de ces fosses. Le *bothros* 4/1960, découvert près du temple de Zeus, présente ainsi un diamètre de 0,80 m sur 0,40 m de profondeur ; le *bothros* de 1963, un diamètre de 1,47 m de diamètre sur 3,80 m de profondeur. Trois de ces fosses, de part leur remplissage, semblent avoir servi à recueillir divers éléments provenant du temple de Zeus après son incendie, selon une pratique bien connue dans le monde grec – *bothroi* 1940, 1963 et 1991. Toutes les autres appartiennent à une plage chronologique relativement étroite, comprise entre le troisième quart du VIIe s. et le troisième quart du VIe s. av. J.-C. Elles contiennent des fragments de vases importés, plus rarement de production locale, sans exclure que nous soyons confrontés à un biais particulier, les vases produits sur place ayant reçu moins d'attention que ceux provenant d'autres régions du monde grec. Par leur forme, ils appartiennent à la catégorie des vases à verser ou à boire – coupe milésienne de type *a*, calice chiote, *skyphos* corinthien, coupe de la classe Lambrino de Samos, une *kylix* attique à figures noires des Petits Maîtres..., à parfum – une *oenochoe broad round mouth* de Milet, ou à servir – écuelle samienne de type II, plats à haut pied. Trois de ces *bothroi* contiennent également des amphores, provenant essentiellement de Thasos, de Lesbos, de Chios et de Milet, auxquelles s'ajoutent dans trois cas des lampes. On note enfin dans le *bothros* 4/1960 la présence d'une grande quantité de cendres et d'os brûlés, essentiellement de volailles, ainsi qu'un peigne bipenne en os et une corne de bovidé.

L'identification de ces contextes trouve une confirmation essentielle dans l'inscription IEPH que porte l'un de ces tessons. Deux caractéristiques se détachent des *bothroi* de la colonie d'Istros : le contenu s'avère relativement composite, même si l'assemblage conteneurs vinaires-vases à boire et à verser prédomine ; la présence de cendres et d'ossements d'animaux n'est pas systématique, ce qui tranche avec les cas récents reconnus en Egée. La cavité présente sous le péribole du sanctuaire de Minoa à Amorgos a ainsi livré des restes de sacrifices constitués d'ossements d'animaux associés à de nombreux charbons²⁷. Les *bothroi*, disposés près de

²⁴ Yavis 1949, 216-221.

²⁵ Il s'agit de deux fosses de l'Antre d'Apollon, sur le mont Cynthe à Délos ; de deux fosses dans le sanctuaire de Zeus Aphésios à Mégare ; d'une fosse dans le sanctuaire de Cybèle à Priène ; d'une fosse dans le sanctuaire des Cabires à Thèbes et d'une dernière dans le Temple A d'Aphrodite à Soloi à Chypre. En revanche, les amphores ou les pithoi remplis de cendres et d'ossements découverts sur le mont Cynthe ou à Thermos n'ont pas été retenus ici, car la nature de ces ossements n'est pas précisée.

²⁶ Alexandrescu *et alii* 2005, 79, 199-200, 202, 205, 208-209, 211.

²⁷ Marangou 1998, 20-21.

l'Artémision d'Ephèse, contenaient également un riche inventaire d'espèces animales – chèvres, moutons, bovins, voire des porcs pour les périodes les plus anciennes, ainsi que des ossements humains que le fouilleur associe au sacrifice annuel appelé Pharmakos et décrit par Hipponax²⁸. Dans l'Agamemnon de Mycènes, une fosse de 1,40 × 0,75 × 0,5 m a livré également une terre noire, riche en éléments organiques, de nombreuses cendres, ainsi que des ossements d'animaux et des fragments de vases répondant essentiellement à la catégorie des vases à boire. G. Ekroth note en conclusion que ce remplissage s'avère similaire à celui des fosses mises au jour à Erétrie²⁹.

Les fouilles réalisées sur l'aire sacrificielle du temple d'Apollon Daphnéphoros d'Erétrie ont révélé en effet au centre de ce complexe une fosse (n°49) datée du VIe s. av. J.-C. de 1,50 m de diamètre sur 2,50 m de profondeur. Le remplissage contenait quelques ossements calcinés, mêlés à des charbons et de la cendre, ainsi que des « plaquettes d'argile brûlées ». L'élément essentiel repose dans la présence de nombreux lots de petites hydries, plus ou moins grossières, chacun séparé par des concentrations de moellons. Ce dernier exemple souligne à son tour le caractère varié du remplissage de ces fosses, tout comme la pratique récurrente consistant à déposer dans ces structures les restes de foyers. Les formes de la céramique présentes dans ces ensembles couvrent elles aussi une large typologie dans laquelle les vases à verser et boire prédominent.

Ces différents exemples démontrent l'existence dans le monde grec de fosses rituelles attachées au fonctionnement des sanctuaires. Elles ne sont pas dédiées à une divinité particulière, notamment chthonienne, comme le cas du sanctuaire d'Aphrodite à Istros le démontre assez clairement. La concentration de ces structures varie toutefois, tout comme leurs dimensions ou leur forme. La durée d'utilisation de ces fosses s'inscrit en général sur une ou deux générations, ce qui n'est pas négligeable rapporté à l'activité annuelle de ces *téméné*. Le contenu du remplissage présente en revanche d'étonnantes similitudes. Si on exclut les fosses destinées à recueillir les vestiges des temples suite à un épisode destructeur, on constate que la plupart d'entre elles comportent avant tout des tessons de céramique et des restes de foyers, ce que confirme un examen des restes fauniques. Le *bothros* découvert près de l'Artémision d'Ephèse n'a en effet pas livré d'animaux entiers. Les ossements sont au contraire épars et pour beaucoup d'entre eux fortement endommagés par leur combustion. Les espèces représentées illustrent une nette prédominance des ovicaprinés, accompagnés en nombre plus restreint par les bovidés. On constate également que les queues et les fémurs ont subi pour la plupart un holocauste, conformément aux usages rapportés dans les sources littéraires³⁰. S'il est donc impossible de prouver sur une base archéologique que ces *bothroi* aient pu recueillir le sang des victimes égorgées, il apparaît en revanche évidente que la plupart d'entre eux ont servi de zones de déposition pour le produit des actes rituels réalisés sur les autels du sanctuaire. Le cas de la fosse 49 du temple d'Apollon Daphnéphoros, en raison de la présence d'une impressionnante quantité d'hydries intactes, pourrait en revanche indiquer un rite de déposition pratiqué initialement dans la fosse elle-même. Il n'est pas impossible toutefois que ces mêmes hydries, achetées sur place par le pèlerin, et à usage unique, soient entreposées par la suite de façon pieuse dans une fosse consacrée, destinée à recueillir une fois de plus le produit d'un acte religieux pratiqué à l'extérieur de la fosse elle-même.

4.2. Un exemple de champ de fosses en Thrace : Koprivlen

Revenant au cas des champs de fosses en contexte thrace, un examen du site de Koprivlen s'impose. Ce dernier, fouillé à titre préventif lors des travaux d'aménagement de la route transfrontalière Drama-Gotse Delchev, a livré deux concentrations particulières de fosses, distantes l'une de l'autre de près de 200 m, situées respectivement à l'est et au sud-est de l'habitat³¹. Le début du fonctionnement de cet espace est daté du Premier Âge du Fer, plus précisément vers le VIIe s. av. J.-C. Il se poursuit jusqu'au Ier s. ap. J.-C. Le « complexe sacrificiel nord » est disposé au nord de la rivière qui traverse ce site, sur une zone de piémont, tandis que le « complexe sacrificiel sud » occupe la partie basse d'une terrasse alluviale, au sud du cours d'eau. Tous deux ont été creusés dans un sol alluvionnaire sableux, chargé près du complexe sud de nombreux galets, ce qui exclut donc *a priori* que ces deux ensembles soient des fosses d'extraction d'argile. De plus, le remplissage de ces fosses se distingue nettement des sols alentours, car il est constitué d'une terre riche en matière organique, de couleur brune à grise foncée. Il ne comprend pas en revanche les galets ou les sols alluvionnaires. Le contenu des fosses est donc étranger à leur environnement immédiat et comporte dans sa composition une composante végétale ou animale évidente.

La forme de ces fosses varie grandement quant à elle. Trois d'entre elles, présentes dans le complexe nord, ont une forme rectangulaire (Fig. 5). Leur profondeur ne dépasse pas les 0,40 m et leurs dimensions en surface sont

²⁸ Bammer 1998, 35-40

²⁹ Ekroth 1998, 123-124.

³⁰ Forstenpointner 2003, 205-210. Le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à Erétrie reproduit une situation similaire. Chenal et Studer 2003, 216-219.

³¹ Boškova, Delev, Vulčeva 2002 ; Vulčeva, Dimitrova 2005.

à peu près identiques, soit $2,20 \times 1,70$ m. Les autres fosses illustrent une typologie variée – simple dépression peu profonde, cylindrique, hémisphérique et non symétrique, ou fosse en forme de *pithos*... – avec un diamètre en surface inscrit entre 0,50 et 2,00 m et une profondeur allant de 0,40 à 2,10 m (Fig. 6). Seuls les trois premiers exemplaires, de forme rectangulaire, voient leurs parois recouvertes d'une couche d'argile, une caractéristique qui se retrouve rarement sur les autres fosses de ce site. De même, un système de fermeture n'a pu être observé que sur quelques-unes d'entre elles. Il se présente sous la forme d'une couche de pierre, identique aux dispositifs observés à Kumsala-Gledachevo, voire plus rarement d'un scellage en argile. Tout comme dans les premiers ensembles découverts en Roumanie, les traces de combustion au sein de ces fosses demeurent rares et les charbons ou les cendres récoltés proviennent de foyers qui ont été réalisés à l'extérieur de ces fosses. Le contenu demeure très divers et correspond à des contextes variés. Concernant la sphère domestique, on note la présence de morceaux de torchis issus de l'élévation des édifices et d'argile provenant des sols des maisons³². Les pesons ou les fusaioles s'inscrivent dans un même contexte, auquel on peut éventuellement ajouter les tessons de céramique. Ces derniers en effet ne se recollent pas, ou très rarement, et il est fort probable que les fragments d'un même vase soient éparpillés entre plusieurs fosses, comme le travail minutieux appliqué au matériel du site de Kanoni, au sud du Pangée, l'a démontré³³. De façon caractéristique, D. Vulčeva précise que les tessons contenus dans une même fosse appartient souvent à plusieurs périodes, évoquant donc le déblaiement de plusieurs contextes ou d'un ensemble diachronique. De même, la concentration de céramique varie de façon notable selon les fosses. L'essentiel de cette céramique est non-tournée ; les importations grecques ne sont pas pour autant absentes et augmentent naturellement avec le temps. La typologie des vases n'est malheureusement pas détaillée, sauf pour quelques pièces caractéristiques, lesquelles s'avèrent dès lors dépourvues de toute représentativité. Cette lacune nous prive malheureusement d'un outil précieux pour apprécier l'originalité éventuelle des assemblages de Koprivlen par rapport au matériel issu de l'habitat lui-même. Il est à noter que certains tessons avaient subi une combustion particulière, suffisante pour les déformer. À côté de cette première catégorie d'objets, on constate la présence sporadique d'ornements métalliques – fibules en bronze, bague, torse, pendentif – auxquels s'ajoutent un nombre indéterminé d'objets en bronze ou en fer non identifiés, ainsi que des scories. 14 fosses contenaient également des pièces, dont les plus anciennes remontent au début du Ve s. av. J.-C. Enfin, D. Vulčeva note la présence, en dehors de diverses pierres, d'une « table cultuelle » fragmentée et d'éléments appartenant à plusieurs exemplaires, ainsi qu'une figurine anthropomorphe en terre cuite, interprétée naturellement comme une « idole ».

Le matériel ostéologique et archéobotanique s'avèrent également riche. En dehors des charbons de bois, on recense un vaste éventail d'espèces, parmi lesquelles les céréales (blé, orge, millet, seigle, avoine) et les légumes secs (vesces, lentilles, pois) prédominent. On note également la présence de raisins et de cerises. Le matériel ostéologique comprend pour sa part des restes d'animaux et quelques exemplaires provenant de sujets humains. Au nombre de ces derniers, on compte quelques vertèbres appartenant à trois individus adultes et le reste partiel d'une mâchoire d'enfant, lesquels ont été retrouvés en trois endroits différents, un fait que D. Vulčeva rapporte à des sacrifices humains. Ces découvertes reflètent, il est vrai, une situation proche de celle reconnue dans les *bothroi* de l'Artémision d'Ephèse. Cependant, en l'absence de traces apparentes de découpes, ces derniers pourraient très bien provenir de contextes funéraires perturbés, ou constituer le produit de pratiques funéraires méconnues, telle l'exposition des corps. Il est en effet important de rappeler que le traitement accordé en Thrace aux communs des mortels demeure difficile à approcher, à l'exception du littoral égéen où il est mieux renseigné³⁴. Plus troublant, une fosse contenait le squelette entier d'un nouveau-né.

Concernant les animaux, ces derniers se répartissent entre des sujets entiers et des ossements disparates. Cette seconde catégorie présente parfois des traces de découpe et de combustion. Ils constituent donc des déchets culinaires ou résultent d'actes sacrificiels. L'étude précise et détaillée qui devait être jointe à cette publication sur le matériel ostéologique est malheureusement absente de ce volume, nous privant de données essentielles. En revanche, on observe l'inhumation de quatre chiens en position anatomique, d'un cheval et d'un cochon. L'orientation des crânes ne présente aucune homogénéité et rien n'est dit sur d'éventuelles traces de découpe, qui seules nous permettraient de conclure à un sacrifice.

Ces ensembles fouillés et étudiés à Koprivlen s'ajoutent à ceux découverts dans la même région à Delnitsite et à Hadjidimovo. Sur ce premier site, plusieurs fosses isolées des VIIe-VIe av. J.-C. ont été mises au jour. Elles contenaient des pierres, de la céramique brisée et des vases entiers³⁵. À Hadjidimovo, deux fosses ont été découvertes sous un tumulus. Seule une d'entre elles a été fouillée, révélant de la céramique de la fin de l'époque archaïque³⁶. À cette catégorie de fosses isolées, il convient d'ajouter également les fosses découvertes

³² Selon une situation également observée à Kumsala-Gledachevo. Tonkova 2003, 487.

³³ Nikolaïdou 1990, 598.

³⁴ Baralis 2007.

³⁵ Domaradzki *et alii* 1999, 16.

³⁶ Boškova, Delev, Vulčeva 2002, 149.

dans les sanctuaires de sommet. On observe non sans intérêt de nombreuses analogies dans leur remplissage, en particulier la présence de torchis et de pierres, auquel il convient d'ajouter une grande variété d'objets, comprenant aussi bien les fibules et des bijoux en bronze, que des pièces de monnaies ou des ossements d'animaux, mais sans animaux entiers.

Dès lors, par leurs formes, les fosses découvertes à Koprivlen présentent de nombreuses similitudes avec les exemplaires étudiés en Wallonie, en Catalogne ou dans le Languedoc-Roussillon. Les trois fosses « orthogonales » s'avèrent pour leur part similaires dans leur creusement aux fosses destinées à extraire de l'argile pour la fabrication de céramique ou pour assembler les matériaux de construction nécessaires pour le renouvellement des habitations. A l'inverse, les fosses de forme ogivale présentent de très fortes analogies structurelles avec les fosses-silos étudiées précédemment. Le placement extérieur à l'habitat, mais dans son voisinage immédiat, renforce ce point de vue. La découverte de torchis et de fusaiöles évoque en revanche soit un remplissage par écoulements alluvionnaires issus d'habitations proches, soit un changement dans la fonction de ces fosses destinées à recueillir lors du renouvellement de l'habitat les vestiges des anciennes constructions. Cette fonction de décharge expliquerait ainsi la présence de restes d'âtres et d'ossements d'animaux.

Ce schéma explicatif se heurte pourtant à certaines données. Le substrat sableux exclut en effet le creusement de ces fosses afin d'extraire de l'argile ou tout autre matériau propre à la fabrication de torchis ou de pisé, voire à des activités de poterie. La présence par ailleurs d'un enfant en bas-âge, ayant reçu un traitement peu soigné, constitue un élément majeur, sans qu'il soit possible, en l'absence d'études anthropologiques complètes, de conclure ici à un acte sacrificiel. Cet exemple n'est cependant pas unique. Il s'ajoute à plusieurs cas similaires observés en Bulgarie, en particulier sur les sites de Debel, Durankulak, Drama, Brantiyata, Gledachevo et Karabyulyuk où la plupart d'entre eux apparaissent à partir du IVe s. av. J.-C. L'exemple fourni par la fosse n°40 du secteur II du site de Dvora-Gledachevo s'avère particulièrement intéressant, car il représente l'association du squelette d'une jument de neuf ans déposé au-dessus de la dépouille d'un enfant en bas-âge (Fig. 7)³⁷. Si les fouilleurs concluent à un double sacrifice, il apparaît tout aussi plausible d'y voir l'inhumation d'un enfant accompagné du sacrifice d'un animal, et donc un contexte potentiellement funéraire. Il n'en va pas de même des autres cas où le corps est systématiquement jeté dans la fosse, sans ménagement, comme l'illustrent clairement les positions anatomiques inhabituelles conservées par les défunts. L'absence fréquente d'études anthropologiques rend toutefois impossible l'identification de la cause des décès et l'exemple fourni par le site de Dvora, où la dépouille d'une jeune fille a été découverte, le bras droit en avant, apparaît bien trop fragile pour permettre une quelconque conclusion³⁸. De même, le cas d'un ossement provenant de Debel, lequel comportait la trace d'une blessure causée par une arme, ne permet pas d'exclure l'éventualité que cette dernière ait été réalisée dans un tout autre contexte, éventuellement guerrier. Cette absence d'analyse s'inscrit dans une certaine méconnaissance des rites funéraires et limite en retour la portée des conclusions qui peuvent être établie. La pratique de sacrifices humains ne saurait être écartée, mais elle ne peut être prouvée par des observations sommaires ou des parallèles mal assurés avec d'autres régions du monde antique.

La déposition d'animaux entiers dans certaines fosses, en particulier de chiens, présente moins d'ambiguïté et indique une toute autre fonction que celle de décharges. L'absence d'étude précise pratiquée sur les ossements ne nous permet pas de savoir si ces sujets ont été sacrifiés. Toutefois, le site de Koprivlen n'est, une fois de plus, pas un cas isolé et plusieurs fouilles ont permis la découverte en Bulgarie de fosses contenant la dépouille d'un ou plusieurs animaux, selon une situation semblable à celle reconnue en Roumanie³⁹. Ainsi, le site de Staroto Selishte, près du village de Radnevo, en plaine supérieure de Thrace, a permis la mise au jour du squelette complet d'un chien (fosse n°10) et d'un bœuf (fosse 16). Les autres fosses voisines comprenaient également un large échantillon d'ossements d'animaux appartenant à de nombreuses espèces – chevaux, ânes, porcs, poules, chiens, ovicaprinés, bovidés, bovidés sauvages, daims et sangliers –, tous sous la forme d'ossements épars⁴⁰. Non loin de là, les fouilles réalisées sur le site de Staroselets ont également livré la dépouille d'un animal déposée dans une fosse⁴¹, un cas de figure que l'on retrouve également à Kukova, au sein de l'ensemble de Duvanli, où un porc reposait dans une situation similaire⁴². De même, les ensembles de Brantiyata, Dana Bunar, Dvora-Gledachevo et Karabyulyuk ont livré plusieurs exemples d'animaux inhumés, relevant d'un éventail assez large d'espèces domestiques – chiens, porcs, ovicaprinés, cheval⁴³. Enfin, le site de Kravevo présente une situation comparable et R. Georgieva note que 85 des 137 fosses, soit 62,04 % d'entre

³⁷ Tonkova, Karalyev 2007, 217.

³⁸ Tonkova 2003, 492.

³⁹ Archibald 2001, 451-452.

⁴⁰ Savatinov 1997, 9-11.

⁴¹ Dankova, Velkov, Nikov 1991, 309.

⁴² Georgieva 1991, 7.

⁴³ Nechrizov 2007, 179 ; Nikov 2007, 185 ; Tonkova, Karalyev 2007, 217.

elles, contenaient les ossements épars d'un ou plusieurs animaux⁴⁴. Z. Archibald note que la plupart correspondent à des sujets matures⁴⁵. La fonction religieuse de ce type de déposition trouve sa confirmation dans le fait que certains de ces sujets étaient décapités. C'est en particulier le cas à Staroselets ou dans le sanctuaire de Staliyska Mahala où plusieurs chiens étaient déposés sans leur tête⁴⁶.

La nature du remplissage constitue donc un critère essentiel dans la détermination de l'usage qui est fait des fosses, car la présence d'animaux sacrifiés, inhumés en position anatomique, témoigne de contextes que l'on peut qualifier sans hésitation de rituels. La variété des espèces représentées, le plus souvent domestiques, exclue qu'il s'agisse d'une déposition respectueuse d'animaux appartenant à la sphère familiale, en particulier à une époque où le chien est encore consommé⁴⁷. L'organisation de l'espace interne des sites, tout comme leur position topographique, représentent un second élément discriminant. Le site mis au jour à Aşaglı Pınar, en Thrace orientale, non loin de Kırklareli, illustre un ensemble d'une centaine de fosses entouré par un vaste fossé circulaire de 100 m de diamètre. Cette découverte majeure éclaire directement la fonction des nombreux fossés identifiés en Bulgarie, notamment à Koprivlen⁴⁸. Elle nous livre ainsi une idée précieuse de l'organisation générale recherchée et révèle une volonté consciente de délimiter ces ensembles. Ce type d'aménagement, pour lequel le terme de « champ de fosses » apparaît impropre, détermine donc une catégorie autonome de sites à vocation rituelle dont la diffusion semble bien assurée en Thrace.

Leur identification requiert cependant une certaine prudence et l'exemple fourni par les sites du nord de l'Egée démontre que la confusion est aisée, en particulier sur des ensembles dont la situation topographique s'avère problématique. Il serait en effet dangereux d'attribuer systématiquement aux fosses des Premier et Second Âge du Fer une fonction religieuse ; un pas d'autant plus facile à franchir que le matériel contenu dans les fosses apparaît en général peu caractéristique. Il illustre en effet, comme à Koprivlen, l'association d'éléments issus de contextes divers, notamment architecturaux (fragments de torchis, blocs d'argile provenant des sols...), domestiques (ossements d'animaux consommés, vaisselle commune...), voire éventuellement funéraires (ossements humains). On ne peut que regretter à ce stade le nombre encore limité de publications exhaustives, présentant une typologie claire des formes et des productions de céramique contenues, seule à même d'établir une distinction fine entre les dépositions à caractère rituelle et celles relevant du déblaiement et du nettoyage des espaces domestiques. A ce stade, une certaine prudence s'impose, car la possibilité pour une fosse ou un ensemble de fosses de changer de destination, et de répondre ainsi successivement à des fonctions distinctes, ne saurait être ignorée. Comme le démontrent en effet les exemples catalans ou les sites du nord de l'Egée, le nombre de fosses et la densité de leur regroupement constituent en soi des critères trompeurs.

⁴⁴ Haimovici 1984 ; Stoica 1984 ; Domaradzki *et alii* 1999, 16 ; Vulčeva, Dimitrova 2005.

⁴⁵ Archibald 2001, 452.

⁴⁶ Theodossiev 1998, 17.

⁴⁷ Il est à noter que l'usage du chien au cours du Premier Âge du Fer ne correspond pas tout à fait à celui que l'on pourrait imaginer. Les travaux conduits par L.M. Snyder et W. Klippel révèlent en effet que le chien était encore consommé à cette époque, mitonné ou bouilli sur le site de Kastro, en Crète, alors que ce dernier était cuit sur le grill à Kastanas durant le Bronze Ancien. Snyder, Klippel 2003.

⁴⁸ Ce fossé était creusé sur 7 m de largeur et 3 m de profondeur. Le remplissage des fosses n'est malheureusement pas publié dans les détails. M. Özdoğan indique toutefois qu'elles contenaient en général un pithos et des ossements choisis d'animaux, auxquels s'ajoutent parfois des objets métalliques et un squelette dont la nature n'est pas précisé. A une époque plus tardive, des fragments de vases grecs figurés viennent s'ajouter à ce matériel. Özdoğan 2001, 59-60 ; Boškova, Delev, Vulčeva 2002, 104.

Bibliographie

- Alexandrescu, P., Sion, A., Avram, A., Alexandrescu-Vianu, M. (éds.) 2005, *La zone sacrée d'époque grecque, Histria*, VII, Bucarest.
- Archibald, Z.H. 2001, *The Odrysian river port near Vetren, Bulgaria, and the Pistiros inscription*, *Talanta* 32-33, 253-275.
- Asencio, D., Frances, J., Pons, E., *Le stockage en silos des céréales à l'époque ibérique*, in *L'Âge du Fer en Europe. Actes du 14e congrès UISPP*, BAR International Series 1378, Oxford, 81-88.
- Bammer, A. 1998, *Sanctuaries in the Artemision of Ephesus*, in Hägg, R. (éd.), *Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence, Proceedings of the fourth international seminar on ancient Greek cult*, Stockholm, 27-47.
- Baralis, A. 2007, *Pour une première approche des profils archéologiques en Macédoine orientale et en Thrace égéenne. Le cas des rites funéraires (Âge du Bronze Récent - Premier Âge du Fer)*, *Pontica* 40, 11-36.
- Bârzu, L. 1976, *Sur le caractère de certaines fosses daces découvertes à Bratei (dep. de Sibiu)*, *Thraco-Dacica* 1, 183-191.
- Bonev, A. 2003, *Ranna Trakija. Formirane na trakijskata kultura kraja na vtoroto-načaloto na nârvoto hiljadoletie nr. Hr.*, *Razkopki i Proučvanija* 31, Sofia.
- Boškova, A., Delev, P., Vulčeva, D. (éds.) 2002, *Koprivlen*, I, Sofia.
- Chenal-Velarde, I., Studer, J. 2003, *Archaeozoology in a ritual context: the case of a sacrificial altar in Geometric Eretria*, in Kotjabopoulou, E., Hamilakis, Y., Halstead, P., Gamble, C., Elefanti, P. (éds.), *Zooarchaeology in Greece. Recent advances*, Athènes, BSA Studies 9, 215-220.
- Dankova, G., Velkov K., Nikov, K. 1991, *Snasitelni arheologičeski proučvanija na obekt "Staroselec" prez 1990 g.*, *Marica-Iztok. Arheologičeski proučvanija* 1, Sofia, 307-359.
- Domaradzki, M. 2000, *Problèmes des emporia en Thrace*, in Domaradzki, M. (éd.), *Pistiros et Thasos*, Opole, 29-38.
- Domaradzki, M. et alii 1999, *Pametnici na trakijskata kultura no gornoto mečenie na reka Mesta*, *Razkopki I Proučvanija* 36, Sofia.
- Ekroth, G. 1998, *Altars in Greek hero-cults. A review of the archaeological evidence*, in Hägg, R., (éd.), *Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence, Proceedings of the fourth international seminar on ancient Greek cult*, Stockholm, 117-130.
- Fortseinpointner, G. 2003, *Promethean legacy: investigations into the ritual procedure of « olympian » sacrifice*, in Kotjabopoulou, E., Hamilakis, Y., Halstead, P., Gamble, C., Elefanti, P. (éds.), *Zooarchaeology in Greece. Recent advances*, Athènes, BSA Studies 9, 202-213.
- Garcia, D. 1988, *L'usage des silos souterrains en Languedoc-Roussillon des origines à nos jours*, *Le courrier archéologique* 3, 2-12.
- Garcia, D., Rancoule, G. 1989, *Les aménagements des espaces domestiques protohistoriques en Languedoc-Roussillon*, in *Préactes du colloque Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*, Arles, 117-121.
- Georgieva, R. 1991, *Obrdni jami v Trakija (kraja na nârvno hil. nr. n.e.)*, *ArheologijaSofia* 33, 1-11.
- Goffioul, C., Preud'homme, D. 2005, *Quelques observations concernant les grandes fosses protohistoriques en Belgique*, in *L'Âge du Fer en Europe, Actes du XIVe congrès UISPP*, Oxford, BAR Internationales Series 1378, 71-80.
- Gotzev, A. 2005, *Contributions to the study of the Thracian cult practices of the 1st millennium B.C. in the western Rhodopes*, in Bouzek, I., Domaradzka, L. (éds.), *The culture of Thracians and their Neighbours*, Oxford, BAR international series n°1350, 159-161.
- Haimovici, S., 1984, *Observations sur les chevaux enterrés rituellement dans l'établissement de Cătanu*, *Thraco-Dacica* 5, 145-149.
- Kurtz, D.C., Boardman, J. 1971, *Greek Burial customs*, London.
- Marangou, L. 1998, *The acropolis sanctuary of Minoa on Amorgos: cult practice from the 8th century B.C. to the 3rd century A.D.*, in Hägg, R. (éd.), *Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence, Proceedings of the fourth international seminar on ancient Greek cult*, Stockholm, 9-26.
- Nekhrizov, G. 2007, *Obekt ot rannata bronzava epoha i ritualni jami ot željaznjatja epoha pri Svilengrad*, *AOR*, 176-180.
- Nikolaïdou-Patera, M. 1987, *Πρώτα μνημόματα από μια πόλη της Περίδας*, *AEMTh* 1, 343-352.
- Nikolaïdou-Patera, M. 1989, *Ανασκαφικές έρευνες στις αρχαίες πόλεις Τράγιλο και Φάγρητα*, *AEMTh* 3, 483-498.
- Nikolaïdou-Patera, M. 1990, *Ανασκαφικά δεδομένα από τις αρχαίες πόλεις Τράγιλο και Φάγρητα*, *AEMTh* 4, 513-539.
- Nikolaïdou-Patera, M. 1993, *Ανασκαφικές έρευνες στον αρχαίο Φάγρητα*, *AEMTh* 7, 499-503.

- Nikov, K. 2007, *Spasitelni arheologičeski razkopki na obeit jami ot KŽE – Dana Bunar 2 (km 92+200-92+400 po traseto na am Marica v zemlišeto na s. Georgi Dobrevo, občina Ljubinec, Haskovska oblasti)*, AOR, 183-185.
- Özdoğan, M. 2001, *Kırklareli excavations : Aşağı Pınar and Kanıgeçit*, in Belli, O. (éd.), *Istanbul University's contribution to archaeology in Turkey (1932-2000)*, Istanbul, 56-63.
- Pantermali, E., Trakosopoulou, E. 1995, *Καραμπουρνάκι 1995. Η ανασκαφή της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ*, AEMTh 9, 283-292.
- Popov 2007, *Spasitelni razkopki na jamno pole ot željznata epoha i rannosrednovjekovno selište pri s. Kapitan Andreevo (obekt N° 27, km 312+550-312+850 po traseto na železonātnata linija Plovdiv-Kapitan Andreevo)*, AOR, 194-198.
- Savatinov, C. 1997, *Kompleks ot jami ot kāsna željzna epoha v.m. « Staroto Seliše » kraū grad Radnevo, Marica-Iztok*. Arheologičeski proučvanja 4, 9-54.
- Snyder, L.M., Klippel, W. 2003, *From Lerna to Kastro : further thoughts on dogs as food in ancient Greece ; perceptions, prejudices and reinvestigations*, in Kotjabopoulou, E., Hamilakis, Y., Halstead, P., Gamble, C., Elefanti, P. (éds.), *Zooarchaeology in Greece. Recent advances*, Athènes, BSA Studies 9, 221-231.
- Stoica, C. 1984, *Observations sur certaines pratiques rituelles constatées dans l'établissement géto-dace de Cătanu (dép. de Dimbovița)*, Thraco-Dacica 5, 138-144.
- Theodossiev, N. 1998, *Sanctuaries and cult places in northwestern Thrace during the 1st millenium BC*, ArhBulg 2, 15-27.
- Tonkova, M. 2003, *Late Iron Age Pit – Sanctuaries in Thrace: the contribution of the studies at Gledacevo*, Thracia 15, 478-504.
- Tonkova, M., Karaylyev, P. 2007, *Jamno svetiliše ot kāsnoželjznata epoha i srednovjekovno seliše i nekropol – obekt Dvora v centāra na bivšeto s. Gledačevo, občina Radnevo*, AOR, 216-219.
- Tonkova, M., Mikov, R., *Arheologičeski proučvane na obekt jamno svetiliše ot V – načaloto na III v.pr. Hr. v. M. Karabjuljuk pri s. Jabālkovo (obekt 9, km. 222.050-223.570 po ovos na ž.p. Linijata Plovdiv-Svilengrad) prez 2006 g.*, AOR, 223-226.
- Triantaphyllos, D. 1987, *Δοκιματική ανασκαφή στα Πίζια του Έβρου*, AEMTh 1, 487-497.
- Yavis, C.G. 1949, *Greek altars, origins and typology*, Saint Louis.
- Vulčeva, D., Dimitrova, S. 2005, *The pit sanctuary at the village of Koprivlen*, in Bouzek, I., Domaradzka, L. (éds.), *The culture of Thracians and their Neighbours*, Oxford, BAR international series 1350, 193-200.

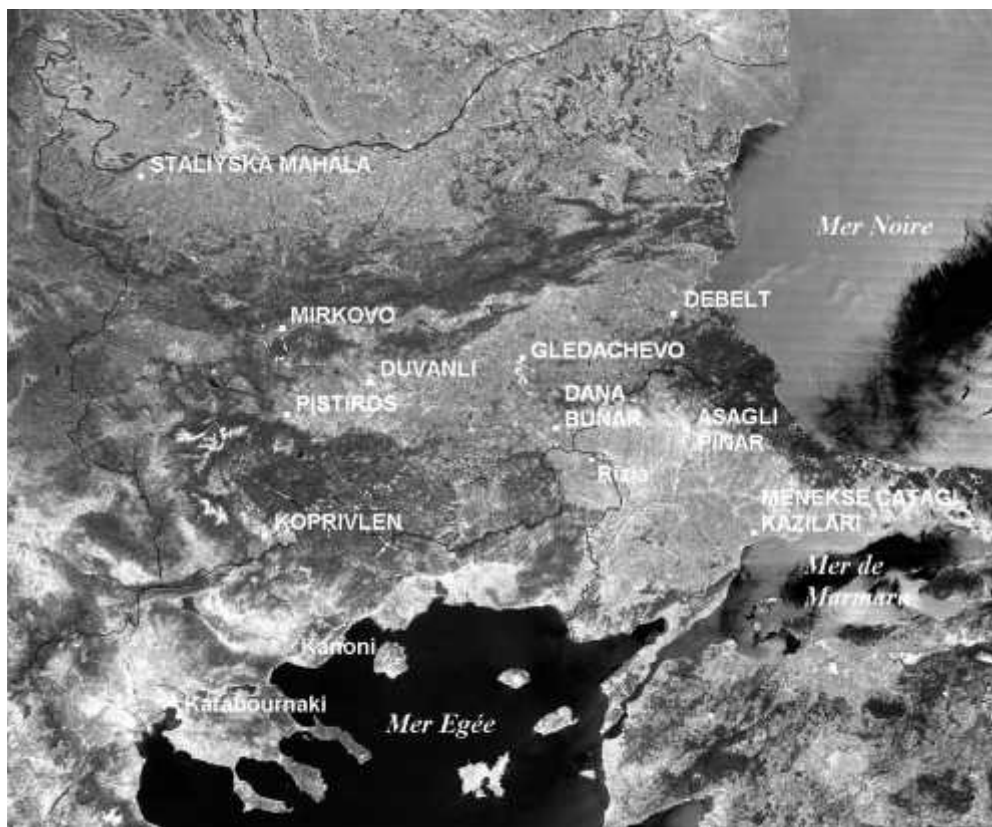

Fig. 1. Carte des sites en discussion.

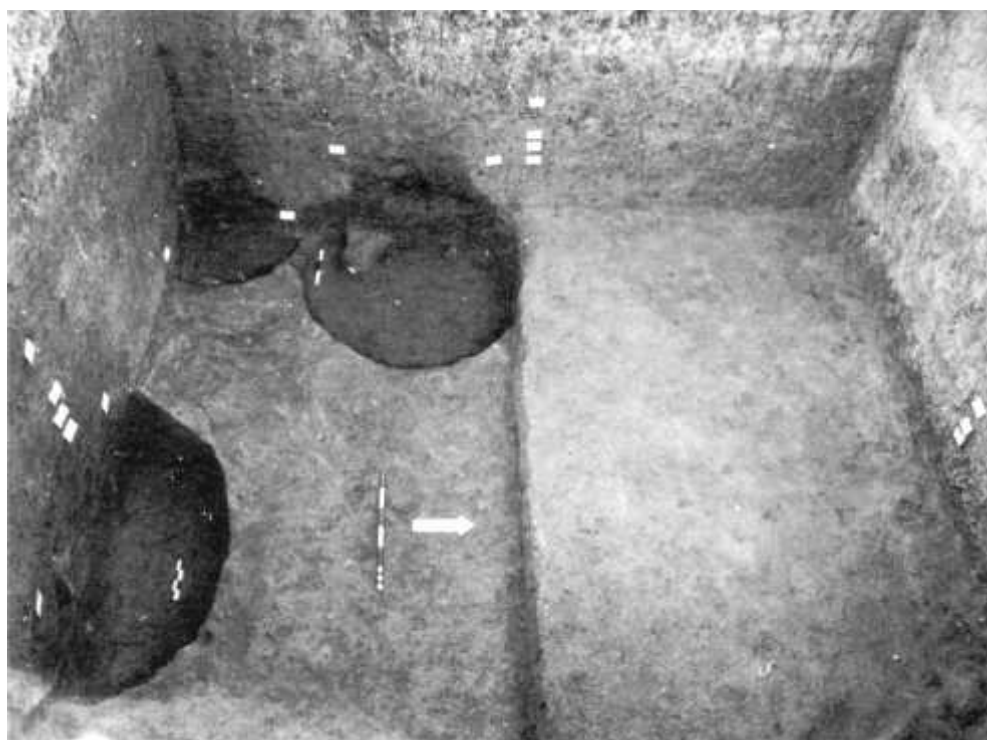

Fig. 2. Tell de Rizia. Secteur $\Xi 10\delta$ avec trois fosses (Triantaphyllos 1987, 497, fig. 1).

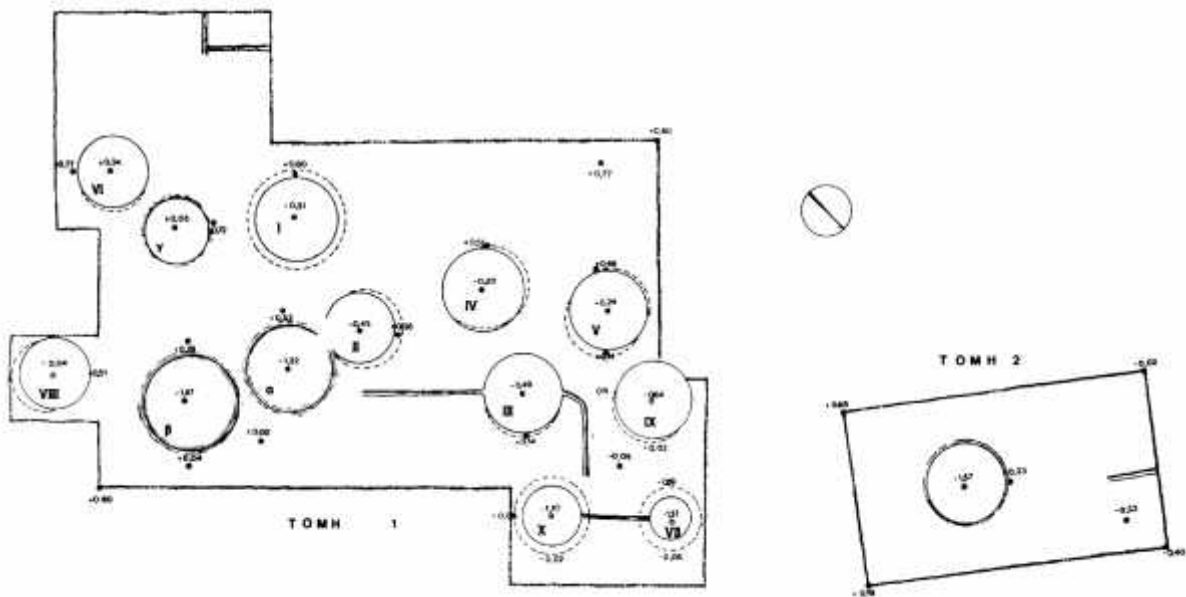

Fig. 3. Kanoni. Secteur I et II (Relevé de Hel. Kotzagiôrgi, Nikolaidou 1990, 519, fig. 5).

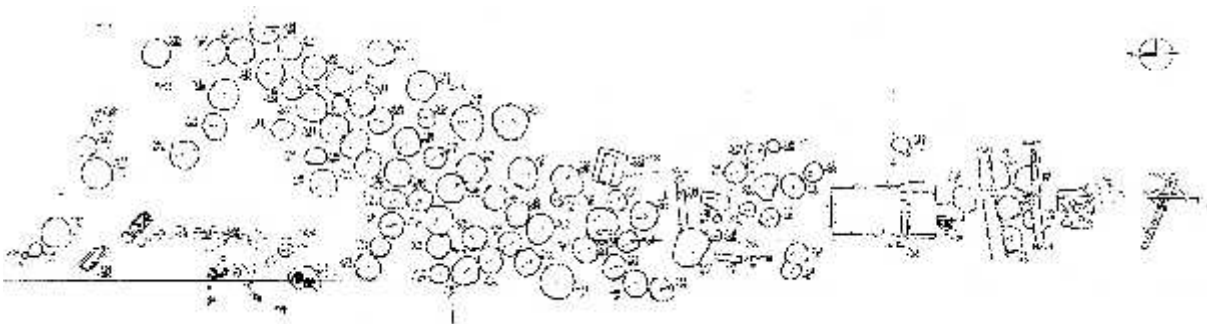

Fig. 4 Karabournaki. Fosses et sépultures du secteur occidental (Pantermali et Trakosopoulou 1995, 287, fig. 2).

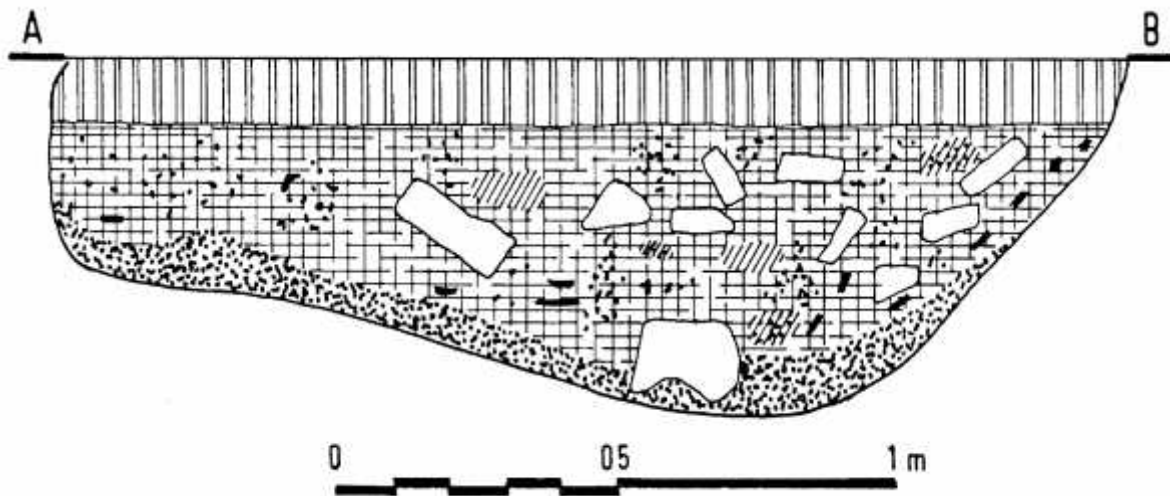

Fig. 5 Koprivlen. Fosses rectangulaires (Boškova, Delev, Vulčeva 2002, 360, fig. 78).

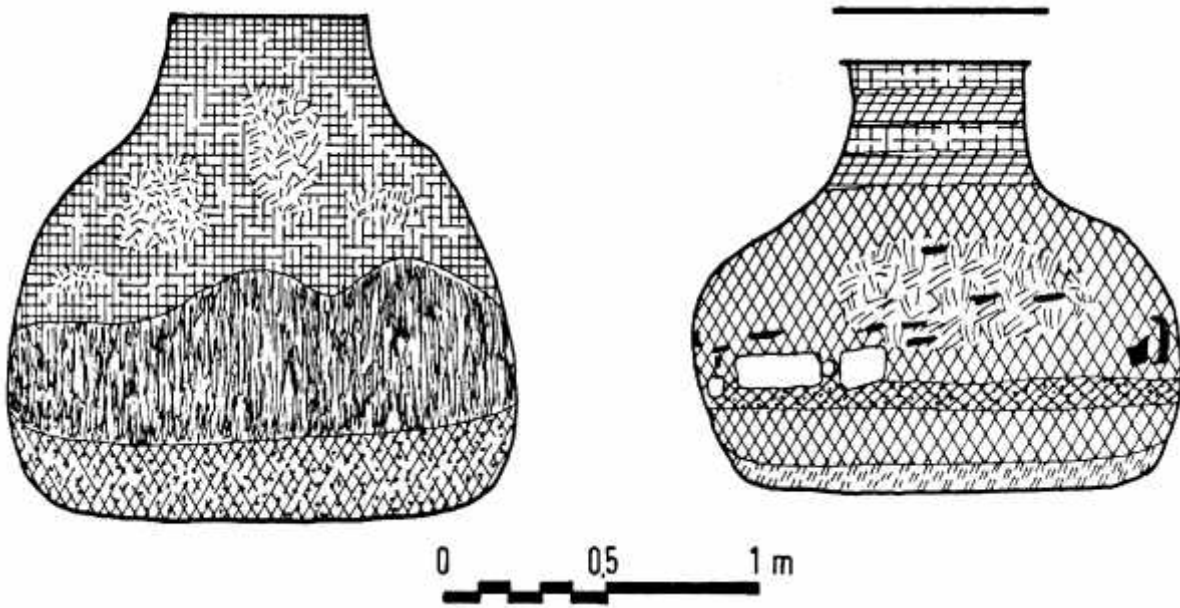

Fig. 6 Koprivlen. Fosses dites « en bouteille » (Boškova, Delev, Vulčeva 2002, 359, fig. 76).

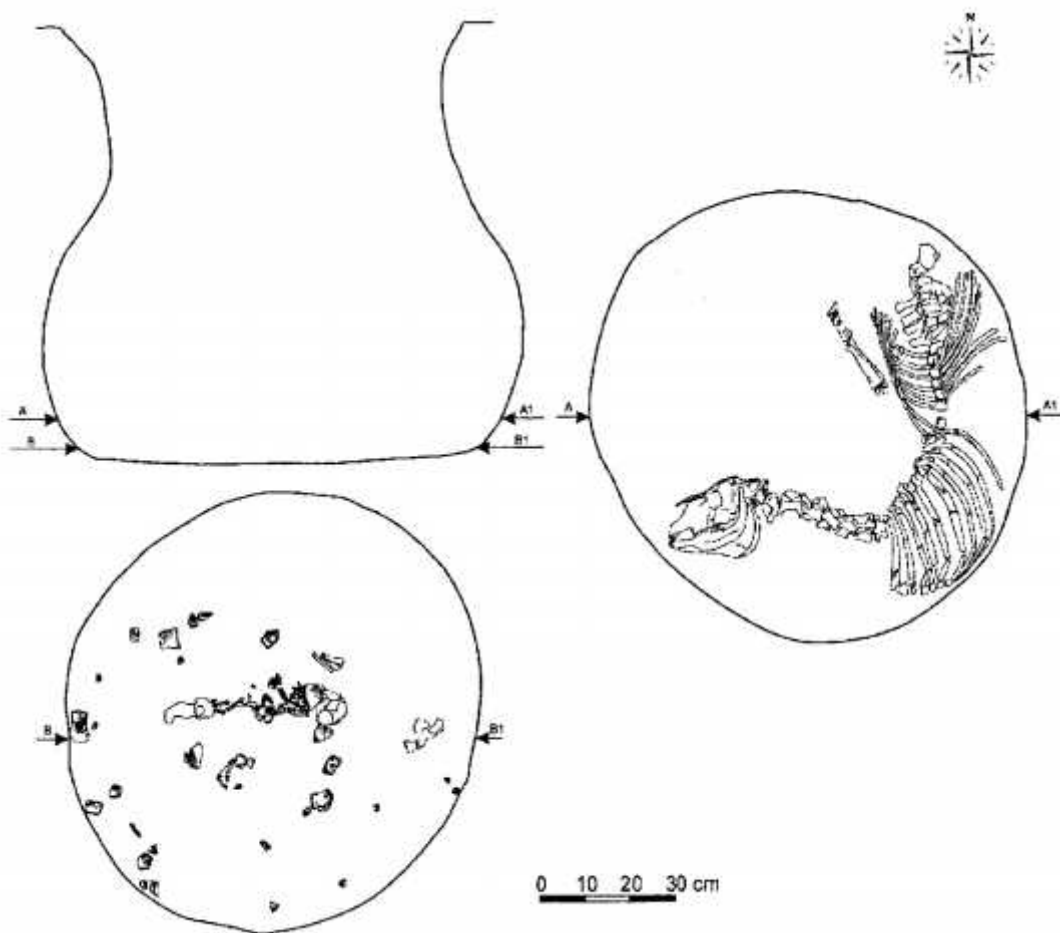

Fig. 7. Gledachevo. Fosse n° 40 du secteur II (Tonkova, Karaylyev 2007, 217, fig. 1).

Military Gear Found in the Dacian Fortress of Racoșul de Jos–Piatra Detunată, Brașov County*

Florea Costea, Lucica Savu, Valeriu Sîrbu,
Radu Ștefănescu, Angelica Bălos

Rezumat: Prezentul studiu are ca scop introducerea în literatura de specialitate a unor obiecte rar întâlnite în siturile din Dacia pre-romană și anume a unor piese de echipament militar descoperite în cursul cercetărilor din fortificația de la Racoșul de Jos–Piatra Detunată, jud. Brașov.

Cuvinte cheie: Dacia, perioada pre-romană, echipament militar, Racoșul de Jos–Piatra Detunată

Key words: Dacia, pre-Roman period, military gear, Racoșul de Jos–Piatra Detunată

The current study introduces a number of artifacts that are encountered rather rarely in the pre-Roman Dacian sites from Romania (settlements, fortresses, necropolises), namely military gear and weapons.

1. Helmet – nape guard

1a. Context of the discovery. The item was found in *Section I/2002-2003*, m. 9, at a depth of 40 cm, behind the fortress's enclosure wall, in a closed complex, most likely the living quarters of soldiers from the guard of the fortress (Fig. 1/a). We are dealing with a space inhabited at all times, given the existence of a fireplace and a fitting out made of crushed local limestone, which extends the fireplace towards the center of the room. Further evidence consists of the very rich inventory, characteristic of a prosperous daily life, which was found together with the helmet fragment: wheel-modeled cups, mugs, *kanharoi* of "the Celtic type", fruit-bowls, as well as hand-modeled cups, mugs, jars, supply vessels etc. Most of the vessels are whole or broken *in situ*, but they can be reconstituted. Some of them were on top of the helmet fragment which, in turn, was above some of the skeleton of a sheep or goat, fallen over and next to the fireplace (Fig. 1/b).

The position of the entire inventory (over 100 items, mostly pottery) makes it clear that we are dealing with a wall that collapsed when the whole complex was on fire, at which time the items placed on shelves fell around and on top of the larger vessels on the floor, which were found in one piece and with the mouth upwards (two of them even with rush-light cups in them). Based on the position that the other materials had, the nape guard was definitely among the items on the shelves.

On top of the inventory there is a layer of burnt clay with traces of logs, thick planks and wattle, a layer that consists both of the room's wall and of the cover of the fortress's wall (large pieces of clay with the imprints of planks); the thickness of these layer ranged from 10 to 30 cm and was smaller as it went higher. On top of this layer is the wood's soil, mixed with local limestone rocks, which varies in thickness depending on the slope and formed in time out of the earth slides from higher up and from rotting vegetation.

It must be said that the deposits covering the inventory, as well as the substructure of the complex (at a depth of 1–1.20 m) are "weaved" with the trees' roots, some of them several hundred years old, and that this posed a great deal of difficulties for the research. As for the layer of burnt material covering the items, it is almost as certain that it is the result of a (first?) destruction of the Dacian fortification around the time of the Roman conquest, an event that we will not go into at this moment.

1b). Materials, technique. The nape guard is made of brass in the following composition: Cu = 88.81%, Zn = 10.75%, Fe = 0.24%, Sn = 0.19%, plus slight traces of arsenide, lead and silver (we would like to take this

* We have a debt of gratitude to the colleagues R. Ardevan, for the help with the correct reading of the inscription and for offering most of the bibliography on it, Al. Suceveanu, the first one to be shown the inscription and who offered us some of the bibliography on the topic, and L. Petculescu, for the fruitful discussion regarding the item and the description as well as for the willingness to provide us with some of the bibliography on the Roman weaponry; warm thanks to our colleague T. Bader (Germany). for sending some books and studies which otherwise would not have been accessible to us.

opportunity to rectify the statement made on the occasion of the publishing of this item in *Tyragetia* where, in the absence of the metallographic analyses, we said we were dealing with lead). It was made by both casting and hammering. After being cast, the plate was modeled and finished while being warm, in several stages, by banging. Particular attention was paid to reinforcing the edge, an operation which created a flange with an “inner” groove, marked with a chisel at an angle, which left a mark ranging between 5 and 13 mm in length and 1-2 mm in width. Hammering was also used for bending the “collar”, which went up towards the calotte, as the marks of the tool are perfectly visible on both sides.

There are also details which raise some questions in regard to the craftsman’s skill. The most striking thing seems to be the line of the flange, which is far from linear, a defect that cannot be attributed to the hammering and the chiseling but rather to the lack of accuracy on the part of the matrix.

It seems that the varying thickness of the tin is also a result of the banging while being warm, as the nape guard is wider where the tin is thinner. In any case, the marks of a hammer with a very small convexity are visible all over the “inner” side (towards the wearer’s body), while the visible side shows only three marks, all of them in the lower part (left one) of the item.

There are no other visible fabrication marks, as the two sharp, isosceles dents that are close to the perforation are from a later period and can have various explanations: in any case, they were made when the item was cold.

We also need to state that the “anvil”-support used during the banging had a fine surface, as the upper part of the item bears the imprint of a very fine “porosity”, similar to sand. It is clear that the banging did not take place on a hard and flat surface.

1c). Size, weight. Based on our data, compared to other helmets, contemporary or not, the nape guard in question is among the large ones. The distance between the extremities, namely the “rounded corners”, is 320 mm, while the edge of the “neckline” is 215 mm long. The width of the ends was unequal from the beginning: 60 mm on the left side and 83 mm on the opposite side. Also unequal is the width of the “neckline”, which is 16 mm on the left side, compared to 26 mm on the other. This “defect”, plus the absence of bolts and perforations, suggests that the nape guard and the calotte were one and the same item and that, originally, they were not detachable. At some point, the nape guard was separated from the calotte and the edge was carefully polished. It is from this “neckline”, on the left side, that one took a 60 mm long strip, by striking with a chisel from both sides, most likely to use it as raw material. The operation is a sign not only of craftsmanship, but also of the care taken not to compromise the item, as the marks left by the chisel were removed by polishing. The operation might have been made by a jeweler, as the strip that was detached was large enough for a fibula or some piece of jewelry. The thickness of the strip is also a little unusual, larger than with the other helmets that we know of, hence the 296 grams of weight. The width varies, both on the nape guard itself (where it ranges between 0.70 and 2.50 m) and along the neckline (between 0.5 and 3 mm).

We believe that the nape guard was separated from the helmet’s calotte on site, in the fortification from *Piatra Detunată*, which means that the rest of the helmet might be in the settlement, whole or dismembered.

1d). The state in which it was preserved is acceptable, but the wider segment is broken and pierced by corrosion. The cause of the breaking could be an ancient blow. Because of the very strong secondary burning, the metal sheet warped and gained a very rich interplay of yellow-red nuances.

1e). The inscription on the item. On the upper, visible part of the item, 0.7–3.2 cm from the neckline, on a single row, one finds the name of the helmet’s owner. We are dealing with a simple inscription, with “standard” letters, paleographically speaking. The text was imprinted after the metal sheet cooled and hardened, with dotted letters made with a stamp whose tip was smaller than 1 mm. Although the letters are “standard”, they are disproportionate in size, having between 9 and 28 mm in height. The smallest one is the “O” from CORELVS, while the largest is the S from ACVSTVS. The writing might have been “dictated” and not with a matrix, meaning the author was literate.

As with other inscriptions on helmets, the text specifies from the beginning the unit to which the owner belongs, a unit designated by its commander (the Centurion – CL), after which comes the name of the owner (CORELIVS ACVSTVS). So, a mirrored “C” is short for *centurion* or *centuria*, followed by the usual abbreviation for the *gentilicium* Claudius (CL). This leads us to believe that the helmet’s owner was on active duty in a *centuria* (infantry), led by an officer named Claudius, hence: *centuria CL(AUDII)*.

Next come, very clearly, the letters CORELIVS. Usually, they are the *gentilicium* of the military that owned the helmet. However, the Roman onomastics does not record a *nomen gentile* as such, but only a

Corellius¹. We know of one *eques* and three consuls with the *nomen gentile* Corellia. Therefore, the *gentilicium* Corellius is encountered², but our item does not show two “L” letters. On the other hand, this could be the widespread *gentilicium* Cornelius, rarely attested as a *cognomen* as well³.

Therefore, the most reasonable reading, in our opinion, could be *COR(N)ELIVS*, an idea also supported by the inscription *CIL* XII 4694, discovered in Gallia Narbonensis, on which the name Cornelia appears as *Cor<n>elia*⁴.

Just as clear are the letters of the following word, *ACVSTVS*, and not *AGVSTVS*, the letter “C” being identical to the one from *CORELIVS*.

At first glance, the cognomen *ACVSTVS* could seem standard and, as such, accepted, as it is not necessarily depreciative (“The sharp one”). However, besides the fact that such a *cognomen* is not known to us (we do have to mention, nevertheless, that we did not have access to the work of I. Kajanto (1965), a careful observation of the way the letters are arranged clearly shows that between the current “A” and “C” letters, there is not only enough, but in fact an ideal space for the letter that we think is missing, namely “V”. As a result, it is our opinion that we are dealing with neither the name *Acustus*, which is not encountered in any of the authors mentioned, nor *Augustus*. What is very frequent, however, is the cognomen *Augustus*⁵, a reading that we do not find surprising at all, despite the fact that the letter “C” is correct, but it could be the result of the scribe’s lack of attention (“C” instead of “G”). We believe, therefore, that the author missed or forgot to write the letter “V” between “A” and “G”. This statement is supported by an inscription from Belgica⁶, where the name appears spelled as *A(u)gustus*.

In light of the above, we believe that the clearest reading is: (*centuria*) *Cl(audii) Cor(n)elius A(u)gustus* = Cornelius Augustus, from the centuria of Claudiu. The owner of the helmet was, therefore, a military by the name of Cornelius Augustus, a Roman citizen from the infantry centuria led by the officer Claudius.

In the Roman world, in the time of the Republic or the Principate or later on, the dotted inscriptions on armory items or offensive or defensive gear are quite many and enjoy a rich bibliography, which we mention in part at the end of this study. In our country, we have two dotted inscriptions on military items: on the bronze mask for a parade helmet found in Comani, in Olt’s waters, close to *Romula*, kept for some time in the collection of A. Papazoglu, but currently found in the *Kunsthistorisches Museum* in Vienna⁷ and on an armor fitting whose discovery site and context are unclear⁸. Both of them are written on bronze, also when the material was cold. There are also the inscriptions from another category of military items, even smaller in size⁹.

2. Bronze ornament from the helmet (Fig. 2/c) (L = 32 mm, $D_{\max} = 15$ mm, $D_{\min(\text{body})} = 9$ mm; MIBv – Inv. no. II 6793). It was made by casting and has the shape of a “spool” with bi-truncated ends and a cylindrical, hollow body; it is decorated at each end with two circular nervures, thin at the end of the bi-truncated areas, with one of them thicker at the maximum diameter, and two other thin, circular nervures on the cylindrical part of the body.

Alone or together with another two, the item wraps around the support for the crest of an officer’s helmet which, most of the times, was made of iron¹⁰.

The ornament was discovered in the same place as the helmet’s nape guard, in the same layer of burnt material.

3. Dagger (Fig. 3-5).

3a). Context of the discovery. The offensive weapon found during the excavation campaign of the summer of 2007, in the divider between cassettes 2 and 3 (C_{2-3/2007}), between m. 3-4, at a depth of 0.68 m. Same as with the helmet fragment, we are dealing with a closed complex – a dwelling, placed in the enclosure, 14 m away from the place the helmet was discovered (Fig. 3/a).

The dagger was covered with a layer of wall rough cast turned red by the fire and with stones from the wall of the fortress, a layer under which there was a large number of Dacian vessels broken on site, but which can be reconstituted. Nearby, there also was a large nail shaped like the letter “L”, 16.2 cm long. Here too, we

¹ Mócsy *et alii* 1983, 88; Solin, Salomies 1994, 64; Lörincz 1999, 75; Klebs, Rohden, Dessau 1897-1898; Groag, Stein 1936.

² Mócsy *et alii* 1983, 69; Solin, Salomies 1994, 61 sqq.; Lörincz 1999, 76-78.

³ Mócsy *et alii* 1983, 88; Solin, Salomies 1994, 64; Lörincz 1999, 76-78.

⁴ Lörincz 1999, 76.

⁵ Mócsy *et alii* 1983, 38; Solin, Salomies 1994, 298; Lörincz, Redö 1994, 228.

⁶ *CIL* XIII 7584.

⁷ IDR II, 378, with bibliography.

⁸ IDR II 660, cf. Petculescu 1974-1975, 83-84.

⁹ Gudea 1982, 59-68; Gudea 1991, 69-80.

¹⁰ Bishop, Coulston 1993, fig. 58/4 etc.

are dealing with a dwelling's rich inventory, specifically, with items that were on shelves but fell on the floor, together with the wall the moment the fortress was set fire to, also around the Roman conquest.

Same as with the pottery, the impact with the floor and the fire slightly upset the complex, as its parts are spread a little. We would like to draw attention to the absence of the organic part of the handle and the back of the scabbard, due to the nature of the material that they were made of, probably wood or leather, which were destroyed by the fire.

The parts that were preserved are as follows: the dagger itself, the visible part of the scabbard, the handle and the system to affix it to the belt. The dagger, handle and affixing hinge are made of iron.

3b1). The dagger (Fig. 4/a; 5/a), triangular in plane, elongated, with two sharp edges, has a total length of 255 mm, 200 mm of which is the blade; the maximum width, towards the handle, is 41 mm, and the thickness, at half-length, is 5 mm. At the handle, the blade has two small, sharp and triangular winglet-stoppers (one of them broken from ancient times), which secured it to the handle.

In section, the blade is a compressed oval. In length, on the middle, it has two grooves that surround a nervure. The latter is also the maximum thickness.

The peduncle, which enters the handle, is rectangular in section, 55 mm long and slightly sharp. It still has the two grooves and the nervure, up to the middle rivet of the handle.

3b2). The handle ($L=85$ mm, $W_{\max}=23$ mm). Shaped like an upside-down "T", it only has one of the two handle parts anymore; the length of the rivets left in it (16-17 mm) can be a decisive argument in favor of the statement that the pair of the iron handle part was made of some sort of hard wood, of such a size that it could be grabbed and handled normally (Fig. 4/c; 5/b).

Grooved along its entire length, the handle is trapezoidal at the upper end and it ends with a horizontal bar; towards the middle, it has a disc-like area, with an orifice in the middle. It came together with the wooden part with the help of five iron rivets; the one in the middle penetrated the knife's peduncle and made it stable inside the handle. The ends of the rivets were in the shape of discs and, for practical or aesthetic reasons; they must have been covered in enamel, bronze or some noble material. As we said before, the handle's pair might have been made of some sort of hard wood or leather, but it burnt completely. Based on the length of the rivets, one can estimate it was 17 mm thick. The handle was assembled with the help of five rivets, two at the ends and one in the middle.

The scabbard was assembled with 15 rivets, positioned as follows: four in each of the two lateral "winglets" towards the handle, three in each of the two "winglets" in the middle and one in the center of the disc at the extremity of the sharp end.

Grooved in order to allow the peduncle to go in, the handle is ornamented with geometrical motifs, shaped like continuous or zigzagging lines, plus vertical or oblique incisions, which could suggest wheat husks.

3b3). The scabbard ($L = 218$ mm, L_{\max} , towards the handle = 48 mm, and "at the middle" = 39 mm; thickness = 2 mm) (Fig. 3/c, 4/b, 5/c). The only preserved part is the one permanently visible. The shape of the scabbard is imposed by the blade and it is triangular, elongated, with a round end pierced by a rivet.

Despite the fact that it went through a very strong fire, the metallic core was preserved relatively well. On the other hand, the burning generated a very thin and brittle oxide casing, partially exfoliated from ancient times. The metallographic analysis performed on the inside, towards the middle of the length, had the following results: Fe=80.74%, Sn=15.20%, Cu=1.70%; there is no As or Ag. On the outside, the analysis came up with: Fe=91.71%, Sn=7.98%, Pb=0.31%; traces of Cu, but no Ag.

Therefore, the tin was used as a film that imitates silver (*argentarium*), which covered the entire surface of the item, as revealed by a more constant layer in the decoration's negative. The larger amount present on the inside is the result of the film's "leaking" from the upper to the lower part, something also confirmed by its "movement" toward the handle which was lower, where the composition is as follows: Fe=96.64%, Sn=3.91%, Pb=0.16%.¹¹

The scabbard, made by forging, pressing and hammering, is ornamented with geometric and vegetal motifs that, even though somewhat elegant, do not endow the piece with particular artistic qualities. The geometric motifs are placed towards the edge and are meant to highlight the central symbol, particularly the military one. From edge to the middle, the succession of motifs is as follows: a) groove on the scabbards contour, with perpendicular, uneven incisions; b) profiled strip with a zigzagging motif, made by hammering; and c) thing groove that also follows the shape of the item.

The central decoration consists of a stylized vegetal motif, with the leading part played by the acanthus leaf seen in profile, placed along a path like a meandering river, with volute on the way and at the upper ends,

¹¹ The metallographic analyses were performed by Dr. B. Constantinescu from the Metallographic Laboratory of the Romanian National Museum of History, in Bucharest.

which points out the fluidity towards infinity of the drawing that takes up all the space. Obviously, the incrustation and the *argintarium* film contributed to this impression.

The decoration on the scabbard of the dagger from Racoș–Piatra Detunată has a good analogue, namely the scabbard from Usk, from the time of Nero: they have the same snaking vegetal motif, but going down, included in a continuous and fluent central panel. We would like to recall the fact that the buckles of the two items are also identical¹². The decoration has its origins in the Mediterranean Orient. From there, it came up in the Etruscan symbolic and in the early La Tène and it carried on until the modern era¹³.

3b4). The hinging system (Fig. 4/d, 5/d). The hinge is made of an iron tin plate, bent along the pivoting axis, plus a whole for the belt, made of a flat strip, 4.5×2.5 mm in section, shaped like a loop, but with the ends arched outwards. The pivoting axis is riveted in the support as well. The hinge is not decorated.

Depending on the hand that used them, this sort of dagger was kept attached next to the belt or the chest, one the side of the body. However, the rivets of our item's hinge only fit the perforations at the end of the handle, meaning it was carried around in the vertical position, which was unnatural and uncomfortable while moving around. For the same reason, we also believe that weapon had lateral fasteners, which were not preserved, and that the one at the end of the handle was just for providing more stability. Same as in other cases, they must have been identical to the one from the handle, the only difference being the number of rivets.

4. Lance ($L_{\text{total}} = 360$ mm, of which the blade is 260 mm); $W = 40$ mm, $\text{weight}_{\text{max, close to the handle}} = 10$ mm; the width must have lost 1-3 mm to corrosion). The item is made of forged iron, with a hollow handle, conical, probably with a gasket (the handle is broken at the end); it has a median nervure, which is present almost all the way to the tip, the section is rhombic and has two sharp edges (Fig. 6/a). At the time of the discovery, it had a thick crust of iron oxide, so it was put through fire; although it is strongly corroded along the sharp edges, it still has enough of the metal core after being restored and it looks like a saw.

It was discovered in $S_{1/1995}$, at meter 56, at the depth of 0.30m, in the upper of the burnt collapsed wall layer which marks the edge of a room ($L_{1/1995}$). We are dealing with the same stratigraphic layer as that of the fragmentary helmet and the distance between them (a little over 5m) rules out the possibility that they were from the same room and belonged to the same soldier. The item is a Roman make.

5. Pilum ($L = 190$ mm, $W = 10$ mm). It was found in $S_{1/2004}$, at the depth of 0.40 m, on the dwelling's floor, under a collapsed burnt wall. It was close to the helmet fragment and in the same stratigraphic layer, and was made of forged iron. The handle peduncle and the most of the rod are rectangular in section and the tip is rounded. Because there is a small rupture, from ancient times, at the end, we cannot say if it had a rivet as well. Based on size, the item is a small-to-medium one. About a third of the length penetrated the handle, which, most likely, was made of wood (Fig. 6/6).

The context of the discovery spares us the attempt to date based on analogies, as it was contemporary with the other weapons. This was a weapon for legionnaires, for as long as they used armor and chain-mail shirts. Because of its efficiency, it stayed around until the Middle Age¹⁴.

6. Slingshot, small and made of iron ($L = 70$ mm, $W_{\text{body max}} = 20$ mm, $L_{\text{peduncle}} = 43$ mm). It was found in $C_{3/2007}$, section A2, in the same layer of burnt material as the dagger, at a depth of 0.45 m (Fig. 7/a). It was forged out of a flat strip rectangular in section, a single piece in the area of the handle, then split, with the "body" shaped like the letter "W" and with two teeth arched forward, the one on the left broken from ancient times, and the ends having the ends shaped like spheres. It used to have a handle, probably made of wood.

7. Slingshot, large, made of iron ($L_{\text{total}} = 112$ mm, $W_{\text{peduncle handle}} = 12$ mm, teeth opening = 67 mm, $L_{\text{peduncle}} = 65$ mm, $L_{\text{teeth}} = 52$ mm), found in the same place as the previous one, namely $C_{3/2007}$, section A2. This is a large iron item, made by forging from a flat strip rectangular in section, a single piece in the area of the handle, then split at the end in order to obtain the two teeth arched forward. The peduncle was slightly warped during the making and it is sharp towards the end (Fig. 7/b). The handle might have been made of wood, which is why it was not preserved.

Both slingshots were close to the aforementioned dagger, in the same room, clearly the room of a fighter.

Without further dwelling on the subject, we would just like to draw attention to the fact that our archaeological literature has published similar items, but they were considered to be "forks". For example, we have the items in Cozia, Răcățau and Costești¹⁵.

¹² Scott 1985, 206, no. 65, fig. 2/65.

¹³ Dumitrașcu 1973, 30-46; Mitran 2003, 19-26.

¹⁴ Bishop, Coulston 1993, 48-51.

¹⁵ Glodariu, Iaroslavschi 1979, fig. 64 / 9, 20-21.

8. Slingshot projectile (D = 18 mm), also found in C_{3/2007}, in the profile towards the wall of the fortress, in the same room as the slingshots and the dagger (Fig. 7/c). It is round, made of burnt clay, semifine paste, with sand and mica grains. It is red, because of the secondary burning.

We would like to mention that similar items, some of them made of stone, were discovered in the same fortress as during the previous years and that they will be published in the site's monography soon. The slingshot projectiles are rather frequent in the specialized literature¹⁶. The ones we mentioned are, practically, the same size as the one found in Racoş.

9. Date of the items

One suggestion for dating all the items is provided by the context of the discovery, namely before the first burning down of the fortification: all of them were on the floors of the rooms, under the burnt walls. The event happened a little earlier or even at the same time as as the Romans occupied south-western Transylvania.

A narrower dating, with due caution, is made possible by two of the objects, namely the helmet fragment and the dagger, in fact, by their typology. In other words, the helmet is of the Weisenau type, although all we can do is compare the nape guard. Worn after the middle of the 1st c. A.D., some of the items were pinpointed to the year 69, during the civil war in Rome. The most striking analogy of the item in Racoş is the item found in the river Po, close to Cremona, which is from the year 69 and is currently in the collection of the Museum in Köln¹⁷. Similar items are also in the famous Axel Guttman collection, as well as in Holland, Germany, England, Italy, France, Austria and Spain or Bulgaria, in Ruse¹⁸. In terms of shape, the only difference between these guards' items and those from the time of Traian's Dacian wars is the larger width of the latter.

The perfect analogy with several items of the Weisenau type allows us to place the helmet in Racoş in the decades 6-8 (perhaps 9) of the 1st c. A.D.

As for the dagger, the only differences are in the archetype details, the differences between the items that allow one to distinguish types, groups etc., having as a starting point, first of all, the architecture and motives of the decoration, but also the affixing mechanism¹⁹. We would like to draw attention, in this regard, to the resemblance between the buckle that we found and the scabbard from Mainz, which lacks the support frame for the mobile part²⁰. Based on this detail alone, and not on the theme of the decoration, the thing to remember is that it falls exactly in the Mainz type, in production starting the time of Augustus and used until mid-1st c. A.D.²¹.

Based on the partitioning of the decoration, and not on the motifs, the scabbard of our dagger falls in the same category as the scabbards of the daggers from Usk (Great Britain), from 65-75 A.D.²² and Ristinsen (Germania), from around 50-70 A.D.²³. The resemblance consists of the fact that all three of them have a continuous, unpartitioned decoration.

Fortunately, we are able to come up with a narrower period during which the item was made. The best analogy, in fact a twin of our buckle, is in southern Holland, in Velsen, an item that is from the time of the rule of Claudius²⁴. The mobile part of the "Dutch" buckle has both a support and a loop through which the belt goes that are identical to those from Racoş.

This constitutes further evidence in favor of believing that the dagger in Racoş was made around mid-1st c. A.D. or in the decades immediately after that, after which it was part of the equipment of the Roman troops for a period as long as, we believe, that of keeping the helmet (decades 6-8/9 A.D.).

We believe that the issue of the exact period of helmet ornament, lance, *pilum* and slingshots is superfluous, as long as the first one belongs to said item and the other four were found in the same stratigraphic layer as the helmet and the dagger.

In conclusion, all of the items are, with a degree of certainty, from the third and, partially, the fourth quarter of the 1st c. A.D..

One of the items is part of the defensive gear (helmet), while the dagger, *pilum* and slingshots fall in the category of offensive weapons. The helmet and the dagger belonged to the officers, while the other items could have also been part of the soldier's gear.

¹⁶ Bishop, Coulston 1993, fig. 43 /13-18, from Pförring, Germany etc.

¹⁷ *Roman Military Equipment. Protective Equipment-Roman Helmets*-Agen/Port and Weisenau, fig. 16. Sursa www.romanlegions.info, 15.12.2007 și www.romanarmy.com, 15.12.2007.

¹⁸ Peeva, Sharankov 2006, 25-33.

¹⁹ For instance, Obman 2000, 8 sqq.

²⁰ Scott 1986, 206, Kat. no. 68.

²¹ „Ab augusteischer Zeit denkbar, die Verwendung bis Mitte des 1. Jahrhunderts wahrscheinlich” - Obmann 2000, 8-9.

²² Obmann 2000, Taf. 4.

²³ Obmann 2000, 9, note 53 and ill. 15 / 26.

²⁴ Bishop, Coulston 1993, fig. 42, 79 and *passim*.

10. How the items get in Dacia?

It is beyond any doubt that the dagger, fragmentary helmet and *pilum* are Roman products, while the two slingshots could have been on site. As a result, the question of how they got into Dacia only applies to the helmet, dagger and *pilum* and, only to some extent, to the other items.

The fact that the gear and the weapons are from the 6-9 decades, together with the trophy features of the former, point to events that happened at the same time. The chronological placing of the helmet and dagger in those decades leads us to think, firstly, of the Dacian incursions south of the Danube, immediately after Nero's suicide (the year 69). From Tacitus²⁵, we have the piece of information that "the Dacians were also on the move, and they were people with no faith and, hence, no fear, for the army in Moesia had left. They were calmly learning of our first events and learned that Italy was in the midst of war and that the whole Empire was torn apart by enmity and conquered the winter camps of the cohorts and *alae*. *The Dacians had become masters of both banks of the Danube* (our emphasis). As early as then, they were getting ready to destroy the legion's *castrum*, had not Muncianus sent the sixth legion" (the Sixth Legion *Ferrata*, established in 52 B.C. – our note).

The repelling of the Dacians did not bring about the end of their incursions. The same author²⁶, but also Josephus²⁷ confirm that the attacks of the Dacians were anything but few, even though not always successful and, implicitly, resulting in loot.

A slowdown in the Dacian attacks (usually, in alliances) on the south-Danubian Roman provinces takes place after Vespasian (69 A.D.) takes the throne. The Dacians disturb the peace of the great river once again after the disappearance of Vespasian (79 A.D.) and the rule of Titus (79-81 A.D.), at the beginning of Domitian (81-96 A.D.). During this time, the Dacians were ruled by king Diurpaneus, the successor of Scorillo. Iordanes (*Getica*, 76), on the resumption of hostilities, tells: "During the time of Domitian, the Goths [= Getae, our note], for fear of his greed, broke the alliance that they had made in the past with other emperors and began to devastate the Danube's bank, long under the rule of the Roman Empire, obliterating the armies and their chiefs. Back then, the head of this province (Moesia, our note) was, after Agrippa, Oppius Sabinus, while the Goths [= Getae, our note] were ruled by Dorpaneus. There was a battle and the Romans were defeated and Oppius Sabianus was beheaded, while the Goths [= Getae, our note] raided many *castra* and towns and pillaged the lands that belonged to the Empire".

Hadrian Daicoviciu does not rule out the possibility that this attack in the winter for 85/86 was led by Decebal²⁸. Tacitus²⁹ tells that in Moesia "the strengthened camps of the legions and our very rule were hanging by a thin thread".

We do not want to dwell on the measures taken by Domitian for the purpose of driving back the Dacians to the other side of the Danube. The important thing is that he entrusted Cornelius Fuscus with the command of the troops. We would like to recall that in the spring of the year 87, the Dacians, "defeat the Romans in the very first clash, kill their general Fuscus and *pillage the riches from the soldiers' camp*" (our emphasis)³⁰. It was then, most likely, in the Olt Pass from Turnu Roșu, in the opinion of H. Daicoviciu³¹, that the Dacians capture the Roman flags, including that of the 5th legion *Alaudae*.

In the following year, the Romans, led by Tettius Iulianus, secure their victory at *Tapae*, but retreat afterwards and Domitian refuses Decebal's peace offerings. The failure in the Marcomanic war forces him, though, to urgently send dispatches to the Dacian king, in view of signing the treaty that had been repeatedly refused until then. What is of interest to use from this is a particular detail, namely Decebal's attitude and offer: "He accepted the offer, for he faced great difficulties, but did not agree to come himself to talk to him, but sent Diegis with a few men, *to return him the weapons* (our emphasis) and a few captives, as if he only had these³².

Rightfully so, says H. Daicoviciu³³, "the Dacian king had not returned to the Empire, as it would have been normal, *all of the weapons, flags* (our emphasis) and prisoners taken during the war".

The further developments in the relations between the Dacians and the Roman Empire do not constitute the subject of our paper, for they are analyzed, in detail, in many specialized studies and treaties³⁴. We will not dwell on them because the previous lines, which we have from the historians of the antiquity, some of them contemporary with the events, tell us not only that the Dacians and the Romans had armed conflicts prior to the year

²⁵ Tacitus, *Hist.*, III, 46.

²⁶ Tacitus, *Hist.*, I, 2, 1.

²⁷ Josephus, *Bellum iudaicum*, II, 16, 4.

²⁸ Daicoviciu 1972, 279.

²⁹ Tacitus, *Agricola*, 41.

³⁰ Iordanes, *Getica*, 78.

³¹ Daicoviciu 1972, 80.

³² Cassius Dio, *Istoria romană*, LXVII, 7.

³³ Daicoviciu 1972, 284.

³⁴ Daicoviciu 1960, 289-299; Daicoviciu 1972, 112-125, 278-284; Tudor 1964, 11-16; Petolescu 2001, 668-688.

101, but also confirm that, besides destroying some of the Roman fortifications in the provinces south of Danube, they also came back with large loots and with trophies, particularly weapons that were part of the Empire troops' gear. The amount of weapons captured must have been quite great, given that some of the provisions of the treaty concerned the return of the weapons and captives. Therefore, we have from both sides a confirmation of the arrival in Dacia of a significant amount of Roman weaponry, before Decebal brought Roman craftsmen.

We do not know for sure during which of the aforementioned events the items entered the possession of the Dacians. It stands to reason that it was only during those events in which the Dacians were the winners, during the Moesian raids after the death of Nero or after the disaster of Fuscus on Dacian lands. Together with the previous bit of information, regarding the chronological placing of the helmet in Racoş starting with the sixth decade of the first century of the Christian era, the capturing of the offensive and defensive Roman gear and its transport to the Dacian fortress on *Piatra Detunată* could have taken place either in the '60s of that century or, more likely, in the first stage of the Dacian war (Dorpaneus) with Domitian.

Although we cannot come up with clear arguments, we would like to put forward a proposal as to the unit that the weapons were taken from, the unit that foot soldier Cornelius Augustus was a part of. We can rule out the sixth legion *Ferrata* because Mucianus had sent it to repel the Dacians, which is what happens. The weaponry, together with the flags and other objects of military prestige, was captured, most likely, from the 5th legion *Alaudae* (also created in 52 B.C., our note). This one was practically decimated and its commander was killed. Therefore, it makes sense that the centuria led by Claudius might have been a part of this legion, and so did Cornelius Augustus. Once again, this is just the opinion that, at the current stage, seems the most plausible.

We would like to add that in the same Dacian fortress from Racoşul de Jos and at the same layer of burnt material, during the excavations of 1995, one found a strongly burned and warped bronze coin that, according to expert Radu Ardevan, was from the time of Claudius or Domitian. However, there is no evidence connecting it to the aforementioned events.

Not all of the weaponry items obtained by the soldiers on *Piatra Detunată* enjoyed the same treatment: while the offensive weapons were used according to their purpose, the nape guard in question was, first of all, a trophy that gave its owner bragging rights and was kept with great care although, as we saw, a small strip was taken from it, most likely for making jewelry out of it. The attention with which the cut was immediately polished, as well as the helmet fragment's being kept in a visible place in the room several years after being obtained, makes it clear that it was, primarily, proof of the new owner's bravery.

We believe that the status of trophy applied to the dagger as well, which was discovered in the same stratigraphic layer. There is also the issue that it was not used as a weapon during the event that led to the fortress's being set on fire, as its breaking was the result of the impact with the floor, together with the rest of the objects that fell down.

11. Final observations.

The review of the aforementioned items confirms that Roman offensive weapons and defensive gear entered pre-Roman Dacia. From Racoş–*Piatra Detunată*, the fragmentary helmet (the nape guard and the ornament from the support of its crest) falls into the first category, while the second category encloses the dagger, *pilum* and, likely, the two slingshots and their projectiles (of which only one was introduced). The context of the discovery, the time that they are from and the way in which the dagger and the helmet arrived in Dacia support the hypothesis that they are trophies taken by the Dacians from the military clashes that preceded Traian's Dacian wars. The other weapons could have been part of the Dacian soldier's gear on a permanent basis. The quality of the gear and the ornamentation confirm that both common soldiers and officers were present in the fortress permanently, and the helmet and dagger belonged to the latter. In other words, we can conclude that in *Piatra Detunată* we are dealing with a military fort, presumably manned by troops at all times, and that the soldiers' non-military occupations were secondary to the requirements of the military life. The spread of the artifacts in question over a large area, all of it very close to the defense wall, in rooms that were practically adjacent to it, highlight the military character of the community. The abundance, variety and quality of the other vestiges that were found together with the military items support us in saying that these discoveries confirm, first of all, the presence of the military elite, namely the commanders.

Together with the other Dacian monuments from the Olt Valley, from the Perşani Mountains (*The Sacred Mountain* from *Tipia Ormenişului*, the fortress on *Tipia Racoşului*, the towers on the river's left bank and the civilian settlements), the fortress on *Piatra Detunată* can rightfully be called the military center of the area, where soldiers were garrisoned permanently.

One could say that the fortress in question had more soldiers than were needed for guarding the pass from Augustin to Mateiaş and that these men probably participated to the well-known incursions in the Roman provinces south of the Danube and to Dacia's pre-Traian wars, the proof of this being the weapon trophies that we reviewed.

In conclusion, the recent discoveries of military gear from Racoș–*Piatra Detunată* are doubly important: they enrich the repertoire of Roman artifact that got into Dacia before it was turned into a province of the Empire and they confirm historical facts that preceded the same event, but that we know of solely from written sources.

Translated by Mihai Sîrbu

Drawings: Mihaela Cioc

Photo: Foto Advertising Brașov (the Dacian fortress of *Piatra Detunată*), Fl. Costea (the dagger and the objects found *in situ*), Terezia Simon (the helmet nape guard)

Bibliography

Cassius Dio, *Historia Romana*.

Iordanes, *Getica*.

Iosephus Flavius, *Bellum Judaicum*.

Tacitus, *De vita et moribus Iulii Agricola*.

Tacitus, *Historiae*.

Bishop, M.C., Coulston, C.N. 1993, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*, Londra.

Costea, Fl., Bălos, A., Savu, L., Ardevan, R., Ursuțiu, A., Șoneriu, I., El Susi, G., Ciută, B., Ștefan, D., Duțescu, M. 2006, *Augustin-Tipia Ormenișului, jud. Brașov. Monografie arheologică*, I, Brașov.

Costea, Fl. 2007, *Centrul religios pandacic de la Augustin, județul Brașov/The pan-Dacian religious center of Augustin, Brașov County*, Brașov.

Daicoviciu C. 1960, *Istoria politică a geto-dacilor în sec. I î.e.n. și I e.n.*, in *Istoria României*, I, București, 285-316.

Daicoviciu, H. 1972, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj-Napoca.

Dumitrașcu, S. 1973, *Tezaurul de la Tăuteni-Bihor*, Oradea.

Glodariu, I., Iaroslavschi, E. 1979, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, Cluj-Napoca.

Groag, E., Stein, A. 1936, *Prosopographia Imperii Romani*, Pars II, Berlin.

Gudea, N. 1982, *Despre câteva „donaria“ și aplice-disc cu inscripții din Dacia*, ActaMP 6, 59-68.

Gudea, N. 1991, *Römische Waffen aus den Kastellen von Dacia Porolissensis*, EphemNap 1, 69-80.

Junkelmann, M. 1989, *Römische Kavallerie – Equites Alae*, Stuttgart.

Junkelmann, M. 2003, *Die Legionen des Augustus: Der römische Soldat im archäologischen Experiment*, Mainz.

Kajanto, I. 1965, *The Latin Cognomina*, Helsinki.

Klebs, E., Rohden, P., Dessau H. 1897-1898, *Prosopographia Imperii Romani Saecula I-III*, vol. 1-3, Berlin.

Klumbach, H. 1974, *Römische Helme aus Niedergemanien*, Köln.

Lörincz, B., Redö, F. 1994, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, I, Budapesta.

Lörincz, B. 1999, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, II, Viena.

Mitran, Gh. 2003, *Arta aurarilor în Transilvania*, Brașov.

Mócsy, Á., Feldmann, R., Márton, E., Szilágyi, M. 1983, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galiae Cisalpiniae cum indice inverso*, Budapesta.

Obmann, J. 2000, *Studien zu Römischen Dolchscheiden des I. Jahrhunderts N. Chr. Archäologische Zeugnisse und Bildliche Überlieferung*. Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen, Band 4, Leidorf.

Peeva, E., Sharankov, N. 2006, *A 1st Century A.D. Roman helmet with inscriptions*, ArhBulg 10, 25-33.

Petculescu, L. 1974-1975, *Garnituri de armură romană în Dacia*, SMMIM 7-8, 83-84.

Petculescu, L. 1994, *Roman military equipment in the Dacian hill-fort at Ocnîța*, in *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994*, Marburg.

Petculescu, L. 1996, *Roman Military Equipment in Dacia in the First Century A.D.*, in *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Proceedings of the Seventh Congress of Thracology*, Constanța - Mangalia - Tulcea, București.

Petculescu, L. 1999, *Armamentul roman în Dacia în secolele I-III*. Teză de doctorat, București.

Petculescu, L. 2005, *Daggers in Roman Dacia*, in *Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, București, 405-412.

- Petculescu, L., Nicu, M. 2000, *Echipamentul militar roman din cetatea dacică de la Poiana (jud. Galați), in Istro-Pontica. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate*, Tulcea, 203-220.
- Petolescu, C.C. 2001, *Regalitatea dacică în perioada 44 a. Chr. - 86 p. Chr.*, 668-670 ; *Dacia în timpul regelui Decebal, 672-720*, in *Istoria Românilor*, I, Ed. Enciclopedică, București.
- Peterson, D. 1992, *The Roman Legions. Recreated in Colour Photographs*, London.
- Robinson, H.R. 1975, *The Armour of Imperial Rome*, Londra.
- Scott, J.R. 1985, *First Century Military Daggers and the Manufacture and Supply of Weapons for the Roman Army*, London.
- Simkins, M. 1984, *The Roman Army from Caesar to Trajan*, London.
- Solin, H., Salomies, O. 1994, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*², Hildesheim – Zürich – New York.
- Tudor, D. 1964, *Decebal, regele erou al dacilor*, București.
- Vulpe, Al. 1998, *Geto-Dacii?*, CICSA 1-2, 7-9.
- Vulpe, Al. 2001, *Arhitectura militară*, in *Istoria Românilor*, I, București, 731-737.
- Vulpe, Al. 2007, *Despre centrul de putere al dacilor din Defileul Oltului de la Racoș*, in *Studia în Honorem Dr. Florea Costea*, Brașov, 78-82.
- Vulpe, Al., Zahariade, M. 1987, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, București.

Fig. 1: a – The Dacian fortress of Racoș–Piatra Detunată (aerial view – foto Advertising Brașov); b – the helmet nape guard *in situ*.

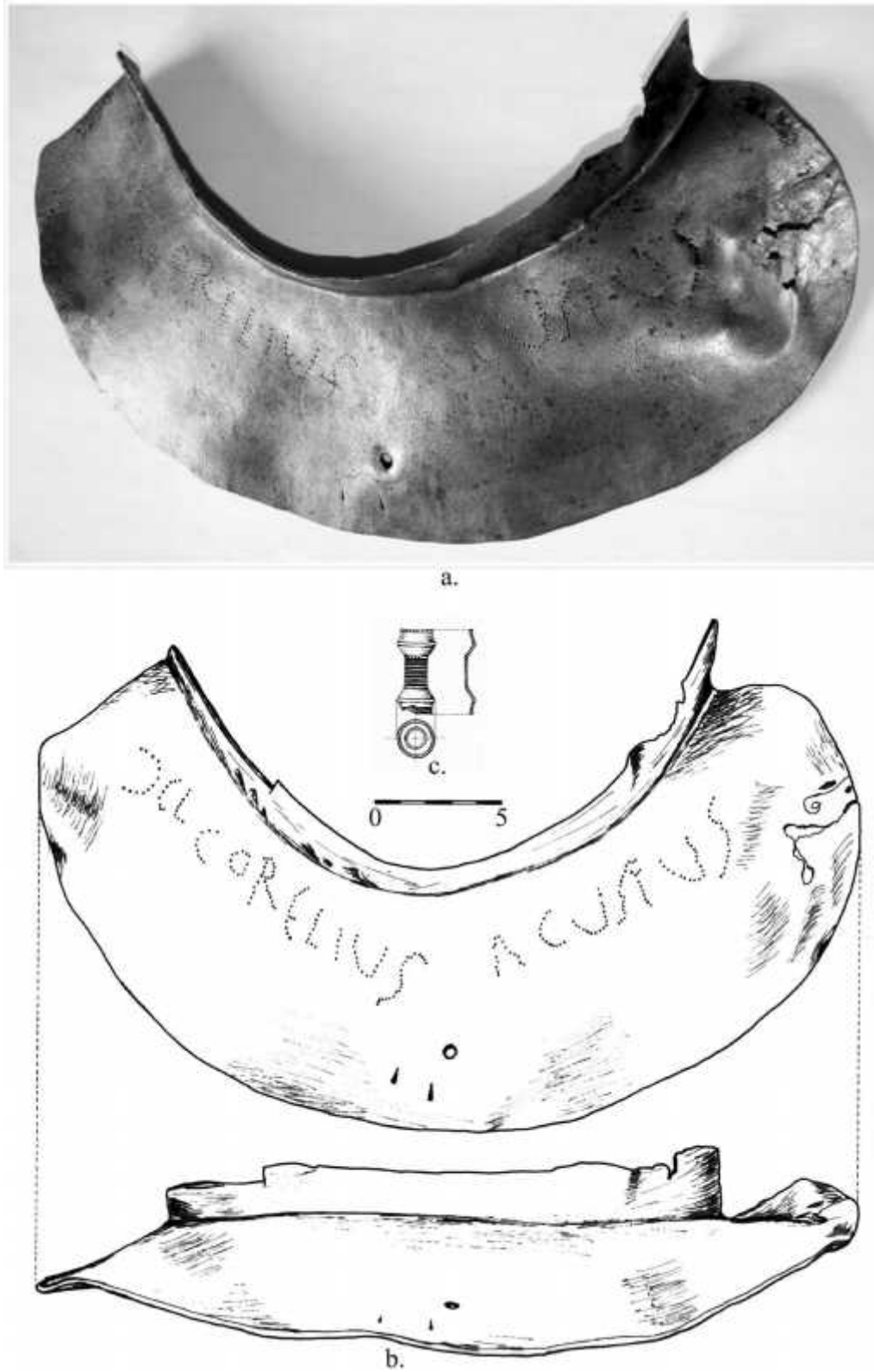

Fig. 2: a-b – Helmet nape guard (photo and drawing); c- helmet decoration (drawing).

a.

b.

c.

Fig. 3: a – The dagger *in situ*; b – the dagger before the restoration;
c – the dagger scabbard (photo).

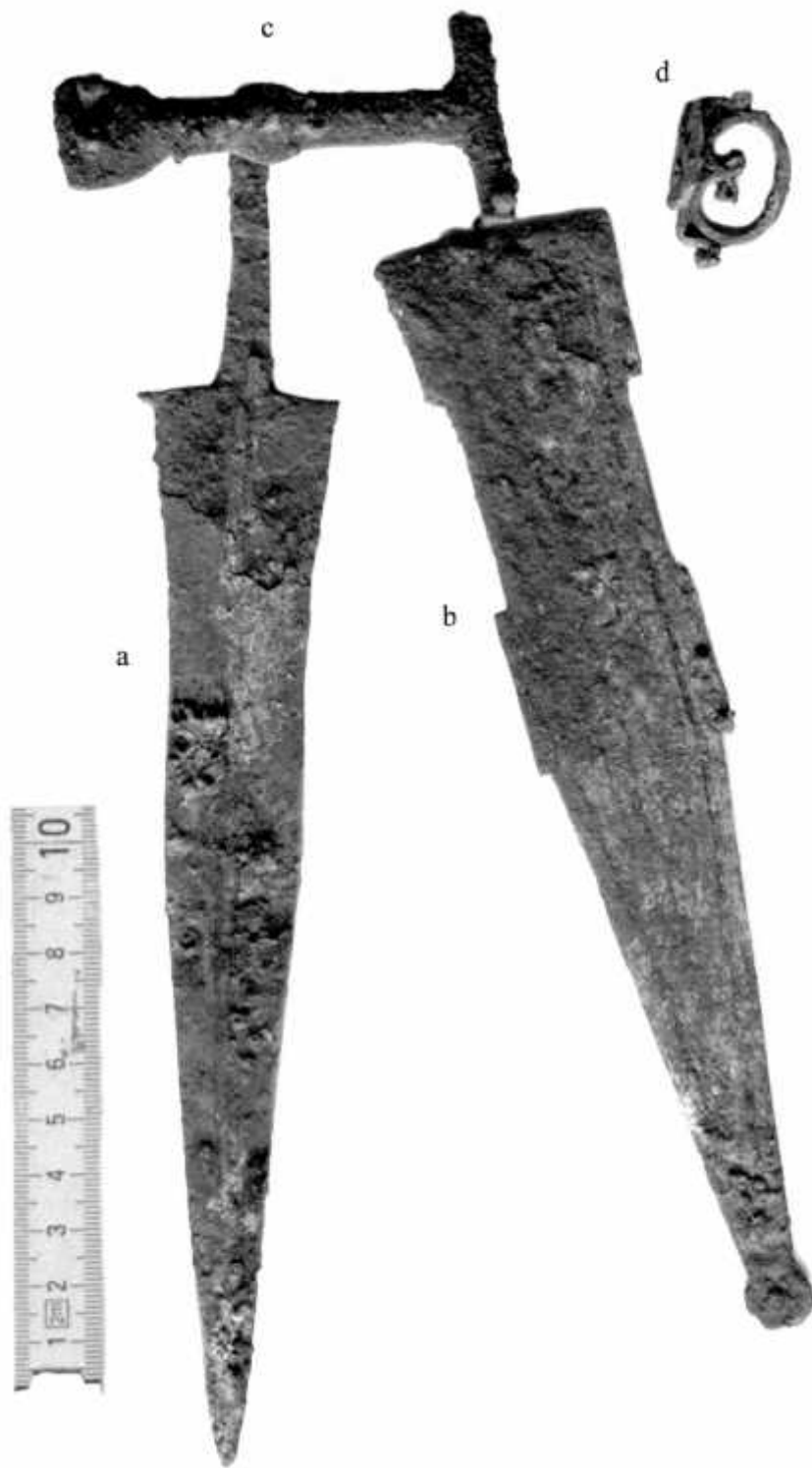

Fig. 4: a-d – The dagger before the restoration (photo).

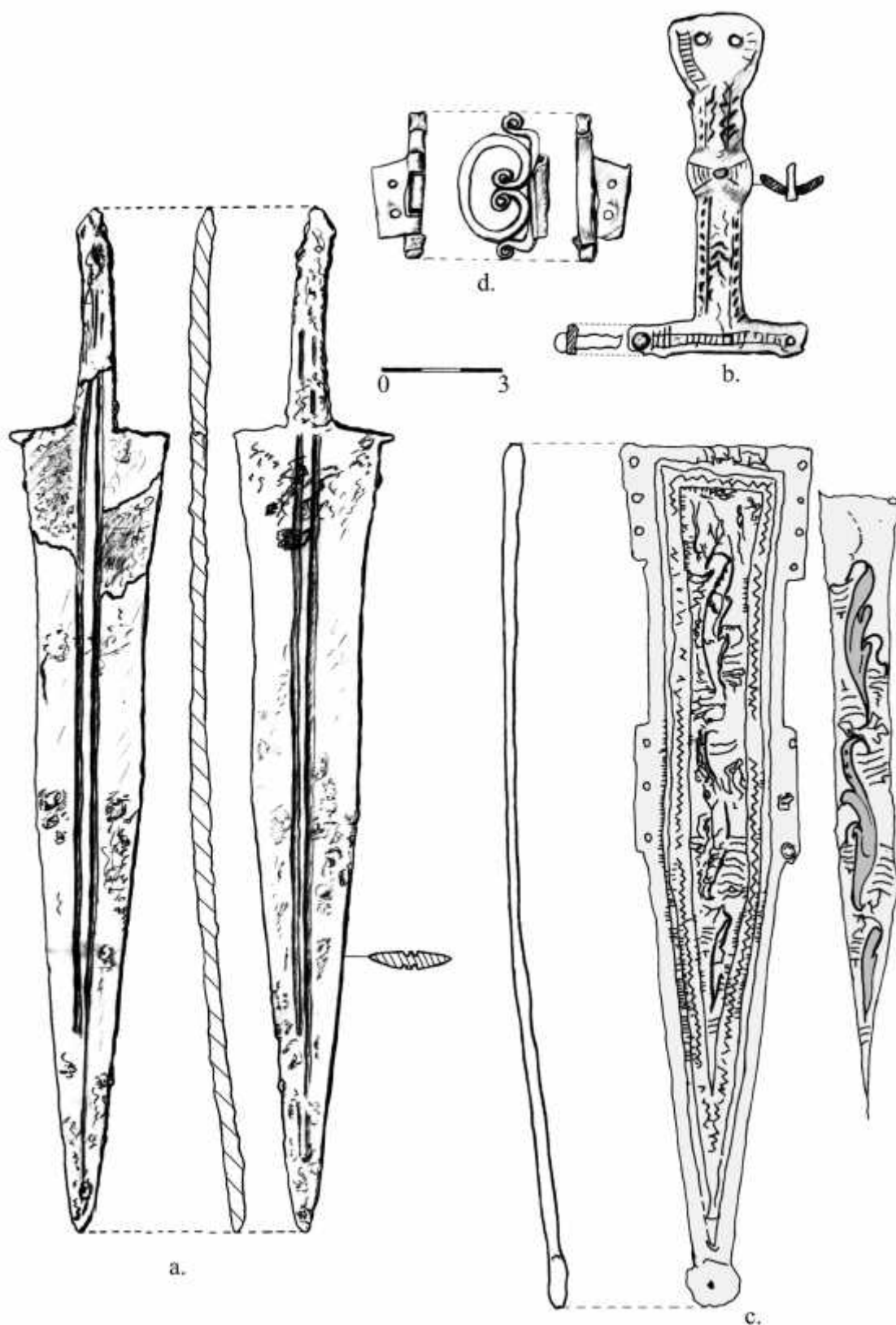

Fig. 5: a-d – The dagger (drawing).

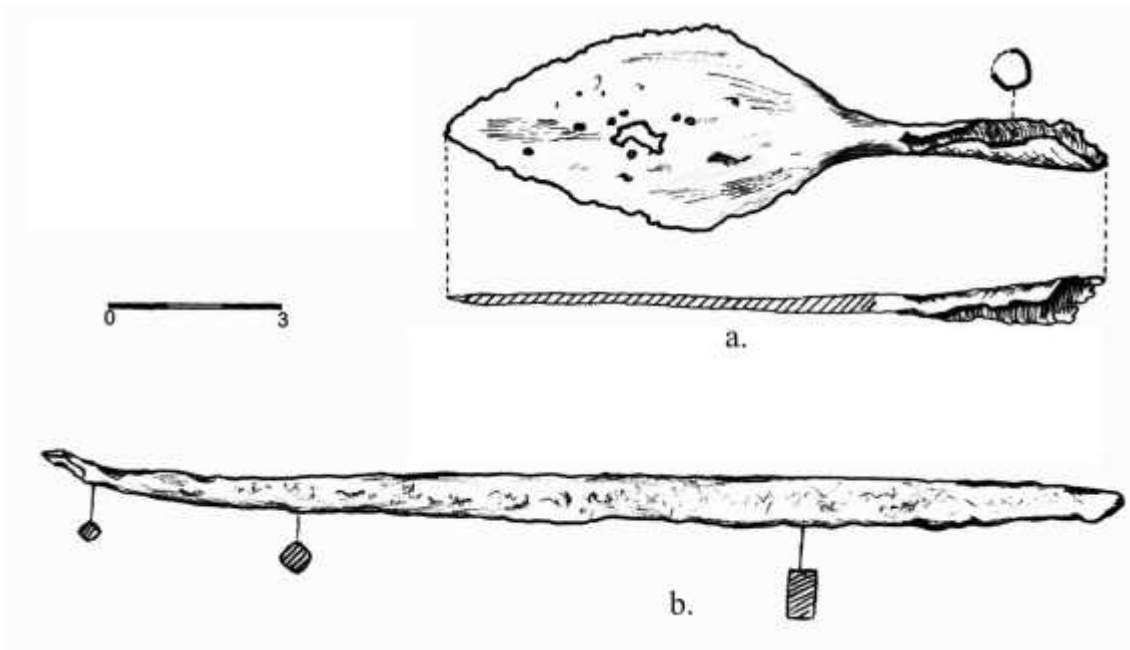

Fig. 6: a – Spear iron head; b – *pilum*.

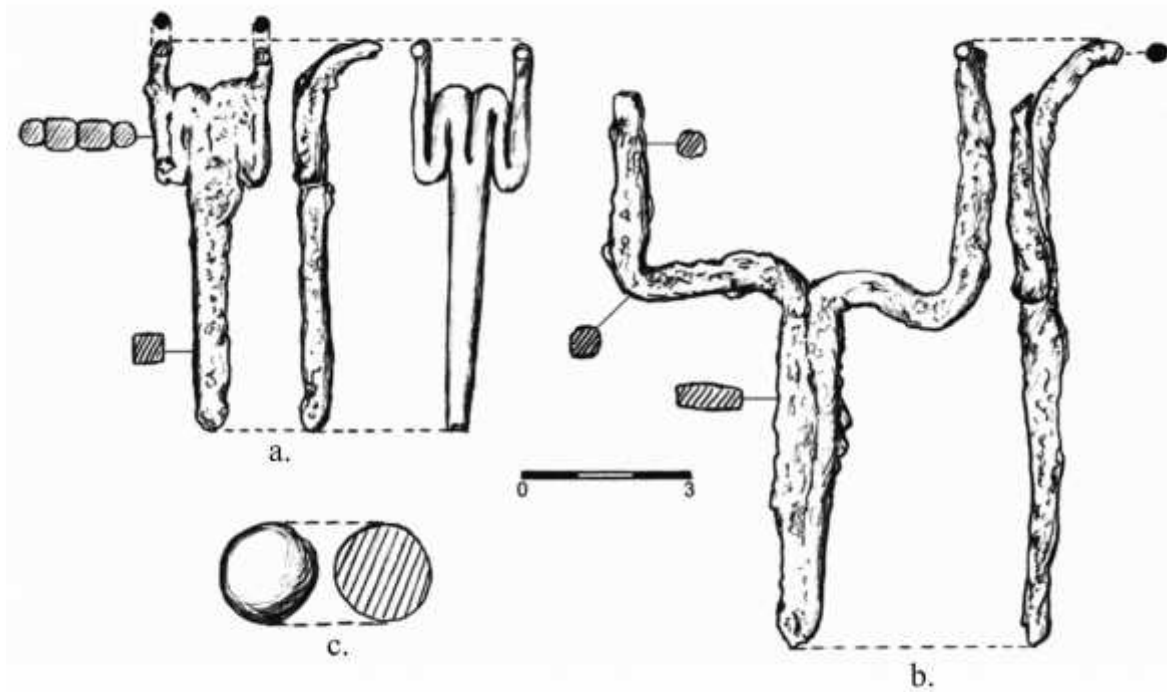

Fig. 7: a – Small slingshot; b – large slingshot.

Un royaume de l'entre-deux : la Thrace et ses rois dans la tragédie attique*

Zoe Petre

Abstract: *The tragic theatre of the 5th century B.C. defines Greek – and more specifically, Athenian contemporary identity. Confronting Greek and Barbarian heroes (or choruses), it confronts also the Greek's image of their own past. In this operation, the Thracian kings of the tragedies become paradigms of a “neighbouring alterity” which in appearance may seem close to the Greek rules, while being in essence hostile towards the fundamental values of the Greek civilisation. Lykurgus persecuting Dionysus, Polymestor, the murderer of the young Trojan prince, as well as Tereus, are good examples of the savagery, but also of the duplicity of the Thracians. We could add to this list the name of King Charnabon of the Getae, who may be the anti-hero of Sophocles' first tragedy, Triptolemos.*

Key words: *The Greek tragic Theatre, Thracian kings, king Charnabon, 5th century B.C.*

Cuvinte cheie: *tragedia greacă, regii traci, regele Carnabon, sec. V a.Chr.*

A quelques rares exceptions près, la sélection des tragédies du Ve siècle conservées et transmises jusqu'à nous par la tradition ne nous a fait parvenir de leurs oeuvres que les drames à décor grec, c'est à dire mettant en cause la cité de l'intérieur. Sans doute ces drames étaient-ils les plus proches de l'essence même de l'interrogation tragique, mais ceci risque de nous faire oublier combien les auteurs du Ve siècle ont exploité, dans des tragédies aujourd'hui perdues, l'affrontement entre le monde grec et les Barbares. L'exotisme des contrées violentes et excessives appartenant aux royaumes asiatiques des confins – la Phrygie, les terres des Mysiens d'Asie, même la Troie d'Hector – solidaire dans l'épopée avec le monde grec, mais qui devient de plus en plus, elle aussi, dans la tragédie, une terre étrange, voire étrangère – durcit la ligne de séparation entre le monde ordonné de la *polis* et la barbarie qui hante à ses frontières¹.

Dans l'ensemble de la production tragique du Ve siècle, on peut distinguer du moins quelques titres et quelques fragments de tragédies perdues à décor thrace, tout comme on peut identifier, par ailleurs, quelques héros thraces dans le corpus existant des tragédies. Ceux-ci ne dérogent pas à la règle d'ensemble d'être l'incarnation d'« expériences à haut risque », comme les appelait Froma Zeitlin : des figures de l'altérité définissant au repoussé en quelque sorte, et dans des situations extrêmes, l'identité grecque, et plus précisément athénienne, telle qu'elle est conçue par les poètes tragiques².

La tradition épique, qui alimente abondamment, par ailleurs, la poésie tragique, n'a pas la même structure : comme on le sait bien, ni les Troyens de Priam, ni ses alliés ne sont des Barbares. Ils sont, parfois, des princes bardés d'or, mais ils n'ont pas en partage le mépris secret que leurs successeurs manifesteront dans la tragédie envers les normes et les valeurs qui définissent l'*arété* du bon guerrier et du vrai héros. Troyens, Phrygiens ou Thraces de l'Asie Mineure, ils vivent dans le même monde héroïque que les Troyens ou les Achéens, ils respectent les mêmes valeurs, et ils sont donc reconnus comme des pairs. Et si les Phéniciens ne le sont pas, c'est en tant que marchands fourbes, et non pas en tant que non Grecs, qu'ils sont rejetés en marge de ce monde dominé par le code d'honneur du guerrier.

Il y a sans doute dans l'épopée des personnages impies qui ne sont ni troyens, ni achéens. Le cas le plus frappant est probablement celui du roi thrace que Glaucos évoque au début de son dialogue avec Diomède, au milieu de la mêlée décrite au VIe chant de l'*Iliade* : *Lycurgue, le puissant fils de Dryas... qui avait poursuivi les nourrices de Dionysos le Délirant sur le Nyséion sacré. Toutes alors de jeter leurs thyrses à terre, devant la hache d'hécatombe dont voulait les frapper Lycurgue meurtrier, cependant qu'éperdu, Dionysos plongeait dans le flot marin, où Thétis le reçut, épouvanté, dans ses bras*³. Ce roi-loup épique des Thraces n'est pas, cependant,

* Ces pages sont dédiées en cordial hommage à Gavrilă Simion, archéologue et historien passionné depuis toujours par la recherche des vestiges de la civilisation des Thraces.

¹ Hall 1989.

² Zeitlin 1990, 57.

³ *Il.* 6, 130-136.

radicalement différent des rois tout à fait grecs, tels Penthée ou Minyas, qui, eux aussi, refusent de reconnaître la qualité divine de Dionysos. Il ne confronte pas le dieu et son cortège en tant que Thrace, et, comme dans la plupart des récits de l'avènement de Dionysos, c'est plutôt le dieu lui-même qui incarne l'altérité.

De l'épopée au drame, quelque chose change pourtant de fond en comble. C'est l'impiété typiquement barbare du monde thrace qui devient le thème central de la trilogie d'Eschyle, la *Lykourgie*, dont ne subsistent que quelques fragments et les titres de deux des drames – *Les Edoniens* et *Les Bassarides*⁴ ; c'est aussi dans le monde barbare de la Thrace que Sophocle situe la violence extrême de Térée. J'y reviendrai tout à l'heure. Car le théâtre tragique atteint son *akmè* à un moment où le monde grec en général, et la cité d'Athènes tout particulièrement, sont en train de se « re-penser » radicalement à travers l'expérience des guerres médiques et de leurs lendemains. Victorieuse en dépit de toutes les craintes, radicalisant ses institutions et son discours en fonction de son nouveau statut hégémonique, Athènes est aussi une cité qui définit très précisément ses clivages, et, partant, son identité citoyenne, en l'opposant systématiquement à tout ce qui est non civique et non athénien.

C'est pourquoi le drame attique fera du thème du Barbare confrontant le Grec une pierre d'angle de l'univers tragique⁵. Le conflit entre la Grèce des héros civilisateurs et un monde (encore) hors la loi, qui guette, aux limites spatiales et surtout imaginaires de la cité, peut être considéré comme un thème privilégié du drame attique. Que cet affrontement de la civilisation et de la barbarie ait produit aussi une découverte des « Thraces intérieures » du monde de la *polis*, des dangers de la violence qui couve sous le mince glaciais de la civilisation politique, c'est sans aucun doute essentiel pour le sens de la « cité tragique » ; mais cette découverte passe, plus souvent que ne nous dit le corpus classique des tragédies parvenues jusqu'à nous, par l'étude des paradigmes multiples de l'altérité, dont celle du monde thrace - traditionnellement chargé d'ambivalences et lieu privilégié de communication des Grecs avec leur propre passé. Barbaires lointains, tels les Perses, mais surtout Barbaires proches, tels les anti- héros du *Térée* ou du *Rhesos*, ou les chœurs de femmes Bassarides et Phéniciennes, qui portent sur la scène non seulement l'exotisme de leurs vêtements et de leurs chants étranges, mais aussi une expérience contrastée de l'Autre.

C'est le cas pour Sophocle, et cela dès sa trilogie de début, aujourd'hui perdue, qui gagnait d'emblée le premier prix en 468 av. n.è. Le *Triptolème* racontait, on s'accorde généralement à le penser, le voyage légendaire des initiations agraires dont Triptolème était devenu le porteur par ordre de la déesse Déméter. Mais sur le scénario précis du *Triptolème* il n'y a pas d'opinion arrêtée. Un fragment de la tragédie évoquait les contrées de la Thrace septentrionale : pour exemplifier les génitifs en – *on* dont traite son opuscule, le grammairien Hérodien en cite un vers – *kai Charnabontos, hos Geton archei ta nun*, (« et de Charnabon, qui règne en ce moment même sur les Gètes »)⁶ qui est la première mention connue de l'ethnonyme des Gètes. Or, dans une dissertation de 1886 sur les lexicographes anciens, W. Schoenenfeld⁷ proposait une reconstitution de l'intrigue à partir de ce même fragment et d'un récit des *Astronomiques* d'Hygin⁸ – le seul auteur ancien, à part Sophocle, qui mentionne un roi gète du nom de Charnabon.

En effet, Hygin y raconte la dramatique histoire de la constellation du Porte Serpent, *Ophiouchos*, ou en latin *Anguitenens*, jadis un roi des Gètes, Charnabon⁹, ennemi de Triptolème. Voici le texte d'Hygin, dans la traduction d'André le Beuffle¹⁰ : *Ophiuchus que nos écrivains ont appelé le Porte Serpent, se trouve au-dessus du Scorpion, tenant dans ses mains un serpent qui l'enlace autour de la taille. Selon la plupart, il s'appelle Charnabon et était le roi des Gètes qui habitent la Thrace. Il exerça son pouvoir à la même époque où, pour la*

⁴ Une autre *Lykourgie*, celle présentée en 467 av. n.è. par Polyphrasmon (sans trop de succès, puisqu'elle n'obtendra que le 3-e prix) nous est par ailleurs inconnue.

⁵ Hall 1989.

⁶ Nauck 1889, fr. 547. Radt 1977, fr. 604 ; Sutton 1984, 145-148.

⁷ Schoenenfeld 1886, 118.

⁸ Hygin, *Astronomiques* 2. 14.2.

⁹ Pour ce nom v. Detchev 1974, 514.

¹⁰ Beuffle 1983. *Ophiuchus. Qui apud nostros scriptores Anguitenens est dictus, supra Scorpionem constitutus, tenens manibus anguem medium corpus eius implicantem. Hunc complures Carnabonta nomine dixerunt Getarum, qui sunt in Thracia, regem fuisse: qui eodem tempore rerum est potitus quo primum semina frugum mortalibus tradita esse existimantur. Ceres enim cum sua beneficia largiretur hominibus, Triptolemum, cuius ipsa fuerat nutrix, in curru draconum conlocatum (qui primus omnium una rota dicitur usus, ne cursu moraretur) iussit omnium nationum agros circumeuntem semina partiri, quo facilius ipsi posterisque eorum a fero uictu segregarentur. Qui cum peruenisset ad eum quem supra diximus, Getarum regem, ab eo primus hospitaliter acceptus; /deinde/ non ut beneficis aduena et innocens, sed ut crudelissimus hostis insidiis captus, aliorum paratus producere, suam pæne perdidit uitam. Carnabontis enim iussu cum draco unus eorum esset interfectus, ne cum Triptolemus sensisset insidias parari, curru praesidium sibi constituere speraret, Ceres eo uenisse et erepto adulescenti currum, dracone altero subiecto, reddidisse, regem pro coepto maleficio poena non mediocri adfecisse. Hegesianax enim dicit Cererem memoriae hominum causa ita Carnabonta sideribus figurasse manibus tenentem draconem ut interficere existimeretur. Qui ita uixerat acerbe, ut iucundissimam sibi conscisceret mortem.*

première fois, les semences des céréales furent confiées aux mortels, pense-t-on. Car Cérès, comblant les hommes de ses bienfaits, plaça sur un char attelé de dragons Triptolème, dont elle avait été la nourrice (c'est lui qui fut, le premier de tous, dit-on, à se servir d'une roue pour ne pas retarder sa course), et elle lui donna l'ordre de parcourir le territoire de tous les peuples en distribuant les semences, pour leur permettre ainsi qu'à leurs descendants de s'éloigner de la vie sauvage. Arrivé chez le roi des Gètes, dont nous avons parlé plus haut, il fut d'abord reçu par lui selon les lois de l'hospitalité. Puis, surpris dans un guet-apens, non comme un étranger bienfaisant, mais comme un ennemi des plus cruels, lui qui s'apprêtait à prolonger la vie d'autrui faillit bien perdre la sienne. Car sur l'ordre de Charnabon, un de ses dragons fut tué, pour empêcher Triptolème, qui avait flairé les préparatifs d'un guet-apens, d'espérer trouver un secours dans son char, mais Cérès survint, rendit son char au jeune homme spolié, y attela un autre dragon, et elle infligea au roi, pour son entreprise criminelle, un châtement peu ordinaire. Selon le récit d'Hégésianax, Cérès, pour en imposer le souvenir aux hommes, représenta au ciel Charnabon tenant dans ses mains un dragon, et destiné à paraître sa victime. Il avait mené une vie si cruelle qu'il trouvait le plus grand plaisir à se donner la mort.

Acceptée par le grand éditeur des fragments tragiques, Augustus Nauck, dans la deuxième édition de ses *Tragicorum Graecorum Fragmenta*¹¹, l'hypothèse de Schoenenfeld semble avoir sombré par la suite dans un oubli critique, pour ainsi dire, qui s'appuie surtout sur les fragments du *Triptolème* ou Déméter enjoigne au héros porteur des secrets de l'agriculture à survoler dans le futur, sur son char ailé, l'Italie et l'Etrurie¹², l'Illyrie¹³, et même la lointaine Carthage, *Carchedon*¹⁴. Considérée comme étant un prologue du drame, cette tirade de la déesse – assez proche du passage du *Prométhée Enchaîné* qui prédisait les errances d'Io¹⁵ – aurait esquissé les grandes lignes du drame, où le pays des Gètes « où Charnabon règne maintenant » n'aurait eu que le rôle passager d'ajouter des sonorités étranges à l'exotisme d'ensemble de cet itinéraire.

Cependant, la logique selon laquelle seul le royaume des Gètes aurait bénéficié d'une telle précision de détail est des moins évidentes. Et surtout, la survivance de deux traditions indépendantes l'une par rapport à l'autre, mais associant toutes les deux le même nom étrange d'un roi barbare, Charnabon, à la *saga* de Triptolème – avec, chez Hygin, une longue histoire qui se serait développée par elle-même, indépendamment du *Triptolème* sophocléen, autour du seul nom d'un roi gète mentionné en passant par Sophocle – me paraît tout à fait improbable. Au contraire, il serait logique de présumer que ce nom bizarre et l'histoire du héros auquel il était attribué ait été retenus par les érudits de l'âge hellénistique – Hégésianax en l'occurrence – précisément parce que le drame de Sophocle les avait rendus célèbres.

Le texte d'Hygin a, d'ailleurs, sans aucun doute, le rythme d'une tragédie. Si l'on accepte mon point de vue, il faudrait penser que, tout au début du drame, Triptolème arrive dans son char ailé aux confins de l'oïkoumène, dans un pays inconnu, et y rencontre un autochtone quelconque, ou bien un messager envoyé à sa rencontre, qui lui dit sur quel rivage il se trouve ; ceci peut bien justifier le vers cité par Hérodien pour ses génitifs. A partir de là, l'action devrait suivre les lignes esquissées par le récit d'Hygin : la rencontre avec Charnabon pouvait bien donner au jeune héros civilisateur l'occasion d'informer ses hôtes de la mission que Déméter lui avait confié. L'apparente hospitalité de Charnabon laissait ensuite la place à ses noirs et perfides desseins, entravés par l'apparition de Déméter, *dea ex machina*, qui assurait le salut de son ambassadeur. Suffoqué par le dragon de la déesse comme un autre Laocoon, Charnabon mourrait en défiant ses adversaires et en saluant sa propre fin avec une étrange joie. Déméter célébrait cette victoire en indiquant à son héros l'itinéraire qu'il devait suivre pour mener à bien la mission qu'elle lui avait confiée.

La date du *Triptolème* de Sophocle nous est bien connue. Pline l'Ancien, qui cite la traduction latine d'un vers du *Triptolème* pour prouver l'ancienneté des cultures céréalières en Italie, ajoute que le drame avait été représenté *ante mortem eius (sc. Alexandri Magni) annis fere CXLV*¹⁶, c'est à dire soit en 468, soit en 467 av. n.è. Puisque l'*Argument* des *Sept* d'Eschyle nous fait connaître les compétiteurs du concours de tragédie de l'année 467, sous l'archontat de Théagénidès, – il s'agit d'Eschyle, vainqueur avec sa trilogie thébaine, de Pratinos avec une trilogie inconnue, et de Polyphrasmon avec sa trilogie à sujet thrace, la *Lykourgie*¹⁷ – il nous faut, si nous acceptons l'information de Pline, dater le *Triptolème* en 468, et l'attribuer à la trilogie de début de Sophocle.

Or, cela rend l'histoire beaucoup plus intéressante. Dans un passage de la *Vie de Cimon*, Plutarque raconte une anecdote concernant justement le début de dramaturge de Sophocle. D'après Plutarque, ce serait grâce à Cimon, et notamment au prestige qu'il devait à sa victoire d'Eion, que le *Triptolème* de Sophocle aurait

¹¹ Nauck 1889, 261.

¹² Fr. 598, 600 Radt.

¹³ Fr. 601 Radt.

¹⁴ Fr. 602 Radt.

¹⁵ Eschyle, *Le Prométhée Enchaîné*, 406-419.

¹⁶ Pline l'Ancien, *Histoire Naturelle*, 18.65.

¹⁷ *Aeschyli Sept. Argumentum*, 4-9.

obtenu son premier prix. Désigné comme par hasard en tant que l'un des dix juges dans le concours de tragédie où un jeune inconnu du nom de Sophocle osait affronter le grand Eschyle, Cimon proclamait vainqueur ce débutant. Voici le texte : *Lorsque Sophocle, alors jeune encore, s'inscrit pour la première fois dans un concours avec ses drames, l'archonte Apsephion, voyant la rivalité et l'attitude partisane qui dominaient les spectateurs, ne tira pas au sort les juges, mais, comme Cimon et ses collègues stratèges étaient arrivés pour faire les libations rituelles, ne les laissa pas se retirer, mais les obligea à prêter serment et à siéger comme juges du concours, d'autant plus qu'ils étaient dix, un par chaque tribu. Alors le concours devint plus animé que jamais, en raison du haut prestige des juges. Puisque Sophocle y gagna le premier prix, on raconte qu'Eschyle, profondément blessé et au comble de l'indignation, ne s'attarda par la suite que peu de temps à Athènes, s'en allant ensuite furieux en Sicile, où il finit ses jours et fut enterré près de Géla*¹⁸.

Même si l'anecdote est fautive pour certains détails – car il est tout à fait inexact que, fâché pour ce demi-échec, Eschyle aurait quitté Athènes à jamais, puisqu'il continue à participer aux concours jusqu'en 458 au moins – elle garde pour des éléments d'une véracité incontestable. La rivalité des deux poètes, dont un jeune débutant protégé de Cimon, n'a rien de surprenant. Nous pouvons d'ailleurs présumer que le récit provenait pour l'essentiel des *Epidémiai* d'Ion de Chios, cité de façon explicite par Plutarque, ainsi que par Athénée, toujours au sujet de Sophocle¹⁹. Or, Ion était non seulement un poète contemporain et un ami de Sophocle, il fréquentait assidûment le cercle de Cimon. De la même source provient sans doute le passage du traité *De profectibus in virtute*, du même Plutarque, qui préserve le témoignage unique de l'opinion de Sophocle sur le théâtre tragique de son temps : en regardant d'un œil critique sa propre évolution, Sophocle émet un jugement plutôt mitigé sur Eschyle lorsqu'il s'accuse d'avoir imité à ses débuts l'*ogkos*, l'enflure, la pompe solennelle de son prédécesseur²⁰.

Le mécénat culturel et politique exercé par le fils de Miltiade est bien connu par ailleurs, et on ne devrait pas hésiter à ajouter le nom de Sophocle à la liste, déjà longue, de poètes – dont Ion de Chios – et d'artistes qui l'entouraient dans ses années de gloire²¹.

L'adversité entre le cercle littéraire groupé autour de Cimon et Eschyle est encore plus vraisemblable dans le contexte des affrontements politiques et idéologiques de ces années qui précèdent la réforme d'Ephialte. L'insistance d'Eschyle sur les thèmes de la responsabilité, *euthynia*, des rois envers le *demos*, aussi bien dans les *Perses* (de 472), dans les *Sept* (de 467), dans les *Suppliantes* (de 464) fait écho, sans doute, aux thèmes politiques par lesquels Ephialte et sa faction préparaient les réformes de 462/461²², et Suzanne Saïd a démontré le long de son livre consacré au *Prométhée Enchaîné* que le Zeus tyran que Prométhée affronte rappelle inévitablement Cimon et sa politique²³.

Si tout cela est vrai, les aventures de Triptolème aux limites du monde thrace devraient bien être mises en rapport avec les aventures thraces de Cimon. En 468, celui-ci est au comble d'une carrière de stratège et de politique qu'aucun désastre ne vient encore ombrager. Ses victoires assuraient aux Athéniens le contrôle des routes maritimes pontiques, c'est à dire des routes du blé. Triptolème était donc tout choisi pour célébrer en effigie cet exploit cimonien. Tel le roi d'Eleusis, le stratège athénien aurait porté les dons de Déméter dans des contrées thraces jusqu'alors sauvages, en y affrontant mille dangers, mais en rentrant en héros à Athènes.

Cette héroïsation de Cimon s'accorde bien avec l'ensemble des opérations idéologiques dont il est le bénéficiaire, et pourrait expliquer le choix d'une Thrace lointaine et mystérieuse comme décor d'un drame de l'affrontement entre la civilisation des champs cultivés et la barbarie : assez proche de la Thrace de Cimon pour en exalter les victoires, assez lointain, pourtant, dans le temps et dans l'espace, pour ne pas verser dans la banalité encomiastique et pour marquer le lieu tragique où, refusée, la culture du blé – la culture tout court – avait failli s'arrêter, le royaume de Charnabon était bien choisi pour rendre hommage au héros du jour.

Il faut mentionner par ailleurs que le sanctuaire d'Eleusis, qui avait pris de l'importance à l'époque des Pisistratides²⁴, mais avait été partiellement détruit par les Perses en 480 av. n.è., a été reconstruit et agrandi précisément à l'époque de Cimon²⁵. C'est à la même époque que, dans l'iconographie des vases attiques, le nombre des vases décorés avec le motif du voyage civilisateur de Triptolème monte en flèche²⁶, sans doute en rapport avec une réorganisation des Mystères, et surtout avec la volonté athénienne de leur conférer une vocation panhellénique²⁷. Si la restitution du *Triptolème* que, sur les traces de Schoenenfeld, je propose ici, est prise en compte, on peut y retrouver un

¹⁸ Plutarque, *Vie de Cimon*, 8, 13-25 ; Petre 2004/2005.

¹⁹ Plutarque, *ibid.* 9 ; *Vie de Périclès*, 28 ; Athénée, XIII, 604 a-d.

²⁰ Plutarque, *De prof. in virtute* 7 ; v. Bowra 1940, 386-387.

²¹ Vidal-Naquet 1983.

²² Petre 1986.

²³ Saïd 1985.

²⁴ Boardmann 1975.

²⁵ Mylonas 1961, 84-107 ; Shear 1982 ; Clinton 1995.

²⁶ Raubitschek, Raubitschek 1982 ; Schwrtz 1987 ; Matheson 1994.

²⁷ Clinton 1994.

lien fort entre ces deux volets de la politique cimonienne – l’expansion vers la Thrace et l’expansion des cultes éleusins. Indépendamment d’ailleurs de la reconstitution du *Triptolème*, on a présumé avec assez d’autorité que la conclusion triomphante de la trilogie mettait en scène l’inauguration des fêtes athéniennes des Eleusia, tout comme Eschyle allait couronner son *Orestie* avec la procession des Déesses Vénérables, ses *Danaïdes* peut-être avec les Théséphories, ou les *Salaminiennes* avec la fête d’Ajax, les *Aianteia*²⁸.

Car Triptolème est un héros de la culture céréalière qui, loin d’être porteur d’une simple technique, est surtout porteur d’un savoir initiatique qui fait de la culture du blé un acte profondément religieux et un message de salut. Le *Triptolème* de Sophocle peut bien avoir mis en scène les aventures dramatiques de la civilisation dans ce qu’elle a, dès l’âge de l’épopée, de plus essentiel – la culture du blé, propre de ces « mangeurs de pain » par excellence que sont les hommes grecs, et le refus barbare de la religion de Déméter, tout comme les *Bassarides* d’Eschyle ou les *Bacchantes* d’Euripide dramatisaient le refus de Dionysos. Car c’est d’un refus qu’il s’agit dans l’histoire de Charnabon: le roi ne feint d’accepter l’initiation que Triptolème lui offre que pour essayer de le tuer traîtreusement, par la ruse d’un guet-apens, prouvant ainsi, à rebours, combien les lois qui gouvernent la société ordonnée des hommes sont solidaires de leur état de cultivateurs et de mangeurs de pain. Le défi de Charnabon doit être interprété, selon moi, en rapport avec cette mission initiatique de Triptolème, opposant au culte d’Eleusis l’orgueil et la *hybris* du roi des Gètes – de ces Gètes dont l’épithète traditionnelle était *hoi athanatizontes*, les *praticiens des rites d’immortalité*.

Ce défi transgresseur des règles de la piété et du respect des lois sacrées de l’hospitalité ne semble pas avoir, comme c’est le cas de la perfidie du Polymestor d’Euripide – un autre roi thrace insouciant des lois divines – la cupidité pour mobile. Charnabon n’est pas traître par avidité égoïste. Encore pire, il l’est par principe. Il se charge d’être le porte-parole d’un monde qui, mis en présence d’un choix entre l’état sauvage et la culture du blé, choisit d’être barbare et de le rester.

Les risques de ce refus des dons de Déméter sont énormes. Les Arcadiens qui avaient négligé le culte de la Déméter Noire de Phigalie étaient retombés dans la vie nomade et la sauvagerie quasi-animale, et risquaient même; s’ils persévéraient dans leur négligence impie, de redevenir anthropophages²⁹. Situé quelque part entre la terre des Galactophages et celle des Androphages – c’est à dire entre le refus absolu et ascétique de la consommation de la viande et l’excès cannibale – le royaume gétique de Charnabon hésite tragiquement entre la nature inhumaine et la vraie civilisation des hommes.

Sans doute, Sophocle reprenait-il ainsi les thèmes mythiques faisant de la Thrace un seuil entre la culture et la nature sauvage. Les Gètes de Charnabon font partie d’une humanité encore trop jeune pour se situer au juste milieu, comme les vrais hommes – qui sont, évidemment, les hommes grecs. D’une définition traditionnellement ambivalente du monde septentrional et de ses territoires, situés en amont du politique, le poète privilégie ce qu’il y a de dangereusement étranger et sauvage, caché sous l’apparence du familier et du proche³⁰. Son antihéros incarne ce qu’il y a de pire dans cette double image des limites thraces de l’*oikoumène*: la perfidie qui cache sous des dehors hospitaliers la violence traître, le défi des lois de l’hospitalité et même le défi des dieux. Refusant la civilisation, Charnabon bascule vers un temps des monstres, enlacé à jamais par le dragon qui avait mis fin à sa *hybris*.

Il y a, dans cette reconstitution hypothétique, deux éléments de tentation pour tout spécialiste des antiquités thraces. D’une part, celle de mettre en rapport l’image du roi Charnabon voulant terrasser le dragon – mais terrassé lui-même à la fin – avec celle, combien emblématique pour le monde thrace, du héros cavalier terrassant un sanglier monstrueux. Le « Cavalier thrace » est sans aucun doute la divinité la mieux représentée dans le panthéon balkano danubien, du moins à l’époque hellénistique et romaine. Il serait raisonnable de penser que son mythe était plus ancien, et que Sophocle ou l’une de ses sources avait déjà vaguement entendu parler d’histoires de monstres sauvages à propos de ces contrées. Que le conte grec soit « de signe inversé » par rapport à la tradition du héros thrace, et que Charnabon soit, chez Sophocle, vaincu, et non pas vainqueur, ne surprend nullement.

Mais le deuxième détail qui frappe, de ce point de vue, dans le récit d’Hygin, est celui de l’étrange et défiante attitude de Charnabon devant la mort. *Qui ita uixerat acerbe* – écrit-il en conclusion de son histoire – *ut iucundissimam sibi conscisceret mortem* : « il avait mené une vie si cruelle qu’il trouvait le plus grand plaisir à se donner la mort », traduit André le Beuffle cette phrase conclusive. L’expression latine *mortem sibi consciscere* dénote le plus souvent un suicide³¹. Est-ce que Charnabon subissait sa métamorphose astrale après avoir été mis à mort par le dragon, ou après s’être donné la mort ? Le texte d’Hygin nous laisse entendre les deux. Le suicide n’est pas un thème fréquent dans les tragédies, du moins pour les personnages masculins (les héroïnes se suicident, par contre, souvent), mais Sophocle en a fait un motif tragique des plus puissants³².

²⁸ Jebb 1879, XXIII ; Robertson 1924, 5-23 ; Webster 1936, 166 ; Bowra 1940.

²⁹ Pausanias 7.42. 6-7, v. Hartog 1983.

³⁰ Petre 1987 ; Petre 1991.

³¹ Cicéron, *De officiis*, 1. 31. 112 ; Apulée, *Métamorphoses*, 10. 29. 260 ; Hygin, *Astronomiques* 2. 16. 52.

³² Petre 1985 ; Garrison 1991.

Il faut signaler, par ailleurs, que peu de temps avant la date présumée du *Triptolème*, un suicide dramatique et spectaculaire, directement lié aux exploits de Cimon en pays thrace, a dû frapper les imaginations: c'est selon toute probabilité en 476³³ qu'eut lieu le suicide de Bogès, le satrape perse vaincu par les Athéniens de Cimon à Eion, dont Hérodote évoque la fin grandiose: *Quand il ne resta plus rien à manger dans la place, il fit élever un immense bûcher, il égorga ses enfants, sa femme, ses concubines et ses serviteurs, et les livra aux flammes; puis, du haut des murs, il éparpilla dans le Strymon tout l'argent qu'il y avait dans la ville; après quoi il se jeta lui-même dans les flammes*³⁴. Ce suicide dramatique a sans doute impressionné fortement les contemporains, puisque aussi l'imagerie des vases attiques de ces années en semble garder la trace³⁵. Le défi que le roi des Gètes Charnabon jetait à ses ennemis humains et divins par une mort *iucundissima* pouvait bien rappeler aux Athéniens le sort de Bogès, le satrape vaincu – et par là, indirectement, les hauts faits qui avaient assuré la gloire de Cimon.

Mais, même si, pour accorder la métamorphose astrale du roi avec ce qui est dit de sa mort, on donne à *sibi consciscere* un sens différent, et l'on traduit, par exemple, « sa vie avait été si répulsive, que le roi ait estimé sa mort très agréable, *iucundissimam* », il n'en reste pas moins que, suicidaire ou pas, Charnabon jubile devant la mort. C'est le défi insolent d'un criminel qui prive la déesse du repentir qu'aurait du provoquer le châtement qu'elle lui inflige, peut-être même celui d'un mortel qui conteste sa mortalité, c'est-à-dire le critère essentiel distinguant les hommes et les dieux.

Pourrait-on ajouter aux significations que cette singulière attitude du roi des Gètes défiant la mort acquiert à l'intérieur même de la logique du conflit tragique, une raison qui peut tenir, elle, à la tradition qui fera fortune pendant toute l'Antiquité, celle d'un peuple septentrional de la grande famille des Thraces – parfois les Gètes, parfois des tribus avoisinantes – qui ont l'étrange habitude de pleurer à la naissance d'un enfant et, au contraire, de célébrer les funérailles comme une fête joyeuse? Cette tradition, qui rejoint une vieille sagesse gnomique presque universelle³⁶, est enregistrée au compte des barbares des bouches du Danube aussi bien par Hérodote, qui l'attribue aux Trauses, voisins des Gètes, et par Hellanicos, pour lequel cette fête de la mort ferait partie des rituels funéraires et des initiations, *teletai*, des Crobyzes et des Térizes, deux peuplades voisines des Gètes *athanatizantes*, qualifiées, elles aussi, de *praticiennes d'immortalité*³⁷.

Les premières informations accessibles pour nous sur les coutumes funéraires des Thraces du nord de la péninsule balkanique datent, on le sait bien, de la moitié seulement du Ve siècle, car elles proviennent de l'*excursus* gétiq ue du IVe livre des *Histoires* d'Hérodote, reprises au livre suivant³⁸. J'ai essayé cependant de démontrer ailleurs que cette tradition circulait déjà bien avant Hérodote, et qu'elle pouvait donc être connue à Athènes avant le début de Sophocle, en 468 ; à mon avis, même l'épithète invariablement collée par Hérodote au nom des Gètes, *hoi athanatizantes*, les « praticiens d'immortalité », semble bien être une épithète formulaire de type homérique, et qui appartient de toute évidence au savoir commun qu'Hérodote avait recueilli chez des prédécesseurs³⁹. La littérature géographique qui se développe dès la deuxième moitié du VIe siècle à la limite, assez confuse d'ailleurs, entre les poèmes épiques, la description historique et anthropologique en prose des logographes milésiens et l'utopie romanesque, décrivait pour la première fois les grands espaces au-delà du Pont Euxin : les *Arimaspées* attribuées à Aristée de Proconnèse, ou bien les poèmes de Phérécyde de Syros, repris peut-être par l'ami de Cimon, Phérécyde l'Athénien, avec lequel on confondra souvent son homonyme de Syros, s'ajoutaient à la *Periodos ges* d'Hécatee en tant que dépositaires d'un savoir commun qu'Hérodote reprendra, tantôt pour en relater la substance, tantôt pour la corriger avec une connaissance plus précise de la géographie réelle de ces mondes lointains.

Les poètes tragiques en quête de l'Autre ont accueilli avec passion ces récits merveilleux qui développaient un riche folklore des *peirata gaies*, de ces confins septentrionaux du monde où des blonds Arimaspes et des griffons ailés côtoyaient les Scythes nomades, les Amazones, ainsi que ces Hyperboréens heureux, d'après Eschyle et Pindare, comme les dieux immortels dont ils étaient les commensaux attirés. Il est avéré qu'aussi bien Eschyle que Sophocle connaissaient les écrits d'Hécatee, auxquels ils faisaient allusion dans leurs drames à décor « exotique ». Il est tout à fait vraisemblable que des bribes de récits antérieurs aux *Histoires* d'Hérodote – comme l'était aussi le *Triptolème* – aient fait circuler le thème d'un peuple thrace septentrional méprisant la mort. Est-il donc impossible de penser que le jeune Sophocle avait entendu ou lu des récits concernant l'attitude paradoxale des Gètes – ou de quelques peuplades voisines et apparentées – envers la mort, et qu'il a choisi d'affronter Triptolème à un roi des Gètes incarnant ce suprême défi à sa condition mortelle? Je crois, pour ma part, que c'est de cette

³³ Delorme 1986.

³⁴ Hérodote, 7.107.

³⁵ Devambez 1954.

³⁶ Burkert 1990.

³⁷ Hérodote, 5.5 ; Hellanikos, *FgrHist.* I, F73.

³⁸ Hérodote, 4.93-94, cf. 5.5 ; Linforth 1918; Hartog 2000.

³⁹ Petre 2004, 21-55.

littérature que Sophocle a tiré ses informations, et que c'est cette production qui a pu lui suggérer de situer le conflit du *Triptolème* non pas dans un vague Septentrion thrace, mais précisément au pays des Gètes, où il met en scène la mort du roi Charnabon défiant ses adversaires humains et divins à la fois.

Le défi de Charnabon doit être interprété, selon moi, en rapport avec la mission initiatique de Triptolème, opposant à la sagesse d'Eleusis l'orgueil du roi de ces Gètes peut-être déjà appelés *athantizontes*. La sauvage jubilation de l'antihéros confronté à son châtement oppose des pratiques barbares d'une fausse immortalité, qui n'est qu'un mépris insolent de la mort, à la vraie béatitude que les initiations de Déméter promettent. L'anéantissement du roi des Gètes rehausse, par contraste, la valeur civilisatrice et la vérité essentielle des mystères grecs. Vaincu par le héros attique du blé et par la déesse des champs labourés, Charnabon, cette incarnation de l'*hubris* barbare, est le premier roi gète « bon à penser ».

C'est peut-être dans le même contexte de « l'âge de Cimon » qu'il nous faut reprendre la discussion concernant la trilogie thrace d'Eschyle que j'ai mentionné déjà, la *Lycourgie*, composée des *Edonoi*, *Bassarides*, *Neaniskoi* et *Lycourgos*, et représentée quelques années plus tard que le *Triptolème* de son jeune rival⁴⁰. Le sujet général de la tétralogie était sans aucun doute proche du passage de l'*Iliade* cité au début de ces pages, c'est-à-dire le refus du roi à reconnaître la divinité de Dionysos et le châtement qui en découlait. La tétralogie comportait un drame dont le chœur « éponyme » était composé d'Edoniens, et qui, d'après le scholiaste d'Aristophane, mettait en scène la confrontation violente entre Lycourgie et le dieu dans une épiphanie qui faisait trembler le palais et ses habitants. Des sources ultérieures parlent aussi de la folie du roi, qui tuait son fils Dryas, peut-être aussi sa mère, coupait sa propre jambe en essayant de se venger sur la vigne apportée par Dionysos⁴¹, et finissait par être écartelé par ses chevaux au Mont Pangée. La violence des drames de la *Lycourgie* ne s'arrêtait peut-être pas à Lycourgie, car on a proposé d'attribuer à la tragédie des *Bassarides* (Les Renardes) l'épisode de la mort d'Orphée sur le Mont Pangée : pour se venger de la dévotion unilatérale du héros chanteur envers Apollon, Dionysos l'aurait fait déchiquter par les Renardes, tout comme Lycourgie était déchiquté par ses coursiers.

Or, tous ces affrontements sanglants ont pour décor la Thrace, le Mont Pangée et la vallée du Strymon. Or, les Philaïdes avaient depuis longtemps, on le sait bien, des attaches dans la région du Mont Pangée, dont la *Lycourgie* faisait un pays de cruauté effrénée. Pire encore, les conquêtes thraces qui avaient inauguré, en 476/475, la gloire de Cimon avait sombré, en 465/463, dans la violence du massacre des Athéniens à Drabeskos. Sans exagérer le lien de ces tragiques événements avec la tétralogie d'Eschyle – car c'est toujours l'inquiétante et mystérieuse épiphanie de Dionysos qui se retrouve au centre de la *Lycourgie* – on ne peut cependant pas ignorer le fait que, si la date de la représentation du *Triptolème* de Sophocle coïncidait avec l'apogée de la carrière de stratège de Cimon, le cycle thrace d'Eschyle, au contraire, a toutes les chances de dater des années où le déclin de cette gloire s'annonçait déjà.

C'est peut-être pourquoi Sophocle aussi revient sur cette Thrace violente et barbare, en y transférant le récit du roi Térée, mégarienne à ses origines, dans ces contrées de plus en plus vouées à la barbarie la plus sanglante. Térée pouvait sembler un roi non-grec, certes ; mais digne d'épouser une princesse grecque et d'étendre sa puissante protection sur les proches de son épouse. Cependant, le viol quasi-incestueux commis par Térée et la mutilation de sa victime, le cannibalisme involontaire du roi et la métamorphose du trio tragique en oiseaux font basculer cette royauté des confins dans le chaos primordial de « l'âge de Cronos », que Sophocle rejette loin de la Grèce des cités, dans le monde thrace, ce pays-frontière situé en amont de la civilisation des cités.

Mais le plus fameux des héros thraces – ou plutôt l'antihéros thrace de l'*Hécube* d'Euripide, est sans aucun doute le roi Polymestor⁴². Les deux caractéristiques conjointement dominantes de ce personnage sont la transgression des lois sacrées de l'hospitalité d'une part, et la cupidité de l'autre : c'est par avidité que Polymestor, qui avait juré à Priam de protéger Polydoros, le tue – et il en sera puni par la reine Hékabe – elle-même, dans le drame d'Euripide, fille d'un roi thrace, Kisseus. Cette ascendance contredit à bon escient la généalogie de l'*Iliade*, où Hécube était la fille de Dymas, roi de la Phrygie⁴³, afin de rapprocher de la Thrace du traître Polymestor la vengeance symétrique, rusée et trompeuse, de la vieille reine.

Mon hypothèse de départ était que, dans cette « invention du barbare » dont parle le livre d'Édith Hall, la Thrace, qui était dès l'*Odyssée* un pays-charnière⁴⁴, acquiert de plus en plus, dans l'univers tragique, une fonction spécifique qui est celle de l'« altérité proche ». Outre la barbarie qui éclate avec violence, il y a une duplicité constitutive des personnages venant de ces contrées à la fois voisines et différentes. La Thrace est un lieu où l'altérité irréductible du Barbare se cache souvent sous l'apparence trompeuse du respect des normes grecques, et le drame surgit lorsque sa vraie nature, radicalement autre par rapport à ses apparences quasi-grecques, éclate au

⁴⁰ La principale source est la scholie 72^M au v. 134 des *Thesmophoriazousai* d'Aristophane.

⁴¹ Apollodore, 3.5.1 ; Diodore, 3.65.4-5 ; Hygin, *Fables*, 132, 242.

⁴² Schlessier 1989; Zeitlin 1990.

⁴³ *Il.* 16, 718.

⁴⁴ Petre 1987.

grand jour. De même, ce qui se dégage dans les scènes qu'Aristophane ou même Xénophon évoquent à la cour des rois thraces est l'impression d'une imitation maladroite, voire à rebours, des mœurs grecques, ce qui, en fin de compte, nous dit la même chose : la Thrace peut bien ressembler à la Grèce, elle en est, en fait, l'opposé. Le Polymestor de l'*Hécube* d'Euripide peut bien nous suggérer que, si pour les Romains, le paradigme de la perfidie sera phénicien, comme il l'était d'ailleurs pour le poète de l'*Odyssée*, ce même paradigme est représenté au Ve siècle à Athènes, par la Thrace et ses rois : *perfidia plus quam thracica*, pour ainsi dire.

Bibliographie

- Beuffle, A. 1983 (éd.), *HYGIN, Astronomie*, (Coll. ...G. Budé), Paris.
- Boardmann, J. 1975, *Herakles, Peisistratos and Eleusis*, JHS 95, 1-12.
- Bowra, C. M. 1940, *Sophocles on His Own Development*, 61, 4, 385-401.
- Burkert, W. 1990, *Intervention sur l'exposé de D. Asheri, Herodotus on Thracian Society and History*, in Nenci G., Reverdin O., (éds.), *Hérodote et les peuples non grecs, Entretiens ...Hardt*, Vandoeuvres-Genève, 149-167.
- Delorme, J. 1986, *Sur la date du siège d'Eion par Cimon*, in *Mélanges offerts à Michel Labrousse*, Toulouse, 1-9.
- Clinton, K. 1995, *The Eleusinian Mysteries and Panhellenism in Democratic Athens*, in Coulson W., Palagia O., Shear T. jr., Shapiro H. & Frost F. (éds.), *The Archaeology of Athens and Attica under Democracy*, Oxbow Monographs 27, Oxford, 162-172.
- Detchev, D. 1974, *Die Thrakische Sprachreste*, 2-e éd. Vienne.
- Devambe, P. 1954, *Sur l'amphore de Crésus au Louvre*, BABesch 29, 16-18.
- Garrison, E., P. 1991, *Attitudes toward Suicide in Ancient Greece*, TAPA 121, 1-34.
- Hall, E. 1989, *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford.
- Hartog, F. 1983, *Le passé révisité*, dans *Le temps de la réflexion*, IV, 155-170.
- Hartog, F. 2001, *Le Miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre²*, Paris.
- Jebb, R.C. 1871, *Sophocles, The Ajax*, Oxford.
- Linforth, I. 1918, *OI ATHANATIZONTES (Herodotus IV. 93-96)*, CPh 13, 3- 27.
- Matheson, S.B. 1994, *The Mission of Triptolemus and the Politics of Athens*, GRBS 35, 4, 345-372.
- Mylonas 1961, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton, Princeton University Press.
- Nauck, A. 1889, *Tragicorum Graecorum Fragmenta²*, Leipzig
- Petre, Z. 1985, *La représentation de la mort dans la tragédie grecque*, StCl 23, 23-55.
- Petre, Z. 1986, *Le décret des Suppliantes d'Eschyle*, StCl 24, 25-32.
- Petre, Z. 1987, *Les Thraces dans les mythes grecs: entre le Même et l'Autre*, Cahiers roumains d'Etudes Littéraires, 1, 4-11.
- Petre, Z. 1991, *Les Thraces et leur fonction dans l'imaginaire grec*, Annales de l'Université de Bucarest, Série Histoire, 40, 6-16.
- Petre, Z. 2004, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași.
- Petre, Z. 2004-2005, *Le «Triptolème» de Sophocle et la date du «Prométhée Enchaîné»*, StCl 40-41, 255-270.
- Raubitschek, I.K., Raubitschek, A.E. 1982, *The Mission of Triptolemos*, Hesperia. Supplement 20 (*Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography. Presented to Homer A. Thompson*).
- Saïd, S. 1985, *Sophiste et tyran, ou le problème du « Prométhée enchaîné »*, Paris.
- Schoenenfeld, W. 1886, *De lexicographis antiquis qui rerum ordini secuti sunt quaestiones precursoriae*, (Diss. Bonn), Hanovre.
- Schlessier, R. 1989, *Die Backhen des Hades: Dionysische Aspekte von Euripides' Hekabe*, Mètis 3, 111-135.
- Schwartz, G. 1987, *Triptolemos: Ikonographie einer Agrar-und Mysteriengottheit* (Grazer Beiträge. Supplementband 2), Universität Graz, Institut für Klassische Philologie, F. Berger.
- Shear, T.L. jr. 1982, *The Demolished Temple at Eleusis*, Hesperia. Supplement 20 (*Studies in Athenian Architecture, Sculpture, and Topography presented to Homer Thompson*), 128-140.
- Sutton, D. 1984, *The Lost Sophocles*, Lanham, MD, University Press of America.
- Vidal-Naquet, P. 1983, *Une énigme à Delphes*, in Vidal-Naquet, P., *Le Chasseur Noir. Formes de pensée et formes de société en Grèce ancienne³*, Paris, 381-407.
- Webster, T.B.L. 1936, *An introduction to Sophocles*, Oxford.
- Zeitlin, F.I. 1990, *Euripides' Hekabe and the somatics of Dionysiac Drama*, Ramus 20, 1, 55-71

Dionysus – Equally Worshipped by the Greeks and the Thracians Sanctuaries in the Rhodopes Mountains and Pistiros

Jan Bouzek, Lidia Domaradzka

Rezumat: *Articolul de față pornește de la o ipoteză a lui Mieczyslaw Domaradzki cu privire la mormintele din apropiere de Pistiros. Cercetarea recentă a tumulilor din apropierea emporion-ului, au evidențiat prezența uneia dintre cele mai timpurii construcții cu boltă cunoscute până în prezent.*

Cuvinte cheie: *Dyonysus, mitologie greacă și tracică, perioada arhaică, Pistiros, necropola de la Akandjievo.*

Key words: *Dionysus, Greek and Thracian Mythology, Archaic Period, Pistiros, Akandjievo necropolis.*

We both enjoyed the splendid hospitality of Prof. Simion during his conferences, so we like to send him our congratulations together with aspects of the spirit of good wine and his gifts in our Pistiros. Among the greatest deities who according to myth came to Greece from Thrace was the god of wine and ecstatic joy, Dionysus. According to the most popular version of the story he was born as the son of the god Zeus and of Semele, the daughter of the founder of the Samothracian sanctuary, Kadmos. His mortal mother Semele wished to see the ruler of gods in his real appearance. Zeus was refusing for a long time but in the end he could not withstand the pleas of his beloved and what he expected happened. The lightning of his shining appearance burned Semele and Zeus had to carry Dionysus (out of the womb) in his own thigh¹.

According to Orphic teaching, which was probably closer to Thracian tradition, this was already the second birth of Dionysus, respectively Zagreus, as he was called by his second name. First he was the child of Zeus and of Demeter's daughter Persephone. He was to have become the new ruler of the world but the Titans, the ancient barbarian demigods, tore Zagreus into pieces and ate him. Zeus killed them by lightning. Apollo collected the parts of Zagreus body that remained in the ashes after the meal of Titans, and brought them to Delphi. Wise Athena saved the heart of Zagreus and Zeus from it begot a new Dionysus with Semele.

Dionysus first entered Thrace from Asia Minor and after his arrival he severely punished the Thracian king Lykurgos, who killed the maenads who were sent ahead by the god to Europe². Dionysus was accompanied by a joyful, wine-drunk procession of Satyrs, Silens and maenads. Satyrs had human head but horse's ears and tail and always erected phallus. Silens were so similar that we often cannot distinguish them on pictures from the former, but it is easier to recognize their leader, the wise old Silenus from whom it was possible to learn a lot if he did not fall asleep from excessive drinking. With Silens and Satyrs maenads danced; they were mortal women dressed in animal skins and carrying thyrsus, a stick with a pinecone as the finial.

In drunken state of religious exaltation the maenads ran about in the mountains together with Satyrs or Silens, who often approached them with sexual expectations. However, according to numerous pictures on vases it does not seem that – before Hellenism – they often got what they wanted. The maenads usually pushed them away with thyrsus and rather enjoyed their dancing. In their holy ecstasy the maenads tore animals to pieces and once they even killed the Thracian king Orpheus, the second greatest figure of Thracian religion for the Greeks. In Thrace Dionysus was not only the patron of orgiastic feasts and common drinking in Thracian military elites: in Pangaem, the Rhodopes and maybe also in Haemus there were Dionysus' oracles.

The Thracian king Rhesus, who took part in the Trojan War and was murdered there by Odysseus and Diomedes, became after his death the keeper of Dionysus' oracle in the Pangaion mountains, in the area of the Bessi. Many Thracian sanctuaries are known now, certainly not of dedicated to Dionysus, but in many cases the cult there is probably his³.

¹ Cf. e.g. Gassari-Veneri 1986.

² Fol 1993; Fol 1995; Fol 2002; Archibald 1999; Bouzek 1999; Popov 1989.

³ Domaradzki 1994; Fol 1993; Venedikov, Fol 1980.

In the Pistiros inscription, Dionysus is mentioned as the most important divinity of the emporion, as worshipped both by the Greeks and the Thracians; the famous contract was closed under his patronage, Dionysus guaranteed the oath confirming the contract between the emporitai and the Thracian ruler (Fig. 1).

The Spirit of Wine had access to all, who liked drinking alcoholic beverages, and also to those who tried to approach the divine world through a kind of ecstatic rituals. What we know from the inscription, can also be found in dedications known from the city.

The dedications to deities represent roughly the half of the graffiti found so far. Many seem to be dedications to Apollo – ΑΠ, ΑΠΑΟ, ΑΠΙ..ΡΥ., Α.

Several specimens are marked with letter Δ. ΔΙ⁴; these are dedications to Dionysus or to Zeus. The theophoric name published by her ΔΙΟΥΣΙ.. may also underline the importance Dionysus played in the emporion. The altars found with figures may well have served for oracula; the most important oracula in Thrace were connected with the cult of Dionysos⁵. Dionysus was one of the most popular deities also in Thasos and Maroneia, the cities from which most of the emporitai of Pistiros came⁶.

Two complete oenochoai and three fragmentary items have been found with imprints of gems from the Dionysiac circle. One bears a satyr's mask (Fig. 2/A, B), the other is decorated with imprints of gems on which a satyr is represented abducting maenad (Fig. 3/A, B), a subject well known from Thasian coins and also from their Thracian imitations⁷. Figurine of a youth from a large vessel similar to the Derveni krater probably represents a young satyr, too (Fig. 4).

The good wine was apparently well accessible at Pistiros, as we know from a large number of transport amphorae found there. The following table gives the proportional number of amphorae analyzed in detail until now⁸.

Centre	Specification	Number Toes	Percent	Number Stamps	Percent
Thasos	pithoid	10	total	54	72 %
	conical/biconical	22, total 32	24 %		
Mende		7	6 %	2	3 %
Peparetos	(Solocha I + II)	32	23 %	7	10 %
“Thasian circle”		13	10 %	Ainos 4	5 %
Lesbos	red + black	17	12 %		
Chios		17	12 %		
Knidos		7	5 %	1	1 %
Heraclea		12	9 %	5	7 %

Other centers are represented by very few items only.

The imports started in late 5th century and the flow continued until the end of the 4th century B.C. After 300 B.C. the impoverished city imported only very limited amount of fine wine and, after its destruction by the Celts, the imports were stopped.

Among the imported Thasian trade amphorae, those with early stamps bear nice representations of Satyrs or Silens⁹ (Fig. 5/A, B). This all are direct and indirect proofs of the importance not only of wine, the substance of Dionysus', but also for his worship among the inhabitants of the emporion.

⁴ Domaradzka 2002, 209.

⁵ Cf. Domaradzka 2007, 222 with reference to earlier items Publisher by Domaradzki 1996, 33-35; cf., also Katinčarova 2007, 43, pl. 13. fig. 35

⁶ Cf. Domaradzka, 2002, 209; Domaradzka 2007, 222.

⁷ Domaradzki 1997, 68 fig. 2-3

⁸ Velkov – Domaradzka 1996, cf. Bouzek 2007.

⁹ Bouzek 2007, 134, pl. 35, 38.

Bibliography

- Archibald, Z.H. 1999, *Thracian cult: from practice to belief*, in G. Tsetschladze (ed.), *Ancient Greeks East and West*, Leiden, 427-647.
- Bogdanov, B. 1991, *Orfej i drevnata mitologija na Balkanite (Orpheus and the ancient mythology in the Balkans)*, Sofia.
- Bouzek J. 1999, "Syncretism" and the transmission of religious ideas between the Greeks and their neighbours in the Black Sea area – prolegomena to a project, in Lordkipanidze, D., Lévêque. P., (eds.), *Le religions du Pont Euxin, 8th symposium Vani*, Besançon, 1-16.
- Bouzek J. 2007, *Stauettes*, in Bouzek J., Domaradzka L., Archibald Z. (eds.), *Pistiros*, III, Prague, 236-238.
- Bouzek, J. 2007, *Trade amphorae*, in Bouzek J., Domaradzka L., Archibald Z. (eds.), *Pistiros*, III, Prague, 133-186.
- Bouzek, J., Domaradzka, L. (eds.) 2005, *The Culture of the Thracians and Their Neighbours*, BAR 1350.
- Domaradzka, L. 2002, *Catalogue of graffiti discovered at Pistiros - Vetren 1988-2004, part I: Graffiti on imported fine pottery*, in Bouzek J., Domaradzka L., Archibald Z. (eds.), *Pistiros*, II, Prague, 209-228.
- Domaradzka, L. 2007, *Catalogue of graffiti discovered at Pistiros - Vetren 1988-2004, part II. Graffiti on pottery, used in the household*, in Bouzek J., Domaradzka L., Archibald Z. (eds.), *Pistiros*, III, Prague, 221-235.
- Domaradzki, M. 1994, *Le lieux de culte thraces (deuxième moitié de Ier mil. Av. J.-C.)*, Helis 3, 69-108.
- Domaradzki, M. 1996, *Interim report on archaeological investigations at Vetren-Pistiros, 1988-94*, in Bouzek J., Domaradzki M., Archibald Z. (eds.), *Pistiros*, I, Prague, 13-34.
- Domaradzki, M. 1997, *Emporion Pistiros I: Trako-gr'cki t'rgovski otnošenija*, Pazardžik.
- Fol, A. 1986, *Thracian Orphism*, Sofia.
- Fol, A. 1993, *Der Trakische Dionysos I: Zagreus*, Sofia.
- Fol, A. 1995, *Trakijski Dionys II: Sabacij*, Sofia.
- Fol, A. 2002, *Trakijski Dioniz III: Nazovane i vjara*, Sofia.
- Fol, V. 1993, *Skalata, konjat, og'njat*, Sofia.
- Gasparri, C., (fonte letteraria A. Veneri) 1986, *Dioniso*, LIMC III, 1, 414-872.
- Gergova, D. 1996, *Obred't na obezm'rtveneto v Drevna Trakija*, Sofia.
- Gočeva, Z. 1991, *Le culte d'Hermès en Thrace et la témoignage d'Hérodote*, MÉFRA 103, 159-166.
- Popov, D. 1981, *Trakijska boginja Bendida*, Sofia.
- Popov, D. 1989, *Zal'moxis, Religia i boštvenstvo na Trakite*, Sofia.
- Rajevskij, D.S. 1993, *Scythian Mythology*, Sofia.
- Velkov, V., Domaradzka, L. 1996, *Kotys I (383-359 B.C.) and emporion Pistiros*, in Bouzek J., Domaradzki M., Archibald Z. (eds.), *Pistiros*, I, Prague, 205-216.
- Venedikov, V., Fol, A. 1980, *Trakijski svetilišta*, Sofia.

Fig. 1. The Pistiros inscription, the contract between Kotys and the emporitai was closed under the patronage of Dionysus.

A

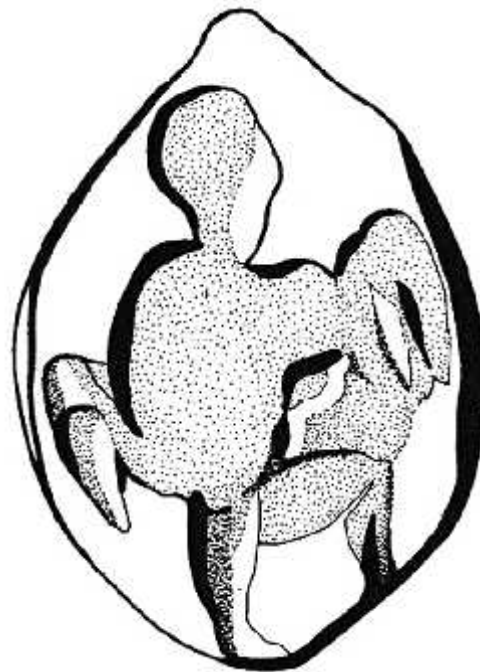

B

Fig. 2. A, B – Satyr head imprinted on a local pitcher

A

B

Fig. 3. A, B – Satyr carrying Maenad; imprints of a gem or finger-ring on a local pitcher.

Fig. 4. Bronze statuette of a young Satyr; appliqué of a bronze vessel (?).

Fig. 5. A, B – Stamps on Thasian amphorae from Pistiros: heads of Satyr.

Note sur les amphores-pithoi de Mer Noire

Pierre Dupont, Vasilica Lungu

Rezumat : Nota de față încearcă o identificare a atelierului de proveniență și sugerează modalitățile de utilizare a amforelor – pithoi în zona Mării Negre.

Cuvinte cheie : amfore – pithoi, Marea Neagră, Chios, Berezan, Histria, Nikonion, Olbia.

Mots clef : amphores – pithoi, Mer Noir, Chios, Berezan, Istros, Nikonion, Olbia.

Signalées, semble-t-il, pour la première fois à Rhodes¹ puis, parmi les trouvailles de Bérézan, par V. Skudnova sous l'appellation d' « urnes rhodiennes »², les formes d'emballages popularisées par la suite par J. Boardman sous l'appellation d' « amphores-pithoi » à partir des découvertes d'Emporio³ n'ont guère retenu l'attention depuis lors.

En Grèce de l'Est même, c'est assurément l'île de Chios et le continent en regard qui en ont livré apparemment le plus d'exemplaires⁴. L'île pourrait bien avoir la paternité de cette forme inhabituelle de récipient d'une cinquantaine de centimètres de hauteur, à panse campaniforme effilée, munie de deux anses horizontales plaquées, à fond en bourrelet évidé et bord en léger dévers, aplati au sommet. Ce bord excepté, leur silhouette évoque irrésistiblement le bas des amphores-emballages du type de Chios et notamment celui des derniers modèles fusiformes à engobe blanc ou des Lambrino A, à col en entonnoir, de la deuxième moitié du VIe s. Ceci dit, il ne semble qu'elles soient à interpréter, ainsi que l'a proposé Boardman, comme à l'origine de la lignée chiote: les exemplaires de mer Noire, à commencer par ceux de Bérézan (Fig. 1-2)⁵, sont tous plus récents que ceux de Rizari. Il reste que, par leur technique, ces amphores-pithoi se rattachent néanmoins aux productions archaïques de l'île : elles sont en effet recouvertes d'un engobe crème sur lequel est apposé un décor sommaire, basé sur un grand motif de moustache ou d'accolade dirigée vers le bas et enserrant un ou plusieurs médaillons de cercles concentriques, accostés parfois de faisceaux de lignes horizontales parallèles, un type de décor que l'on rencontre aussi sur des hydries du style de Chios⁶. Par ailleurs, cette attribution d'origine à Chios semble confirmée, au moins pour les exemplaires canoniques engobés, par les résultats d'analyse physico-chimique d'un fragment d'Istros⁷.

Sur fragments, un risque de confusion existe avec d'autres formes voisines, en particulier les situles, dont les profils de bord sont souvent forts voisins, mais la technique et le décor sont différents⁸. Ainsi, à Istros, on trouve à la fois des amphores-pithoi⁹ et des situles¹⁰.

La situation est en réalité plus compliquée, du fait de l'existence d'exemplaires sans décor ni engobe, rencontrés sur certains sites de mer Noire, en particulier à Nikonion sur le liman du Dniestr¹¹. Ces exemplaires

¹ Jacopi 1931, pl. 8/156 (spécimen à pied en coussinet débordant).

² Skudnova 1960, 165, fig. 14. Les exemplaires découverts par Skadovskii, une dizaine au total, proviennent de la nécropole, où ils étaient utilisés pour les *enchystrismoi* d'enfants. Cf. aussi Solovyov, Tokhtas'ev, 2005, 26, cat. 1 (inv. B.454).

³ Boardman 1967, 137 et pl. 44/10 ; 141, cat. 521-523 et pl. 46.

⁴ Anderson 1954, 137, 142, fig. 5, cat. 29-30 ; 81, pl. 7/a, d ; Archontidou-Argyri, Kyriakopoulou 2000, 159, 218 (Rizari, Chios-ville, c. 640-620 av. J.-C. av. J.-C.) : les deux exemplaires reproduits sont porteurs d'un grand motif de moustache ou d'accolade tombante coiffant un médaillon de cercles concentrique accosté de deux faisceaux de lignes parallèles. Certains fragments d'Erythrées, de même technique et de profil de bord voisin, pourraient bien provenir de récipients de ce type et Boardman, *loc. cit.*, mentionne la présence de la forme à Pitane en Eolide.

⁵ Solovyov, Tokhtas'ev, 2005, 26, no 1.

⁶ Boardman 1967, 139, pl. 44/Y.

⁷ Résultat inédit. Analyse effectuée au Laboratoire de Céramologie de Lyon. La composition de l'échantillon cadre tout à fait avec les valeurs obtenues sur un échantillonnage de référence de l'île de Chios comptant plusieurs dizaines d'individus.

⁸ Sur les exemplaires d'Egypte, cf. dernièrement, Weber 2006, 145-154.

⁹ Alexandrescu 1978, 94-95, cat. 619-621, fig. 18.

¹⁰ Alexandrescu 1978, 95, cat. 622 ; voir aussi, Lambrino 1938, 143-145, fig. 96-97 (« situle-pithos »).

non décorés, assimilables à des pithoi miniatures¹² et pas nécessairement d'origine chioite, suggèrent que l'on a affaire à des récipients utilitaires, à des récipients ouverts moins aptes *a priori* à servir d'emballages de longue conservation que les amphores. C'est pourquoi, les restes d'écaillés et d'arêtes de poissons retrouvés *in situ* dans l'amphore-pithos de Nikonion¹³ (Fig. 3a-3b) ne doivent pas faire conclure qu'elle était destinée au transport de poisson salé, que ce soit spécifiquement, à l'instar des conteneurs phénico-puniques en provenance d'Espagne du « Punic Amphoras Building » de Corinthe par exemple¹⁴, ou en réemploi, comme dans le cas d'une amphore-emballage d'Olbia, d'époque hellénistique, qui renfermait, outre des écaillés et arêtes de poissons, diverses variétés de graines (blé, orge, millet, lentilles, pépins de raisin...)¹⁵. Dans une région aussi poissonneuse que le Pont-Euxin¹⁶, l'exemplaire de Nikonion semble plutôt à interpréter comme un saloir domestique et ce n'est sans doute pas un hasard s'il a été retrouvé dans la cave d'une maison d'habitation. Quant à savoir s'il s'agissait là de la destination spécifique de cette forme de récipients ou d'un emploi occasionnel, il est difficile de se prononcer sur la foi d'un exemplaire isolé. Parmi les autres destinations envisageables, la première qui vient à l'esprit est celle d'une réserve d'eau à large ouverture, adaptée aux besoins quotidiens généraux d'une maisonnée, mais pas à la fourniture d'eau potable à l'instar des « zir » égyptiens traditionnels¹⁷.

Bibliographie

- Alexandrescu, P. 1978, *La céramique d'époque archaïque et classique VIIe-IVe s.*, Histria, IV, Bucarest.
- Anderson, J. K. 1954, *Excavation on the Kofinà Ridge, Chios*, BSA 49, 123-182, pls. 6-15.
- Boardman, J. 1967, *Greek Emporio, Excavations in Chios 1952-1955*, BSA Suppl. 6, London.
- Archontidou–Argyri, A., Kyriakopoulou, Th H. 2000, *Khios t' enalos polis Oinopiônos*, Chios.
- Braund, D. 1996, *Fish from the Black Sea. Classical Byzantium and the greekness of trade*, dans Wilkins, D. Harvey & M. Dobson (eds.), *Food in Antiquity*, Exeter, 162-170.
- Counillon, P., Etienne, R. 1997, *Les Taricheiai d'après les sources grecques, dans Etienne, dans R., Mayet, F., Itinéraires lusitaniens. Trente années de collaboration luso-française. Actes de la réunion tenue à Bordeaux 7-8 avril 1995*, Paris, 181-192.
- Demir, M. 2005, *The trade in salt-pickled hamsi and other fish from the Black Sea to Athens during the Archaic and Classical periods*, dans Erkut, G., Mitchell, S. (éds.), *The Black Sea : Past, Present and Future. Proceedongs of the international, interdisciplinary conference Istanbul, 14-16 October 2004*, Ankara, 57-64.
- Jacopi, G. 1931, *Scavi nelle necropoli camiresi*, Clara Rhodos IV, Roma.
- Lambrino, M. 1938, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucarest.
- Leipunskaya, N. A. 1987, *Khozyaistvennaya keramika*, chp. 2 *Keramika*, (V.N. Korpusova, Yu.I. Kozub, V.V. Krapivina, N.A. Leipunskaya, K.K. Marchenko, M.V. Skrzhinskaya), dans S.D. Kryzhitskii, éd. *Kul'tura naseleniya Ol'vii i eë okrugi v arkhaischeskoe vremya*, Kiev, 35-117.
- Lund, J., Gabrielsen V. 2005, *A Fish Business: Transport amphorae of the Black Sea Region as a Source for the Trade in Fish and Fish Products in the Classical and Hellenistic Periods*, dans Bekker-Nielsen, T. (éd.), *Ancient fishing and fish processing in the Black Sea region*, BSS 2, 161-170.
- Munk Højte, J. 2005, *The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Black Sea Region*, dans Bekker-Nielsen, T. (éd.), *Ancient fishing and fish processing in the Black Sea region*, BSS 2, 133-160.
- Okhotnikov, S. B. 1990, *Nizhnee Podnestrov'e v VI-V vv. do n. e.*, Kiev.
- Pashkevich, G. A. 2001, *Archaeobotanical studies on the Northern coast of the Black Sea*, Eurasia Antiqua 7, 511-567.
- Sekerskaya, N. M. 1989, *Antichnyi Nikonion i ego okruga v VI-IV vv. do n. e.*, Kiev.

¹¹ Sekerskaya 1989, fig. 54/2 ; Okhotnikov 1990, fig. 12/8 et photo 7/7 (autre exemplaire du liman du Dniestr au fond cylindrique massif et au profil de panse plus évasé, presque caliciforme.

¹² Outre leur taille bien supérieure, les pithoi sans col concernés se distinguent par des profils de bords à la fois plus saillants et moulurés. Sur les pithoi d'Olbia, cf. l'étude détaillée de Leipunskaya 1987, 102-104 et fig. 35. Sur ceux d'Istros : Alexandrescu 1978, 94 cat. 616-618 et fig. 17.

¹³ Sekerskaya 1989, fig. 54/ 1. Trouvée dans une cave d'habitation.

¹⁴ Williams, Fisher 1978, 18, fig. 6 ; Williams 1979, 115-118, fig. 3.

¹⁵ Pashkevich 2001, 516 (amphore n° 527 de la cave n° 253).

¹⁶ Braund 1996, 162-170 ; Counillon, Etienne, 1997, sp. 189-192 ; Munk Højte 2005, 133-160 ; Lund, Gabrielsen 2005, 163-169 ; Demir 2007, 57-64.

¹⁷ Les « zir », également à fond pointu et de taille voisine, sont conçus spécialement à cet usage. Ils possèdent des parois poreuses laissant suinter l'eau, la clarification pouvant être améliorée par un filtre supplémentaire de charbon de bois ou un morceau d'alun déposé au fond. En Grèce ancienne, le procédé d'obtention d'eau « potable » par filtration sur zéolite ne sera préconisé que par Aristote (*Meteorologica*, II. 3 ; *Hist. Anim.* IX. 2).

- Skudnova, V. 1960, *Rodosskaya keramika s o. Berezani*, SovArh 2, 153-167.
 Solovyov, S. 2005, *Borysthenes-Berezan. The 120th Anniversary of Archaeological Investigations of the Ancient Settlement on Berezan Island*, Sankt Petersburg.
 Solovyov, S., Tokhtas'ev. S. 2005, *Borysthenes-Berezan. Nachalo antichnoi epokhi v severnom Prichernomor'e*, St.-Petersbourg.
 Weber, S. 2006, *East Greek "Situlae" from Egypt*, dans A. Villing & U. Schlotzhauer (eds.), *Naukratis : Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, Londres, 145-154.
 Williams, Ch. K., Fisher, J. E. 1978, *Corinth 1977: Forum South-West*, Hesperia 47, 1-39.
 Williams, Ch. K. 1979, *Corinth 1978: Forum South west*, Hesperia 48, 105-144.

Fig. 1. Amphore-pithos de Bérézan.
Musée Archéologique d'Odessa,
A-30674/1.

Fig. 2. Amphore-pithos de Bérézan.
Musée Archéologique d'Odessa, A-30674/2.

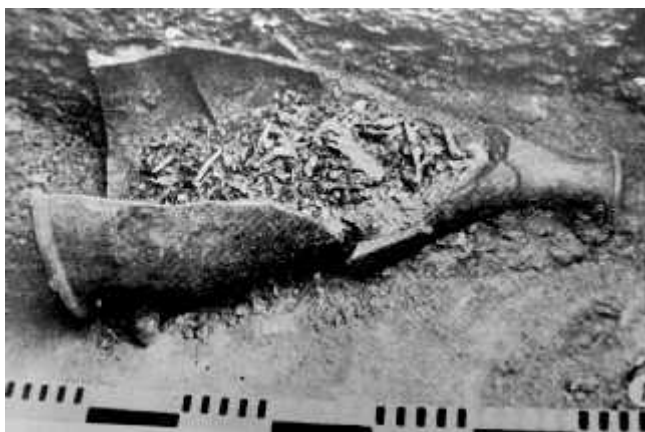

Fig. 3a. Amphore-pithos de Nikonion avec restes d'arêtes et écailles de poissons (d'après Sekerskaya 1989, fig. 54/1).

Fig. 3b. Amphore-pithos de Nikonion,
après restauration, exposée au
Musée Archéologique d'Odessa.

Răspândirea amforelor de tip Murighiol în mediul barbar nord-vest pontic

Natalia Mateevici

Abstract: *Small amphorae are often found in the complexes with amphoral ceramics dated with the 4th century BC, which according to the morphological criteria are similar to Thasos or Pontic Heraclea recipients. This type of amphorae's exact place of production, poorly known until recently, has not yet been identified.*

The Murighiol amphorae are made of a well-milled, sometimes more porous, rose-brownish paste. Fine sand, whitish particles and mica were used as degreasing agent.

Murighiol amphorae distribution analysis offered the possibility to outline a rather accurate picture of the involvement of this Greek centre, previously unknown in the Greek-barbarian trade, in its second stage: 4th-middle of 3rd centuries B.C. From a total of 12 archaeological complexes with discoveries of Murighiol amphorae, 11 represent funerary complexes.

It is possible that Murighiol amphorae were intended for the transportation and storage of wine, which was certainly produced in a well-known and popular centre from the Aegean region. According to the number of archaeological complexes where this type of amphorae was attested, we can assume that the wine from this recipients was of good quality and made its way (though only for a very short chronological period of only half a century) towards the markets from the north-west Pontic barbarian setting.

The archaeological context of the discoveries, especially in the complexes in which the Murighiol amphoral recipients are succeeded by other Greek production centres amphorae, allows a quite certain dating of this pottery – the first quarter – the second quarter of the 4th century B.C.

Key words: *the Murighiol amphorae, Hellenistic period, North-Western part of the Black Sea.*

Cuvinte cheie: *amfore de tip Murighiol, perioadă elenistică, nord-vestul Mării Negre.*

Deseori în complexele din sec. IV a.Chr. sunt întâlnite amfore de mărimi nu prea mari, asemănându-se după criteriile morfologice cu recipientele de Thasos sau de Heraclea Pontică. Până în prezent nu se cunoaște locul exact de producere a amforelor de acest tip, care, relativ nu demult, erau încă puțin cunoscute. I. B. Zeest, în lucrarea sa fundamentală dedicată amforelor descoperite în Bosfor, publică pentru prima dată două exemplare ale acestui tip de amfore¹. Câteva piese de același tip sunt descoperite apoi în necropola de la Nikolaevka publicată de A. I. Meljukova, care atribuie aceste vase grupului convențional numit „tip Murighiol”². Aceste amfore au mai fost descoperite în habitate elenistice, precum cele de la Nikonion, Nadlimanskoe³ și Olbia⁴. În prezent, acest tip se definește destul de sigur, atât prin trăsăturile sale morfologice și metrice unice, cât și prin caracteristica pastei.

Amforele de tip Murighiol sunt confecționate dintr-o pastă de culoare roz-maronie, bine frământată, uneori mai poroasă. Ca degresant, se folosea nisip mărunț, identificat adesea sub formă de particule albicioase și mică.

Din punct de vedere morfologic, acestea sunt similare unor exemplare thasiene sau heracleote din sec. IV a.Chr. Buza este în formă de valț, evazată, având, de obicei, sub ea un brâu bine pronunțat, ce înconjoară gâtul destul de lung, cilindric. Toartele, ovale sau elipsoidale în secțiune, se fixau în partea superioară sub buză, iar în partea inferioară – la mijlocul umerilor teșți ai bazinului tronconic, îngust, picior mic, bitronconic, puțin aplatizat, cu o cavitate mică tronconică în partea inferioară.

Trăsătura distinctivă a amforelor de tip Murighiol reprezintă acest „gulerăș” sub buză, asemănător amforelor de Amastris. Din al doilea sfert al sec. IV a.Chr. morfologia recipientelor acestui tip de amfore suferă unele modificări neînsemnate, buza și piciorul devenind ceva mai masive și mai pronunțate.

Amforele de acest tip aveau proporții mici: înălțimea medie este de 66 cm, din care gâtul are 25 cm. Datorită diametrului mic al bazinului (20-22 cm), aveau o formă suplă, capacitatea medie a acestor vase fiind de

¹ Zeest 1960, 101, t. XXIII/47.

² Meljukova 1975, 25, 156.

³ Monachov 1991, 14.

⁴ Papanova, Lejpunskaja 2003, 7-8.

⁵ Andruch, Černov 1990, 157; Monačov 1999, 182.

5,5 litri. Spre mijlocul sec. IV a.Chr. diametrul se îngustează și mai mult, în unele cazuri el ajungând la 18 cm, totodată micșorându-se puțin și capacitatea vaselor.

Din cauza sistematizării și definirii recente a acestui tip de amfore, prezența lui în regiunile din jurul Pontului Euxin nu poate fi încă elucidată pe deplin, întrucât nu poate fi exclus faptul că în unele situri fragmentele acestor amfore au fost atribuite unor centre necunoscute sau atribuite greșit Thasosului sau Heracleei.

Cele mai timpurii exemplare ale amforelor de tip Murighiol au fost descoperite în tumulul 27 al necropolei *Plavni I*⁶. Datarea lor corespunde primului sfert al sec. IV a.Chr. Aceeași datare are și exemplarul din tumulul 1N din necropola de la *Adžigol*⁶. Ceva mai târziu, cu cel de al doilea sfert al sec. IV a.Chr., se datează alte două exemplare ale amforelor de tip Murighiol descoperite în necropola de la *Petučovka* – tum. 4S, 3X. Datarea pieselor de tip Murighiol din aceste două ultime complexe a fost facilitată de ștampilele heracleote descoperite aici.

Două piese întregibile au fost descoperite și în tumulul 6 de la *Corjova*⁷. Autorii publicației respective consideră aceste amfore de proveniență heracleotă. Cercetarea și studierea directă a pieselor date ne-a permis, totuși, să reconsiderăm această afirmație, convingându-ne că, în realitate, au fost depuse în acest complex funerar arheologic două amfore de tip Murighiol. Piesele sunt datate în al doilea sfert al sec. IV a.Chr.

Fragmente de amfore de tip Murighiol au mai fost depistate în tumulul de la *Cyganča*⁸. Analiza morfologică a acestor fragmente, cât și prezența în complexul dat a unei amfore bitronconice de Thasos, ne-a permis să datăm fragmentele de amforă de tip Murighiol în anii '60 ai sec. IV a.Chr.

Din tumulul 18 al necropolei de la *Čauš*, provin fragmentele a două amfore ale acestui tip amforistic. Studierea formei buzelor fragmentelor respective (care, din câte cunoaștem, suferă unele modificări neînsemnate, precum buza mai aplatizată decât de obicei), ne-a oferit o datare în cel de al doilea sfert al sec. IV a.Chr.⁹. Această încadrare cronologică o confirmă și amforele din Heracleea Pontica identificate în același complex.

Probabil, spre sfârșitul celui de-al doilea sfert al sec. IV a.Chr. pot fi datate și fragmentele exemplarelor amforistice de tip Murighiol din tum. 38 de la *Kočkovatoe*, descoperite alături de o toartă de Heracleea¹⁰.

Cunoscuta necropolă tumulară de la *Semjonovka*, ne-a oferit mai multe exemplare fragmentare ce aparțin cu certitudine amforelor de tip Murighiol. Două piciorușe au fost descoperite în tumulul 8, mormântul 2, fiind inițial considerate de origine heracleotă¹¹.

Recent, verificând piesele din acest complex funerar aflate în depozitul Muzeului de Arheologie din Odessa, am mai identificat alte câteva fragmente de vase descoperite în tumulul 14 (inedit), ignorate în prima publicație a acestei necropole, printre care menționăm fragmentul unei buze de amforă de tip Murighiol, datând din primul sfert al sec. IV a.Chr. Alte trei picioare și un fragment de buză au mai fost descoperite într-un alt complex funerar situat la *Semjonovka*, și anume în tumulul 21 (inedit). Particularitățile morfologice permit datarea acestor fragmente în primul sfert al sec. IV a.Chr.

Din săpăturile recente efectuate în cetatea de la *Potârca* provine fragmentul unei buze de amforă, datată în cel de al doilea sfert al sec. IV a.Chr.¹²

Partea superioară a unei amfore de tip Murighiol a fost descoperită în tumulul *Doina*¹³ alături de o amforă de Peparethos. Ambele piese se încadrează în perioadă cuprinsă între primul sfert și mijlocul sec. IV a.Chr.

Câteva amfore atribuite acestui tip au fost menționate și în necropola de la *Nikolaevka*, fiind datate greșit cu sec. IV-III a.Chr.¹⁴, o alta este menționată și în așezarea eponimă¹⁵. După părerea noastră, această piesă nu poate fi de tip Murighiol, ci mai degrabă o amforă a variantei tronconice târzii de tip Thasos. Este posibil ca nu toate exemplarele menționate de către A. I. Meljukova să aparțină tipului amforic de la Murighiol.

Studierea materialului amforistic descoperit în cetatea de la *Horodiște* (Călărași), ne-a permis să atribuim fragmentul unei buze de amforă aceluiasi centru neidentificat¹⁶.

La sfârșitul acestei analize privind răspândirea amforelor de tip Murighiol în nordul Mării Negre, se conturează un tablou destul de real al implicării acestui centru grecesc, încă neidentificat, în comerțul greco-barbar din secolul IV și mijlocul sec. III a.Chr. Din totalul de 12 complexe arheologice în care s-au descoperit

⁶ Ebert 1913, 23-27, Abb. 28/r; Monačov 1999, 223-227, T. 93/7.

⁷ Borziac, Manzura, Levițki 1981, 17, fig. 9.

⁸ Ol'čovskii, Šilov 1995, 103; Monačov 1999, 290-291.

⁹ Monačov 1999, 327, T. 93/7.

¹⁰ Mateevici 2007, 97.

¹¹ Subbotin, Očotnikov 1981, 112.

¹² Mateevici 2007, 98.

¹³ Bubulici 1992, fig. 24/2.

¹⁴ Meljukova 1975, t. VII.

¹⁵ Meljukova 1975, fig. 7/7.

¹⁶ Telnov, Belotcaci 2005, 268-278.

amfore de tip Murighiol (Fig. 1), 10 reprezintă complexe funerare. Numărul complexelor arheologice în care au fost atestate amforele de tip Murighiol în mediul barbar, se apropie, iar în unele cazuri chiar depășește unele centre grecești cunoscute ca importanți exportatori de marfă atât în Pontul Euxin în sec. IV – mijlocul sec. III a.Chr, cât și în mediul barbar nord-vest pontic, precum Sinope, atestat în 16 complexe, Chersones în 13, Chios în 17. Este posibil, ca în viitor numărul siturilor arheologice în care să fie identificate amforele de tip Murighiol să crească, întrucât, cum am menționat mai sus, deseori necunoașterea de către mulți cercetători a acestui tip amforistic și evidențierea lui relativ recentă, i-a făcut pe mulți să atribuie aceste amfore altor centre producătoare.

Este posibil că amforele de tip Murighiol să fi fost destinate transportării și păstrării vinului¹⁷, care era produs într-un centru cu siguranță suficient de cunoscut și popular în regiunea egeeană. Nu este exclus, reieșind din numărul complexelor arheologice în care au fost atestate amforele acestui tip, că vinul adus în acest ambalaj era de o calitate bună, și și-a croit ferm drumul (fie chiar și pentru o perioadă cronologică foarte scurtă, estimată la o jumătate de secol), spre piețele din mediul barbar nord-vest pontic.

Contextul arheologic al descoperirilor, în special în acele complexe în care recipiente amforistice de tip Murighiol sunt secundate de obicei de amforele altor centre producătoare grecești, permite oferirea unei datări destul de sigure acestui tip de ambalaj ceramic – prima jumătate a sec. IV a.Chr.

Evidențierea amforelor de tip Murighiol și stabilirea unei datări a circulației acestor recipiente, ne-a permis nu numai să plasăm difuzarea lor în mediul barbar nord-vest pontic, dar să și reconsiderăm datarea unor complexe arheologice inedite, precum tumulii 14 și 21 de la Semjonovka, tumulul de la Doina, piesele din cetățile Horodiște și Potârca. Identificarea amforelor respective în complexele arheologice deja cunoscute a permis, în unele cazuri, redatarea acestor complexe, precum cel din tumulul 38 de la Kočkovatoe sau din tumulul 6 de la Corjova.

Bibliografie

- Andruch, S.I., Černov, S.I. 1990, *Novye skifskie pamjatniki Dunaj - Dnestrovskogo meždureč'ja*, SovArh 2, 149-163.
- Borziac, I.A., Manzura, I.V., Leviški, O.G. 1982, *Korževskie kurgany*, AIM v 1979-1980 gg., Chișinău, 3-27.
- Bubulici, V. 1992, *Otčet o polevyh issledovanijah Prutskoj novostroečnoj archeologičeskoj ekspedicii u sel Rumiancevo i Doina Cantemirovskogo raiona v 1991 godu*, Kișinev, Arhiva Institutului de Arheologie și Etnografie a Academiei de Științe a Republicii Moldova, nr. 334.
- Ebert, M. 1913, *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzin, gouv. Cherson (Sud-Russland)*, PZ 5.
- Meljukova, A.I. 1975, *Poselenie i mogil'nik skifskogo vremeni u s. Nicolaevka*, Moscova,
- Monachov, S.I. 1991, *Amfory tipa Murighiol, Meždunarodnye otnošenija v bassejne Černogo Morja v drevnosti i srednie veka, T.D.*, Rostov-na-Donu, 13-14.
- Monachov, S.I. 1999, *Grečeskie amfory v Pričernomor'e. Kompleksy keramičeskoj tary*, Saratov.
- Oľchovskij, V.S., Šilov, I.A. 1995, *Skifskij pogrebal'no-kultovij kompleks kurgana Cyganča*, RossArh 4, 103-114.
- Papanova, V.A., Lejpunskaja, N.A. 2003, *K harakteristike ekonomičeskih svjazej Ol'vii (po materialam amfor iz necropolja Širokaja Balka)*, în *Arheologičny vidkrytia v Ukraini 2001-2002 rr.*, Kiev, 310-318.
- Subbotin, S.B., Ochotnihov, L.V. 1981, *Skifskie poselenija Nižnego Podnestrov'ja, în Drevnosti Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 102-116.
- Telnov, N., Belotcaci, A. 2005, *Așezarea fortificată de la Horodiște raionul Călărași*, RevArh, S.N. 1, 1, Chișinău, 268-278.
- Zeest, I.B. 1960, *Keramičeskaja tara Bospor*, MIA 83.

¹⁷ Monačov 1991, 14.

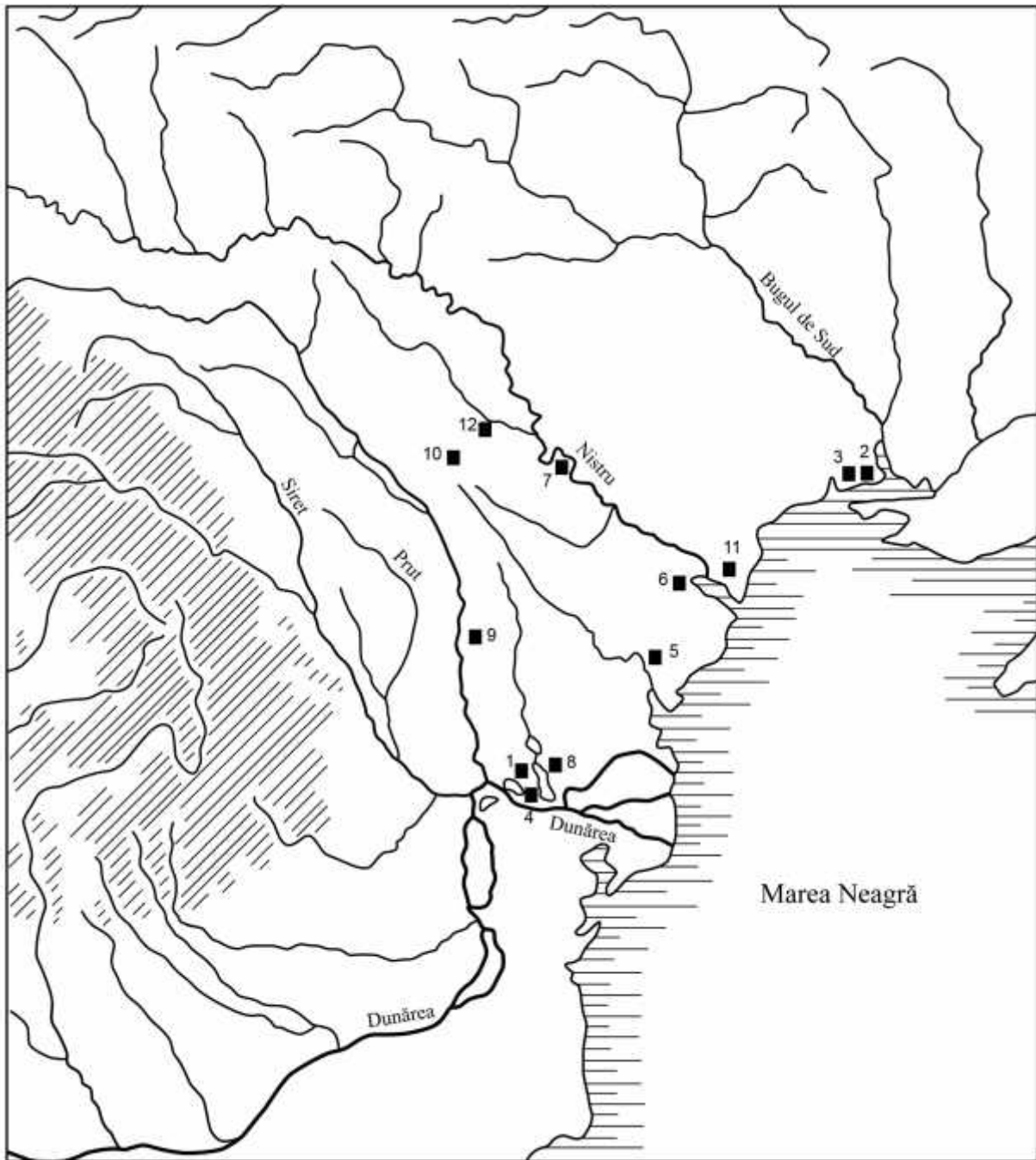

Fig. 1. Distribuția amforelor de tip Murighiol.
Fig. 1. The distribution of Murighiol type amphorae

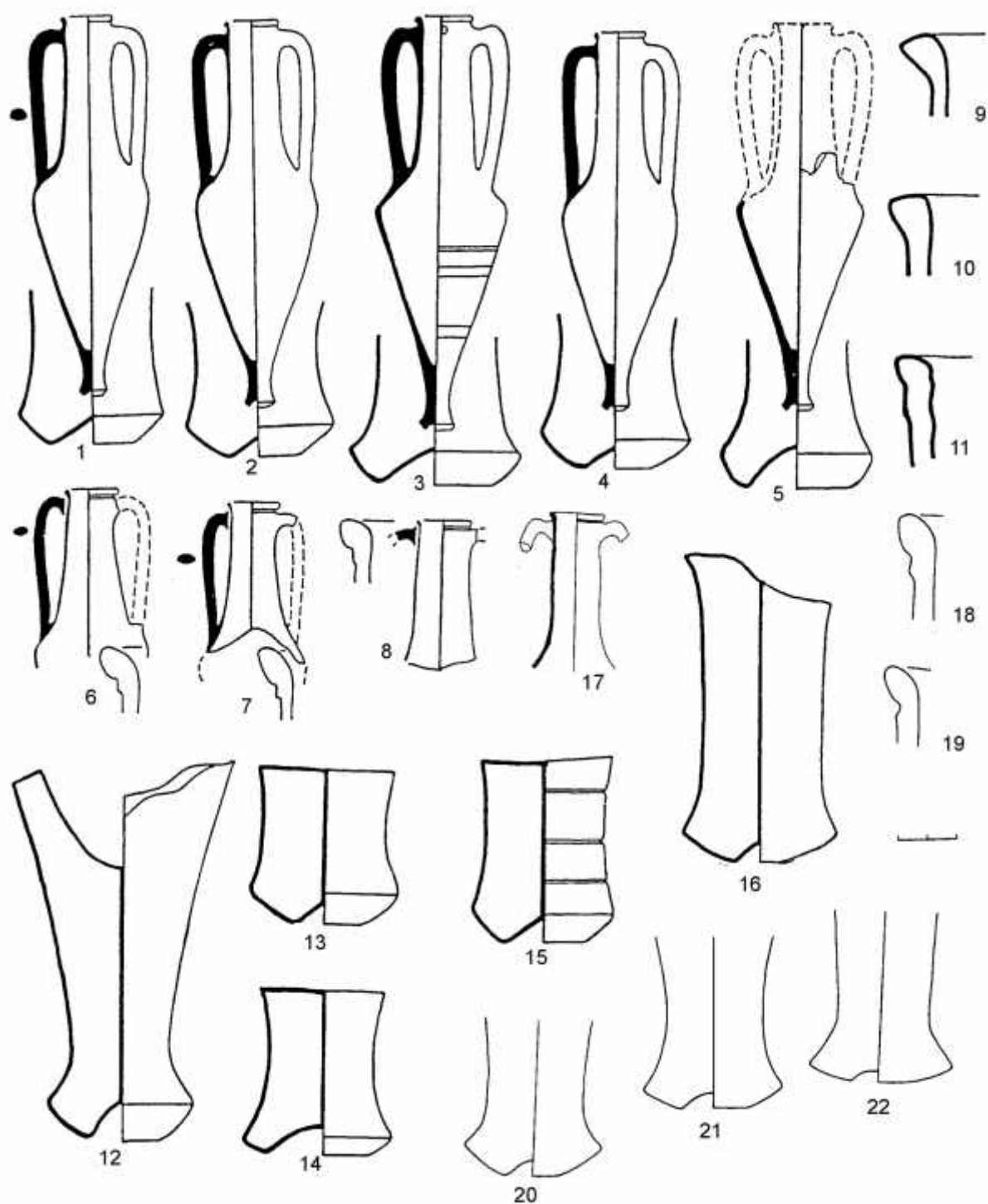

Fig. 2. 1. Adžigol tum. 1N; 2. Petuhovka tum. 3X; 3. Corjova tum. 6; 4. Petuhovka tum. 4S; 5. Corjova tum 6; 6, 8. Čauš; 7. Plavni I tum. 27; 9, 10, 13, 15. Cyganča; 11. Potârca; 12, 16. Semjonovka tum. 8; 14. Kočkovatoe; 17. Doina.

Considérations concernant la cargaison des navires commerciaux de la Méditerranée à l'époque hellénistique et romaine : sources littéraires et archéologiques

Octavian Bounegru

Rezumat: Analiza unor pasaje din lucrarea lui Philostratos, corelată cu evaluarea încărcăturii unor epave elenistice și romane, oferă indicii importante privind un aspect esențial al economiei antice: raportul dintre cerere și ofertă.

Cuvinte cheie: încărcătura navelor comerciale, Marea Mediterană, epocă elenistică și romană, surse literare, epigrafice și arheologice.

Monts Clef : cargaison des navires commerciaux, Mer Méditerranée, l'époque hellénistique et romaine, sources littéraires, épigraphique et archéologiques.

Le célèbre sophiste Philostrate, dans l'ouvrage *La Vie d'Apollonios de Tyane*, en parlant de l'intention d'Apollonios de partir de Pirée vers Ionie, présente le passage suivant, qui contient un dialogue de celui-ci avec le propriétaire du navire avec lequel il devait voyager¹ :

«Alors, en descendant à Pirée, (Apollonios) trouva un navire prêt à partir, les voiles hissées, qui se dirigeait vers Ionie. Mais le maître du navire ne lui permit pas de s'embarquer, en lui disant qu'il faisait le voyage à son intérêt. Apollonios demanda :

- Quelle est ta cargaison?
- Ce sont des statues de dieux que je transporte en Ionie, quelques-unes en or et en pierre, d'autres en ivoire et or, répondit celui-là.
- Veux-tu les consacrer toi-même?
- Non, je veux les vendre à quiconque désire les porter en offrande»

Il suit un autre passage où Apollonios dit² :

«Ceux qui forgeaient autrefois des statues (des dieux) ne se livraient pas à de telles actions : ils n'allaient pas d'une ville à l'autre afin de les vendre; tout au plus, ils emmenaient la force des bras et les outils à travailler la pierre et l'ivoire, les matériaux dont ils commençaient à imaginer des figures, directement aux sanctuaires».

A partir de cette information savoureuse, fournie par Philostrate, qui n'a pas encore été commentée, nous avons essayé une interprétation du texte du point de vue du trafic maritime de marchandises, pendant cette

¹ Phil., *Vita Apoll.*, V, 20:

«Alors, en descendant à Pirée, (Apollonios) trouva un navire prêt à partir, les voiles hissées, qui se dirigeait vers Ionie. Mais le maître du navire ne lui permit pas de s'embarquer, en lui disant qu'il faisait le voyage à son intérêt. Apollonios demanda :
- Quelle est ta cargaison?
- Ce sont des statues de dieux que je transporte en Ionie, quelques-unes en or et en pierre, d'autres en ivoire et or, répondit celui-là.
- Veux-tu les consacrer toi-même?
- Non, je veux les vendre à quiconque désire les porter en offrande»

² Phil., *Vita Apoll.*, V, 20:

«Ceux qui forgeaient autrefois des statues (des dieux) ne se livraient pas à de telles actions : ils n'allaient pas d'une ville à l'autre afin de les vendre; tout au plus, ils emmenaient la force des bras et les outils à travailler la pierre et l'ivoire, les matériaux dont ils commençaient à imaginer des figures, directement aux sanctuaires».

L'épave contenait¹⁵ plus de 600 amphores, certaines ayant le sceau sur l'anse : **ZHN ΦΙΑΑ** et **ΝΦ**, qui font partie de ladite «Zenon Group». Dans une première acception, due à V. Grace, les amphores de cette épave étaient considérées d'origine égyptienne et mises en relation avec le célèbre Zénon de Caunos qu'il serait engagé dans le commerce du vin avant de devenir intendant de la dôrea du diocète Apollonios. Dans ce cas, la cargaison du navire aurait été formée d'amphores produites en Egypte, peut-être sur le domaine administré par Zénon de Caunos, et destinées à la commercialisation, éventuellement en Asie Mineure. Une autre hypothèse, fondée, en principal sur des analyses par fluorescence X effectuées au laboratoire de céramologie de Lyon, est formulée en faveur d'une origine cnidienne des amphores de l'épave de Serçe Limanı B. La première hypothèse me paraît être plus plausible, et, dans ce cas-là on aura affaire à un transport d'amphores égyptiennes vers Asie Mineure.

Culip D, Espagne, (Cala Culip, Cap de Creuse), datée à l'époque de Vespasien.

C'est une épave très riche en objets découverts : environ 100.000 pièces, entre lesquelles : des amphores Dr. 20 (BARN, CALPC, LSTRL, ROMANI), d'origine italique. 1.500 coupes, produites en Baetica et plus de 3.000 pots produits dans les ateliers de céramique de La Graufessenque. La cargaison du navire, contenant des catégories de produits fabriqués en Italie, en Baetica et au sud de la Gaule, suggère d'une manière très claire le trajet choisi par l'armateur afin de pouvoir reprendre des marchandises céramiques, commandées avant probablement, et qu'il pouvait vendre, à son tour, à des commanditaires des centres inconnus.

De l'analyse comparative des informations offertes par les découvertes de certaines épaves de la Méditerranée et par les sources littéraires et épigraphiques, on peut tirer quelques conclusions préliminaires concernant l'organisation du commerce maritime de cet espace. Ainsi, la découverte dans certaines épaves (Culip D, Serçe Limanı B, Kyrenia) de quelques charges formées, le plus souvent, d'amphores produites parfois dans des régions éloignées de l'endroit de la découverte des épaves, confirme les réalités suivantes :

1. le fait d'établir des relations directes entre les producteurs de marchandises et les marchands (ou armateurs);
2. l'existence des commandes préalables de la part des commerçants, confirmées par les producteurs, en vue du transport des marchandises dans des points connus d'avance;
3. la fixation et la préparation des routes commerciales, en vue de la reprise des marchandises de régions différentes (voir le cas de l'épave de Culip D);
4. la fréquence du trafic de marchandises sur certaines routes commerciales, mise en évidence à partir de l'analyse de la charge des épaves et du tonnage des navires était directement proportionnelle à l'importance des marchandises commercialisées.

L'évaluation de la cargaison de quelques épaves hellénistiques et romaines, à laquelle on ajoute des informations littéraires peu nombreuses, mais importantes, nous offre des indices précieux concernant un aspect essentiel de l'économie antique : le rapport entre la demande et l'offre.

Bibliographie

- Casson, L. 1971, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton.
- Empereur, J.-Y., Tuna, N. 1988, *Zénon de Caunos et l'épave de Serçe Limanı*, BCH 112, 341-349.
- Finkelstein, M. 1935, *emporos, naukleros kapelos; a Prolegomena to the Study of Athenian Trade*, CPh 15, 301-364.
- Hasebroek, J. 1923, *Die Betriebsformen des griechischen Handels im IV. Jahrs.*, Hermes 58, 393-425.
- Heichelheim, F., 1938, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden.
- Parker, A. J., 1992, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, BAR 580, Oxford.
- Paoli, U. E., 1930, *Studi di diritto attico*, Firenze.
- Rougé, J., 1966, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris.
- Vélissaropoulos, J., 1980, *Les nauklères grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé*, Genève – Paris.

¹⁵ Empereur, Tuna 1988, 344.

Natural Resources of the Lower Dnestr River Area and the Economic Potential of Tyras and Other Ancient Centers of the Dnestr River Estuary Area

Tatiana L. Samoijlova

Rezumat: *Articolul prezintă evoluția geomorfologică a limanului Nistrului, zonă în care a existat anticul Tyras. Analiza este bazată atât pe studii moderne, cât și pe izvoarele literare și epigrafice antice insistând pe resursele naturale existente în această zonă.*

Cuvinte cheie: *resurse naturale, zona Nistrului Inferior, potențial economic, Tyras.*

Key words: *natural resources, Lower Dnestr River area, economic potential, Tyras.*

Ancient Tyras was founded on the western bank of the Tyras River twenty kilometers from the sea. In archaic times the natural environment differed from the present time. Ancient authors also pointed out that fact. Moreover, natural conditions changed during a long period of existence in ancient Tyra and medieval Belgorod.

The discrepancy between the archaic and modern geographical situation, subsequently described in the works of ancient and modern authors, was widely discussed. In 1978 Agbunov outlined the evolution of a bank line in the lower Dnestr River area¹. It was stated that two thousand years ago there was no estuary in the place where the river met the sea. The Tyras flowed into the sea in two arms. Between them, there was an island inhabited by Tyragets², which had been mentioned by Pliny. The island had been flooded in the time of the Nymphaea transgression. The place where the river met the sea was located more to the west, near the southwest end of the Budaksky (Šabolatsky) estuary³. The recent version states that in the sixth and fifth centuries B.C. the Tyras had one main deeper S-shaped riverbed with the cities of Tyras and Nikonia situated on its banks and a shallower western riverbed which joined the main riverbed higher up.

Later, in the fourth and third centuries B.C. „another deeper riverbed of the Tyras appeared”⁴. It was proved by the fact that a settlement of Molog III and a settlement of *Zatoka I* was not located on the bank of the modern estuary but farther on the mainland. That fact made Ohotnikov assume that the settlements had been located primarily on the bank of the river, and only after the riverbed had deviated to the east did they appear at a distance from it⁵.

This hypothesis seems to be far-fetched and not proved by geological research. It should be mentioned that there were two Hellenic settlements discovered in 2004 located on the same line with the settlement of *Zatoka I* on the bank of the modern estuary. All the space around the village of Shabo, which is located directly on the bank of the estuary, and the area between the bank and the railway line (the investigation of the Belgorod-Tirsky expedition, 2004) were occupied by the settlements related both to pre-Roman and Roman times. Part of the settlements is on the same line with the settlement of *Zatoka I*. Thus, there were settlements which simultaneously existed on the bank of the river Tyras which coincided with the bank line of the current estuary.

The Tyras, one of the rivers in the Scythian area⁶, influenced the infrastructure of the region. It was not only a waterway connecting the seaside with continental areas but also a source of fish. Besides, the river supplied water for fields and cattle. In archaic times the Tyras was a deep, rapid and navigable river described by some ancient authors⁷.

The level of the sea was lower in archaic times. It is difficult to ascertain for sure as it varied during the archaic period. According to Shilik, in the second half of the first millennium B.C. during the Phanagoric

¹ Agbunov 1978.

² Plin., *Nat. hist.*, IV, 82.

³ Agbunov 1979, 136.

⁴ Ohotnikov 2002, 251.

⁵ Ohotnikov 2002, 251.

⁶ Herod., IV, 47, 51.

⁷ Val. Flac. *Arg.*, IV, 84-85; Ovid., *Ex Ponto*, IV, 10, 50; Ps.-Svymn, 798-803; Ps.-Arr., *Peripl*, 87; Strabo, VII, 3, 15.

regression, the level of the sea could be at least three to four meters high but not more than seven to nine meters high⁸. In the first century A.D. the level began to rise and reached its maximum height by the beginning of the second half of the first millennium A.D. (Nymphaea transgression). It caused damage to the old banks. The island of the Tyragests went underwater. This time is remarkable for creating a Dnestr lake. As a result of this process, there is no doubt that some riverside areas of Tyras and Nikonia plunged into the water. As a result of this situation, Tyras had to expand to the west. The lower Buh area was in a similar situation. The island of Berezan originated from a peninsula. The Berezan and Sositsky lakes along with the Yagorlitsky bay also were formed⁹.

It is very important to determine the climate at the time when the Hellenics inhabited the northwest pre-Black Sea area. There is no general approach to the periodization of climate changes in this region. Researchers use the Blytt-Sernander chart; according to it, the seventh to fourth centuries B.C. represented a subboreal period, and the third century until the present day represented a subatlantic one. Some data state that the climate on the lower Dnestr River area in the Iron Age was similar to the present one with some minor changes¹⁰. The adjacency of the geographic position of the lower Dnestr River to the lower Buh River areas determines similar climate conditions. Having been drier before, the climate in the seventh century B.C. became warmer and damper and reached its hottest peak in the fourth and third centuries B.C.¹¹. Later, until the end of the first century B.C., the climate became dry and droughty; then it changed to moderately hot and humid. In the fourth century B.C. a droughty period returned¹².

Regarding Tyras, we have no evidence either from ancient authors or from epigraphic sources to reconstruct the climate peculiarities and natural resources of the lower Dnestr River area. The only exception is Pseudo-Scymn who wrote, „The river of Tyras is deep, with lots of pastures around. It gives fish and is safe for cargo boating” (vv.798-803). Pseudo-Scymn pointed out only rich pastures. Really, in the time in which we are interested, the river was located in a steppe zone. Flood lands were very important for the development of farming; therefore, the author mentioned that resource in particular.

It should be mentioned that there was a forest resource in that area. At that period forests occupied the floodplain territories of the Tyras¹³. The hollows were full of bushes (dog-rose and blackthorn) and trees (willow, elm, alder, oak, birch, teil, maple, beech, pine, fir, poplar, and acacia), the pollen of which had been found in paleontological profiles of the northwest pre-Black Sea area¹⁴. The remains of those plants can be seen nowadays in the hollows near the Dnestr Lake and on the lower terrace of its banks. Wood resources allowed the ancient people to build private homes, fortification constructions and public buildings, to make domestic things, and to develop the metallurgical industry and shipbuilding. This assumption is confirmed by numerous findings of ash and objects related to those industries and the discovery of smelters and the remains of wooden objects. The ancient author Zocim also pointed out the building of thousands of ships near Tyras by barbarians¹⁵.

The wild nature of the lower Dnestr River area was varied. One could find wolves, hares, reindeer, roes, and beavers in the forests near Tyras. Flocks of saigas (*Saiga tartarica*) had begun to increase since the third and second centuries B.C.¹⁶. There were bustards, grey partridges, steppe eagles, black grouse, wood grouse, geese, swans, ducks, cranes, and pelicans. It is necessary to mention that hunting for wild animals in the archaic communities was of secondary importance. The segment of hunting for wild animals in the lower Dnestr River area did not exceed 5%¹⁷. The ancient Greeks who lived in the lower Dnestr River area paid more attention to raising neat and small cattle, pigs, and horses.

There are reasons to believe that raising cattle, farming, growing grapes, and fishing played an important role in the life of the inhabitants of Tyras. The rich soil contributed greatly to farming¹⁸. The rich soil was typical for the north and northwest pre-Black Sea areas. It was mentioned by ancient authors. Strabon wrote, „The rich soil which had been once ploughed gave a thirty-times harvest”¹⁹. Obviously, the ancient author exaggerated the harvest rate. It is necessary to mention that the left bank of the river possessed richer soil than the right bank.

⁸ Šilik 1975, 72, 73.

⁹ Kryžickij *et alii* 1999, 27-28.

¹⁰ Kryžickij, Čepalyga, Volontir 1988; Kremenetsky 1991.

¹¹ Kryžickij *et alii* 1999, 28-29.

¹² Ievlev 1997, 8, 9; Brujako 1999, 32, fig.7.

¹³ Sokolsky 1971, 16.

¹⁴ Brujako 1999, 37.

¹⁵ Zoc., I, 42.

¹⁶ Dinesman 1977, 13.

¹⁷ Brujako 1993, 11.

¹⁸ Brujako 199, 33.

¹⁹ Strabo., VII, 311.

Therefore, the left bank was more inhabited than the right one. Only Tyras on the right bank has remains dating back to the sixth and fifth centuries B.C. There were many early settlements on the left bank²⁰.

Taking into consideration the various findings of millstones and grinders and the remains of grain, we can state that people in the lower Dnestr River area grew wheat, millet, and grapes²¹. The growing of grapes is proved by numerous embossings of grapevines and clusters on the coins of Tyras and the discovery of stone presses which were used for making wine.

Tyras was located near the deposits of some rare materials. There were deposits of shale, limestone, sand, and clay which were used both as construction materials and as materials for making ceramics. Not far from the lower areas of the Dnestr, there were abyssal rocks which were used for making labor tools for grinding and milling. In the upper reaches of the Yuzhny (South) and the Buh (Hypanis), there were deposits of sandarac, tin, silver, and gold²². In the lower areas of the Dnestr, there were salty lakes which were a source of salt²³. There were deposits of haematite sands not far from Tyras. They were found in the area of the Odessa shoals, some parts of which had been higher than the surface of the sea in the first millennium B.C. Such deposits were found in the Budak swell²⁴. The Carpathian-Balkan region with rich deposits of various metals is not far from this region.

Naturally, such a location as Tyras and other antique cities of the lower Dnestr River area had to sustain the dynamic development of Hellenic centers. But why did the ancient Greeks appear in the lower areas of Tyras so late? On the whole, this region was more preferable to be inhabited than other lands of the north pre-Black Sea area. It is necessary to mention that, at the end of the seventh and sixth centuries B.C., the region had not been inhabited by barbarian tribes yet. Cimmerians already had left the steppe of the northwest pre-Black Sea area, and the Scythians had not settled stably here yet. No settled population was there. This rather interesting situation has not been explained as yet. Maybe this territory was a kind of *dead* zone separating two worlds. To the west behind the Danube, there was a world of tribes united by the name of "Thracian Halstatt", but its border did not cross the left bank of the Danube in its lower stream and the forest-steppe areas of Moldavia. There were no settlements at that time. They would appear only in the fourth century B.C.

Some nomadic tribes, Scythians in particular, were not too quick to inhabit the *dead* zone. Archeological data testify to the fact that intrusion of those nomadic tribes in the territory between the Danube and the Dnestr was gradual. The first wave of Scythians in the seventh and sixth centuries B.C. did not pass through the steppe but through the forest-steppe. Later, at the end of the sixth and fifth centuries B.C., Scythians began to penetrate into the steppe pre-Black Sea zone. We are aware of some Scythian warrior burials of that period. At the same time there is no barbarian settlement in the steppe seaside zone. Thus, there were very favorable conditions for creating Greek colonies in the lower Dnestr River area. There was good climate, rich soil, a deep river connecting the seaside with continental areas, and the absence of a hostile population. But there was a negative aspect in this situation. The desolated area was not good for trading and getting an additional labor force; therefore, the Greek colonies were slow to develop. The Dnestr's colonies yielded the two Greek colonies, Ister and Olbia. The *dead* zone provided a quiet existence on the one hand but restricted any growth on the other hand.

All works dedicated to an interaction between the antique and barbarian worlds pointed out the profitability of their trade and cross-cultural merger. We will not argue that point but will highlight some problems which are not solved yet.

In spite of the low density of the Hellenic population at the end of the sixth and fifth centuries B.C., it was a period of establishing their economy. The population in Ophius-Tyras at the end of the sixth and fifth centuries B.C. did not exceed 2,800 people²⁵. Nikonika had 800 inhabitants at the peak of its development²⁶. Creation of the Greek colonies would have been impossible in conditions of isolation; therefore, it is difficult to imagine the absolute absence of trade and economic contacts with people who inhabited the steppe and forest-steppe areas. We can claim the affluence of barbarian people in the Greek colonies as proved by the discovery of specific ceramics.

It is impossible to reject the fact of trading with barbarian tribes who lived higher up the river. Some Hios amphoras were found in the Thracian settlements of the Buh-Carpathian region. The amphoras had arrived from antique centers such as Tyras²⁷. Special attention is drawn to the village of Chobruchy, which is located on the left bank near the town of Slobodzeya. The settlement was located in a convenient place near the river crossing. It was a great trade centre similar to the villages of Kamensky and Kapulovsky. There are fragments of imported, festive Greek pottery, ceramic amphoras of the sixth and fifth centuries B.C., terracotta, and fragments of vases

²⁰ Odrin 2005, 14-15; Ohotnikov 1983.

²¹ Odrin 2005, 20-35.

²² Vitr., VII, 7, 5; VII, 31.

²³ Burkser 1928, 55.

²⁴ Brujako 1999, 207, fig. 52.

²⁵ Kryžickij 1997, 63.

²⁶ Brujako 1999, 82.

²⁷ Mateevici 2004, 11-12.

from Thasos, Herones, Knide, Rhodos, and Paros between the fourth and second centuries B.C. marked with the trademarks of those centres. The settlement was a centre of trade with Greeks from the lower Dnestr area. Paleobotanical and paleozoological research proved that in the sixth century B.C. it was an area for growing grain (*Triticum monococcum*, *Triticum dicoccum*, *Triticum spelta*, millet, barley, and oats). The raising of cattle had been developing. Archaeologists found numerous remains of bulls, sheep, goats, pigs, horses, and dogs²⁸. Arrian echoed Ptolemy's Laga saying about a military campaign of Alexander the Great against the Hets, "...after having crossed the Danube we walked for the whole night through huge fields"²⁹. Probably, farming products could be delivered to Tyras in exchange for wine, oil, and other goods produced by ancient craftspeople.

In the fifth century B.C. when the Scythian population began to play a more important role in that territory, the relationships between Tyras and the barbarians became stronger. Some researchers think that the Scythians had been establishing their protectorate over some ancient cities of the northwest pre-Black Sea region, Olbia Pontica, Nikonika and, probably, Tyras³⁰. In the fifth and fourth centuries B.C. the Scythians were strong in the military arts. Their political activity was directed to the west. During this time their routes had to pass by Tyras, which created threats to the city. This circumstance made the inhabitants create a system of fortification at the end of the fifth and the beginning of the fourth centuries B.C. On the other hand, the economy of the city was developing rapidly. It would have been impossible if the relationships with the barbarians were hostile. The rapid growth of Tyras is proved by the list of fees of the members of the Athens Union, according to which Tyras paid a phoros (membership fee) four times greater than Nikonika³¹. Thus, one can state that, at the end of the sixth through the fourth centuries B.C., the lower Dnestr area was an influential economic and geographic area possessing both considerable natural and human resources with developed antique and barbarian communities (the Scythians and the Hets).

Bibliography

- Agbunov M., V. 1978, *K voprosu o lokalizacii bašni Neoptolema i Germonaktovoj derevni*, VDI 11, 112-123.
- Agbunov M., V. 1979, *Zametki po antičnoj geografii Nižneego Podnestrov'ja*, VDI 2, 118-138.
- Brujako I., V. 1999, *Očerki istorii naselenija Severnogo Pričernomor'ja v 7-3 vv. do R.H.*, Volžsk.
- Burksler, E. 1928, *Soloni ozera ta limani Ukraini: Gidrohimičij narus*, Kiev
- Dinesman, L. G. 1977, *Biogeocenozy stepej v golocene*, Moscova.
- Hotinskij, N.A., Čepalyga A.L., Volontir N.N. 1988, *Polinogičeskie dannye po istorii rastitel'nosti Nižnego Podnestrov'ja v golocene*, Prirodnye uslovija Moldavskoj SSR i ih hozjajstvennoe značenie, Chišinău.
- Ievlev, M.M. 1997, *Pripodne seredoviše Niž'ogo Pobužžja ta Niž'ogo Podniprova u dobu antičnosti*, Avtoreferat dis. na zdobuttja včen. st. k. i. n., Kiev.
- Karyškovskij, P.O. 1959, *Nadpisi Tiry*, VDI 4, 111-126.
- Kremenc'kij, K. V. 1991, *Paleozkologija drevnejših zemledel'cev i skotovodov Russkoj ravniny*, Moscova.
- Kryžickij S., D. 1997, *O voztožnom količestve naselenija Tiry*, in *Akkermanskije Drevnosti*, Belgorod-Dnevstrovskij, 53-66.
- Kryžickij S., D., Rusjaeva A., S., Krapivina V., V., Lejpunskaja N., A., Skryžinskaja M., V., Anohin V.A. 1999, *Ol'bija antičnogoe gosudarstvo v Severnom Pričernomor'e*, Kiev.
- Mateevici, N. 2004, *Importul amforelor grecești în sec. VI - începutul sec. II a.Chr.*, Avtoreferat al tezei de doctor în istorie, Chišinău.
- Nikulice I., Fidel'skij S. 2004 *Čobruči – mnogoslójnoe poselenie na Dnestre*, in Niculiță I., Zanoci A., Băț M. (eds.), *Thracians and Circumpontic World*, II, Chišinău, 190-216.
- Ohotnikov S., B. 1983, *Arheologičeskaja karta Nižnego Podnestrov'ja v antičnuju epohu (VI-III vv. do. n.e)*, MIASP, 101-122.
- Ohotnikov, S.B. 2002, *Gidrogeografičeskie uslovija Nižnego Podnestrov'ja v antičnuju epohu*, in *Severnoe Pričernomor'je ot zneolita k antičnosti*, Tiraspol, 246-253.
- Sokol'skij N., I. 1971, *Derevoobrabatyvajušee remeslo v antičnyh gosudarstvah Severnogo Pričernomor'ja*, Moscova.
- Šilik K., K. 1975, *K paleogeografii Ol'bii – Ol'bija*, Kiev.
- Vinogradov Ju., G. 1989, *Političeskaja istorija Ol'biskogo polisa VII-I vv. do. n.e. Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova.

²⁸ Nikulice, Fidel'skij 2004.

²⁹ Arr., *Anabasis*, I, 4, 1.

³⁰ Vinogradov 1989, 90-108.

³¹ Karyškovskij 1959, 111.

Trading Connections of Olbia Pontica in the 1st-4th Centuries A.D.

Valentina V. Krapivina

Rezumat: Acest articol discută relațiile comerciale ale Olbiei Pontice de la începutul sec. I p.Chr., când orașul a renăscut după invazia geților, până la începutul ultimului sfert al sec. IV p.Chr. când și-a încetat existența.

Cuvinte cheie: legături comerciale, Olbia Pontica, Marea Neagră, perioadă romană.

Key words: trading connections, Olbia Pontica, Black Sea, Roman period.

Olbia Pontica was restored after the invasion of Getae not earlier than the end of the 1st century BC. The trading connections of Olbia renewed gradually. Dio Chrysostom says, that as it seems to him, the city was restored at the request of surrounding Scythians who were interested in the trade with Greeks, but can't organize the trading place in accordance with Greek traditions (Or., XXXVI). This statement is disputable to some extent; however it testifies the importance of the trade in the economy of Olbia in the 1st century A.D.

According to Olbian inscriptions the board of *agoranomoi* continued to exist. It consisted of five persons, who made dedications to their patron Hermes Agoraio after finishing their term of service¹. They controlled prices, money exchange, weights and measures, order on the market, etc. The board of *agoranomoi* in Olbia consisted of five persons, instead of two-three as it was accepted in the provinces of the Roman Empire². Probably, the duties of *agoranomoi* in Olbia were wider. All above mentioned inscriptions of the board of *agoranomoi* are dated by the end of the 1st – the first half of the 2nd centuries A.D. The archaeological data testified to the development of trading connections of the city at that time. Import from the West provinces of the Roman Empire increased.

Trading activity was adjusted by the legislation and *agoranomoi* saw to the execution of it. Quite possible they took taxes from imported goods. The import duty could be from 1/30 to 1/90 of the value of the goods³. Citizens of the *polis* and foreigners, who rendered important service were released of taxes. But this privilege was exceptional and was stipulated in special decrees.

An important item of export from Olbia to the centers of Classical World could be grain. But this conclusion is true only for productive years. In bad years for the crops grain could be imported from other places. Probably cattle, leather, salted and dry fish were more constant items of export. Dio Chrysostom wrote about salt trade of Olbia with barbarians (Or., XXXVI). Unfortunately he did not inform us about another goods, which were exported from Olbia. He only told the words of Olbiopolitai that the merchants and traders, who came to Olbia, brought bad clothes and wine and took the goods, which were not better (Or., XXXVI). According to this information Olbia imported from the centers of the Classical World first of all wine and clothes. Besides olive oil, ceramics, terracotta figurines, marble statues, glass and metal ware (particularly jewelry, vessels, and art bronzes) were imported.

Olbia was the trade center for the entire Lower Bug region. All foreign trade was held through Olbia. Production of agriculture came from the settlements to Olbia. And all necessary goods were bought by the inhabitants of the settlements on the market of Olbia.

Trading operations on *chora* probably were mainly of exchange character. For the 1st – the first half of the 2nd centuries A.D. there were revealed only a small quantity of Olbian bronze coins. The only exception is denarius of Domitian, which was found on the settlement Petuhovka-2. Roman coins are fixed on the territory of Olbian *chora* in small quantities only from the middle of the 2nd till the middle of the 3rd centuries A.D.⁴. Probably they appeared here from the market of Olbia⁵.

¹ IOSPE, I², 128, 129; NO, 90, O-92/P-25/2669¹.

² See: Jones 1974, 14.

³ Anohin 1986, 488.

⁴ Kryžitskij *et alii* 1989, 207.

⁵ Karyškovskij 1965, 64.

The development of the trading connections of Olbia with the centers of Classical World corresponded to the main stages of its historical development in the first centuries A.D. Already from the very beginning of the 1st century A.D. there are fixed traditional for Olbia connections with the centers of Asia Minor and the South Black Sea littoral: Sinope, Pergamon, Samos, Kos, Byzantium⁶. They brought olive oil, wine, *terra sigillata*, lamps, and glass ware to Olbia. There were strengthened the trading connections with the North Italian centers. Olbia received some olive oil, wine, *terra sigillata*, lamps, glass vessels and in a small quantities fibulas. Their main part for that time is revealed in Bosphorus and Caucasus⁷.

In the 1st – the first half of the 2nd centuries A.D. traditional for Olbia connections with the centers of Asia Minor and the South Black Sea littoral still prevailed. Besides there were trading connections with the centers of the North Black Sea littoral and also with Attica, East Mediterranean, Egypt. Not numerous Italian imports were replaced by more considerable import from the western provinces of the Roman Empire on the boundary of the 1st - 2nd centuries A.D. There were brought *terra sigillata*, lamps, marble statues⁸, glass and metal ware (first of all fibulas⁹) to Olbia. At that time the city took the second place after Bosphorus on the quantity of glass things¹⁰.

In the second half of the 2nd – the first half of the 3rd centuries the trade of Olbia achieved the greatest bloom for the first centuries A.D., to what testified so the materials of the excavation and the epigraphical dates as well. Almost all inscriptions on the trading connections of Olbia in the first centuries concern to this time. The main specific weight belonged to the foreign trade. The fullest list of trading contractors of the city contains the decree in the honour of Theokles, the son of Satyr who was wreathed with gold wreaths posthumously by the following cities: Nikomedia, Nikea, Heraklea, Byzantium, Amastria, Tieym, Prussa, Odessos, Tomis, Histria, Kallatis, Miletus, Kizik, Apameya, Chersonesos, Bosphorus, Tyras, Sinope¹¹. Apameya, Nikomedia, Nikea, Byzantium, Prussa, Heraklea, Amastria, Kallatis are mentioned in a partly preserved inscription from Olbia¹². The citizens of Prussa, Heraklea and Byzantium are mentioned in another Olbian inscription¹³. There are also other inscriptions: in the honor of the inhabitant of Prussa¹⁴, the gravestone of the inhabitant of Sinope¹⁵, the gravestones of the inhabitants of Bosphorus¹⁶. In Tomis an inscription was found where Satyr, the inhabitant of Olbia, was mentioned and also an inscription according to which Tomis, Histria, Apollonia and other cities of the West Black Sea littoral made a celebration on the honor of their “benefactor” from Olbia¹⁷.

On archaeological materials connections are fixed first of all with the centres of Asia Minor and Black Sea littoral, Attica, Alexandria Egyptian, the Mediterranean, the western provinces of the Roman Empire. Olbia received olive oil, red slip ware, lamps, glass and metal ware, marble statues. At that period Olbia had intensive trade connections with Bosphorus, which could export some quantities of wine, salted sea fish and fish sauces and amphorae. Olbia had no her own mass production of amphora at that time. From the western provinces of the Roman Empire Olbia imported mainly *terra sigillata*, lamps, glass and metal ware, jewellery, marble columns and plates (white and coloured) for the interiors of the houses.

Olbia used mainly its own bronze coins in the inland trade. In the international trade at that time silver denarii were used. Comparison of data on Olbia and Histria shows, that in Olbia there was more not only Roman coins but much more denarii (53.5% – in Olbia and 17.3% – in Histria). It is possible to suggest, that during the period of ruling of Flavians and Antoninians Olbia played more important role in Pontic trade, than Histria, and its amount of currency in circulation was rather developed¹⁸.

Except of Roman denarii there were found in Olbia coins of different centers of the provinces of the Roman Empire: Tyras, Tomis, Kallatis, Odessos, Perinthos, Philippopolis, Philippos, Assos, Alexandria, Nikea, Tieym, Amastria, Sinope, Cesaria, Bosphorus and Chersonesos¹⁹. There was more Roman coins and own bronze ones in Olbia than in Histria at that period. That testifies to more intensive trade activity of Olbia than Histria.

⁶ IOSPE, I², 79.

⁷ Gorohovskij 1985, 20.

⁸ According to the conclusion of the Hermitage laboratory on scientific conservation and restoration of statues two statues from the excavations in Olbia in 1986 were made from marble of Asia Minor.

⁹ Gorohovskij 1985, 20.

¹⁰ Sorokina 1984, 235.

¹¹ IOSPE, I², 40.

¹² IOSPE, I², 41.

¹³ NO, 51.

¹⁴ NO, 47.

¹⁵ NO, 101.

¹⁶ OSPE, I², 202-204.

¹⁷ Zlatkovskaja 1951, 112.

¹⁸ Karyškovskij 1988, 118-119.

¹⁹ Karyškovskij 1965, 57-60.

Olbia had also trading contacts with surrounding non-Greek population. But there are no ground for suggestion on considerable spreading of import from Olbia under the boundaries of the Lower Bug region as it is seen on metal ware²⁰.

It should be noted, that Olbia had the closest contacts with Hellenized population of the Lower Dnieper sites. The Lower Dnieper was the contact zone of Greeks and barbarians²¹. Olbia could import grain from these places. So finds of grey pottery produced in Olbia as the whole resemblance of ceramic complexes testify to their close contacts²².

The comparison of tableware ceramics shows, that there are analogies almost to all vessels from the Lower Dnieper sites in Olbia. However the ceramic complex of Olbia is much richer. The ceramic complex of the sites of Olbian *chora* is not as rich as in Olbia, but it is richer than one of the Lower Dnieper sites²³.

Probably Olbia received cattle, leather, honey, wax, grain from non-Greek population. It exported goods of its own production and also ones imported from other antique centers. It carried out intermediary trade. There were first of all clothes, wine, jewelry, ceramics, glass and metal ware.

But in the whole it should be marked that in the first centuries A.D. the trade connections of Olbia Pontica were not so intensive and various as in Hellenistic period. The same is characteristic for other centers of the North Black Sea littoral at that time.

Trading connections of Olbia were broken again in 269-270. The city was destroyed by Goths. After Gothic complete of 269-270 Olbia was restored not earlier the 80's of the 3rd century A.D. Only the city itself with the nearest *chora* in the radius of 5-10 km existed. Another territory of the previous *chora* of Olbia was occupied by the population of Tchernjakhov culture. The Lower Bug region became the contact zone of Greeks and barbarians. Probably the trade of Olbia revived slowly.

There was no own coinage in Olbia at that time. However, not numerous finds of Roman coins are known from the time of Diocletian (284-305) till Valens (364-378)²⁴. These testify to considerable decreasing of the trade and naturalization of the economy of Olbia. To some extent it appeared away from trading ways. Nevertheless, at that time the trading connections with Bosphorus, Asia Minor, the western provinces of the Roman Empire, North Africa were fixed²⁵. Traditional contacts with Asia Minor preserved and even prevailed in comparison with other antique centres.

Obviously, there was some trading reorientation of Olbia: the trading connections with the surrounding population of Tchernjakhov culture became more important. Probably, the significance of intermediary trade increased. It could be suggested, that the trade between Olbia and the population of Tchernjakhov culture was mainly barter one, because finds of coins on Tchernjakhov culture settlements are rare. The population of Tchernjakhov culture could receive from the antique centres wine and olive oil in amphorae, table ware, glass vessels, beads²⁶. The absence of large complexes for salted fish and wineries under the existence of all needed conditions for their development in Olbia at that time can testify to the absence of the market for their production among the surrounding barbarians. And the contacts with antique centres were weakened.

Olbia could export metal ware and ceramics of its own production to the nearest settlements of Tchernjakhov culture. Usually metal-working and pottery were well developed in the tribes of Tchernjakhov culture, but just in the Northern Black Sea littoral remains of these productions are few²⁷. In change Olbia could receive first of all cattle, as it was common article of export for the population of Tchernjakhov culture²⁸. The question about delivery of grain from Tchernjakhov culture settlements is problematic. It is not excluded, that they brought in Olbia some quantity of barley and millet. Receiving of wheat by Olbia, probably, could be excluded, as surrounding population of Tchernjakhov culture cultivated primary *Triticum dicoccum*, which gave little meal.

It is necessary to underline, that scarcely Olbia was the single trading partner for the surrounding Tchernjakhov tribes. Probably, Olbian artisans worked for their needs. However, every of these societies preserved its specific structure and the type of economic activity. In another case the life in Olbia would not stop a half-century earlier, than on the surrounding Tchernjakhov settlements²⁹.

²⁰ Furmanskaja 1958, 60; Ambroz 1966, 93-96.

²¹ Gavryljuk, Krapivina 2005, 66.

²² Krapivina 1980, 97; Gavryljuk, Abikulova 1991, 18-21, 26.

²³ Gavryljuk, Krapivina 1999, 30.

²⁴ Karyshkovskij 1968, 178.

²⁵ Krapivina 1993, 128; Kryžitskij 1999, 336.

²⁶ Magomedov 1987, 77-86.

²⁷ See: Magomedov 1987, 70, 73.

²⁸ Magomedov 1987, 77.

²⁹ Kryžitskij *et alii* 1999, 337.

Bibliography

- Ambroz, A.K. 1966, *Fibuly juga evropejskoj časti SSSR*, Archeologija SSSR, Moscow.
- Anohin, V.A. 1986, *Torgovlja I deneznoe obrasčenie*, Archeologija Ukrainskoj SSR, 2, Kiev, 487-498.
- Furmans'ka, A.I. 1958, *Lyvarni formy z rozkopok Olvii*, ArhPam 7, 40-60.
- Gavryljuk, N.A., Abikulova, M.I. 1991, *Pozdneskifskie pamjatniki Nizhnego Podneprovija (novye materialy)*, II, Kiev.
- Gavryljuk, N.A., Krapivina, V.V. 1999, *Kuhonnaja i stolovaja keramika pozdneskifskih gorodisč*, in *100 let Tčernjakhovskoj kulture*, Kiev, 298-321.
- Gavryljuk, N.A., Krapivina, V.V. 2005, *Nižnedneprovskie gorodiša (k probleme vznikovenija I razvitija)*, in *Bospor Kimmerijskij I varvarkij mir v period antičnosti I srednevekovija. Periody destabilizatsij, katastrof. Materialy VI Bosporskij čtenij*, Kerch, 66 -73.
- Gorohovskij, E.L. 1985, *Rimskie provintsyalnye fibuly v Severnom Pričernomor'e (hronologija i periodizatsija)*, in *Problemy issledovanija Olvii. Tezisy dokladov i soobšenij seminara*, Parutino, 19-21.
- Jones, A.H.M. 1974, *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford.
- Karyškovskij, P.O. 1965, *Nahodki monet Rimskoj imperii v Olvii (Finds of coins of the Roman Empire in Olbia)*, Numizmatika i sfragistika 2, 50-74.
- Karyškovskij, P.O. 1968, *Iz istorii pozdnej Olvii*, VDI 1, 168-179.
- Karyškovskij, P.O. 1988, *Monety Olvii*, Kiev.
- Krapivina, V.V. 1980, *Seroglinjanaja keramika Ljubimovskogo gorodiša*, in *Arheologičeskie issledovanija na Ukraine v 1978-1979 gg.*, in *Tezisy dokladov XVIII konferentsii IA AN UkrSSR*, Dnepropetrovsk, 97.
- Krapivina, V.V. 1993, *Olvija. Materialnaja kultura I-IV vv. n.e.*, Kiev.
- Krapivina, V.V. 1996, *O nadpisi agoranomov iz Olvii*, in *Drevnee Pričernomor'e. III čtenia pamjati prof. P.O. Karyškovskogo. Tezisy dokladov*, Odessa, 60-61.
- Kryžytskij, S.D., Bujskih, S.B., Burakov, A.V., Otreshko, V.M. 1989, *Selskaja okruga Olvii*, Kiev.
- Kryžytskij, S.D., Rusjaeva, A.S., Krapivina, V.V., Lejpunskaja, N.A., Skrzhinskaja, M.V., Anohin, V.A. 1999, *Olvia. Antičnoe gosudarstvo v Severnom Pričernomorije*, Kiev.
- Magomedov, B.V. 1987, *Tčernjahovskaja kultura Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev.
- Sorokina, N.P. 1984, *Stekljannaja posuda*, in *Antichnye gosudarstva Severnogo Pričernomor'ja*, Moscow, 233-236.
- Zlatkovskaja, T.D. 1951, *Mezija v I-II vv. našej ery*, Moscow.

Un opaiț bizantin de origine syro-palestiniană din colecția Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești*

Florin Topoleanu, Antonio Enrico Felle**

Abstract: *The author describes a lamp of Syrian-Palestinian origin, unique in Romania, currently kept in the collection of the Prahova County History and Archeology Museum in Ploiești. The main feature of this piece is the Christian inscription, a phrase taken from the Oriental liturgical repertoire. The lamp dates to the 6th century A.D.*

Key words: *Syrian-Palestinian lamp, liturgical inscription, 6th century A.D.*

Cuvinte cheie: *opaiț origine syro-palestiniană, inscripție liturgică, sec. VI. d.Chr.*

Muzeul Județean de Istorie și Arheologie din Ploiești este în posesia unei remarcabile colecții de opaițe, aproape 150 de exemplare, majoritatea obținute prin achiziții de la persoane fizice, de către prof. Nicolae Simache, întemeietorul muzeografiei prahovene moderne. Astfel se explică faptul că cele mai multe piese sunt întregi sau întregibile, foarte bine conservate și de o mare varietate tipologică și cronologică – de la cele grecești arhaice până în evul mediu***.

Piesa care prilejuiește apariția acestei note face parte dintr-un lot restrâns, format doar din cinci opaițe de origine syro-palestiniană. Dintre acestea doar unul este publicat, poate și pentru că a fost descoperit într-un context arheologic sigur – necropola de inhumație din cartierul Bereasca al Ploieștiului¹. Celelalte patru opaițe au fost achiziționate în anul 1959 de la Mihail Șapira, colecționar (?) din București, de altfel cel mai bine reprezentat în colecția de la Ploiești cu 32 de exemplare, multe cu evidente analogii în Dobrogea.

În literatura de specialitate din România, cea mai completă și recentă contribuție privind opaițele syro-palestiniene îi aparține cercetătorului clujean Al. Diaconescu². La data apariției studiului său erau cunoscute patru lămpi descoperite la Gherla³, Ploiești⁴, Răcari⁵ și *Potaissa*⁶. Reamintim că singurul opaiț descoperit în context arheologic este cel de la Ploiești⁷, celelalte trei fiind de proveniență incertă, chiar dacă sunt puse în relație cu importante obiective antice. Așadar, până în acest moment, în România sunt cunoscute doar opt opaițe de origine syro-palestiniană, din care patru încă inedite.

Opaițele syro-palestiniene sunt relativ rare și în marile colecții din Europa și din lume⁸, majoritatea exemplarelor provenind din achiziții de la colecționari sau descoperite de misiuni arheologice în zona producătoare.

O cu totul altă situație întâlnim în spațiul syro-palestinian propriu-zis, unde, atât descoperirile arheologice sistematice sau întâmplătoare, colecțiile muzeale, cât și publicațiile de specialitate pun în evidență un mare

* Într-o primă variantă, lucrarea cu acest titlu a fost susținută la Sesiunea Națională de Comunicări Științifice „Arheologia mileniului I p.Chr.”, ediția a VII-a, Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești, 1-2 august 2008.

** Prof. Antonio Enrico Felle de la Departamentul de Studii Clasice și Creștine a Universității din Bari (Italia) m-a ajutat cu amabilitate colegială la interpretarea inscripției de pe opaiț și recomandarea unor repere bibliografice greu de procurat în România. Îi mulțumesc și pe această cale.

*** Le sunt recunoscător colegilor și prietenilor mei d-na Lia Durgheru, director general, d-na Marilena Peneș și dl. Dan Lichiardopol, directori adjuncți pentru privilegiul oferit de a studia colecția de opaițe a muzeului ploieștean.

¹ Miclea, Florescu 1980, 209, nr. 761; Teodorescu 1983, 80-81, fig. 6/11; Iconomu 1986, 87-88, tip XLI, var. II, pl. 8/2; Diaconescu 1995, 280-281, pl. 7/6.

² Diaconescu 1995.

³ Diaconescu 1995, 278-280, nr. 11, pl. 7/1a-c.

⁴ Diaconescu 1995, 280-281, nr. 12, pl. 7/6.

⁵ Diaconescu 1995, 281-283, nr. 13, pl. 8/1a-c.

⁶ Diaconescu 1995, 283-285, nr. 14, pl. 9/1a-b.

⁷ Vezi nota 1.

⁸ Bibliografie selectivă: Menzel 1969, 100-101, nr. 648-658, abb. 82; Bailey 1988, 279-291, Q2291-Q2357, pl. 57-62; Hübinger 1993, 125-126, nr. 236-245, taf. 30; Chrzanovski 2004, 9, cat. 139.

număr de lămpi bizantine cu caracteristici distincte, grupate în mai multe categorii de bază, fiecare cu variante și subvariante⁹. Pentru lămpile syro-palestiniene, de la cele elenistice până în epoca feudală arabă, de actualitate rămâne clasificarea lui Ch. Kennedy, care, la începutul deceniului al șaptelea al secolului trecut a publicat marea colecție de la Yale University¹⁰, în timp ce T. Scholl se concentrează asupra lămpilor târzii¹¹.

Opaitul în discuție (Pl. 1), înregistrat la M.J.I.A. Prahova cu nr. de inventar 6.4-3478, are următoarele dimensiuni: lungime – 10,42 cm; diametru max. – 6,42 cm; diametrul orificiului de alimentare – 3,03 cm; diametrul bazei – 3,35 cm; înălțimea – 4,03 cm. Lampa se păstrează întreagă, modelată cu un tipar de foarte bună calitate, dintr-un lut dens, greu, bine ales, de culoare bej roșcat-deschis, angoba roșcat-deschisă cu rare particule de calcar alb în compoziție. Corpul este echilibrat, având un aspect piriform, cu bazinul relativ înalt, rotund și ciocul în prelungire. Orificiul de alimentare este rotund și larg, mărginit de un brâu subțire în relief, iar cel pentru fitil este rotund și mic, tăiat ușor oblic, baza rotundă, puțin concavă, inelară. În partea superioară, opaitul este decorat cu o nervură fină, în relief, care înconjoară orificiul de alimentare prelungindu-se pe cioc spre orificiul pentru fitil. Pe cioc este dispusă o cruce în relief, cu brațele terminate în forma literei V și patru mici granule între brațe. În zona orificiului de ardere se mai păstrează urme de folosire/afumare.

Elementul distinct al opaifului îl reprezintă totuși inscripția în limba greacă, dispusă în relief pe bordură:

Φῶς Χ(ριστο)ῦ φένη πᾶσιν. Κα(λ)η(σπέρα)

în traducere: *Lumina lui Christos luminează tuturor. Bună seara.*

Opaitele syro-plastiniene cu inscripție creștină fac parte dintr-o serie binecunoscută, fabricată la Ierusalim. De acestea s-a ocupat în ultimii ani S. Loffreda¹² care a avut la dispoziție un mare număr de exemplare aflate în colecțiile Muzeului pentru Studii Biblice Fraciscane din Ierusalim și ale Universității Americane din Beirut. De asemenea, o contribuție importantă la studierea și interpretarea inscripțiilor de pe acest tip de opaite o are și D. Feissel¹³, care, într-un studiu recent, a relevat faptul că majoritatea acestor texte aprofundează conceptul luminii divine¹⁴.

Între aceste inscripții, formula cea mai răspândită este tocmai cea de pe opaitul nostru, dar nu lipsesc chiar și forme care preiau texte biblice din repertoriul psalmic. Sintagma „lumina lui Christos luminează tuturor. Bună seara” este o formulă de foarte mare însemnătate pentru paleocreștini, preluată din repertoriul liturgic oriental¹⁵. Este vorba despre liturgia celebrată în orientul creștin în zilele de miercuri și vineri a celor șase săptămâni din perioada Postului Mare de Paște, în cadrul căreia este preluată o idee din Evanghelia după Ioan, 1, 4-5 – „...și viața era lumina oamenilor și lumina luminează în întuneric...”.

În liturgia latină această formulă stă la baza conceptului *Lumen Cristi* (lumina lui Christos) la începutul celebrării solemne a privegherii pascale¹⁶. În atmosfera vecerniei finale ne pot introduce cele patru litere de la sfârșitul inscripției cu sensul unui salut prescurtat de seară¹⁷.

Inscripția de pe opaitul de la Ploiești apare și în alte variante pe piese similare sau chiar identice descoperite în spațiul syro-palestinian, păstrând însă același mesaj. Astfel, pe un exemplar identic, ca formă și decor, aflat în colecțiile Universității Americane din Beirut, textul inscripției apare în varianta: $\text{Ⲫⲟⲩⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ ⲛⲓⲛⲓⲥⲣⲓⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ ⲛⲓⲛⲓⲥⲣⲓⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ ⲛⲓⲛⲓⲥⲣⲓⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ ⲛⲓⲛⲓⲥⲣⲓⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ ⲛⲓⲛⲓⲥⲣⲓⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ}$ – „Lumina Domnului strălucește. Bună seara tuturor”; iar pe un alt exemplar provenind din Tyr se păstrează aceeași formulă, dar prescurtată diferit $\text{Ⲫⲟⲩⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ ⲛⲓⲛⲓⲥⲣⲓⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ ⲛⲓⲛⲓⲥⲣⲓⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ ⲛⲓⲛⲓⲥⲣⲓⲥⲧⲟⲩⲱⲛⲏ}$ ¹⁸. De menționat că opaite identice (formă, decor și inscripție) sunt foarte frecvente în zona Ierusalimului, unde, cu mare probabilitate, era cel mai important centru de producție a acestor obiecte de cult destinate în mod special pelerinilor care vizitau Orașul Sfânt¹⁹.

În privința datării opaifului de la Ploiești, cele mai apropiate analogii indică secolul VI p.Chr.²⁰.

⁹ Naveh 1988; Scholl 1992; Uscătescu-Barrón 1992.

¹⁰ Kennedy 1963.

¹¹ Scholl 1992.

¹² Loffreda 1989; Loffreda 1990; Loffreda 1994; Loffreda 2001.

¹³ Feissel 2006.

¹⁴ Feissel 2006, nr. 694.

¹⁵ Loffreda 1990, 357-363; Loffreda 1994, 595-607.

¹⁶ Pentru aprofundarea acestui subiect vezi Feissel 2006; Loffreda 1989.

¹⁷ Loffreda 2001, 29-33.

¹⁸ Hellmann 1985, nr. 58, Feissel 2006, 344, nr. 1139.

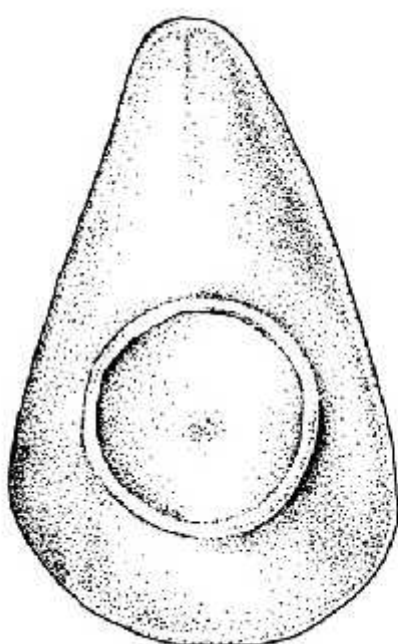
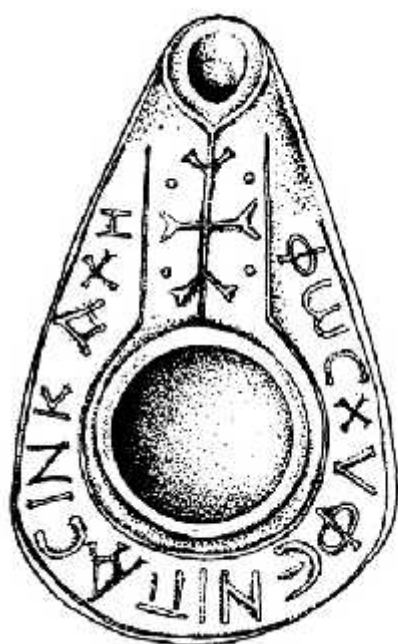
¹⁹ Loffreda 2001, 30, nr. 52-53.

²⁰ Kennedy 1963, 83-97, tip 19, var. B.

Mai dificil de determinat este proveniența opaițului. Cel mai probabil a fost găsit undeva în Dobrogea, de unde a fost achiziționat de către M. Șapira, împreună cu celelalte trei exemplare syro-palestiniene care însă aparțin altor tipuri. Pentru această posibilitate pledează faptul că în sec. VI p.Chr. în această provincie, cvasitotalitatea importurilor, în general, dar în special a celor creștine, erau din lumea orientală. De altfel, jumătate din opaițele achiziționate de la colecționarul bucureștean sunt tipuri comune pentru Dobrogea, provincie cunoscută pentru bogăția și varietatea materialului arheologic descoperit. Pe de altă parte, nu este exclusă posibilitatea alcătuirii colecției Șapira în urma călătoriilor în străinătate, de unde au fost achiziționate nu numai artefacte de la Mormântul Sfânt, ci și lămpi din bronz și *Firmalampen* din Italia, opaițe cu două, trei sau cinci fitile – comune în Pannonia sau opaițe grecești și egiptene.

Bibliografie

- Bailey, D. 1988, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, III, *Roman Provincial Lamps*, Londra.
- Chrzanovski, L. 2004, *Lumière ! L'éclairage dans l'antiquité. Un exposition du Musée Romain de Nyon, Suisse, 15 mai 2003 – 30 avril 2004*, Nyon.
- Diaconescu, A. 1995, *Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie dacică*, în *EphemNap* 5, 255-299.
- Feissel, D. 2006, *Chronique d'épigraphie byzantine, 1987-2004*, Paris.
- Hellmann, M. Chr. 1985, *Lampes antiques de la Bibliothèque Nationale. I. Collection Froehner*, Paris.
- Hübinger, U. 1993, *Die Antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn*, Berlin.
- Iconomu, C. 1986, *Un capitol al producției și al schimbului în zona Dunării de Jos – lucernele (sec. I-VII e.n.)*. Teză de doctorat (manuscris)
- Kennedy, Ch. A. 1963, *The Development of the Lamp in Palestine*, în *Berytus* 14/2, 67-116.
- Loffreda, S. 2001, *Light and life. Ancient Christian Oil Lamps of the Holy Land*, Jerusalem.
- Loffreda, S., 1989, *Lucerne bizantine în Terra Santa con iscrizioni in greco*, Jerusalem.
- Loffreda, S., 1990, *Nuovi tipi di iscrizioni su lucerne bizantine*, *Studium Biblicum Franciscanum, Liber Annuus*, 40.
- Loffreda, S., 1994, *Nuovi tipi di iscrizioni su lucerne bizantine*, *Studium Biblicum Franciscanum, Liber Annuus*, 44.
- Menzel, H. 1969, *Antiken Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, *Ksatalog* 15, Mainz.
- Miclea, I., Florescu, R. 1980, *Daco-romanii, II, Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă*, București.
- Naveh, J. 1988, *Lamps Inscriptions and Inverted Writing*, în *Israel Exploation Journal* 38, nr. 1-2, Jerusalem, 36-43.
- Scholl, T. 1992, *The Chronology of Jerash Lamps: Umayyad Period*, în *Archeologia* 42, Varșovia, 65-84.
- Teodorescu, V. 1983, *Elemente paleocreștine în tezaurele de la Șimleul Silvaniei și Pietroasa (sec. IV)*, în *Istorie la întorsura Carpaților*, I, Buzău, 78-92.
- Uscatescu-Barrón, A. 1992, *Un ejemplo de tradición en las producciones cerámicas: las lucernas bizantinas y omeyas de Gerasa (Yaraš, Jordania)*, *Caesaraugusta* 69, Zaragoza, 183-218.

ΦΩΣΧΥΦΕΝΙΤΑΣΙΝΚΑΧΗ

Pl. 1.

Mars from Aegyssus

George Nuțu

Rezumat: În următoarele pagini, autorul prezintă o statueta din bronz a zeului Marte descoperită în zona extra-murană a orașului roman Aegyssus. Pe baza analizei stilistice și analogiilor, această statueta – unică până în acest moment în repertoriul bronzurilor figurate descoperite în Dobrogea – este considerată import gallic și datată la mijlocul secolului II p.Chr.

Cuvinte cheie: Moesia Inferior, Aegyssus, perioadă romană, bronzuri figurate

Key words: Moesia Inferior, Aegyssus, Roman period, figural bronzes

The discussion between the following lines concerns one of the most interesting bronze statuette located in the collections of Tulcea Museum, an object which impresses by its naturalism and the expressiveness of its details.

The statuette was acquired from an inhabitant of Tulcea, who discovered it in the north-eastern part of the city, at about 100 m South-West from Dealul Monumentului, the place where the ruins of the ancient fortress Aegyssus were located¹ (Pl. 1/1-2). Nearby the rock massif on which the ancient city is placed, a series of rescue archaeological researches led to the discovery of an outside dwelling, whose intensity and chronological frames were hard to define. The findings, especially the pottery, prove that the place was inhabited starting with the La Tène period up to the medieval times. Regarding the Roman and Roman-Byzantine periods the recent researches brought to light three dwelling levels, two of them belonging to the early Roman time and the third to the Late Roman one², but the lack of some ample researches, impossible to fulfil in the contemporary housing conditions, makes difficulties in establishing the stratigraphical sequence and the planimetric evolution of the place during the Roman period.

Under these circumstances, the archaeological context of this statuette cannot be specified and this situation is similar to most of such discoveries inside the Empire.

The statuette is now located in the collection of the Institute of Eco-Museal Researches, Tulcea, having the inventory number 46344. Its sizes: H = 9.4 cm. Full moulding, green-reddish patina. Because of a starting corrosive process the object was cleaned and stabilized, at the present reflecting a gold colour (the colour of bronze).

The god is represented nude, wearing a *chlamys* (*paludamentum*)³ pinned on his left shoulder and wrapped up on the lower side around his left arm. On his head he wears a Corinthian helmet, characterised by a high and vast *crista* with feathers displayed on two rows. His hair, shown off by the helmet, frames his entire face. Slightly corrosive, his features reveal a beardless young man. The weight of his body leans on his right foot, while his left one is withdrawn backwards, suggesting a gentle move.

Fragmentary preserved, his right hand was holding a spear while in his left hand he had a sword with its end turned on his back, taking into account the orientation of his palm towards his body. Probably the sword's point was ending on the top of the *chlamys*, in the left pectoral area, where a small dot, resulted from moulding, was still preserved. His slim body reflects well stressed anatomical details, less characteristic to the pubic area, which is slightly marked. The whole image of the god generates a feeling of power and energy, while the details of his muscular body confer an impressive picture (Pl. 2; 3). The object's stylistic features suggest a good quality work, manufactured in a traditional figurative bronzes producing centre.

The representing of Mars is rare among the figurative bronzes discovered on the territory of Roman Dobroudja. The only statuette illustrating the god is a bracket-statuette, representing a *vexillum* point or chariot object, discovered in the area of Poarta Albă, but probably coming from the centre of Dobroudja, from Nicolae Bălcescu⁴. In view of the iconography, this statuette combines the two hyposthesis of the god, the young and

¹ On any bibliography relating to Aegyssus see: DID II, *passim*; TIR L 35 s.v. Aegyssus; Suceveanu, Barnea 1991, *passim*; Zahariade 2006, *passim*.

² Paraschiv, Stănică 2005, 389; two early Roman levels (the 2nd-3rd centuries) were discovered on April 2003, see also Paraschiv, Stănică 2004, 352-353.

³ Bieber 1977, 40-41; Stone 2001, 34.

⁴ Covacef 1987, 337-340, fig. 1-4.

beardless with the type of *Mars Ultor*⁵. A beardless nude young Mars, wearing a Corinthian helmet and holding a shield and a spear is represented also on the helmets discovered at Ostrov, inside one of the ancient *Durostorum*'s cemeteries⁶, on two bas-reliefs similar to the statuette from *Aegyssus* in the way of depicting the divinity. This similarity regards the same attitude, a well proportioned body, with elegant lines, the right arm holding the lance much raised. But, unlike the statuette under discussion, Mars is in the nude, showing his head turned to the right and leaning upon a shield with his left arm⁷. The two busts – representations of the god on brackets discovered in the North of Dobroudja, at Telița – complete the series of this iconographical type. There is the same representing approach, as the one discussed above. However, the objects' functional character stirred several discussions. While the first publishers thought these belonged to a war chariot⁸, they were subsequently seen as component parts of a tripod⁹. As the illustrated character regards, I believe that it is Mars, in spite of some objections. Although proper enough, these underline the handicraftsman's „avoidances” in pointing out some details which would have made possible a better identification (Mars or Achilles)¹⁰. The type of *Mars Ultor* is less attested at the province level, although the triumphal monument from Adamclisi is dedicated to it. Beside the *ex-voto* discovered at Târgușor and a red carnel gem, attached on a lead ring, discovered in a tomb from Tomis and therefore introduced in numismatic records, there are no more attested monuments following this iconographical scheme¹¹. The only epigraphic document, dedicated to Mars on the territory of Roman Dobroudja, is represented by a votive fragmentary altar illustrating *Mars Conservator* beside *IOM*, which was revealed at Histria and dated back at the beginning of the 4th century A.D.¹²

On the occasion of publishing the Mars statuette discovered at Blicquy, M. Amand analyzed the god's illustrating bronze statuettes discovered in the western side of the Empire¹³. Also the statuette discovered at *Aegyssus* belongs to this first type, exemplified by a nude Mars, usually beardless, with an adolescent body, a Corinthian helmet, holding a spear in his right hand and a sword, shield or rock in his left¹⁴, although, in this case, Mars is wearing a *chlamys* wrapped up around his left arm. The orientation of this arm, with its palm turned to the body, definitely makes me believe that there was a sword, with its end leaned upon god's shoulder. This posture suggested a victorious Mars, whose functional characters were “plus protectrices que guerrières”¹⁵, but it must be underlined the fact that this iconographical type was not specific only to the statuettes representing Mars in the nude. The statuettes discovered at Grozon (Jura)¹⁶, Ambleuse¹⁷, Vienne¹⁸, Gherla¹⁹ (Pl. IV, 2), coming from Severeanu collection²⁰ or belonging to the National Museum of Budapesta²¹, represent the god beardless and armoured, holding a sword in his right hand with its end turned on his shoulder.

The series of Mars representations, in the nude, wearing a Corinthian helmet, spear and sword, is well known among the Roman bronze statuettes. In 1942 K. A. Neugebauer dedicated a study to this category²² and later M. Amand²³, H. Menzel²⁴ and S. Boucher²⁵ published new regards on the subject. In Neugebauer²⁶ and Menzel's opinion²⁷ the inspiring model was a Hellenistic one, but its prototype must be sought in the 4th century BC major statuary, most probably preserved in Roman copy of Lysippos' or his disciples' statue, a statue

⁵ Covacef 1987, 338.

⁶ Rădulescu 1963, 535-551.

⁷ Rădulescu 1963, 544-547, fig. 8-11.

⁸ Irimia 1966, 12-14, nos. 4-5; Rădulescu 1971, 279-285, pls. 5-6.

⁹ Simion 1988, 367, 376, footnotes 7-8.

¹⁰ Simion 1995, 218, 221, fig. 5, 1/a-b, catalogue no. 6; on the same problem see Chew 1996, 159-167.

¹¹ Covacef 1987, 340-343, fig. 7; Covacef, Chera-Mărgineanu 1977, 193, 199-200, no. 7. A statuette from *Nicopolis ad Istrum*, inlaid with silver and having *Mars Ultor*'s representation on, was published by S. Reinach 1897, 190, no. 9.

¹² IGLR 109; ISM I 132.

¹³ Amand 1967, 82-91.

¹⁴ Amand 1967, 82. Type I after Kaufmann-Heinimann 1977, 26; Type P after Simon, Bauchhens 1984, 441-451, nos. 51-85. On a typology of Mars statuettes discovered in Dacia see Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 27-32, pls. 4-7.

¹⁵ Boucher 1975, 254.

¹⁶ Reinach 1894, 56, no. 36, fig. 36; Reinach 1897, 191, no. 4; Chew 2004, 23, fig. 10.

¹⁷ Mina *et alii* 2004, 606, pl. 3/2.

¹⁸ Reinach 1897, 190, no. 10.

¹⁹ Gramatopol 1982, 182, pl. 9/8; Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 30, no. 10, pl. 7/10.

²⁰ Gramatopol 1982, 261, no. 1 (*Supplementum*), pl. 21/1; Băluță 1994, 29, no. 5, pl. 1/5.

²¹ Thomas *et alii* 1982, 38, no. 29, fig. 29.

²² Neugebauer 1942, 228-236.

²³ Amand 1967, 82-91.

²⁴ Menzel 1967, 92-95; Menzel 1970, 223-226.

²⁵ Boucher 1975, 29.

²⁶ Neugebauer 1942, 236.

²⁷ Menzel 1970, 224, fig. 5.

illustrating Alexander. The same time, accepting its Greek origin, S. Boucher insisted upon this type's diffusion in Gaul, without using Roman intermediaries²⁸. Even the lack of this type in the repertoire of the bronze statuettes discovered in Italy stands for the manufacture of numerous statuettes in Gallic workshops. As an exception is one singular statuette illustrating Mars in the nude, whose origin is unclear²⁹, although at the province level it is represented on military equipment objects, *terra sigillata* and in numismatic evidence (Pl. 4/5-6)³⁰. We find the same posture on a 192 A.D. medallion, towards the end of Commodus' reign, where Mars is revealed holding a sword in his right hand and standing in front of a Victoria's statuette, put on a pedestal³¹ (Pl. 4/3).

The existence of some cult statues, of large sizes, could have been the starting point for the numerous small sized statuettes of Mars discovered in Gaul and designed for domestic *lararia* or used as offerings for public sanctuaries. Among these large cult statues, so called "grand bronzes", our attention is drawn to "Mars de Coligny" (1.74 m), whose prototype is reflected by a Lysippean work³², and also "Mars de Thiennes", a "moyenne bronze"³³.

Various similar statuettes were discovered in the North and North-East of Gaul and the West of Germany³⁴ (Pl. 4/4). As far as the manufacture centres concerns, a workshop may be attested close to Trier (*Augusta Treverorum*), but this idea is treated with reserve because of the uncertainty of the place where the statuettes from this area were discovered³⁵. On the other hand, numerous small sized statuettes are attested in a clear context at Bavay and Blicquy and thus they prove the existence of several local workshops which manufactured statuettes of this type³⁶.

A few statuettes, representing Mars in the nude, with his right hand raised probably for holding a spear and his left handling the sword or shield (attributes lost by now), are attested in the area of Dacia. But none of them sets up an evident analogy with the statuette found at *Aegyssus*. Comparing it with the fragmentary statuette discovered at Orlea, and already analysed by S. Boucher³⁷, they obviously present the same posture of the body, the head slightly turned to the right but the second's helmet is of Macedonian origin, while its pectorals and pubic details more stressed³⁸.

The various objects, found in the West of the Empire and presenting analogies with the one from *Aegyssus*, number also the statuettes discovered at Dronrijp³⁹, Herbaijum⁴⁰, Blicquy⁴¹, Rognée⁴², Winringen⁴³ and Spire⁴⁴. Except those from Dronrijp and Blicquy, the statuettes are small. However, despite their size differences, the iconographical typology is unitary, reflecting a nude Mars, weighting his body on his right foot, while his left is slightly withdrawn, wearing Corinthian helmet with ample feathers, with his right hand raised, holding the spear while his left, easily bended, holds a sword with its end turned on his back, characteristic to the samples from Dronrijp, Blicquy and Winringen. In the case of the Regensburg⁴⁵ and Waasmunster⁴⁶ statuettes we confront with the same representation of the god, but, unlike those reminded above, the god holds the sword

²⁸ Boucher 1975, 254-256.

²⁹ Boucher 1975, 254, footnote 2; Boucher 1974, 160-162, footnote 92.

³⁰ In monetary issues: *P. Clodius* (42 BC), *Lepidus* (38 BC), *L. Mescinius Rufus* (16 BC), see Galestin 1994, 157; Menzel 1970, 224; Chew 2004, 22.

³¹ Froehner 1878, 140-141.

³² Boucher 1975, 254.

³³ Boucher 1972, 129-132 (Mars de Thiennes).

³⁴ According to H. Menzel, the objects discovered outside the borders of the Empire may be explained by the presence of the pedlars or exchange artefacts, brought by veterans who had acquired the statuettes before their release (Amand 1967, 88-89, footnote 11). An interesting point of view is the one presented by M. Galestin, who believes that this god's popularity inside the region (analyzing the spread of this type in the Frisian area, outside de borders of the Empire) could be due to a local divinity which reflected features similar to Mars (Galestin 1994, 159).

³⁵ Galestin 1994, 158.

³⁶ Faider-Feytmans 1973, 276-277.

³⁷ Boucher 1974, 162, footnote 90.

³⁸ Tudor 1978, 381, fig. 104, 1/a-b; Teosu-Marinescu, Pop 2000, 28-29, no. 8, pl. 4/8.

³⁹ Zadoks-Josephus Jitta, Peters, Van Es 1967, 54-57, no. 23 (Leeuwarden, Inv. FM 50-13, H – 16.5 cm).

⁴⁰ Galestin 1994, 155-159, fig. 1/a-d (private collection, no size mention).

⁴¹ Amand 1967, 82-91, pls. 1-6; Faider-Feytmans 1979, 53-54, no. 11, pls. 8-9 (Bruxelles, Musées royaux d'Art et d'Histoire, Inv. B 4456, H – 19.8 cm).

⁴² Faider-Feytmans 1973, 276-277, no. 5, pl. 60/5 (Charleroi, Musée de la Société Archéologique, Inv. P. 109; R.D. III, 2¹, H – 6.3 cm); Faider-Feytmans 1979, 56, no. 19, pl. 11/19.

⁴³ Menzel 1966, 10, no. 20, pl. 9 (Trier, Rheinischen Landesmuseums, Inv. 12022, H – 14.1 cm).

⁴⁴ Reinach 1898, 792, no. 8.

⁴⁵ Menzel 1969a, 21, no. 8, pl. 2/4 (Museum der Stadt Regensburg, Inv. A 2162, H – 13.6 cm).

⁴⁶ Faider-Feytmans 1979, 54, no. 12, pl. 10/12 (Gent, Rijkuniversiteit Museum vor Oudheidkunde, Inv. 10, H – 8.4 cm). Another statuette discovered at Forêt de Compiègne (Oise) and acquired by Musée d' Archéologie Nationale, Paris adds to these (*L'activité scientifique du Musée d' Archéologie Nationale*, Antiquités Nationales 38, 2006-2007, 3).

with his right hand. Another statuette discovered at *Porolissum* and recently published adds to the last two objects. It presents a young man, wearing a fragmentary mantle on his left shoulder, a Corinthian helmet and a sword (*parazonium*) turned in his right hand⁴⁷ (Pl. 4/1 a-b). It is probably a „deviation” of some less important workshops, taking into account the reduced number of the samples discovered.

The *chlamys* wrapped around the left arm of the statuette from *Aegyssus* is rarely met in other cases, although it is not unique among the repertoire's other figurative Roman bronzes representing Mars. Nevertheless, there are also a reduced number of Mars statuettes which corresponds to this iconographical type. It is the case of the statuettes from Tongeren⁴⁸, Bonn⁴⁹ and Toulouse⁵⁰, although the first one is different from the statuette discovered in the North of Dobroudja. A bracket-statulette of the god, used as coupling ornament and discovered at *Volubilis*, in *Mauretania Tingitana*, reveals the same *chlamys* on the left shoulder, but the god holds a fruit in his hand⁵¹. Analysing the statuettes published in different *corpora* and the articles dedicated to the Roman bronzes, the closest analogy to Mars from *Aegyssus* is the statuette preserved in Römisch-Germanischen Museum Köln and whose discovery place is uncertain⁵². Its sizes are similar to the object under discussion (H – 9.8 cm) and they share the same stylistic features. Its workshop is uncertain, but basing on the stylistic criterion S. Riter dates the statuette in “hadrianisch antoninische Zeit”.

The analogies with similar objects found in the West of the Empire could stand for a better dating of the statuette from *Aegyssus*. However, it should be underlined the fact that very few of them were chronologically framed. Among the bronze statuettes, similar in dimensions with the object under discussion, only those from Herbaijum and Köln are dated more accurate - both of them at the middle of the 2nd century A.D.⁵³ As far as the place of producing this statuette regards, there might be a Gallic producing centre, possible Bavay, in *Gallia Belgica*, where the statuettes of this same quality were numerous, proving a mass production destined to satisfy the local requests and the overplus probably for “export” to other regions.

⁴⁷ Mina *et alii* 2004, 606-608, pls. 1-2.

⁴⁸ Faider-Feytmans 1979, 59, no. 28, pl. 13/28 (Liège, Musée Curtius, Inv. 10/69, H – 7,8 cm).

⁴⁹ Menzel 1969b, 14, no. 4 (Bonn, Rheinisches Landesmuseum, Inv. 22094, H – 10,1 cm).

⁵⁰ Reinach 1897, 179, no. 9.

⁵¹ Boube-Picot 1975, 215, no. 336, pls. 147-148 (Musée de Rabat, Inv. 197, H – 26,6 cm); another statuette of Mars wearing a *chlamys* see at Reinach 1897, 179, no. 9.

⁵² Ritter 1994, 354-355, figs. 50-52 (Köln, Römisch-Germanischen Museum, Inv. 25401, former in the Braubach Collection); Eck 2004, 486, fig. 200.

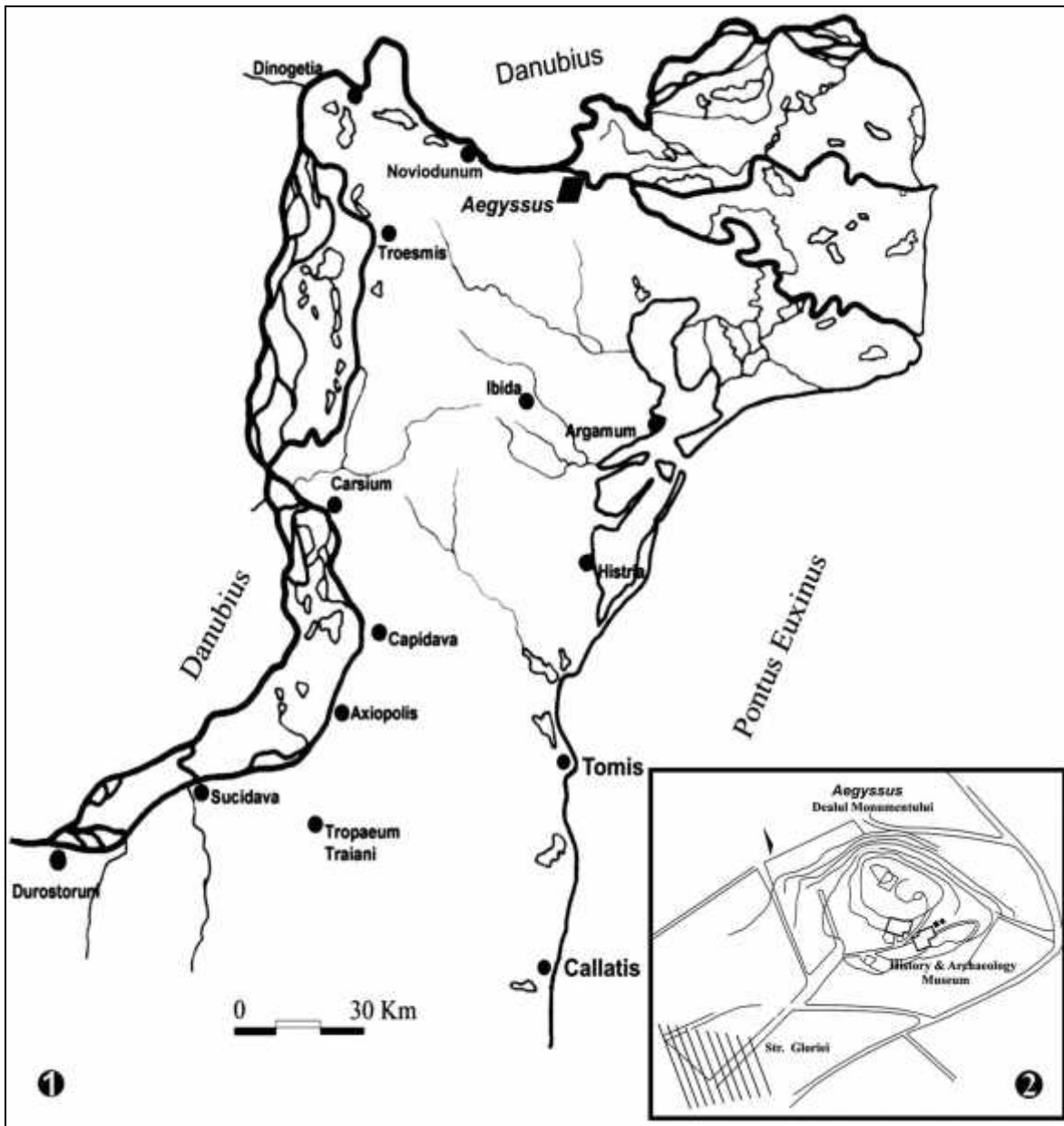
⁵³ Galestin 1994, 157; Ritter 1994, 355.

* I am truly obliged to my colleague D. Paraschiv, who acquired and lent me this artefact to publishing.

Bibliography

- *** *L'activité scientifique du Musée d' Archéologie Nationale en 2006 et 2007. Enrichissement et présentation des collections permanentes*, Antiquités Nationales 38, 2006-2007, 3-8.
- Amand, M. 1967, *Une statuette en bronze de Mars trouvée à Blicquy (Hainaut)*, Latomus 26, 1, 82-91.
- Băluță, C. L. 1994, *Statuettes en bronze de la collection Severeanu (Bucarest) in Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg, 18.-22. Juli 1988*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 45, Stuttgart, 29-36.
- Bieber, M. 1977, *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York.
- Boube-Picot, C. 1975, *Les bronzes antiques du Maroc. II. Le mobilier*, Etudes et Travaux d'Archéologie Marocaine 5, 1-2, Rabat.
- Boucher, S. 1972, *Trois bronzes divins de Thiennes (Nord)*, Gallia 30, 1, 127-148.
- Boucher, S. 1974, *Bronzes gallo-romains et bronzes gaulois. Problèmes de méthode*, Gallia 32, 1, 137-162.
- Boucher, S. 1975, *Figuration de bronze. Grèce et Gaule*, RA 2, 251-266.
- Chew, H. 1996, *Achille ou Mars? Note sur un élément d'applique en bronze d'époque romaine*, Antiquités Nationales 28, 159-167.
- Chew, H. 2004, *Un nouveau Mars en bronze provenant de Baraban, commune de Tournus (Saône-et-Loire)*, Antiquités Nationales 36, 17-30.
- Covacef, Z. 1987, *Contribuții privind reprezentările figurate ale zeului Marte în Dobrogea romană*, Pontica 20, 337-343.
- Covacef, Z. Chera-Mărgineanu, C. 1977, *Geme din Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Pontica 10, 191-202.
- Eck, W. 2004, *Köln in römischer Zeit. Geschichte einer Stadt im Rahmen des Imperium Romanum*, Geschichte der Stadt Köln. Band 1, Köln.
- Faider-Feytmans, G. 1973 (1975), *Quelques statuettes de Mars provenant du Sud de la Belgique*, JbRGZM 20, 276-277.
- Faider-Feytmans, G. 1979, *Les bronzes romains de Belgique, I-II*, Mainz.
- Froehner, W. 1878, *Les médaillons de L'Empire Romain depuis le règne d'Auguste jusqu'à Priscus Attale*, Paris.
- Galestin, M. 1994, *A new Mars from the Netherlands in Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg, 18.-22. Juli 1988*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 45, Stuttgart, 155-159.
- Gramatopol, M. 1982, *Dacia Antiqua. Perspective de istoria artei și teoria culturii*, București.
- Irimia, M. 1966, *Bronzuri figurate*, Constanța.
- Kaufmann-Heinimann, A. 1977, *Die Römischen bronzen der Schweiz. I. Augst und das gebiet der Colonia Augusta Raurica*, Mainz.
- Menzel, H. 1966, *Die römischen bronzen aus Deutschland. II. Trier*, Mainz.
- Menzel, H. 1967, *Bemerkungen zum Mars von Blicquy*, Latomus 26, 1, 92-95.
- Menzel, H. 1969a, *Römische bronzen aus Bayern*, Augsburg.
- Menzel, H. 1969b, *Römische bronzen. Eine auswahl*, Düsseldorf.
- Menzel, H. 1970, *Observation on Selected Roman Bronzes in the Master Bronzes Exhibition* in Doeringer, S., Gordon Mitten, D., Steinberg, A. (eds.), *Art and Technology. A Symposium on Classical Bronzes*, Cambridge, Massachusetts and London, 221-234.
- Mina, J., Wright, B., Matei, A., Găzdac, C. 2004, *Mars from Porolissum* in Ruscu, L., Ciongradi, C., Ardevan, R., Roman, C., Găzdac, C. (eds.), *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 606-616.
- Neugebauer, K. A. 1942, *Über einen gallorömischen Typus des Mars*, BJB 147, 228-236.
- Paraschiv, D., Stănică, A. 2004, *Tulcea, mun. Tulcea [Aegyssus]. Punct: Str. Veseliei, nr. 9*, CCA. *Campania 2003*, 352-353.
- Paraschiv, D., Stănică, A. 2005, *Tulcea, jud. Tulcea [Aegyssus]. Punct: Str. Surorilor, nr. 16*, CCA. *Campania 2004*, 389.
- Rădulescu, A. 1963, *Elmi bronzei di Ostrov*, Dacia, N. S. 7, 535-551.
- Rădulescu, A. 1971, *Podoabe de bronz ale unui car roman și depozitul de țigle de la Telița – Jud. Tulcea*, Pontica 4, 279-285.
- Reinach, S. 1894, *Antiquités Nationales. Description raisonnée du Musée de Saint-Germain-en-Laye. II. Bronzes figurés de la Gaule romaine*, Paris.

- Reinach, S. 1897, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, II. 1, Paris.
- Reinach, S. 1898, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, II. 2, Paris.
- Ritter, S. 1994, *Die antiken bronzen im Römisch-Germanischen Museum Köln. Die statuetten aus Köln*, KölnJb 27, 317-403.
- Simion, G. 1988, *Les bronzes figurés romains trouvés dans la région du Bas-Danube et la question de leur origine* in Gschwantler, K., Bernhardt-Walcher, A. (Hrsg.), *Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten der 9. Tagung über antike Bronzen, Wien, 21.-25. April 1986*, Wien, 365-379.
- Simion, G. 1995, *Méthodes de datation et de localisation des centres de production des bronzes romains découverts dans la région du Bas-Danube* in Mols, S. T. A. M., Gerhartl-Witteveen, A. M., Kars, H., Koster, A., Peters, W. J. T., Willems, W. J. H., (eds.), *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nijmegen, 1-4 June 1992*, Nederlandse Archeologische Rapporten 18, Nijmegen, 215-223.
- Simon, E., Bauchhens, G. 1984, *Ares / Mars* in LIMC II, 1-2, 505-580.
- Stone, S. 2001, *The Toga: From National to Ceremonial Costume* in Sebesta, J. L., Bonfante, L. (eds.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin Studies in Classics, Madison – Wisconsin, 13-45.
- Suceveanu, A., Barnea, A. 1991, *La Dobroudja romaine*, Bucarest.
- Țeposu-Marinescu, L., Pop, C. 2000, *Statuete de bronz din Dacia romană*, București.
- Thomas, E., Bánki, Z., Bónis, É., Cserményi, V., Eszlári, É., Gáspár, D., Horváth, L. (eds.) 1982, *Római bronzművesség Pannóniában / Römische Bronzeindustrie in Pannonien 3*, Székesfehévár.
- Tudor, D. 1978, *Oltenia romană*⁴, București.
- Zahariade, M. 2006, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam.
- Zadoks-Josephus Jitta, A. N., Peters, W. J. T., Van Es, W. A. 1967, *Roman Bronze Statuettes from the Netherlands. I. Statuettes Found North of the Limes*, Scripta Archaeologica Groningana I, Groningen.

Pl. 1. 1 – The Map of Roman Dobroudja; 2 – The finding spot of the statuette from Tulcea (*Aegyssus*), in the South-West of Dealul Monumentului area.

1

2

3

Pl. 2. Mars from *Aegysus*.

1

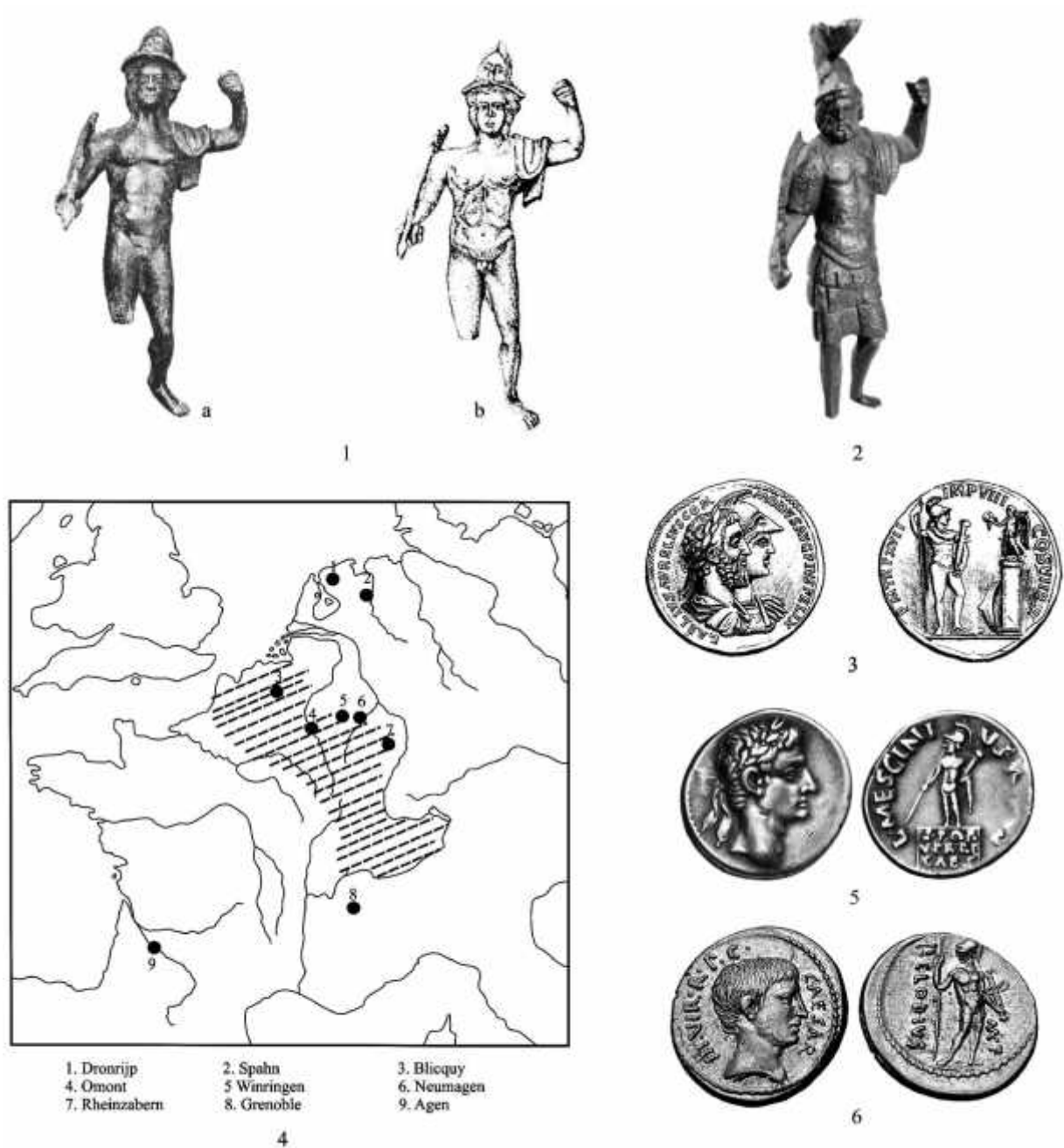

2

3

Pl. 3. Mars from *Aegyssus*.

Pl. 4. 1 – Mars from *Porolissum*, *apud* Mina et alii 2004, pl. 1-2; 2 – Mars from Gherla, *apud* Țeposu-Marinescu, Pop 2000, pl. 7/10; 3 – Medallion, 192 A.D., *apud* Froehner 1878, 140-141; 4 – The spreading area of Mars representation with a sword in his left hand, *apud* Amand 1967, fig. 13 (graphic restitution by the author); 5 – Coin of *L. Mescius Rufus* (Fritz Rudolf Künker Münzenhandlung, Auktion 124, march 16th 2007, no. 8677); 6 – Coin of *P. Clodius* (Gemini LLC, Auction II, January 11th, 2006, no. 297).

Anciens témoignages chrétiens à Noviodunum

Victor H. Baumann

Rezumat: Nordul Dobrogei se constituie într-un depozit uriaș de mărturii arheologice de epocă romană, mărturii care evidențiază cele mai diverse aspecte ale romanității dunărene. Numeroase cetăți și fortificații, așezări rurale și necropole reprezintă un patrimoniu cultural remarcabil. O categorie aparte de descoperiri arheologice pun în discuție fenomenul pătrunderii creștinismului la Dunărea de Jos, în primele secole ale erei creștine. În acest sens, descoperirile arheologice de la Noviodunum, centru roman renumit pentru înfloritorul comerț de tranzit ce se desfășura prin vadul din dreptul cetății, ca și cele din teritoriul noviodunens, îmbogățesc arheologia creștină cu noi dovezi asupra începuturilor creștine la fruntariile de nord-est ale Imperiului Roman.

Cea mai veche prezență creștină la Noviodunum este evidențiată, în prezent, de un opaiț tip 18 Kuzmanov, de la sfârșitul secolului I și începutul secolului al II-lea p.Chr. (MIA Tl. – inv. 43.274). Prezența acestui opaiț este deosebit de prețioasă, întrucât dovedește că simbolul creștin al Crucii este anterior secolului al III-lea și în aceste ținuturi depărtate de patria creștinismului primar.

În secolul al II-lea, Noviodunum devenise un veritabil oraș roman cosmopolit, ca mai toate orașele de graniță, cu o populație pestriță, interesată, mai ales, de câștigurile mari pe care le aducea negoțul cu populațiile de dincolo de fluviu. Africani, greco-orientali, anatolieni, italici și gallo-romani, militari, negustori, meseriași și fermieri, cetățeni romani și peregrini din provinciile răsăritene și din cele apusene se întâlneau lângă marea cetate a classicilor de la Noviodunum. Este firesc, deci, ca o serie de artefacte provenite din această mare zonă arheologică să fi avut un caracter strict personal, și ca atare, să reflecte ideile și concepțiile religioase ale acelor cărora le aparțineau. Este și cazul gemelor și talismanelor, descoperite la Noviodunum sau teritoriul său. Prezența gemelor gnostice în centrele romane dunărene este încă o dovadă a vehiculării cultelor orientale prin intermediul celor veniți din provinciile orientale ale Imperiului. Printre aceștia s-au aflat și purtători ai credinței creștine, în toate aspectele pe care le-a cunoscut noua religie în interiorul sau în afara Bisericii primitive. Fiind considerați creștini de către autoritatea romană, gnosticii au fost persecutați și au suportat aceleași represalii, ca toți ceilalți adepți ai acestei religii. Existența unor practicanți creștini în teritoriul noviodunens în secolele II-IV p.Chr. este, însă, evidențiată de vestigiile arheologice paleocreștine descoperite în siturile rurale din zona localității Telița și de oasele calcinate a celor doi martiri aflați în zona inferioară a criptei martirice de la Niculițel și, evident, de numărul mare al martirilor atestați la Noviodunum de către izvoarele hagiografice.

Descoperirea acestor mărturii creștine în zona Gurilor Dunării evidențiază unitatea în diversitate a noii religii, la începuturile sale, dar și continuitatea istorică a unui fenomen cultural ale cărui începuturi le întrezărim la Noviodunum, încă din secolul I p.Chr.

Cuvinte cheie : Dobrogea, romanitate, creștinism, gnostici, simbolism.

Mots clef : Dobroudja, romanité, christianisme, gnostiques, symbolisme.

0.0. Le nord de la Dobroudja représente un dépôt assez grand de témoignages archéologiques de l'époque romaine qui mettent en évidence les divers aspects de la romanité danubienne. Des nombreuses cites et fortifications, établissements ruraux et nécropoles représentent un patrimoine culturel remarquable. Une catégorie appart des découvertes archéologiques met en discussion le phénomène de la pénétration ancienne du christianisme au Bas Danube. Les liaisons commerciales des cites grecques du littoral dobroudjeen de la Mer Noire avec le monde égéen et micro asiatique et le grand nombre de militaires romains, retrouvés au Bas Danube, beaucoup d'entre eux originaires des zones du Proche Orient, attirés assez tôt au christianisme, soutiennent l'affirmation selon laquelle la nouvelle religion a été connue dans la région danubienne même des premières siècles de l'ère chrétienne. Dans ce contexte, les découvertes archéologiques de Noviodunum, un centre romain bien connu pour l'important commerce de transit qui s'est développé par le gué du Danube, mais aussi celles enregistrées dans le territoire de la cité, ont enrichi l'archéologie chrétienne avec des nouvelles témoignages sur le commencement du christianisme a la frontière du nord-est de l'Empire Romain.

1.0. La plus ancienne présence chrétienne à Noviodunum est une lampe *type 18 Kuzmanov* (Fig. 1/1), de la fin du premier et début du deuxième siècle a. J.-C.¹ (*MIA Tl – inv. 43.274*). L'importance de cette découverte est due à la symbolisation du décor affiché sur le disque concave de la lampe, représentant deux dauphins stylisés et affrontés, soutenus par une *crux commissa* en forme de T renversée, symbole bien connu dans la période du christianisme primaire². Le dauphin, assimilé généralement au poisson dans la symbolisme paléo chrétien³, devient dans la symbolique funéraire païenne le porteur des défunts vers le monde souterrain, d'autant plus que son présence sur les lampes romaines met en évidence l'utilisation de nature rituel funéraire de cette catégorie d'objets. L'emploi du triangle au but de représenter dans une manière schématique les têtes et le décor des corps des animaux marins dénote, toutefois, la présence très ancienne du concept de la Sainte Trinité dans laquelle la symbolisation du triangle se identifie à celle du nombre⁴. Le décor, assez clair pour ceux initiés, reflète dans ce cas la connaissance du dogme fondamentale de la Trinité dès le Ier siècle ap. J.-C. On se trouve devant un produit d'import ou mieux dit devant un objet amené par l'un des adeptes de la nouvelle idéologie chrétienne, militaire ou commerçant, arrivé à Noviodunum de ceux territoires où la nouvelle religion connaissait une propagation rapide.

Parmi les découvertes archéologiques qui attestent la pénétration ancienne du christianisme au Bas Danube, la présence de cette lampe est assez importante d'autant plus qu'elle prouve que le symbole de la Croix est antérieur du IIIe siècle⁵ même dans ces lieux éloignés de la zone du christianisme primaire.

1.1. Dans le deuxième siècle Noviodunum était devenu une véritable ville romaine⁶, cosmopolite, comme presque toutes les villes de la zone de la frontière, avec une population hétérogène, intéressée plutôt des grands profits du commerce réalise avec les populations au delà du fleuve⁷. Des africaines, grecs orientales, anatoliens, italiens et gallo-romains, militaires, commerçants, faiseurs et fermiers, citoyens romains et pèlerins des provinces orientales et occidentales se retrouvaient à côté de la grande cité des *classici* de Noviodunum⁸. Il est normale dans ce contexte de considérer qu'une série des objets découverts dans cette zone archéologique ont pu avoir un caractère personnel et par conséquent qu'elles ont réfléchi les idées et les conceptions religieuses de ceux dont elles ont appartenu. On peut y inclure les objets d'un caractère chrétien, parmi lesquels les gemmes paléo chrétiennes, en particulier celles gnostiques, détiennent une place à part.

Une telle gemme, en rouge onyx (Fig. 1/2), a été fortuitement découverte tout près de la cité en 1991⁹ (*MIA Tl. – inv. 42.962*). La composition, en apparence pastorale, présente dans la zone centrale de la gemme l'image d'un arbre dont le tronc est enroulé trois fois par un grand serpent, qui paraît le protéger en fusionnant et s'identifiant avec celui-ci. La partie supérieure de l'arbre porte une couronne feuillée. À gauche, un bouc levé, dont le mufle est tourné vers la couronne de l'arbre. À droite, on remarque la gravure d'un grand coq, de fortes pattes, les ailes bien détachées. C'est plus que évident le caractère symbolique de la composition gravée sur la gemme! Mais est-ce qu'on peut trouver aussi, dans cette symbolique des conceptions du christianisme primaire? On va essayer dans ce sens de découvrir le sens bien caché des symboles!

La composition de la gemme met en évidence trois éléments parfaitement individualisés : le serpent en plan central, flanqué par le coq à droite et le bouc à gauche, donc, deux éléments face à un élément central. L'arbre semble à olivier, dont la couronne a trois rameaux. Dans les premiers siècles de christianisme la représentation artistique d'olivier, respectivement de celle du rameau de l'olivier comme expression de l'arbre comique totem partiel¹⁰, fait partie de la plus large catégorie de symboles messianiques, appartenant aux chrétiens non sémites, à côté de la vigne avec des raisins, le poisson et le dauphin¹¹. Dans ce cas aussi la symbolisation des nombres sacres par la présence du chiffre 3 témoigne de la mythologie paléochrétienne. Pendant le processus de transformation de l'Église primaire dans une Église universelle la plus ancienne tendance de celle-ci est représentée par l'assimilation et la remise en valeur du symbolisme et des scénarios d'origine

¹ Kuzmanov 1992, 19, no. 63-66.

DACL III, 2, col. 3061-3062.

³ Băjenaru 2002-2003, 220, cf. Leclercq, s.v. *Dauphin*, DACL, col. 293-295.

⁴ Chevalier, Geerbrant 1995, 367-372.

⁵ Voir Zugravu 1997, 177 – cf. Grossi, s.v. *Croix, Crucifix*, DECA, I, 592-594 : croix de catacombes de la fin du IIe siècle se retrouvaient aussi sur les monuments de Palmyre (176), Medula – Syrie (197-198) et Dura Europos – Syrie (232).

⁶ Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, III. 10, 2, 5.

⁷ Voir Baumann 2007, pl. 3.

⁸ Simion 1994, 90-105.

⁹ La gemme a été publiée par Simion 2005-2006, 176, no. 5. L'auteur a déchiffré une scène bucolique et a considéré que : « La réalisation artistique et la technique sont médiocres, ce que nous oblige de l'encadrer dans le IIe-IIIe siècles ap. J.-C. ».

¹⁰ Vulcănescu 1987, 89-90.

¹¹ Tristan 2002, 46, 93. Même de la religion juïque l'olivier est regardé comme un arbre messianique – voir, Chevalier, Geerbrant 1995, 462.

biblique, orientale ou païenne¹². Dans ce contexte on peut parler de l'assimilation du symbolisme de l'Arbre du Monde, symbole archaïque très répandu dans toutes les religions antiques. Il faut remarquer que dans la sotériologie gnostique une partie de l'âme divine, c'est-à-dire de Lumière, se trouve dans le corps des êtres vivants et des espèces végétales. Surtout les arbres possèdent une grande quantité de l'âme divine = Lumière et ont servi comme croix pour Christ au moment de sa souffrance¹³.

Le serpent est un symbole archétypale, complexe et totalisateur¹⁴, un vrai modèle symbolique, incarnation de la matière primordiale, constituée de l'eau et de la terre, comme le Cosmos. « Dans ce contexte idéatif le serpent, l'arbre cosmique, la terre et l'eau sont un tout. C'est pour ça qu'on trouve le serpent dans l'iconographie primaire de l'humanité enroule sur l'arbre cosmique... »¹⁵. En même temps le serpent représente l'incarnation de la ration suprême, du *Logos* divin ou de l'intelligence satanique, comme dans le paradis biblique, un concept idéatique, embrassé par les adeptes de la secte gnostique des *pereati*. Ceux-ci pensaient que ainsi comme le serpent qui en s'enroulant, il peut mordre sa queue, de la même façon le *Logos* divin présent dans le corps du serpent, peut revenir vers lui même¹⁶. Les gnostiques *ophiti* ou *naasiani* voyaient le Serpent biblique comme le libérateur de l'humanité¹⁷. Le coq, incarnation de la lumière cosmique et spirituelle, représente dans les mythologies un symbole solaire d'autant plus que dans la symbolique chrétienne il est la lumière et l'intelligence suprême que Dieu émane, parfois il s'identifie au Sauveur. Associe au courage, le coq est un oiseau apotropaïque, qui protège de tout le mal et qui a le don de connaître les secrets de la vie et de la mort¹⁸. Dans la mythologie grecque la chèvre et le bouc étaient considérés comme « des créatures diaboliques », symboles de la fécondité et de la fertilité. Ça explique le rituel de sacrifice du bouc¹⁹. Comme animal démoniaque et lubrique, représentant le mal et la brutalité, le bouc c'est donc, dans la mythologie chrétienne l'opus de l'agneau, et qui a remodelé le profil daimonologique de la chèvre, en les transformant dans des outils du diable²⁰.

On considère donc, que la gemme de Noviodunum décrit ci-dessous, qui présente une composition gnostique avec des symboles d'un scénario sotériologique, avec de but de relever aux initiales la libération à l'aide de la Lumière (*L'âme divine*) de sa partie prison dans le corps de êtres vivantes et dans la matière végétale, représente un document paléochrétien exceptionnel et une réalisation excellente de l'époque romaine ancienne.

1.2. La présence des gemmes gnostiques dans les centres romaines danubiennes représente une autre preuve de la diffusion des cultes orientaux par l'intermédiaire de ceux venus des provinces orientales de l'Empire²¹. Parmi ceux-ci se retrouvaient des adeptes de la croyance chrétienne dans tous les aspects dont la nouvelle religion les a connu à l'intérieur ou en dehors de l'Eglise primaire²².

On peut exemplifier ça à l'aide d'une découverte plus ancienne, à la limite du sud du territoire de la cité Noviodunum, dans la localité de Alba, où il y a un noyau de logement romain²³.

Dans les collections numismatiques appartenant au Musée d'Histoire et Archéologie de Tulcea on trouve un trésor monétaire romain découvert à Alba, il y a quatre décennies et encore inédit²⁴. Le trésor qui date de IIIe siècle ap. J.-C., inclut des émissions monétaires de Septimius Severus, Caracalla, Macrinus, Elagabal et

¹² Eliade 1986, 387.

¹³ Eliade 1986, 379 (*Jesus Patibilis*).

¹⁴ Evseev 1994, 180.

¹⁵ Vulcănescu 1987, 522.

¹⁶ Cf. Evseev 1994 loc. cit.

¹⁷ Voir, Kernbach 1989, 206 (s.v. *gnostiques*). L'appellation de secte nassienne de ce group de gnostiques a comme origine le nom du serpent dans la langue ebraïque.

¹⁸ Evseev 1994, 43.

¹⁹ Vulcănescu 1987, 518.

²⁰ Vulcănescu 1987, 518.

²¹ Voir, Simion 2005-2006, 173-182.

²² Marucchi 1933, 197 ; Kosidowski 1983, 149, considère que la nouvelle religion est apparue après la mort de Jésus Christ dans le cadre d'un phénomène de fusion syncrétique des éléments judaïques et grecques et dans la période entre l'année 36 ap. J.-C. (la révolte des « elenistes ») et 70 ap. J.-C. (la destruction de Jérusalem) a représenté la limite qui partage l'histoire de l'Eglise dans deux étapes: la phase *judéo chrétienne* et la phase *universelle*, de propagation de la religion chrétienne dans le monde grecque romaine.

²³ Recherches en surface faites en 1984 par une équipe des muséographes du Musée d'Histoire et Archéologie de Tulcea dans laquelle on retrouvait V.H. Baumann, El. Lăzurcă, I. Vasiliu et D. Dobre. Ceux-ci ont localisé à Alba et dans la zone avoisinante beaucoup des places d'habitation attribuées à des époques diverses, dont les plus importants parait celle d'époque romaine qui se retrouve à l'intérieur du village contemporaine et celle du Moyen Age identifiée à la limite du sud-ouest de la même localité. Celle-ci est mentionnée en DID II. L'information a été après utilisée par Suceveanu 1977, 61 et fig. 1 și 3.

²⁴ Information dr. Gavrilă Simion, dont nous remercions pour son amabilité.

Severus Alexander, la période 193-235 ap. J.-C.²⁵. Les 118 pièces monétaires étaient accompagnées d'une bague en argent avec une pierre en monture²⁶. Celle-ci, un onyx de couleur rouge jaunâtre, est une gemme qui présente une gravure d'un personnage fantastique en forme de croix (Fig. 1/3). Le personnage, humanoïde, avec un corps fusiforme, couvert par un manteau en plis dans la partie inférieure et une écharpe large autour du buste. De ce point, soutenus par deux cannes, chacun avec quatre protubérances végétales, symétriques, partent deux paumes ouvertes, supra dimensionnées. Dans la partie supérieure, la tête en forme de cylindre est couverte avec une calotte. On remarque aussi les oreilles pendantes et les yeux ophtalmiques. Le personnage n'a pas de bouche. La composition entière, suggère l'attitude d'orante et s'appuie sur un piédestal. On se trouve sans doute devant une gemme gnostique très rare, qui représente *Achamoth* (gr. *Ἀχαμόθ*; ebr. *hahâchmôth* = sagesse, illumination)²⁷, et qui dans la mytho philosophie des gnostiques *valentiniens*²⁸ signifie une hypostase de la sagesse divine (*Sophia*), née sans la participation du principe masculin et par conséquence, substance sans forme, sans finissage, au dehors des êtres divines. Achamoth est la substance spirituelle captive qui contribue à la création du Cosmos Matériel avec les sept Ciel, la Terre et l'Homme, pour les gnostiques valentiniens elle devient *La Mere du Monde*. Considérant l'homme d'origine et de nature divine, mais prisonnier du matériel, les valentiniens militaient pour une renaissance spirituelle avec la certitude de libération par *gnose*²⁹. La représentation cruciforme de la substance primordiale, des éléments végétaux de ses paumes et de la tête en forme de colonne, suggèrent le phénomène d'assimilation du symbole *L'arbre du Monde*, symbole très répandu, par la gnose chrétienne des valentiniens. L'image de la Croix comme Arbre du bien et du mal a ses origines dans les traditions bibliques ainsi comme l'Arbre Cosmique, colonne vers le ciel, qui assure le « suavement » de l'Univers, la régénération cosmique³⁰.

Une pièce semblable mai avec une représentation beaucoup stylisée (Fig. 1/4) a été découverte en 2003 sur la falaise inondable de la cité Noviodunum³¹. La gemme en jaspé rouge, d'une forme tronconique avec des surfaces ovales, a une petite cassure latérale sur la grande base qui, d'habitude, s'introduit dans le *chaton* de la bague. Il attire l'attention la gravure de la surface intérieure de la gemme qui n'est pas exposé ce qui suppose que le propriétaire ne voulait pas que celle-ci être connu. La gravure, réalisée par excision, représente un élément végétal, une feuille lancéolée avec le pétiole prévue d'une gaine. Dans le point de raccord du pétiole avec la feuille ont été grave deux paumes avec trois doigts ce qui imprime à l'image un aspect cruciforme. On croit que dans ce cas aussi on peut parler d'une gemme gnostique qui représente d'une manière schématique Achamoth.

Après *gemma abraxea*, découverte dans le tour 5 de Dinogetia³² et la gemme de Noviodunum, sur laquelle on a représenté un griffon avec corps d'oiseau et queue de serpent enroulée autour d'un objet cruciforme³³, les trois gemmes gnostiques ci-dessus mentionnées démontrent que pendant les premiers trois siècles après Jésus Christ le monde chrétien été divisé. Vers la même conclusion, on espère correcte, nous dirige aussi le fait que dans le trésor de Alba, cache, dans le temps d'empereur Maximin le Trace, ennemi déclare des chrétiens³⁴ et qui a confisque les rentes de la classe moyenne et pauvre des provinces, on retrouve la bague avec des symboles gnostiques. Son possesseur, peut-être un propriétaire d'une *villa rustica*, était probablement l'un des nombreux membres des sectes gnostiques fondées sur la doctrine chrétienne même s'ils ne reconnaissent pas les vérités relevantes³⁵. Considérés comme chrétiens par l'autorité romaine, les gnostiques ont été persécutés et ils ont subi les mêmes représailles comme tous les autres adeptes de cette religion.

2.0. L'existence des quelques chrétiens dans le territoire de la cité Noviodunum entre II-IVe siècles ap. J.-C. est pourtant mise en évidence par les vestiges archéologiques paléochrétiennes découvertes dans les cités rurales de la zone de la localité de Telita et aussi par les os calcinés des deux martyres retrouvés dans la zone inférieure de la crypte de martyres de Niculitel et indiscutable par le grand nombre de martyres indiqués a

²⁵ Déterminations faites par Cristina Opaïț, avant 1990. *Inv. no. 10.835-10.877 ; 11.206-11.241 ; 11.406-11.449 ; 39.502-39.507*. Les plus nombreuses pièces appartiennent à la période de Severus Alexander, ce qui démontre que l'enfouissement du trésor est intervenu pendant la période du Maximin le Trace.

²⁶ *Inv. no. 11.217*.

²⁷ Kernbach 1989, 1 (s.v. *Achamoth*) – cf. Irenaeus, *Contra ereticilor*, I, 2-4.

²⁸ Secte gnostique fondée par Valentinus, d'origine d'Égypte, mort en 161 ap. J.-C. (*apud* Kernbach 1989, 11).

²⁹ Enseignements ésotériques mentionnées aussi dans *Évangile de Marc* (cf. 4: 10 sq. ; 7: 17 sq.; 10: 10 sq.) et de Clément d'Alexandrie qui remarquait que ses instituteurs ont préservé « la vraie tradition des enseignements des saints apôtres Pierre, Iacov, Jean et Pavel, transmis de père au fils [et qui] sont arrivés jusqu'à nous grâce au Dieu », et qui constituent la tradition gnostique (*apud* Eliade 1986, 358).

³⁰ Eliade 1986, 388.

³¹ La pièce se retrouve dans la collection de gemmes du Musée d'Histoire et Archéologie de Tulcea, *Inv. no. 45.809*.

³² Publiée par Ștefan 1937-1940, 419-421, fig. 28 (dessin) et utilisée par IGLR, 258, no. 241 A.

³³ Barnea, Barnea 1984, 102. La gemme a été attribuée aux gnostiques chrétiennes par Baumann 2003, 171; Baumann 2004, 35.

³⁴ DID II, 227.

³⁵ Rusu 1991, 93.

Noviodunum par les documents hagiographiques³⁶. On ajoute à ces vestiges une pièce en bronze (Fig. 1/5), ronde, avec les bords arrondis vers l'intérieur, fortuitement découverte en 2001, dans l'établissement civil antique au sud-est de la cité de Noviodunum³⁷. La pièce a le diamètre de 6,5 cm, le bord est décoré, aussi que l'intérieur concave, par six grappes de vigne stylisées, dans la plus part triangulaires, chaque grappe a cinq rondes fèves, séparées entre eux par six feuilles de vigne. La partie centrale, plus creusée, décoré avec une *crux quadrata*, les bras égaux, avec de rondes fèves identiques à ceux de la composition des grappes. La croix, perforée au centre d'un orifice de fixation d'un crochet parce que la pièce est pourvue sur la surface intérieure par de petites bagues en bronze, gardées seulement trois de quatre, destinées à attacher des chaînettes qui soutenaient un petit récipient, peut être une veilleuse. On note encore des traces d'argent sur le corps de la pièce. L'ornementation discrète et l'argenture de l'objet relèvent l'importance que le propriétaire a donné à cette pièce et dans le même temps est un argument en plus de l'inclure parmi les objets paléochrétiens de territoire de la cité de Noviodunum. Du point de vue chronologique on peut le dater entre la fin du IIIe et début du IVe siècles ap. J.-C.

2.1. Qui sont ces chrétiens, possesseurs des objets découverts ? Les narrations de Clément le Roman (fin du Ier siècle ap. J.-C.) et *l'Épistole pour Diogène*³⁸ nous offrent des informations selon que les chrétiens vivent à côté des autres habitants, suivant les coutumes des autochtones en ce qui concerne les vêtements et la nourriture *mais ils montrent un style de vie merveilleux et reconnu par tout le monde comme extraordinaire ... prennent part comme citoyens, mais toutes les choses ils les supportent comme des étrangers*. Dans les premiers siècles après Jésus Christ les chrétiens qui ne confessent pas leur foi, ne peuvent pas être distingués par le reste de la population, mais parfois ils peuvent être identifiés. Un exemple dans ce sens est offert par la tombe d'inhumation de Barbosi (M-7) découvert en 1978, qui a été datée par des monnaies de Claudius le Gothique (a. 268-270). C'est ici où a été trouvée une fibule en or avec l'inscription *Innocens*, nombre qui exprime, selon quelques chercheurs avisés³⁹, les qualités morales du défunt, soutenant l'appartenance chrétienne de ce personnage. En acceptant la véracité de cette hypothèse, on ramène en discussion une inscription funéraire de la IIe siècle ap. J.-C. découverte en 1956 à Noviodunum⁴⁰ :

D(is) M(anibus)/ Maria Ing/enua vix(it) / an(nis) L et Aufidius Aq/[vila]...

Ainsi comme nous avons précisé avec une autre occasion⁴¹, la présence des Aufidii à Noviodunum met en évidence l'aspect de la colonisation précoce de cette zone avec des éléments ethniques grecs- orientaux, récemment devenus citoyens romains au début du IIe siècle ap. J.-C.⁴². On ne peut pas rester indifférents au nom de *Maria Ingenua*, plein de significations profondes dans l'onomastique chrétienne de tous les temps. On se trouve sans doute devant l'un des premiers monuments funéraires de la province istro pontique appartenant à une famille chrétienne. La manque de tout symbole chrétien sur le monument et la dédicace aux dieux souterrains ne mettent pas en doute l'affirmation dessous, parce que pendant le IIe siècle ap. J.-C., l'église chrétienne était en pleine organisation et les adeptes de la nouvelle religion ne cherchaient pas à se distinguer des autres⁴³. Comme dans le cas de la famille du vétérinaire de la flotte danubienne, *Caius Iulius* établie dans le village sur la Vallée d'Amza, près de la localité de Telita, dans le territoire de Noviodunum, contemporaine à la famille *Aufidius Aquila + Maria Ingenua*, il y a des personnages qui ont adopté le christianisme primaire, ceux dernière d'origine anatolienne, les autres avec des noms romains probablement autochtones romanisés⁴⁴.

Vers la fin du IIe siècle ap. J.-C., un autre vétérinaire, ancien centurion d'une cohorte romaine, *Aufidius Phebus*, probablement aussi d'origine anatolienne, était fermier sur la Vallée de Capaclia, à 5 km SO de la grande cité des *classici* de Noviodunum⁴⁵. La butte funéraire de la famille, située au voisinage de la ferme, a dix tombes, avec d'inhumations de IIe à IIIe siècles ap. J.-C.⁴⁶. Les fouilles de 1971 ont mis en évidence une petite nécropole d'époque romaine ancienne, avec des tombes d'incinération du IIe siècle ap. J.-C., groupes selon un rituel bien défini, à côté d'un sarcophage dans la partie de l'ouest de la butte en temps que à l'est on a trouvé des tombes d'inhumation du IIIe siècle ap. J.-C. D'une importance relevante sont deux des quatre tombes d'inhumation,

³⁶ Voir, Baumann 2004, 37, 59, 112.

³⁷ MIA Tulcea, *Inv. no. 45.625*.

³⁸ Clément le Roman, II, 3, 95; V, 4-5, PSB, 1, 340.11.

³⁹ Alföldy 1969, 222 (*Innocens* et *Innocentius*). Cf. Sanie 1981, 220-221. Voir aussi Marrou 1977, 433-434.

⁴⁰ L'inscription a été publiée tout d'abord par Barnea, Mitrea 1958, 469-470, fig. 8 et reprise après, à l'occasion de la réalisation du corpus des inscriptions dobroudjeenes en ISM V 288-289, nr. 278, sans commentaire.

⁴¹ Baumann 1983, 95-97.

⁴² Voir, ISM V, 252, cf. Aricescu 1973 ; L'auteur considère que le nom Aufidius retrouve dans les inscriptions dobroudjeenne sont en relation avec le gouverneur de Cappadoce et Galatie entre 100-101, *Aufidius Umber*.

⁴³ Voir *supra*, note 25.

⁴⁴ Baumann 2003a, 169-183; Baumann 2003b, 48-60.

⁴⁵ Baumann 1983, 95-97.

⁴⁶ Simion 1977, 123-136; voir aussi notre commentaire : Baumann 1983, 67-69.

ceux-ci avec les défunts déposés directement dans la fosse, étendus, les mains auprès du corps⁴⁷. Une de ces tombes appartient à une femme enterrée avec quelques objets personnels: une peigne en os, un bracelet en argent et une fibule de type « *le pied tordu en dessous* » qui permet la datation de la tombe à la moitié du IIIe siècle ap. J.-C. La deuxième tombe, appartenant à une personne de sexe masculin, n'avait pas d'inventaire. Les recherches archéologiques effectuées sur la Vallée de Capaclia ont établi que la *villa rustica* qu'on a trouvé ici a été détruite vers la moitié du IIIe siècle ap. J.-C. pendant les invasions des goths et carpes des années 249-250, sous l'autorité de Kniva⁴⁸, ce qui représente un indice sur le moment *post quem* de l'inhumation des deux défunts. Dans le IIIe siècle ap. J.-C. l'inhumation se généralise et dans le siècle suivant on remarque que les inhumations avec les mains auprès de corps sont plus fréquentes, phénomène probablement dû à l'habitude de couvrir les défunts avec une voile et de les enterrer comme les « momies », tel comme ils apparaissent dans les représentations chrétiennes de IIIe-IVe siècles ap. J.-C. dans « La Résurrection de Lazare »⁴⁹. Dans la même période on remarque l'agrandissement des enterrements simples, sans inventaire ou un inventaire pauvre, dans des fosses rectangulaires. Bien sûr, tous ces critères en absence des symboles chrétiens ne sont pas très sûrs. Les deux tombes d'inhumation de Capaclia paraissent suggérer la présence des chrétiens et dans ce sens la raison la plus forte est donnée par la position de ceux-ci dans la partie de l'est de la butte, ce qui peut signifier en même temps le prolongement de l'espace sacré funéraire, phénomène fréquent à l'époque de la romanité ancienne quand les cimetières chrétiens se sont nées et développées après celles païennes⁵⁰.

Dans le territoire de Noviodunum, ces fermiers d'origine anatolienne, grecques orientales romanisées, descendants des vétérans comme l'ancien centurion de cohorte – *Aufidius Phebus*, étaient attirés par la nouvelle religion chrétienne, dont ils la peuvent pratiquer en famille, dans une période quand ces pratiques ne contrevenaient au culte impérial ou ils n'avaient pas eu l'occasion d'être remarqués à cause de l'exclusivisme culturel spécifique au christianisme primitif. N'oublions pas qu'à Niculitel la première tombe des martyres se trouve sur une propriété de type *villa rustica*, les deux hommes qui ont été martyrisés par incinération et apportés à Niculitel étant déposés après, dans un *hypogée* privé au voisinage d'une tombe d'incinération en ciste de pierre de la fin du IIe siècle ap. J.-C.⁵¹. Cette action était possible en deux situations: a) si les martyrs incinérés étaient membres de la famille du fermier ; b) si le fermier était chrétien ou adepte de la religion chrétienne.

Au début du IVe siècle ap. J.-C. les deux hypostases pouvaient être réelles, parce que le christianisme a pénétré la société romaine de Bouches du Danube. Mais on pense que c'est seulement après l'élaboration de *l'Edit de Mediolanum*, de 313, que le fermier de Niculitel a pu apporter à son propriété les restes des martyres de la nécropole de Noviodunum, ce que fait plus croyable la deuxième hypostase.

La découverte de ces témoins chrétiens dans la zone de Bouches du Danube met en évidence l'unité et la diversité de la nouvelle religion, à ses débuts, mais aussi la continuité historique d'un phénomène culturel dont les débuts on voit à Noviodunum, dès Ier siècle ap. J.-C.

Traduction: Cristina Micu

⁴⁷ A propos des rites et rituels d'inhumations de II-IIIe siècles ap. J.-C. Il faut suivre le commentaire de Zugravu 1997, 251, avec la bibliographie à la page 276, note 283.

⁴⁸ Baumann 1983, 68-69.

⁴⁹ Zugravu 1997, 251 – Cf. Filoramo 1990, 847-852.

⁵⁰ Zugravu 1997, 250.

⁵¹ Baumann 1991, (1) 121-125, (2) 147-156; Baumann 2004, 119, 125.

Bibliographie

- Alföldy G. 1969, *Die Personennamen in der Römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- Aricescu, A. 1973, *Notă despre inscripția lui Helius descoperită la Topologu*, Pontica 6, 105-110.
- Barnea, I., Barnea, Al. 1984, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce, 9, 97-106.
- Barnea, I., Mitrea, B. 1958, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, Materiale 5, 461-564.
- Baumann, V., H. 1983, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.
- Baumann, V., H. 1991, *Cercetări recente la bazilica paleocreștină din com. Niculișel (jud. Tulcea)*, Peuce 10, 121-125; 147-156.
- Baumann, V., H. 2003a, *Vestigii paleocreștine descoperite în mediul rural autohton de pe valea Teliței, județul Tulcea*, dans *Studia Historica et Theologica. Omagiu Prof. Emilian Popescu*, București.
- Baumann, V., H. 2003b, *Autour de la pénétration de l'ancien christianisme aux Bouches du Danube*, dans *Hristianskov Nasavdiv Bizantii i Rusii*, Simferopol, 48-60.
- Baumann, V., H. 2004, *Sângele martirilor*, Constanța (București).
- Baumann, V., H. 2007, *Edificiile publice din așezarea rurală romană de la Telița-Amza, jud. Tulcea*, Peuce, S.N. 5, 187-204.
- Băjenaru, C. 2002-2003, *Un opaiț cu simboluri creștine descoperit la Tomis*, Pontica 35-36, 217-223.
- Chevalier, J., Gheerbrant, A. 1995, *Dicționar de simboluri*, București.
- Eliade, M. 1986, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, II, București.
- Evseev, I. 1994, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara.
- Filoramo, G. 1990, *Eschatologie*, dans *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, I (A-I), Les Editions du Cerf , imprimé en Belgique.
- Kernbach, V. 1989, *Dicționar de mitologie generală*, București.
- Kosidowski, Gh. 1983, *Povestirile Evangheliștilor*, București.
- Kuzmanov, G. 1992, *Antični Lampi*, Sofia.
- Marrou, H. I. 1977, *Problèmes généraude l'onomastique chrétienne*, dans Duval M., N., Pflaum, H., G., *Actes du Colloque International sur l'onomastique latine*, Paris 1977, 431-436.
- Marucchi, O. 1933, *Manuale di archeologia cristiana*, Roma.
- Sanie, S. 1981, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.-III e.n.)*, Iași.
- Simion, G. 1977, *Descoperiri noi pe teritoriul noviodunensis*, Peuce 6, 123-148.
- Simion, G. 1994, *Rituri și ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum*, Pontica 27, 91-105.
- Simion, G. 2005-2006, *Gemele din colecția ICEM Tulcea*, Peuce, S.N 3-4, 173-182.
- Suceveanu, Al. 1977, *Viața economică în Dobrogea romană (sec. I-III)*, București.
- Ștefan, Gh. 1937-1940, *Dinogetia I*, Dacia 7-8, 401-425.
- Tristan, F. 2002, *Primele imagini creștine*, București.
- Vulcănescu, R. 1987, *Mitologie română*, București.
- Zugravu, N. 1997, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București.

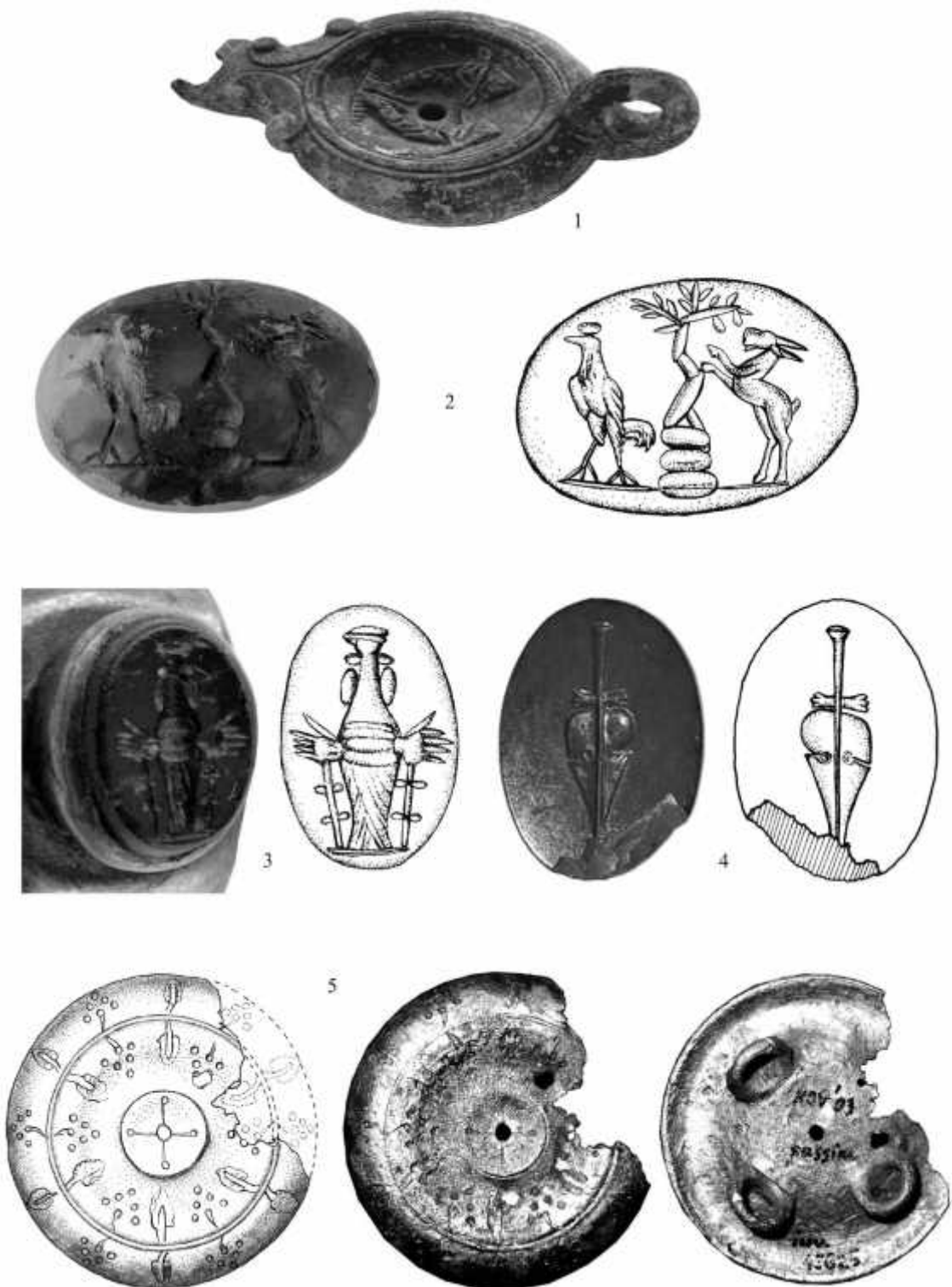

Fig. 1. Vestiges archéologiques paléo chrétiennes : 1. Lampe chrétienne (la fin du Ier siècle ap. J.-C.) ; 2. Gemme gnostique en onyx rouge (le deuxième moitié du IIe siècle ap. J.-C.) ; 3. Gemme gnostique en onyx orange dans une monture d'argent – l'anneau avec une pierre gravée du trésor découvert a Alba (première moitié du IIIe siècle) ; 4. Gemme en jaspe rouge découverte à Noviodunum ; 5. Coche d'encensoir en bronze (la fin du IIIe siècle - le début du IVe siècle ap. J.-C.).

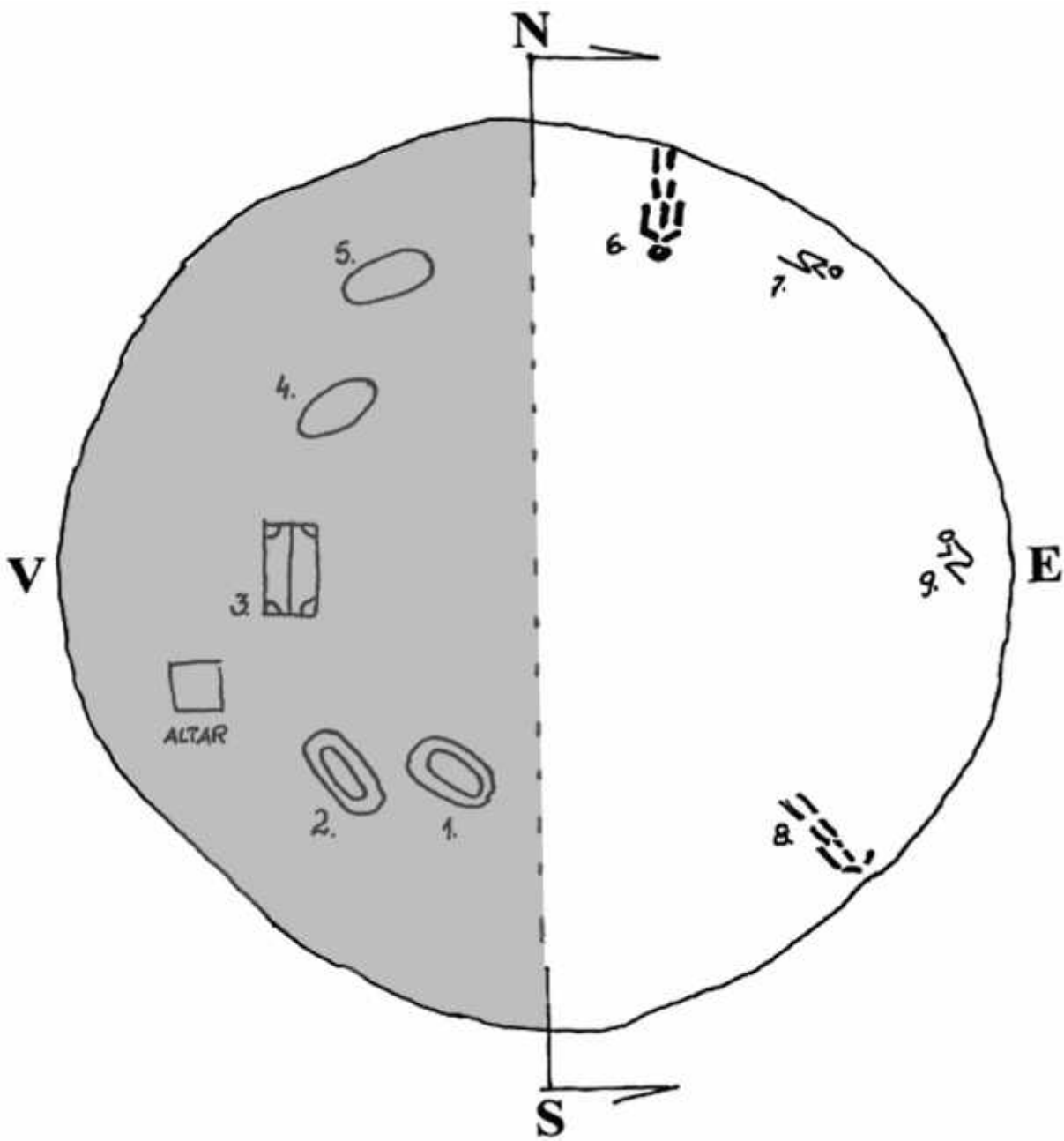

Fig. 2. Niculițel-Bădila. Le plan de Tumulus (apud Simion 1977)

Scrierile Sfinților Părinți – sursă a tipologiei iconografice creștine

Natalia Chișcă

Abstract: *The Christian iconography through successive accumulations became the focal point of a semantic agglomeration. Still, its essence is of dogmatic nature and was created with the Christian sources at its basis: Bible, Ecumenical Chronicles, and the Writings of the Holy Fathers.*

The contradictions, the arguments, the ideas expressed by the Holy Fathers at the dogmatic level for or against the icon had determined, besides the decisions of the Ecumenical Synods, the theological basis of the typology of the Christian iconography.

The proposed objective is to bring to the forefront the important reflections regarding the Christian iconography in the writings of the Holy Fathers and to highlight their impact on the formation and the evolution of the Christian iconographical typology.

The typology of the Christian Iconography rests on the sources imparted by the Christian religion and its Holy Priests, but at the same time we can't diminish the importance of pre-Christian and Pagan sources borrowed by the Christianity and adapted to the Christian dogma. Though the initial elements of the Christian typology can be examined from historical, artistic, critical, dogmatic, and philosophical points of view, there is the need for a thorough analysis of this subject without neglecting any aspect in order to obtain truthful results.

Key words: *Christian iconography, Holy Fathers, Ecumenical Synods.*

Cuvinte cheie: *iconografie creștină, Sfinții Părinți, Sinodurile Ecumenice.*

Prin acumulări succesive iconografia creștină a devenit focarul unei aglomerații semantice. Esența acesteia, totuși, este una de ordin dogmatic și s-a constituit având la bază sursele creștine: Biblia, Conciliile Ecumenice, Scrierile Sfinților Părinți.

Contradicțiile, argumentările, ideile expuse de Sf. Părinți la nivel dogmatic pro sau contra icoanei, au determinat, alături de hotărârile Sinoadelor Ecumenice, de altfel, și baza teologică a tipologiei iconografiei creștine.

Obiectivul propus este de a aduce în atenție importantele reflecții vizavi de iconografia creștină ale scrierilor Sfinților Părinți și de a evidenția impactul acestora asupra constituirii și evoluției tipologiei iconografiei creștine.

În ceea ce îi privește pe autorii antici și dacă admitem că opoziția lor față de imagini a fost reală, aceasta nu face decât să demonstreze existența și rolul imaginii, dat fiind că nu te poți lupta împotriva a ceva inexistent sau lipsit de importanță. Protestând împotriva imaginilor, cei mai mulți se refereau de fapt la imaginile păgâne. Astfel, **Clement din Alexandria** (cca. 160-215)¹ considerat a fi fost unul dintre cei mai înverșunați adversari ai imaginilor creștine, scria: „Arta vă vrăjește și vă înșeală (...) aducându-vă dacă nu la iubirea, cel puțin, la respectarea ei, adică la venerarea statuilor și a picturilor”². Pentru Clement, există două tipuri de imagine foarte bine deosebite: unele de folos pentru creștini, altele false și inacceptabile. În toate privințele, Clement vedește o atitudine înțeleaptă și vigilentă în problema imaginilor. Ce-i drept, el nu vorbește decât despre întrebuintarea lor profană și nu ne spune nimic despre întrebuintarea liturgică a imaginilor.

Știința nu a avut niciodată o atitudine constantă față de arta creștină: pe lângă opiniile despre care am vorbit, există și un alt punct de vedere. Așa se face că un istoric de artă, care recurge la aceiași autori antici precum și la **Sfinții Justin și Athenagora**, conchide: „Apologetii nu ne spun nimic referitor la vreo opoziție de principiu a creștinilor față de imagini, ci ne mărturisesc doar că acestea erau foarte puțin numeroase în epoca respectivă”³. Într-adevăr, dacă creștinii nu ar fi admis reprezentările, nu am fi descoperit monumentele artei creștine din primele veacuri exact în locurile lor de adunare. Pe de altă parte, ampla răspândire a imaginilor în decursul secolelor următoare ar fi de neînțeles și de neexplicat dacă nu ar fi existat și mai înainte.

De ce discuțiile cu privire la cultul icoanelor s-au purtat mai mult decât dezbaterile hristologice, în timp ce reflecțiile cu privire la estetică, la teoria artei, la stilistică lipsesc aproape cu desăvârșire? Vom încerca să conturăm în linii mari cele mai importante momente ale dezbaterilor hristologice. Vom pune în evidență fiecare

¹ Ferguson 1990, 214-216.

² Mondésert 1949, 121-122.

³ Pokrovski 1910, 16.

trăsătură a evoluției care a devenit semnificativă pentru teologia icoanelor. Pentru aceasta ne vom limita la patru autori a căror tratate hristologice sunt deosebit de importante: Origen, Eusebiu din Cezareea, Atanasie al Alexandriei, Sfântul Grigore de Nazians.

Origen (185-254) Marele teolog și istoric rus George Florovski, într-un studiu⁴, a susținut ideea că disputa pentru icoane din Bizanț își are rădăcini puternice în teologia lui Origen. Florovski crede că mai ales în hristologia marelui alexandrin se găsește modelul unei teologii care conține premisele luptei împotriva icoanelor. Vom încerca să conturăm principalele trăsături ale hristologiei lui Origen⁵. Învățătura lui Origen a fost condamnată de un Sinod eucumenic din 553.

Concepția sa privind Întruparea Cuvântului dumnezeiesc, a avut multiple consecințe în teologia icoanei. Pentru Origen, Trupul lui Hristos, datorită apartenenței Sale la lumea perceptibilă prin simțuri, aparține domeniului „umbrelor” domeniului imaginii care este opus Adevărului. El spune în comentariul la Evanghelia după Ioan că: „Domnul este numit „adevărat”⁶ spre deosebire de umbră, de figură de chip.

Textele lui Origen care se referă la arta sacră, conțin o paralelă: după cum cuvântul Scripturii rămâne mort, dacă nu pătrundem sensul său duhovnicesc, tot așa un chip pur și simplu material rămâne mort și fără de viață, supus uzurii timpului. De aceea Origen opune chipurilor moarte ale păgânilor adevăratele chipuri ale lui Dumnezeu; acestea sunt după el, creștinii, care poartă în sufletele lor frumusețea virtuților dumnezeiești⁷: adevăratul chip a lui Dumnezeu este interior!

Lipsa cea mai mare a acestei antropologii este că ea nu reușește să dea corporalității omului cel puțin un sens pozitiv în creație și în planul de mântuire a lui Dumnezeu. Omul, înainte de toate, este sufletul, „omul interior”. De aceea chipurile materiale trebuie văzute ca ceva care abate pe om de la adevărata sa vocație, fiindcă „ele abat ochii sufletului de la Dumnezeu spre pământ”⁸.

Împotriva acestui punct de vedere, Celsus, un filosof păgân, ridică o obiecție care cuprinde deosebit de clar problematica ostilității față de icoane, constatată în perioada creștinismului timpuriu. El vede o contradicție în faptul că, pe de o parte, creștinii resping reprezentările antropomorfe ale lui Dumnezeu, iar pe de altă parte desemnează chiar omul drept „chip a lui Dumnezeu”. În disputa pentru icoane din secolele VII-IX, acest argument va fi mereu utilizat, de această dată spre condamnarea cultului creștin al icoanelor.

Eusebiu de Cezareea (cca. 264-340) Eusebiu înțelege calitatea de chip al Fiului într-un sens foarte „spiritualizat”. El refuză ca icoana lui Hristos să fie pictată, nu numai cea a formei Sale divine nevăzute, ci chiar a formei Sale umane. Motivul fundamental al acestui refuz este acela că, prin Înviere, trupul lui Hristos pierde consistența sa proprie și este înghițit de dumnezeire. În spatele hristologiei lui Eusebiu se schițează o antropologie în funcție de care el își dezvoltă concepția sa cu privire la natura umană a lui Hristos. Putem picta oare icoana lui Hristos? Deci nu putem picta sufletul, ci numai trupul. Totuși, chiar o imagine a trupului ar fi îndoielnică, ea ar reda numai o copie mută și surdă a vieții muritoare⁹.

Eusebiu nu refuză posibilitatea artei reprezentative ca atare. El vede în ea chiar un semn al puterii deosebite pe care o are mintea omenească. El însuși relatează despre chipurile Apostolilor și ale lui Hristos și pare să admită că în acea vreme ele tindeau să reproducă portretele adevărate ale Apostolilor și ale lui Hristos¹⁰. Icoana, ca chip sensibil al trupului asumat de Logos, ne ține legați tocmai de ceea ce Logosul a venit să ne elibereze: robia trupului.

Antropologia lui Eusebiu duce inevitabil la o atitudine anti-ionică. Legătura existentă între respingerea de către Eusebiu a icoanei lui Hristos și concepția sa generală despre chip, face foarte clar faptul că problema *chipului*, în Biserica primelor secole, a fost mereu și înainte de toate o problemă teologică. Eusebiu a putut să ne arate tocmai faptul că poziția față de chipul lui Hristos se lămurește în funcție de modul în care Hristos însuși este înțeles ca chip. Reieșind din motivul că la baza discuțiilor teologice despre icoană a stat clarificarea sensului teologic de *chip*, prezentăm succint concepțiile Părinților Bisericii din perioada anterioară Conciliului de la Niceea, vizavi de acest subiect.

Atanasie al Alexandriei (295-373)¹¹, susține: ca să poată fi într-adevăr *chipul Său*, Fiul trebuie să posede însușirile Tatălui. „Așadar, trebuie să privim însușirile Tatălui ca să recunoaștem dacă chipul este al Lui. Tatăl este Veșnic, Nemuritor, Puternic, Lumină, Împărat, Rege, Atotputernic, Dumnezeu, Domn, Creator și Făcător. Toate acestea trebuie să fie și chip, încât cel care a văzut pe Fiul să vadă într-adevăr pe Tatăl”¹².

⁴ Florovski 1950, 77-99; este de acord: Grillmeier 1956, 49-55; în mod critic: Gero 1973, 105; Gero 1977, 103-105.

⁵ Două studii merită menționate: Crouzel 1956; Harl 1958.

⁶ Deut. 32, 4.

⁷ Sources chrétiennes 1941, 213-215.

⁸ Sources chrétiennes 1941, 213-215.

⁹ Schönborn 1996, 64.

¹⁰ Cf. Anm. 47.

¹¹ Schönborn 1996, 15.

¹² Ioan 14, 9.

Filosofia greacă a înțeles chipul – anume o imagine, o copie slabă a unui model de neatin. Pentru că aparține lumii văzute schimbătoare, chipul nu poate să cuprindă întreaga plinătate a modelului său simplu și neschimbător.

Concepția lui Atanasie afirmă, din contra, paradoxul unui *chip desăvârșit*, al unui chip căruia nu-I lipsește nimic din desăvârșirea modelului: Dumnezeu are un chip al Său care în toate, în demnitate și în natură, îi este asemenea. Pentru Atanasie, acesta este sensul concret al cuvintelor lui Hristos „Eu și Tatăl Meu una suntem”¹³ și „Toate câte are Tatăl ale Mele sunt”¹⁴.

Prin relevarea tainei Sfintei Treimi s-a dezvăluit o nouă dimensiune a *chipului*. Părinții Bisericii au fost pe deplin conștienți că noțiunea trinitară de *chip* depășește orice înțelegere referitoare la chip care ar putea fi posibilă în domeniul creat. **Sfântul Grigore de Nazians (cca. 329-390)**, marele dascăl al teologiei trinitare, a formulat foarte clar acest lucru:

„Îl numim Chip pentru că El este de aceeași ființă (cu Tatăl) și pentru că vine de la Tatăl, și nu Tatăl de la El. Într-adevăr, firea chipului este aceea de a fi imitarea arhetipului și a aceluia al cărui chip se spune că este. Numai că aici este ceva mai mult. Căci acolo este chipul nemișcat a ceva mișcător; aici însă este Chip viu al Celui viu, și având neschimbarea mai mult decât Set față de Adam și tot ceea ce se naște față de cel care naște. Fiindcă aceasta este într-adevăr firea celor simple: nu cumva să semene cu unul și să se deosebească de altul, ci întregul este chipul întregului, mai mult, este același și nu o asemănare”¹⁵.

Pentru fundamentele teologiei icoanei, contribuția lui Atanasie este de cea mai mare importanță: în faptul că el apăra împotriva arienilor conceptul paradoxal de chip al Tatălui, desăvârșit și de o ființă cu Tatăl, a păstrat deplina realitate a revelației, cu toată preponderența conceptului grecesc de chip. Numai dacă Fiul este chipul desăvârșit al Tatălui, chip strălucitor care nu întunecă în nici un fel puterea de strălucire a modelului, va putea să-L descopere fără întrupare și fără să-L micșoreze. Atingem aici ultimul fundament al teologiei icoanei: Dumnezeu are un chip desăvârșit al Său¹⁶.

Odo Casel a arătat consecințele acestui concept de chip pentru nașterea artei creștine, spunând: „Atunci când biserica în 325 a stabilit deoființimea Fiului și a Tatălui, a scăpat învățătura despre mântuire de pătrunderea în interiorul ei a păgânismului târziu. Fiul nu este numai asemenea Tatălui, ci este identic cu El; așa este Hristos, care este Fiu și ca om, Calea nemijlocită spre Tatăl. În felul acesta și arta creștină este justificată”¹⁷. În urma luptei împotriva arianismului apar deopotrivă primele mari reprezentări ale *Pantocratorului*:¹⁸ când dumnezeirea Fiului este consolidată în conștiința credinței, atunci arta poate să riște să contemple dumnezeirea Sa ca chip desăvârșit al Tatălui.

Schimbarea care intervine în viața Bisericii în secolul IV nu este doar de ordin exterior: acea epocă de mare triumf a fost și o vreme a marilor ispite și încercări. Acest nou contact dintre Biserică și lume se caracterizează printr-un iureș de erezii și un mare avânt al vieții interioare creștine. Dacă până atunci, stâlpii Bisericii fuseseră mai cu seamă martirii, acum erau Părinții teologi și sfinții asceți. Este vremea marilor sfinți precum Vasile cel Mare, Grigore Teologul, Ioan Hrisostom, Grigorie de Nyssa, Antonie cel Mare, Macarie Egipteanul, Marcu, Isaia și mulți alții. Imperiul devine un imperiu creștin. Spre sfârșitul secolului IV, întregul Egipt este împânzit de mănăstiri în care monahii se numără cu miile. Pelerinii de pretutindeni se grăbesc într-acolo atât din Asia, cât și din Occident. Experiența Părinților deșertului se răspândește, iar scrierile lor sunt difuzate în toată lumea creștină. Începând mai cu seamă din acel timp, teologia teoretică și cea trăită, adică învățătura Bisericii și experiența vie a asceților, devine izvorul care hrănește arta sacră îndrumând-o și inspirând-o. Arta trebuie pe de o parte, să transmită adevărurile formulate dogmatic, iar pe de altă parte, să comunice experiența trăită a acestor adevăruri, experiența spirituală a sfinților – acel creștinism viu în care dogma și viața se confundă. De aceea, Părinții acestei perioade acordă o mare importanță rolului pedagogic al artei. În secolul IV – marea epocă a teologiei – o mulțime de autori creștini de prim rang se referă la imagini în argumentația lor, socotindu-le ca pe o realitate importantă al cărei rol este considerabil. Astfel, **Sf. Vasile cel Mare** atribuie picturii o forță de convingere mai mare decât cea a propriilor sale cuvinte. În predica sa la sărbătoarea Sf. Teodor, **Sfântul Grigorie de Nyssa** (331/40-cca.395) arată că „... Pictura cea tăcută grăiește de pe ziduri mult bine făcând”¹⁹.

Printre autorii apuseni **Sfântul Paulin Episcopul Nolei** (cca. 353-431) a scris despre imagini într-un chip extrem de amănunțit. Păstor cu mare experiență, vedea că imaginile îi atrag pe creștini mai mult decât cărțile, de aceea el căuta să aibă cât mai multe imagini sfinte în bisericile sale²⁰.

¹³ Ioan 10, 30.

¹⁴ Ioan 16, 15.

¹⁵ Migne 1857, (Teol. IV), 20, 36, 129; Barbel 1963, 211-213.

¹⁶ Schonborn 1996, 19.

¹⁷ *Glaube, Gnosis und Mysterium – Credință, cunoaștere și mister*, în “Jahrbuch für Liturgiewissenschaft”, 1941, 245.

¹⁸ Stange 450, 80-87.

¹⁹ Migne 1857, 46, 737.

²⁰ Migne 1844, *Epistola* 32 (către Sever), 61, 339.

Din secolul V avem, în același sens, o indicație foarte caracteristică provenită de la unul dintre cei mai mari scriitori ascetici ai antichității, **Sfântul Nil Sinaitul** – discipol al Sfântului Ioan Hrisostom (+430 sau 450). După ce ridicase o biserică, un anume prefect Olympiodor dorea să figureze pe pereții navei principale, pe de o parte, pământul, cu scene de vânatoare și o puzderie de dobitoace, pe de altă parte, marea, cu scene de pescuit: toate acestea, cum o spunea chiar el, din grija plăcerii estetice. Olympiodor i-a cerut sfatul Sfântului Nil, care i-a răspuns: „La scrisoarea ta răspund că este stângaci și pueril să seduci ochii credincioșilor cu cele ce mi-au fost descrise mai sus. (...) Fă în așa fel ca mâna celui mai iscusit pictor să acopere ambele laturi ale bisericii cu imagini din Vechiul și Noul Testament astfel încât, privind chipurile zugrăvite, cei care nu cunosc alfabetul și nu pot citi Sfintele Scripturi să-și aducă aminte de faptele curajoase ale celor care I-au slujit lui Dumnezeu fără ocolișuri; astfel, se vor lua mai degrabă la întrecere cu virtuțile vrednice de veșnică pomenire care i-au făcut pe acei slujitori ai lui Dumnezeu să prefere cerul pământului și pe cele nevăzute celor văzute”²¹.

Continuăm, cele mai importante momente ale dezbaterilor hristologice, semnificative pentru teologia icoanelor, cu autorii Chiril al Alexandriei și Maxim Mărturisitorul.

Chiril din Alexandria (+444). Origen și Eusebiu ne-au arătat că răspunsul la întrebarea: după ce a luat trup omnesc, Logosul mai este „chip al Dumnezeului celui nevăzut”? impune angajarea artei ca mijloc de expresie religioasă. Pentru că, pentru Eusebiu, a fi chip înseamnă totdeauna a fi mai puțin, chipul artistic fiind, oarecum, marginea cea mai de jos, ultima treaptă a plasticizării: portretul, mai ales chipul lui Hristos, are valoare numai ca „chip surd și mut, în materia neînsuflețită și moartă, a aceluia trup muritor, care, numai el, este trecător și muritor și care poate să aibă valoare numai ca chip palid al realității nemuritoare a sufletului care, la rândul ei, este copia prototipului divin, a Logosului, care este iarăși „chipul Dumnezeului celui nevăzut, al realității fără de chip de dincolo, al Dumnezeului celui preainalt”²².

Sfântul Chiril din Alexandria, marele dascăl al hristologiei secolului al V-lea, a prelungit tocmai această concluzie. Hristologia sa ne dă posibilitatea înțelegerii icoanei lui Hrisos. Vom arăta mai jos ceea ce teologia chipului oferă mai important pentru înțelegerea icoanei:

1. Sfântul Chiril a orientat cu o claritate deosebită reflecția sa teologică spre unitatea lui Hristos, spre identitatea sa nemijlocită, care se fundamentează pe unirea dintre Cuvântul și firea omenească. Convingerea că în Hristos toate se datorează în cele din urmă unui subiect, persoanei Fiului celui veșnic care S-a făcut om, va fi *baza teologiei icoanei*, după care icoana ne face să ne întâlnim cu persoana Fiului.

2. Sfântul Chiril se deosebește de Origen și de Eusebiu înainte de toate prin *antropologie*. El oferă Trupului lui Hristos un rol incomparabil mai important decât Origen și Eusebiu.

3. Pentru aceasta nu întâmplător unele vechi tradiții spun despre Sfântul Chiril că el ar fi cel care a introdus *cultul icoanelor*²³. Sfântul Chiril este, fără îndoială, unul dintre părinții cultului icoanelor: faptul că el accentuează puternic identitatea dintre firea omenească a lui Iisus și cea a Fiului lui Dumnezeu deschide posibilitatea unui *chip al lui Hristos* care reprezintă într-adevăr firea omenească concretă, individuală a lui Iisus și, mai mult, că poate să o vadă pe aceasta ca strălucirea omenească a Fiului celui veșnic al lui Dumnezeu.

Sfântul Chiril spune cu privire la vindecarea leproșului: „Minunează-te cu mine cum acționează Hristos aici, deodată dumnezeiește și omenește: voința Sa este dumnezeiască întrucât ceea ce El vrea se împlinește; gestul Său de a întinde mâna este omenească: Hristos însă este unul și același prin amândouă”²⁴. Sfântul Chiril vede, așadar, în mod clar că însușirile ambelor naturi acționează, dar scopul lor este acela de a afirma *unitatea* subiectului oricărei lucrări, fie omenească fie dumnezeiască.

Argumentul de căpetenie al Sfântului Chiril este acela că firea umană a lui Hristos, înțeleasă numai instrumental, nu ar fi firea umană a Cuvântului, tot atât de exterioară precum exterioară este lira muzicantului²⁵.

Învățătura Sfântului Chiril cu privire la îndumnezeirea omului se arată drept completarea cea mai importantă pentru hristologia sa. Omul este chip al lui Dumnezeu în măsura în care, prin calitatea comportamentului său, trăsăturile chipului pe care le-a primit prin pecetea Duhului Sfânt devin evidente în fața sa. Omul poate să primească această pecete, aceste trăsături ale chipului lui Dumnezeu, pentru că mai întâi Fiul lui Dumnezeu Însuși, prin unirea Sa cu firea umană, a imprimat acesteia însușirea Sa de Fiu, și în faptele iubirii Sale până la moartea pe cruce face evident pe Tatăl *în însăși firea* Sa umană: „Cel care a M-a văzut pe Mine a văzut pe Tatăl”.

Sfântul Maxim Mărturisitorul (580-662) În dezbaterile care au urmat Sinodul de la Niceea (325) Sfântului Grigore de Nyssa i-a revenit sarcina să clarifice Crezul sinodului pentru ca acesta să poată fi receptat întru totul de Biserică. Rolul Sfântului Maxim în hristologie poate fi comparat cu cel al Sfântului Grigore de

²¹ Migne 1857, 79, 577.

²² Schönborn 1996, 68.

²³ Von Dobschütz 1909, 33; Gero 1978, 77-97.

²⁴ Migne 1857, 72, 556.

²⁵ Vezi pilda muzicantului cu lira sa, Schönborn 1996, 80.

Nyssa în teologia trinitară. Trebuie să fim recunoscători acestui mare, poate cel mai mare dintre teologii epocii patristice târzii, pentru faptul că Sinodul de la Calcedon (451), cel mai important sinod hristologic din biserica primară, a obținut o largă și adâncă receptare în Biserică.

Sfântul Maxim arată că exact ceea ce deosebește pe Fiul de Tatăl și Duhul Sfânt îl unește cu firea Sa umană și că exact ceea ce deosebește firea umană a lui Hristos de ceilalți oameni constituie unirea Sa cu persoana Fiului²⁶. Această afirmație are consecințe foarte directe pentru problema chipului. Fiul făcut om nu poartă ființa Sa umană ca pe o anume haină exterioară și străină în care ea se ascunde, ci ceea ce face să-l desemneze pe Hristos drept omul cu totul specific și inconfundabil este „specificitatea personală” a persoanei Fiului lui Dumnezeu făcut om.

Aceasta este de foarte mare importanță pentru teologia icoanei; ne face să înțelegem de ce Sfântul Teodor Suditul, a cărui învățatură despre icoană o vom cerceta, poate să spună că icoana reprezintă persoana, deci ipostasul Fiului. În terminologia Sfântului Maxim, aceasta se poate fundamenta astfel: caracteristicile specifice ale firii umane a lui Hristos, care-l deosebesc de ceilalți oameni, definesc însuși ipostasul Logosului. Dimpotrivă, aceasta înseamnă că aceste particularități pe care arta reprezentativă încearcă să le rețină sunt caracteristicile *omenești* ale persoanei dumnezeiești²⁷.

Ce *individualizează* firea umană a lui Hristos față de ceilalți oameni? Pentru problema icoanelor ea nu este lipsită de importanță. Doar în arta reprezentativă se vorbește despre individualitatea persoanei reprezentate: aceste trăsături ale feței, aceste culori ale părului etc.

Icoana ne arată fără îndoială un asemenea chip individual omenesc. Însă, ce constituie această individualitate? În măsura în care puținele texte arată aceasta, Sfântul Maxim pare să admită că principiul de individualizare al firii umane a lui Hristos este *existența Sa umană* care, firește nu există nici un moment pentru sine însăși fără să fie enipostaziată în persoana divină, precum spun teologii epocii sale. Sfântul Maxim accentuează că fiecărei firi îi corespunde o existență proprie care este, pe de altă parte, condiție pentru o lucrare proprie.

Paradoxul tainei în-omenirii constă în aceea că o fire omenească a devenit aptă să exprime *în sine și prin sine* caracteristicile proprii ale persoanei divine a Fiului lui Dumnezeu; că o fire omenească a devenit locul de exprimare al uneia dintre persoanele divine, locul unei expresii neprovizorii, unei expresii nu numai pedagogice și tranzitorii, ci mai mult locul de exprimare într-un mod ireversibil și definitiv: Dumnezeu S-a făcut om și nu încetează să fie om. Desigur, icoana nu arată decât un chip omenesc. Dar acest chip, această fire omenească nu își are *izvorul existenței sale* în altă fire omenească, ci în persoana Fiului lui Dumnezeu: El este ipostasul propriei Sale firi omenesti²⁸.

Totuși, la Eusebiu s-a văzut că respingerea icoanelor era legată de un punct de vedere precis determinat de raportul dintre creație și în-omenirea Logosului: în-omenirea este concesiunea făcută înțelegerii sufletelor căzute în materie, dar, cu siguranță, ea nu este scopul interior al creației. Sfântul Maxim a corectat cu hotărâre această concepție formulată de sistemul abstract a lui Origen.

Icoana este o piesă de legătură între în-omenire și eshatologie, între prima și ultima venire a Domnului. Icoana nu păstrează numai amintirea vie a în-omenirii Cuvântului, ci ea aduce aminte statornic de reîntoarcerea promisă a Mântuitorului. De aceea Biserica Ortodoxă consideră icoana lui Hristos drept un element indispensabil al mărturisirii creștine. Ea vede în icoană un „rezumat” al mărturisirii de credință.

Dacă studiem perioada iconoclastă (726-843) iese în evidență faptul că, înainte de toate, conflictul a fost unul teologic. Din punct de vedere al conținutului, iconoclasmul este considerat drept ultima fază a ereziilor hristologice din istoria primelor secole creștine. Va trebui să arătăm cât de mult este legat iconoclasmul de etapele timpurii ale dezvoltării gândirii creștine. Înainte de toate trebuie arătat cum s-a realizat trecerea de la contemplarea firii umane a lui Hristos la fundamentarea înfățișării lui Hristos în pictură. Căci, chiar dacă fața lui Hristos este „chipul Dumnezeului celui nevăzut” (Col. 1, 15), dacă pe fața lui strălucește slava lui Dumnezeu (II Cor. 4, 6), se pune întrebarea dacă arta omenească poate să reprezinte această față, întrebare la care încă nu s-a răspuns.

Apărătorii icoanelor

Între **Sfântul Gherman**, primul teolog care a apărat icoanele, și „Triumful Ortodoxiei” (843) se află douăsprezece decenii de intensivă activitate literară, la care au participat cei mai capabili bărbați ai Bisericii grecești. Ar trebui să depășim cu mult limitele lucrării noastre ca să scriem întreaga istorie a literaturii referitoare la problema icoanelor²⁹.

²⁶ Migne 1857, 75, 1236 B.

²⁷ Schönborn 1996, 89.

²⁸ Migne 1857, 91, 553 C; 560 C; 1037 A; 821 C.

²⁹ Koch 1937, 357-387; 1938, 32-47; 168-175, 281-288, 437-452.

Vom urma cronologia autorilor, scoțând în evidență numai ceea ce fiecare autor aduce nou și deosebit în argumentare. Fiindcă cele mai importante argumente ale adversarilor icoanelor erau de natură hristologică, acum ne limităm în mai mare măsură la acest punct de vedere central pentru iconoclastism.

Patriarhul Gherman I al Constantinopolului, călugărul Gheorghe din Cipru și Sfântul Ioan Damaschinul, fiul lui Mansur, sunt cei trei autori pe care sinodul din 754 i-a socotit atât de importanți încât s-au învrednicit de o condamnare nominală. Ei sunt de fapt conducătorii apărătorilor icoanelor în timpul primei perioade a iconoclastismului. Sinodul de la Niceea (787), care încheie această perioadă, i-a reabilitat de aici înainte solemn.

Sfântul Gherman al Constantinopolului (715-730) îi datorăm prima reacție scrisă față de iconoclastismul timpuriu. El era patriarh al Constantinopolului atunci când Leon al II-lea „a început să vorbească despre distrugerea sfintelor icoane”³⁰.

Sfântul Gherman expune acel punct de vedere, care a fost repetat fără încetare de ceilalți apărători ai icoanelor care i-au urmat. „Noi admitem zugrăvirea icoanelor făcute din ceară și culori nu pentru a ne îndepărta de cultul desăvârșit al lui Dumnezeu. Căci nu facem icoană sau reprezentări dumnezeirii celei nevăzute, pentru că nici sfinții îngeri nu pot s-o înțeleagă și s-o pătrundă în întregime. Dar de când Fiul unic, El, care este în sânurile Tatălui și al Sfântului Duh, pentru a răscumpăra propria sa creatură de la sentința de moarte (moment, așadar, din care El S-a făcut părtaș la sânge și la trup ca și noi) noi desemnăm chipul înfățișării Sale omenești după trup, și nu al dumnezeirii incomprehensibile și invizibile, căci ne simțim obligați să reprezentăm ceea ce constituie credința noastră... În virtutea acestei credințe de neclintit în El, noi reprezentăm forma (*charactêra*) Sfântului Său trup în icoane și le cinstim... pentru că ele ne conduc la amintirea dumnezeieștii sale Întrupări de viață...”³¹

Credința vine nu numai din auzite, ci este imprimată și prin vedere în inimile celor care privesc pe Hristos: Întruparea Cuvântului a schimbat, așadar, toate; de acum înainte Dumnezeu are și o formă văzută: și noi putem privi această formă (*charactêra*) a Sfântului Său trup.

Trebuie să cităm aici textul care a jucat un rol foarte important în cadrul disputei pentru icoane: canonul 82 al sinodului „quinisext” constantinopolitan din 692 care a avut o mare însemnătate pentru Biserica orientală „Pe unele chipuri ale cinstitelor icoane se zugrăvește Mielui arătat de degetul Înaintemergătorului. Această reprezentare se admite ca simbol al harului, preînchipuind sub lege pe Miel cel adevărat, Hristos Dumnezeuul nostru (...) de acum înainte, în locul vechiului Miel, să fie reprezentat *chipul (charactêra)* lui Hristos, Dumnezeuul nostru, Mielul care ridică păcatele lumii”³². Cuvântul *charactêr* are aici sensul dublu de icoană și expresie a celui reprezentat pe icoană, așa cum vom vedea 35 de ani mai târziu la Sântul Gherman. Analiza nu a fost dusă mai departe în această perioadă. S-a reușit însă baza: în-omenirea înseamnă că Logosul cel veșnic al lui Dumnezeu a luat un chip văzut.

Călugărul Gheorghe din Cipru, cel de-al doilea mărturisitor ortodox al primei perioade iconoclaste este foarte diferit. La el se simte omul de înaltă cultură bizantină. El pune iconodulilor o teză fundamentală: „Cel care (în materie de iconoclastism) se supune împăratului, se împotrivesc lui Hristos care dă celor credincioși icoana Sa. Rezistența foarte puternică a iconodulilor față de iconoclastismul imperial își trăgea puterea de luptă din opoziția fără echivoc dintre Hristos și împărat.

Originea cultului creștin al icoanelor se află chiar la Hristos. Desigur, Sfânta Scriptură nu vorbește despre icoane, dar Hristos însuși a creat în mod minunat o icoană a chipului Său: icoana pe care El a trimis-o regelui Abgar³³. De aici icoanele aparțin tradiției apostolice autentice. Și Sf. Gheorghe precizează mereu că Hristos a dat, desigur, icoana Sa, dar El nu a oferit-o spre a ne ruga la ea, pentru că atunci pericolul îndumnezeirii icoanelor ar fi fost cu atât mai mare.

De-a lungul întregii istorii a Bisericii se poate constata o tendință spre evitarea reprezentărilor și alta de susținere a reprezentărilor³⁴. Amândouă sunt două extreme, deopotrivă de primejdioase: pe de o parte, există o mare distanță între chip și prototip, încât nu mai pare de înțeles sau posibil nici un chip; pe de altă parte, ea pune atât de aproape prototipul de reprezentare, încât unul este confundat cu celălalt. Următoarele etape ale teologiei icoanelor vor arăta că la apărătorii icoanelor există o mutare de accent tot atât de mare precum am putut constata deja la iconoclaști.

Sfântul Ioan din Damasc (675-749) este, fără îndoială, cel mai important teolog din perioada de început a disputei iconoclaste. El a fost primul care a prezentat o adevărată sinteză a teologiei icoanelor³⁵.

Sfântul Ioan a scris „Cele trei cuvinte împotriva celor care resping icoanele” în jurul anului 730, în prima fază a disputei pentru icoane. Tema sa este corespunzătoare mai ales reproșului de idolatrie (făcut celor care

³⁰ Teophanes, trad. de Breyer 1964, 43.

³¹ Mansi 1759, 13, 101 AC.

³² Mansi, trad. de Thon 1979, 48.

³³ Diferitele variante referitoare la legenda lui Abgar sunt adunate de Von Dobschütz 1899.

³⁴ Gouillard 1981.

³⁵ Nasrallah 1950, 116; Nasrallah 1982, 188-193.

cinsteau icoanele). Dar Sfântul Ioan merge mai departe: el a încercat să pună un fundament solid cultului icoanelor. Așadar, tratează mai întâi despre chip, apoi despre cinstirea lui.

Una dintre cele mai importante contribuții ale învățăturii sale despre icoane este clarificarea însăși a noțiunii de *chip*. Noțiunea de „chip” poate, desigur, să aibă cele mai diferite sensuri. În general, „un chip este o asemănare, care exprimă (*charaktêrizon*) un model și care se deosebește prin ceva anume de model.”³⁶ Sfântul Ioan numără cinci (chiar șase) categorii de chipuri³⁷ din care începe cu cel mai desăvârșit: chipul cel de o ființă care este perfect realizat numai în Fiul, chipul Tatălui celui veșnic. Apoi urmează chipurile originare ale tuturor lucrurilor în Dumnezeu. În al treilea rând stau lucrurile văzute în măsura în care ele sunt chipuri ale realităților nevăzute și le reprezintă pe acestea trupește. În această categorie Sfântul Ioan enumără Sfânta Scriptură. Cel deal patrulea mod de a fi chip este aproape de al treilea: cele prezente pot fi chipuri ale celor viitoare.

Urmează cea de-a cincina categorie, cea care privește direct tema noastră: imaginile celor trecute a căror amintire vrem să o păstrăm. Ele pot să fie de două feluri: cele consemnate prin cuvinte în cărți și cele pictate în tablouri.

„*Chipul*” este, prin urmare, un concept analogic și în cazul icoanelor, analogia este cea mai puțin perfectă. Căci legătura care unește icoana cu modelul său este mult mai dificilă decât în alte categorii.

Iese în evidență evaluarea pozitivă pe care el o face materiei. Sfântul Ioan spune următoarele: „Eu cinstesc materia nu ca și cum ar fi Dumnezeu, ci pentru că este umplută de energie divină și de har”³⁸. Sfântul Ioan adaugă aici cuvintele Mântuitorului: „Fericiți sunt ochii voștri că văd”³⁹.

Sfântul Ioan a avut meritul de a arăta cu o deosebită claritate limitele pe care le are puterea imperială în problemele de credință⁴⁰. El a avut încă un mare merit, acela că, datorită surprinzătoarei cunoașteri a tradiției, a fost capabil să adune florilegii impresionante din mărturiile patristice în favoarea icoanelor. Chiar dacă influența sa în Bizanț la început nu a fost așa de mare⁴¹ – fapt care nu s-a datorat numai ocupării Palestinei de către Islam – trebuie să-i fim recunoscători pentru că practica Bisericii de Răsărit de a cinsti icoanele a primit de la el o solidă fundamentare teologică. Și chiar dacă în sistemul său există unele lipsuri, acestea sunt inerente unei asemenea prime încercări.

Imaginea este deci proprie însăși naturii creștinismului, aceasta fiind nu doar revelația Cuvântului divin, ci și Imagine divină manifestată prin Dumnezeu-Omul. Biserica învață că imaginea se întemeiază pe Întruparea Celei de-a doua Persoane a Sfintei Treimi. Nu este vorba despre o ruptură și cu atât mai puțin de vreo contradicție cu Vechiul Testament ci, dimpotrivă, de o împlinire nemijlocită. Căci existența imaginii în Noul Testament este implicată de interzicerea imaginii în Vechiul Testament⁴². Chiar dacă faptul ar putea să pară ciudat, pentru Biserică, imaginea sacră decurge tocmai din *absența imaginii* directe în Vechiul Testament; prima este urmarea și desăvârșirea celeilalte. Prototipul imaginii creștine nu este idolul păgân, așa cum se consideră uneori, ci absența din cadrul simbolismului vetero-testamentar a oricărei imagini concrete și fâțișe înainte de Întrupare.

Doctrina Bisericii în această privință este exprimată foarte clar de **Sfântul Ioan Damaschinul** (cca. 650 sau 675 - cca. 749)⁴³ în cele trei *Tratate în apărarea sfintelor icoane* – scrise împotriva iconoclaștilor care se mărgineau la interdicția biblică și confundau imaginea creștină cu un idol. Sfântul Ioan Damaschinul explică sensul acestei interdicții. Confruntând texte vetero-testamentare și evanghelice, el arată că imaginea creștină este, așa cum spuneam, o încheiere întru desăvârșire a Vechiului Testament. De aceea, în Vechiul Testament nu puteau exista decât prefigurări simbolice, revelații ale viitorului, întrucât – spune Sfântul Ioan Damaschinul – „Legea nu era o imagine, ci era asemenea unui zid care ascundea imaginea”⁴⁴. Altfel spus, doar Noul Testament alcătuiește imaginea însăși a realității.

Să revenim însă la explicația Sfântului Ioan Damaschinul. Dacă în Vechiul Testament revelația directă a lui Dumnezeu se manifesta numai prin cuvânt, în Noul Testament ea se manifestă deopotrivă prin cuvânt și prin imagine. Căci Nevăzutul a devenit vizibil, iar ne-reprezentabilul, reprezentabil. Acum, Dumnezeu nu se mai adresează oamenilor doar prin cuvânt și prin mijlocirea profeților; El se arată în persoana Cuvântului întrupat. În Evanghelia după Matei (13, 16-17) – spune Sfântul Ioan Damaschinul – Domnul spune: „Fericiți sunt ochii voștri fiindcă văd și urechile voastre fiindcă aud. Adevărat vă spun vouă, mulți profeți și drepti au dorit să vadă ceea ce vedeți voi și nu au văzut, sau să audă ceea ce auziți voi și n-au auzit”. Cuvintele respective vor să spună

³⁶ Migne 1857, 94, 1240 C.

³⁷ Migne 1857, 94, 1240 C – 1244 A.

³⁸ Migne 1857, 14, 1300 C.

³⁹ Mansi 1759, 13, 16.

⁴⁰ Migne 1857, I, 21 (1252 BC); III, 3 (1321 A).

⁴¹ Vezi și observațiile lui Van den Ven 1955-1957, 337 și ale lui Gowillard 1976, 31.

⁴² Uspensky 1980.

⁴³ Ferguson 1990, 498.

⁴⁴ Migne 1857, *Primul tratat*, cap. XV, 94, 1244.

că ucenicii îl vedeau și îl auzeau în chip nemijlocit pe cel care fusese prevestit de către profeți – adică Dumnezeu întrupat.

Răspunzând iconoclaștilor, Sfântul Ioan Damaschinul scria: „Nu ador materia, ci pe creatorul materiei, care a devenit materie de dragul meu, care a voit să locuiască în materie și care, prin cele materiale mi-a adus mântuirea”⁴⁵.

În acest fel, trăsătura distinctă a Noului Testament este tocmai legătura strânsă care unește cuvântul și imaginea. De aceea, atunci când vorbesc despre imagine, **Sfinții Părinți și Sinoadele** nu încetează să sublinieze: „precum am auzit, așa am și văzut” – citând cuvintele Psalmului 47,9. Ceea ce omul vede și ceea ce el aude sunt de acum înainte inseparabile.

Comentariul Sfântului Ioan Damaschinul nu exprimă nici opinia lui personală, nici chiar vreo învățătură pe care Biserica ar fi adăugat-o ulterior la doctrina sa inițială. Această învățătură face parte din corpul doctrinei creștine. În secolul al VIII-lea, Sfântul Ioan Damaschinul nu a făcut decât să sistematizeze ceea ce exista încă de la început. El a făcut aceasta ca răspuns la o situație care pretindea o mare claritate și o perfectă delimitare.

Toate prefigurările Vechiului Testament anunțau mântuirea viitoare, acea mântuire care acum este împlinită și pe care Părinții au rezumat-o într-o formulă cu deosebire pregnantă: „Dumnezeu S-a făcut om pentru ca omul să devină dumnezeu”. Toată tipologia Vechiului Testament converge în persoana lui Hristos și a Fecioarei, fie că se exprimă prin istoria umană, prin animale sau prin obiecte. Așa de exemplu, jertfa lui Isaac, mielul, șarpele de aramă îl prefigurează pe Hristos; Estera – mijlocitoarea poporului înaintea regelui – vasul de aur conținând pâinea cerească, toiagul lui Aron etc. Prefigurau Fecioara. Împlinirea acestor simboluri profetice se realizează în Noul Testament prin două imagini esențiale: cea a Domnului Nostri (Dumnezeu-Om) și cea a Prea Sfintei Maici a lui Dumnezeu, întâia ființă umană îndumnezeită. De aceea primele icoane, apărute odată cu creștinismul, sunt cele ale lui Hristos și ale Fecioarei. Iar Biserica, afirmând aceasta prin tradiție, întemeiază pe aceste două imagini – veritabili poli ai cultului – întreaga ei iconografie.

Cei trei teologi a căror apărare a icoanelor am prezentat-o pe scurt aveau de-a face cu un iconoclastism încă și mai puțin evoluat din punct de vedere teologic. Cu totul alta a fost situația teologiei care, după 754, au încercat să apere cultul icoanelor. Lucrarea teologică a lui Constantin al V-lea și Sinodul iconoclast din 754 schimbaseră radical situația. Iconoclastismul are acum de partea lui argumente teologice puternice. Este surprinzător că ortodocșii au avut nevoie de atât timp să-și dezvolte o teologie a icoanelor care să răspundă într-adevăr acestor argumente. Această lucrare teologică au îndeplinit-o mai întâi Patriarhul Nichifor (806-829) și apoi Teodor Studitul (+826). Acești doi teologi au scris însă în a doua perioadă a iconoclastismului, care a început sub împăratul Leon al V-lea (813-820).

Lucrările scrise pentru apărarea sfintelor icoane în această perioadă provin aproape toate din spațiul palestinian⁴⁶. **Patriarhul Nichifor al Constantinopolului (750-829)**⁴⁷. Ne limităm la expunerile hristologice în care, pentru prima dată, este încercată o serioasă controversă cu argumentele împăratului Constantin al V-lea și ale sinodului său din anul 754.

Patriarhul Nichifor consideră că teoria imaginii consubstanțiale cu prototipul este „stupidă și ridicolă”⁴⁸. „Icoana – explică el – este o asemănare a prototipului (...), dar prin natura ei ea se deosebește de prototip. Icoana se aseamănă cu prototipul datorită perfecțiunii artei imitative, dar se deosebește de prototip prin natură. Iar dacă nu s-ar deosebi cu nimic de prototipul ei, atunci nu ar mai fi o icoană ci chiar prototipul”⁴⁹.

Graphê, tabloul, chipul cuiva, se definește prin relația de asemănare cu modelul. Dar chipul este deosebit de ceea ce el reprezintă. Sfântul Nichifor introduce noțiunea de separare între chipul natural și cel artistic. Ea imită natura, dar nu este de aceeași natură cu modelul⁵⁰. Sfântul Nichifor definește *chipul artistic* în felul următor: „Chipul este asemenea cu modelul și, prin asemănare, exprimă întregul chip văzut al celui pe care îl reprezintă, dar rămâne deosebit prin fire de aceasta pentru faptul că are altă menire. Sau: chipul artistic este o imitare a modelului și copia acestuia; el este însă deosebit de model prin diferența existentă între firele celor doi... Căci, dacă nu se deosebește cu nimic de model, nu este chip, ci însuși modelul”⁵¹.

S-a spus mereu că învățătura despre icoane a Bisericii Ortodoxe se întemeiază pe învățătura platoniană despre model și reprezentare, despre tip și arhetip. Dacă aceasta este valabil într-un anumit sens pentru Sfântul Ioan Damaschinul, mai ales chiar pentru iconoclaști, ea nu se găsește însă la Sfântul Nichifor⁵².

⁴⁵ Migne 1857, *Sf. Ioan Damaschinul, Anexe la I-ul tratat în apărarea sfintelor icoane*, cap. XIX, 94, 1249.

⁴⁶ Mansi 1759, actele Sinodului din 787, 12, 1135-1136.

⁴⁷ Cea mai cuprinzătoare lucrare despre Nichifor este cea a lui Alexander 1958.

⁴⁸ Migne 1857, 100, 225.

⁴⁹ Migne 1857, 100, 277 A.

⁵⁰ Migne 1857, 100, 225 D, 405 D – 408 A.

⁵¹ Migne 1857, 100, 277 A.

⁵² Lemerle 1971, 211.

Sfântul Nichifor reușește să definească mai precis ceea ce constituie în mod formal icoana: „Asemănarea este o relație, care se găsește întotdeauna între cei doi poli: între ceea ce este asemănător și realitatea cu care acesta este asemenea. Aceste două realități sunt unite și legate prin aceeași înfățișare, chiar și atunci când ele sunt deosebite după firea lor. Și chiar atunci când amândouă (chip și model) sunt două realități diferite, după fire ele *nu sunt cineva și altcineva*, ci una și aceeași. Căci prin reprezentarea aspectului original primim cunoașterea celui reprezentat și în această reprezentare, putem privi *persoana* celui pictat⁵³.”

Abia Sfântul Teodor Studitul, cel mai însemnat și în același timp ultimul dintre marii apărători ai icoanelor, teologia icoanelor reușește să primească o interpretare echilibrată și în același timp profundă.

Sfântul Teodor Studitul (759-826) „Cel ce este nevăzut se face văzut”⁵⁴: acesta este paradoxul Întrupării Fiului lui Dumnezeu. Pe acest paradox, Sfântul Teodor, starețul marii mănăstiri Studion din Constantinopol, a constituit întreaga sa teologie a icoanei. Teologia sa cu privire la icoane s-a concentrat cu tărie pe dovezi pur teologice: pe taina persoanei lui Hristos⁵⁵.

El remarcă faptul că: „*Icoana cuiva, nu reprezintă firea, ci persoana aceluia*” (De reținut că în limba greacă cuvântul „*prosôpon*” înseamnă în același timp „față” și „persoană”); și astfel el va fi primul care va reuși să dea o clarificare echilibrată din punct de vedere teologic acestei constatări fundamentale, întâlnite frecvent de-a lungul perioadei iconoclaste⁵⁶. Icoana nu reține decât ceea ce poate fi văzut într-un om, deci ceea ce-i este propriu acestuia, ceea ce îl distinge ca om concret de alt om.

Sfântul Teodor spune următoarele: „Ce ar fi mai util și mai analogic decât icoana? Ea este într-adevăr reflectarea adevăratei vederi și, pentru a face o comparație, ea este ca lumina lunii în raport cu lumina soarelui”⁵⁷. În acest text icoana este văzută ca umbra unei realități superioare. Icoana trimite dincolo de ea la o realitate despre care ea dă numai o slabă idee. Totuși, contemplarea duhovnicească spre care ea ne conduce nu are alt obiect decât Cel reprezentat de icoana însăși: Cuvântul lui Dumnezeu făcut om. *Exact aici* Sfântul Teodor Studitul se îndepărtează în mod clar de concepția platonice referitoare la tablou; *aici se găsește de o potrivă și punctul decisiv* în întreaga controversă cu adversarii icoanelor, de la Eusebiu la Constantin al V-lea.

Sfântul Teodor Studitul se exprimă: „Nimeni nu va fi atât de stupid până la a crede că realitatea și umbra (...), prototipul și reprezentarea, cauza și consecința sunt identice prin natură (*kat'ousian*)”⁵⁸. Icoana nu reprezintă natura, ci persoana, explică Teodor Studitul⁵⁹. Icoana este legată de prototip nu pentru că este tot una cu cel reprezentat, ceea ce ar fi evident absurd. Icoana este legată de prototip pentru că îi reprezintă persoana și îi poartă numele. Tocmai asta face posibilă comuniunea cu persoana reprezentată prin mijlocirea icoanei, cu alte cuvinte cunoașterea acelei persoane.

Nu este suficient să ne limităm numai la vederea fizică a icoanei. Prin ea, icoana ne trimite dincolo de ea.

Sfântul Grigorie în anul 600 scria: „Ceea ce este Scriptura pentru cel învățat, aceea este icoana pentru cel neștiutor. Prin ea chiar și cei lipsiți de învățatură văd ce trebuie să urmeze: ea este citirea celor ce nu cunosc litere. De aceea, icoana înlocuiește citirea, mai ales pentru străini.”

Bisericii din Constantinopol i-a revenit rolul de a elabora formele cele mai adecvate ale artei sacre, adică limbajul pictural cel mai precis. În domeniul artei, ea a primit de-a gata o iconografie elaborată, care includea Vechiul și Noul Testament – o tehnică a frescei, a mozaicului sau a encausticii, o bogată ornamentație, colorituri rafinate și un sistem dezvoltat de decorație monumentală⁶⁰.

Părinții Bisericii au folosit în profitul teologiei tot aparatul filosofiei antice. La fel, arta creștină moștenește cele mai bune tradiții ale antichității. Ea absoarbe elemente din arta greacă, egipteană, siriană, romană sau din alte regiuni și sfințește toată această complexă moștenire, pe care o pune în serviciul plener al propriei expresii, transformând-o potrivit exigenței învățaturii creștine. Originile artei creștine sunt atât de complexe încât nu putem niciodată desprinde formele sale, dintr-un singur element, în ciuda asemănarilor exterioare păgânizare a artei creștine, și de aici, a creștinismului însuși – așa cum se crede îndeobște – ci dimpotrivă, de o încreștinare a artei păgâne.

Se consideră că în epoca formării artei sacre existau două curente artistice principale al căror rol a fost preponderent. Exista, pe de o parte, arta elenistică (reprezentând spiritul grec al artei creștine) și, pe de alta, arta creștină de la Ierusalim și din regiunile siriene. Utilizarea acestor două curente – foarte contrastante – ilustrează procesul de selecție prin care Biserica elabora formele cele mai adecvate ale artei sale. Curentul elenistic se manifesta mai ales la Alexandria și moștenise întreaga frumusețe antică împreună cu armonia, măsura, grația, ritmul

⁵³ Migne 1857, 100, 280 A.

⁵⁴ Migne 1857, 99, 332 A. Roth 1981.

⁵⁵ El scoate rețeaua credinței din cheile de gândire logică Migne 1857, 99, 349 AB.

⁵⁶ K. Holl consideră că Teodor a conceput mai clar problema hristologică.

⁵⁷ Migne 1857, 99, 1220 A.

⁵⁸ Migne 1857, 99, 341 B.

⁵⁹ Migne 1857, 405 B.

⁶⁰ Rice 1955, 166.

și eleganța acesteia. Pe de altă parte, arta din Ierusalim și arta siriană comporta un realism istoric care friza pe alocuri naturalismul brutal, precum spre exemplu, în Evanghelia lui Rabula. Biserica a preluat de la fiecare artă tot ce avea mai deplin și mai autentic. Astfel, ea respinge naturalismul uneori grosier al artei siriene, dar păstrează din ea acea iconografie veridică, menținută fidel chiar pe locurile unde se desfășurase istoria evanghelică. Din arta elenistică ea refuză, dimpotrivă, o iconografie cam idealistă, conservând frumusețea armonioasă, sensul ritmului și anumite elemente artistice cum ar fi de exemplu așa-numita perspectivă „răsturnată”. În ce privește imaginea lui Hristos ea respinge iconografia elenistică potrivit căreia Domnul apărea sub trăsăturile unui tânăr zeu imberb și elegant, de genul lui Appolo; ea preferă iconografia palestiniană a bărbatului cu barbă întunecată, cu părul lung – tipul realist, deopotrivă portretistic și maiestuos. La fel în cazul Fecioarei: arta elenistică îi conferise tunica, cerceii și coafura marilor doamne din Alexandria sau Roma. Arta ierusalimiteană a învăluit-o în lungul voal al femeilor siriene, acea haină care ascundea părul coborând până spre genunchi. De asemenea, Biserica a adoptat în arta ei liturgică ornamentul ritmic și nu o dată simetric, specific orientului precum și alte elemente din diferite culturi care se întâlneau la Constantinopol. Cu ajutorul acestor elemente de o extremă varietate Biserica din Constantinopol a creat o formă de artă care și-a constituit un limbaj bine articulat încă din epoca lui Justinian (sec. VI).

În domeniul propriu Bisericii, cel spiritual, se pune problema de a avea o artă care să educe poporul credincios în același sens cu Liturghia. O artă care să îi transmită învățăturile dogmatice și care să-l sfințească prin prezența harică a Duhului Sfânt. Pe scurt, era nevoie de o artă care să transpună pe pământ împărăția lui Dumnezeu și care să-i însoțească pe credincioși de-a lungul întregii lor vieți. Era nevoie de o imagine care să fi purtat lumii același mesaj ca și cuvântul sau ca prezența reală a sfințeniei. Începând cu secolul VI, acest limbaj pictural este deja constituit în liniile lui esențiale. Este începutul a ceea ce mai târziu se va numi impropriu „arta bizantină” sau „stilul bizantin” – termen care va fi în mod arbitrar aplicat artei tuturor popoarelor ortodoxe⁶¹.

Potrivit părinților, însuși numele Bisericii (*Ecclèsia*) arată faptul că ea convoacă și reunește pe toți oamenii în comuniunea cu Dumnezeu. În domeniul artei nu e vorba de o păgânizare a artei creștine, și de aici, a creștinismului însuși – așa cum se crede îndeobște – ci dimpotrivă, de o încreștinare a artei păgâne.

Se consideră că în epoca formării artei sacre existau două curente artistice principale al căror rol a fost preponderent. Există, pe de o parte, arta elenistică (reprezentând spiritul grec al artei creștine) și, pe de alta, arta creștină de la Ierusalim și din regiunile siriene. Utilizarea acestor două curente – foarte contrastante – ilustrează procesul de selecție prin care Biserica elabora formele cele mai adecvate ale artei sale. Curentul elenistic se manifesta mai ales la Alexandria și moștenise întreaga frumusețe antică împreună cu armonia, măsura, grația, ritmul și eleganța acesteia. Pe de altă parte, arta din Ierusalim și arta siriană comporta un realism istoric care friza pe alocuri naturalismul brutal, precum spre exemplu, în Evanghelia lui Rabula. Biserica a preluat de la fiecare artă tot ce avea mai deplin și mai autentic. Astfel, ea respinge naturalismul uneori grosier al artei siriene, dar păstrează din ea acea iconografie veridică, menținută fidel chiar pe locurile unde se desfășurase istoria evanghelică. Din arta elenistică ea refuză, dimpotrivă, o iconografie cam idealistă, conservând frumusețea armonioasă, sensul ritmului și anumite elemente artistice cum ar fi de exemplu așa-numita perspectivă „răsturnată”. În ce privește imaginea lui Hristos ea respinge iconografia elenistică potrivit căreia Domnul apărea sub trăsăturile unui tânăr zeu imberb și elegant, de genul lui Appolo; ea preferă iconografia palestiniană a bărbatului cu barbă întunecată, cu părul lung – tipul realist, deopotrivă portretistic și maiestuos. La fel în cazul Fecioarei: arta elenistică îi conferise tunica, cerceii și coafura marilor doamne din Alexandria sau Roma. Arta ierusalimiteană a învăluit-o în lungul voal al femeilor siriene, acea haină care ascundea părul coborând până spre genunchi. De asemenea, Biserica a adoptat în arta ei liturgică ornamentul ritmic și nu o dată simetric, specific orientului precum și alte elemente din diferite culturi care se întâlneau la Constantinopol. Cu ajutorul acestor elemente de o extremă varietate Biserica din Constantinopol a creat o formă de artă care și-a constituit un limbaj bine articulat încă din epoca lui Justinian (sec. VI).

În domeniul propriu Bisericii, cel spiritual, se pune problema de a avea o artă care să educe poporul credincios în același sens cu Liturghia. O artă care să îi transmită învățăturile dogmatice și care să-l sfințească prin prezența harică a Duhului Sfânt. Pe scurt, era nevoie de o artă care să transpună pe pământ împărăția lui Dumnezeu și care să-i însoțească pe credincioși de-a lungul întregii lor vieți. Era nevoie de o imagine care să fi purtat lumii același mesaj ca și cuvântul sau ca prezența reală a sfințeniei. Începând cu secolul VI, acest limbaj pictural este deja constituit în liniile lui esențiale. Este începutul a ceea ce mai târziu se va numi impropriu „arta bizantină” sau „stilul bizantin” – termen care va fi în mod arbitrar aplicat artei tuturor popoarelor ortodoxe.

⁶¹ De exemplu, icoana este câteodată asociată cu portretul funerar egiptean, datorită asemănării lor evidente. Ca și icoana, acest portret fixa trăsăturile caracteristice ale chipului. Însă portretul nu merge dincolo de viața terestră, fiind o formă de conservare ce amintește mumificarea egipteană. Scopul său este de a-l reprezenta pe om așa cum a fost, ca și cum ar continua să trăiască, păstrând pentru eternitate această imagine din viața terestră. Dimpotrivă în icoană, chipul este transfigurat, iar această transfigurare ne relevă prin ea însăși o altă lume, o plenitudine de necomparat cu viața „căzută”. Portretul funerar egiptean încearcă să prelungească la nesfârșit viața terestră, în vreme ce icoana caută s-o îndumnezeiască.

Bibliografie

Sources chrétiennes 1941, de Lubac, H., Danielou, I (eds.), Paris.

Alexander, P.J. 1958, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford.

Barbel, J. 1963, *Sf. Grigorie de Nazianz, Die fünf theologischen Reden*, Düsseldorf.

Roth, C.P. 1981, în *St. Vladimir's Seminary Press*, Crestwood, New-York.

Crouzel, H. 1956, *Théologie de l'image chez Origène*, Paris.

Ferguson E. (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity* 1990, New York, London.

Florovski, G. 1950, *Origen Eusebius and the iconoclastic controversy*, Church History, 77-99.

Gero, St. 1977, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V*, Löwen.

Gero, St. 1973, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III*, Löwen.

Gero, St. 1978, *Cyrill of Alexandria, Image Worship and the vita of Rabban Hormizd*, Oriens Christianus 62, 77-97.

Gouillard, J. 1976, *L'Eglise d'Orient et la primauté romaine en temps d'Iconoclasme*, Istina 21, Paris, 46-54.

Gouillard, J. 1981, *Contemplation et imagerie sacrée dans le Christianisme byzantin. La vie religieuse à Byzance*, Londra.

Grillmeier, A. 1956, *Der Logos am Kreuz*, München.

Harl, M. 1958, *Origène et fonction révélatrice du Verbe incarné*, Paris.

Koch, L. 1937, *Zur theologie der Christuskone*, Benediktinische Monastschrift 19, Berlin, 357-387.

Koch, L. 1938, *Zur theologie der Christuskone*, Benediktinische Monastschrift 20, Berlin, 32-47.

Lemerle, P. 1971, *Le premier humanisme byzantin*, Paris.

Mansi, J.D. 1759, *Sanctorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentz; trad. Thon, N. 1979, *Ikone und Liturgie*, vol. 19, Trier, Sofia.

Migne, J.P. 1844, *Patrologiae cursus, series latina*, Paris.

Migne, J.P. 1857, *Patrologiae cursus, series graeca*, Paris.

Mondésert, Cl. 1949, (introducere și note), *Protrepticul*, Paris.

Nasrallah, Cf. J. 1950, *Saint Jean de Damas, son époque, sa vie, son oeuvre*, Harissa.

Nasrallah, Cf. J. 1982, *La sainteté de l'icône selon S. Jean Damascène*, Studia Patristica 18, Livingstone, 188-193.

Pokrovski N. 1910, *Pamjatniki ikonografii i hristianskogo iskusstva*, Sankt-Petersburg.

Rice, T. 1955, *Les mosaïques du Grand Palais des Empereurs Byzantins à Constantinople*, Revue des Arcs 3, Paris.

Schönborn, C. 1996, *Icoana lui Hristos o introducere teologică*.

Stange, Cf. A. 1950, *Das Frühchristliche Kirchengebäude als Bild des Himmels*, Köln.

Teophanes, trad. Breyer, L. 1964, *Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz*, Graz.

Uspensky, L. 1980, *Théologie de l'icône dans l'Eglise Orthodoxe*, Paris.

Van den Ven, P. 1955-1957, *La patristique et l'hagiographie au concile de Nicée de 787*, Byzantion 25-27, Michigan, 325-362.

Von Dobschütz, E. 1899, *Christusbilder Untersuchungen zur christlichen Legende*, Leipzig.

Von Dobschütz, E. 1909, *Christusbilder*, Leipzig.

Așezarea și necropola din sec. IV p.Chr. de la Săbăoani

Vasile Ursachi

Abstract: *This paper presents the settlement and the necropolis attributed to Sântana de Mureș-Cerneachov culture (4th century A.D.) from the archaeological site of Săbăoani–La Izvoare Nord.*

Key words: *Săbăoani–La Izvoare Nord, Sântana de Mureș-Cerneachov culture, 4th century A.D.*

Cuvinte cheie: *Săbăoani–La Izvoare Nord, cultura Sântana de Mureș-Cerneachov, sec. IV p.Chr.*

În jurul unor puternice izvoare aflate la circa 2,5 km de satul Săbăoani s-au descoperit mai multe așezări care aparțin unor epoci diferite. Situl ocupa o suprafață de câteva hectare, care se află la mică distanță de grupul de izvoare, în partea de N. Cercetările întreprinse aici, încă din anul 1967, au scos la iveală mai multe așezări suprapuse. Stratul de depuneri arheologice, cu o grosime de circa 1-1,20 m, cuprinde locuiri ce pot fi atribuite culturilor Cucuteni, Noua, primei epoci a fierului, sec. II-III p.Chr., sec. IV p.Chr., sec. VI-VII p.Chr. și epoca medievală, sec. IV-XVII¹.

Locul denumit de localnici *La grădina de zarzavat*, l-am redenumit noi, *La Izvoare Nord* deoarece mai târziu grădina de zarzavat cuprindea aproape întreaga vale, ceea ce ar fi constituit un impediment în înțelegerea situației, mai ales că aveam de a face cu numeroase așezări în diferite puncte ale acestei zone. Așezarea se află la poalele pantei de terasă a Siretului, pe dreapta acestui râu, desfășurându-se pe o suprafață de câteva hectare, care în momentul de față este teren agricol. Cea mai intensă locuire se află în apropierea izvoarelor, aceasta diminuându-se pe măsură ce ne îndepărtăm de ele, pentru ca la o distanță de 1-2 km să semnalăm o altă așezare, fenomen ce a devenit caracteristic în această zonă a Siretului, cu multe izvoare puternice.

Cele patru secțiuni și o casetă practicate în această zonă au dus la descoperirea mai multor complexe de locuire din diferite epoci. Pentru perioada sec. IV p.Chr. avem mai multe complexe închise și o cantitate destul de mare de ceramică descoperită atât în ele cât și în strat. Locuirea mai intensă, din această perioadă, a fost semnalată spre poalele pantei unde s-au descoperit mai multe fragmente ceramice și două locuințe adâncite. Prima dintre acestea au fost descoperite în SI, între metrii 11 și 15 și avea o formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, orientată aproximativ E-V. Inițial am crezut că este vorba despre o groapă, dar, adâncindu-ne am putut delimita foarte bine laturile ei. Adâncimea maximă, în capătul de V, este de 1,70 m de la nivelul actual al solului și de 1,30 m de la nivelul de la care a fost săpată. În colțul de NV se află un cuptor din piatră, amenajat pe o suprafață destul de mare din interior. Fundul bordeiului era plat și bine bătătorit, fără a fi lutuit. Intrarea se făcea, probabil, prin partea de E, unde era și mai puțin adânc, fără a se descoperi trepte din pământ cruțat sau gârlici. Este posibil să fi existat scări de lemn. În interiorul bordeiului s-au descoperit mai multe fragmente ceramice, care provin de la diferite tipuri de vase: un vas urnă cenușiu, două străchini, două căni, din care una roșie și o amforetă cenușie, toate databile sec. II-III p.Chr. La acestea, se adaugă mai multe fragmente din pastă ciment caracteristice sec. IV p.Chr., pe baza cărora am datat acest bordei în perioada respectivă.

Cea de a doua locuință, tot de tipul adâncit, a fost descoperită în cele două secțiuni – SI și SII. Pentru dezvelirea ei am mai deschis o casetă. Complexul avea formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite. Pe latura de E se află o mică platformă, care intră în interior și poate constitui intrarea în bordei, ca o primă treaptă din pământ cruțat, continuată, probabil, cu o scară din lemn. Adâncimea bordeiului era de 1,40 m de la nivelul actual. Fundul locuinței era drept, bine bătătorit, fără alte amenajări interioare. În partea de NV, aproape de colțul bordeiului se afla o groapă cu resturi menajere sau pentru alte nevoi gospodărești, care intra în interiorul locuinței cu 0,30 m, fiind contemporană cu bordeiul. O altă groapă a fost suprapusă de bordei. Tot în interior, în colțul de NE se afla un cuptor în jurul căruia am găsit o mare cantitate de piatră arsă. Din acesta se mai păstra o bună parte din pereți și întreaga crustă de vatră, peste care se afla o mare cantitate de cenușă. Pereții aveau grosimea de 0,60 cm și se păstrau, pe unele locuri, cu înălțimea de 20-25 cm. Lungimea cuptorului era de 70-80 cm, iar lățimea de 50-60 cm. În afară de cuptorul amintit, în partea de SV se afla o vatră de foc, deschisă, de formă ovală, cu diametrul lung de 1,15 m și cel scurt de 1,05 m. Dimensiunile bordeiului erau de 3,90 × 3,50 m. Ca inventar acesta conținea numeroase fragmente de ceramică din sec. II-III, o strachină și opt vase borcan din pastă ciment lucrate la roată, din sec. IV p.Chr. pe baza cărora am datat și locuința.

¹ Ursachi 1969, 327-337.

În afară de locuințe s-au mai cercetat și patru gropi cu resturi menajere, care pot fi datate în sec. IV p.Chr.; Gr. 1, 5, 12 și 13 în care s-au descoperit mai multe fragmente de vase borcan din pastă ciment. Toate gropile aveau forma cilindrică cu pereții bine fasonați.

Săpăturile întreprinse în cursul anului 1966, într-o așezare carpică din secolele II-III p.Chr., au cuprins și un sondaj efectuat în punctul *La Izvoare* sau *La Pârâu*. În acest loc s-a trasat o secțiune (SIII/1966) cu dimensiunile de $10 \times 1,50$ m care a avut ca scop controlarea unei mici zone afectată de exploatarea lutului pentru construcții (Fig. 1).

Cercetarea a pus în evidență mai multe niveluri de locuire date în epoca bronzului, prima epocă a fierului, epoca dacică, sec. VI-VII p.Chr. și epoca medievală. Alături de materialele ceramice care aparțin acestor epoci, s-au descoperit și două morminte de inhumație, orientate VSV-ESE. Faptul că nu s-a găsit nici un obiect de inventar la cele două morminte, iar din punct de vedere stratigrafic era foarte greu de stabilit din ce strat pornesc gropile lor, cele două complexe funerare nu au putut fi datate la vremea respectivă. Presupunem atunci, că ar aparține unui nivel mai vechi, respectiv, primei epoci a fierului.

În anii următori, cercetările au continuat în alte puncte ale stațiunii, acolo unde se aflau așezările din perioada eneolitică, sec. II-III p.Chr., evul mediu, precum și cele două necropole corespunzătoare civilizației carpice.

În ultimul timp, odată cu accelerarea procesului de distrugere a acestei zone, prin rupturile repetate și micșorarea suprafeței de cercetare, am luat hotărârea de a relua cercetările în acest punct, mai ales că aveam convingerea că cele două morminte nu erau singure și deci trebuiau, la rândul lor, să fie datate. În acest fel, în cursul anului 1990, odată cu campania de cercetări și delimitare a celei de a doua necropole dacice de aici, s-a trecut la salvarea, din punct de vedere științific, a zonei afectate de rupturile de teren. Prima secțiune trasată a fost notată cu SII, fiind orientată pe direcția SSE-NNV, perpendiculară pe buza rupturii de pământ, intersectând secțiunea veche, din 1966, care a trebuit să o notăm, acum, cu SI, într-un unghi destul de larg. Dimensiunile acesteia, destul de modeste, de $8,50 \times 2$ m, au fost legate de puținul timp și relativ mica suma de bani pe care o mai aveam la dispoziție în campania acestui an. Totuși, rezultatele au fost semnificative, în sensul că au fost descoperite, pe lângă alte materiale din diferite epoci, trei morminte de inhumație, din care unul cu inventar specific sec. IV p.Chr. (cultura Sântana de Mureș). La numerotarea mormintelor nu am ținut seama de cele două complexe descoperite în 1966, datorită faptului că nu aveam, încă, siguranța că aparțin aceleiași epoci².

Cea de a doua etapă de explorare a necropolei din sec. IV p.Chr. a continuat până în anul 2004, cercetându-se întreaga zonă.

Au fost descoperite 102 morminte din care 87 de inhumație și 15 de incinerare. Dintre înhumați, 30 au avut inventar, iar dintre cei incinerați doar cinci. Restul de 10 incinerați au avut doar urna sau fragmente din ea.

La înhumați s-au descoperit următoarele piese de inventar: piepteni din os, cataramă din fier, bronz și argint, mărgelă, fibule din fier și bronz, silex, verigi din fier și bronz, fusaiole din lut, cuțite din fier, pietricele, ace de păr, pandantive, cârlige de undiță, piepteni din os, brățări, scoabe, pinteni din fier. De asemenea, vase de ceramică: căni (cănițe), vase borcan lucrate la mână sau la roată, castroane, străchini, boluri, amfore, fructiere, cupe, vase tip urnă, pahare, urcioare etc.

Orientarea mormintelor de inhumație era: 29 – VNV-SSE; 1 – ENE-VSV; 16 – VSV-ENE; 16 – V-E; 13 – N-S. Restul mormintelor erau deranjate sau reînhumate (11), iar 15 erau de incinerare. Pe adâncimi situația se prezintă astfel: 25 de morminte au fost descoperite până la -1 m, 22 până la 1,50 m, 39 până la 2 m, 15 până la 3 m și 1 peste 3 m (3,05 m).

În concluzie putem spune că în sec. II-III p.Chr. aici exista o comunitate a dacilor liberi care prin sistemul de habitat, prin materialul arheologic și prin alte elemente de natură spirituală, constituie o continuare a populației dacice din perioada clasică, de unde se trag și rădăcinile ei. Alte elemente legate de ritul și ritualurile de înmormântare vor fi cunoscute odată cu prezentarea celor două necropole din această perioadă. Putem consemna o importantă influență și din Provincie. Un singur vas descoperit într-o groapă (Gr. 9), poate indica și o prezență foarte slabă a populației sarmatice. În acest context, putem spune că până la apariția unei populații de factură germanică, reprezentată de cultura Sântana-Cerneahov, care cuprinde aproape întreg secolul IV p.Chr., populația locală dacică a fost singura care locuia această zonă, în secolele II-III p.Chr.

Așezarea dacilor liberi din punctul *La Izlaz* a încetat să mai existe în sec. IV p.Chr. Acest lucru este documentat de faptul că la marginea așezării, în zona unde s-au descoperit mai multe gropi de provizii sau cu resturi menajere, a apărut o necropolă birituală ce poate fi atribuită culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, cercetată în întregime în anii 1990-2004. Trebuie să menționăm faptul că în această zonă nu s-au mai descoperit locuințe sau alte complexe închise din sec. II-III p.Chr., cu excepția amintită deja, a unor gropi la marginea estică a necropolei și cea vestică a așezării din sec. II-III p.Chr. (Pl. 1-5).

² Ursachi 1994, 261-278.

Menționăm, de asemenea, că în spațiul cercetat din așezarea dacilor liberi nu au apărut complexe de locuire aparținând sec. IV p.Chr., situație firească în condițiile existenței în zonă a unui cimitir din aceeași perioadă. Cele câteva fragmente ceramice din sec. IV p.Chr. descoperite în această zonă provin, după cât se pare, fie din necropola amintită, fie din așezarea corespunzătoare care suprapune pe cea din sec. II-III din punctul *La Izvoare Nord*. Aici au apărut mai multe complexe de locuire din sec. IV p.Chr., printre care două locuințe adâncite, câteva gropi cu resturi menajere și o cantitate mai mare de ceramică. Suprafața relativ restrânsă cercetată nu ne îngăduie să vorbim de o intensitate de locuire în această perioadă, dar existența unui cimitir cu peste 100 de morminte presupune o comunitate de oameni destul de serioasă. Cele câteva fragmente ceramice din așezarea *La Biserișoara II* nu pun problema unei locuiri intense în această perioadă.

Apariția unei necropole din sec. IV p.Chr. la marginea așezării din sec. II-III p.Chr. în punctul *La Izlaz* este destul de semnificativă din punctul de vedere al succesiunii așezărilor din această zonă. Este sigur că apariția acestei necropole a însemnat și părăsirea așezării anterioare, fie că aceasta s-a realizat instantaneu, odată cu venirea noilor locuitori, fie că începutul necropolei corespunde unei coabitări între aceste două populații, care însă, nu mai putea să continue în condițiile în care necropola se întindea pe o suprafață din ce în ce mai mare, iar populația locală continua să-și îngroape morții în cele două necropole existente la mică depărtare, pe podul terasei. Această coabitare însă, nu poate fi probată cu materiale specifice dacilor liberi prezente în necropola din sec. IV și nici cu o prezență masivă sau cât de cât substanțială în așezarea din sec. II-III din punctul *La Izlaz*. Este sigur, însă, că în așezarea din punctul *La Izvoare Nord*, deci la circa 150-200 m N de necropolă, se află așezarea noilor veniți, suprapunând pe cea a dacilor liberi. (Pl. 6-12). Este greu de spus dacă este vorba de o coabitare a celor două populații sau o înlocuire totală. Unde și când au putut pleca dacii liberi de aici? Este greu de spus și de argumentat în condițiile în care celelalte așezări din apropiere nu pot fi datate precis în sec. IV p.Chr., iar alte așezări din sec. IV-V nu au fost, deocamdată, descoperite. Cea mai apropiată descoperire din perioada ulterioară celor câteva așezări de pe Valea Siretului, din sec. IV p.Chr., care aparțin culturii Sântana-Cerneahov, este cea de la Roman, din cartierul N. Bălcescu. Aici fiind vorba de un mormânt gepidic din sec. V-VI p.Chr.³

Dacă pentru începutul așezărilor din sec. IV p.Chr. în cele trei puncte prezentate în această lucrare avem relativ puține elemente datorate, în special suprafețelor restrânse cercetate, pentru aproape întreg acest secol sunt numeroase descoperiri de obiecte, care ne vorbesc de o intensă locuire în necropola amintită, care a fost cercetată în întregime. Suprafețele restrânse, mai ales în așezarea din punctul *La Izvoare Nord*, cercetate până în prezent, nu au reușit să aducă elemente suficiente privitoare la nivelul de viață al populației care locuia aici în acest secol. Mai important ni se pare, însă, descoperirea la doar doi kilometri spre sud a unui tezaur de monede romane, acumulat în a doua jumătate a sec. al IV-lea p.Chr., care după constatările făcute a fost îngropat la sfârșitul acestui secol, provocat de presiunile exercitate de populația hunică în mișcare⁴. Este probabil și momentul în care putem vorbi de încetarea locuirii în toată această zonă, ne referim, evident la așezările din cultura Sântana de Mureș.

Toate elementele acestei culturi, cu un puternic specific daco-roman (care a stat la baza formării acestei culturi și populații), provin, mai ales, din studiul ceramicii de tip ciment, lucrată la roată, care este atât de prezentă în așezările din Provincie, încă din secolele II-III p.Chr. Pentru populația locală din Moldova această ceramică apare doar odată cu purtătorii culturii Sântana de Mureș, în sec. IV p.Chr. la care se adaugă și elemente noi aduse de populația germanică în mișcare, precum și a celei locale din zonă. În acest conglomerat de elemente constitutive, nu lipsesc nici materialele de import romane, în special, amfore și diverse obiecte de podoabă. Abordări mai ample se vor face odată cu publicarea necropolei din această perioadă.

Bibliografie

- Dumitrescu, V. 1934, *Une tombe de l'époque des migrations des peuples, près de Roman (Moldavie)*, RIR 4, 76-81.
 Mihăilescu Bârliba, V., Ursachi, V. 1989, *Tezaurul de monede romane descoperit la Traian, jud. Neamț*, ArhMold 12, 117-130.
 Ursachi, V. 1969, *Piese de harnașament descoperite în așezarea daco-carpică de la Săbăoani*, MemAntiq 1, 327-337.
 Ursachi, V. 1994, *Necropola din sec. IV p.Chr. descoperită la Săbăoani, jud. Neamț*, MemAntiq 19, 261-278.

³ Dumitrescu 1934, 76-81.

⁴ Mihăilescu-Bârliba, Ursachi 1989, 117-130.

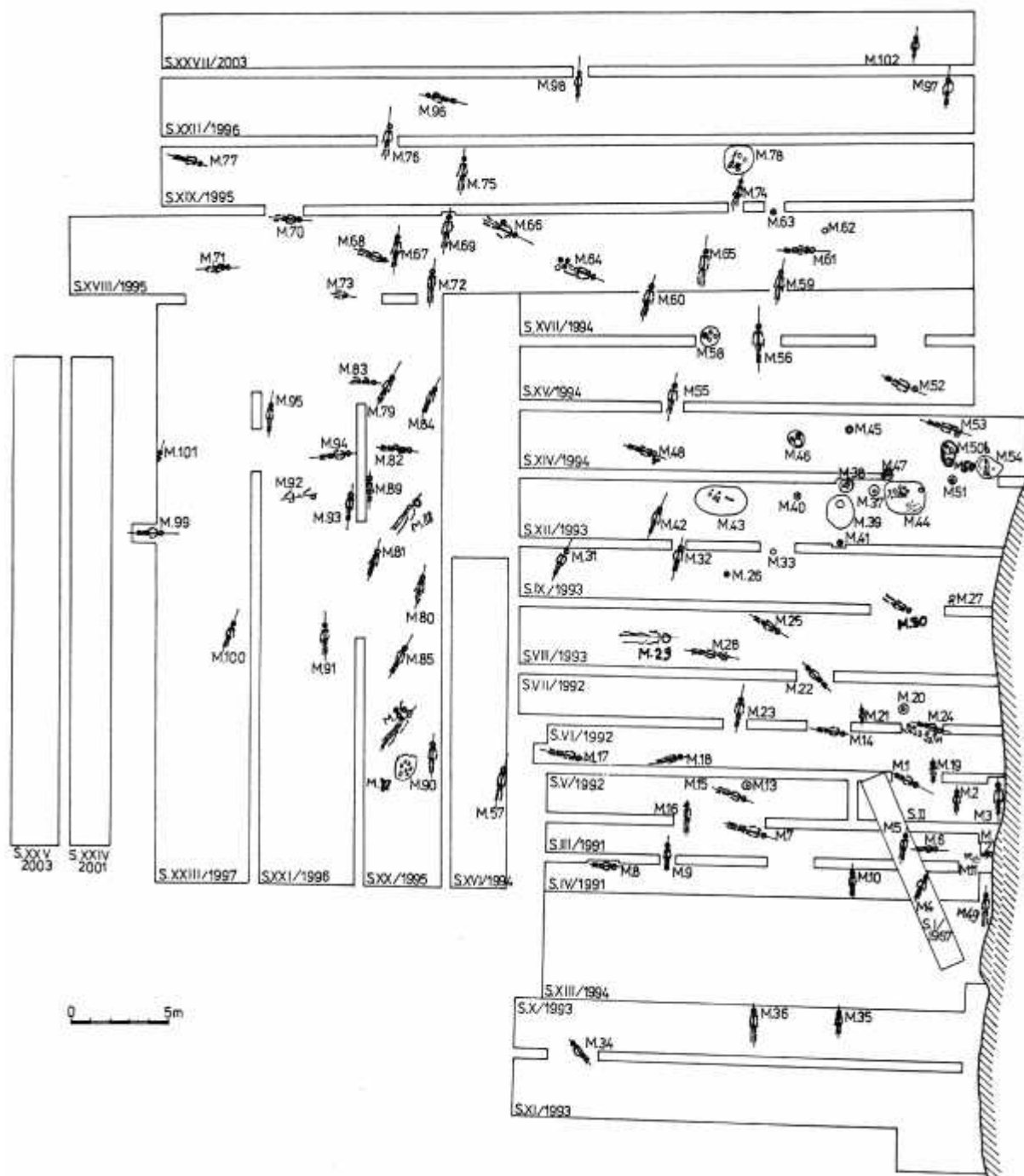
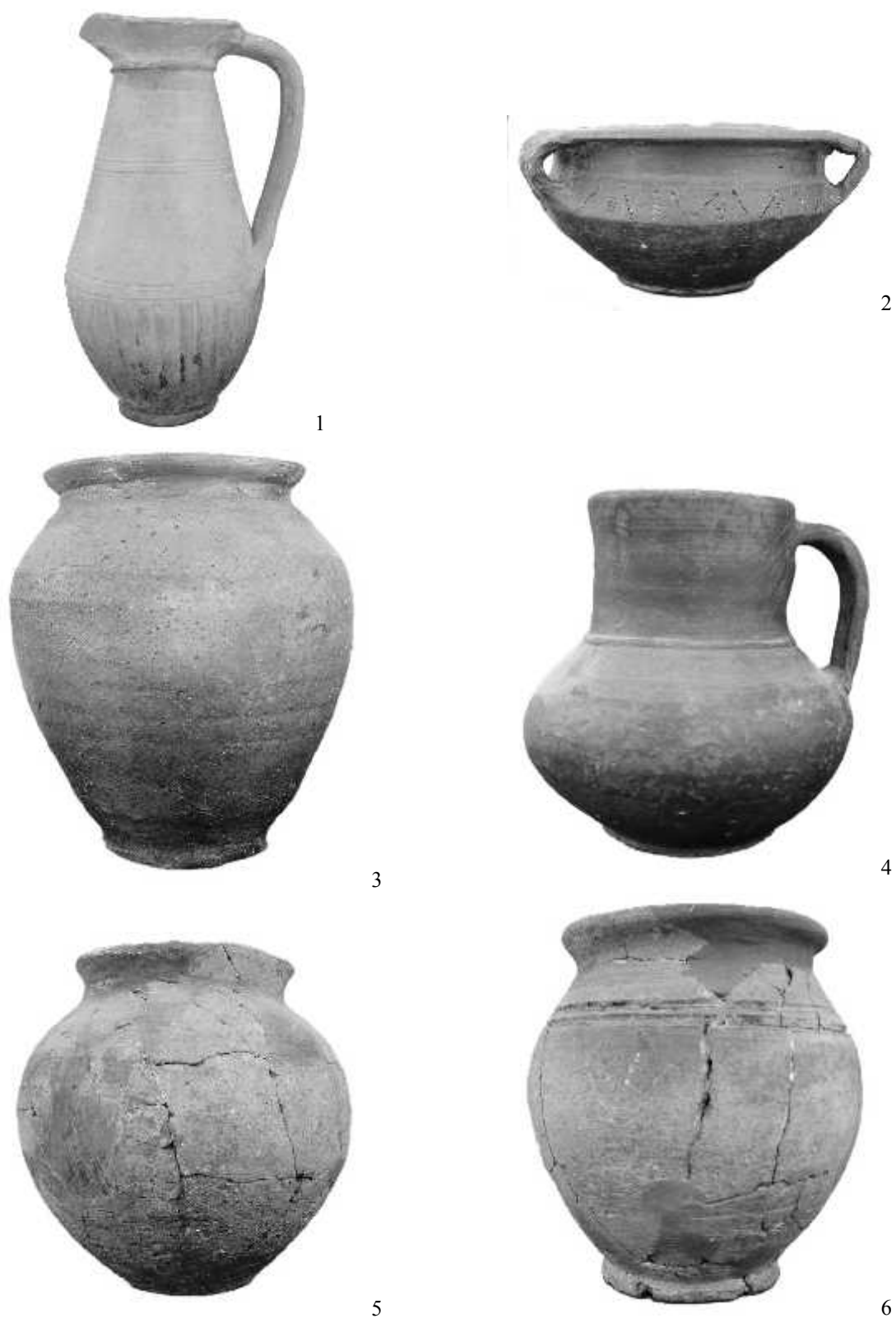

Fig. 1. Necropola din sec. IV p.Chr. de la Săbăoani
 Fig. 1. The 4th century A.D. necropolis from Săbăoani

Pl. 1. Ceramica din necropola sec. IV p.Chr. de la Săbăoani
Pl. 1. Pottery from the Săbăoani necropolis (4th century A.D.)

1

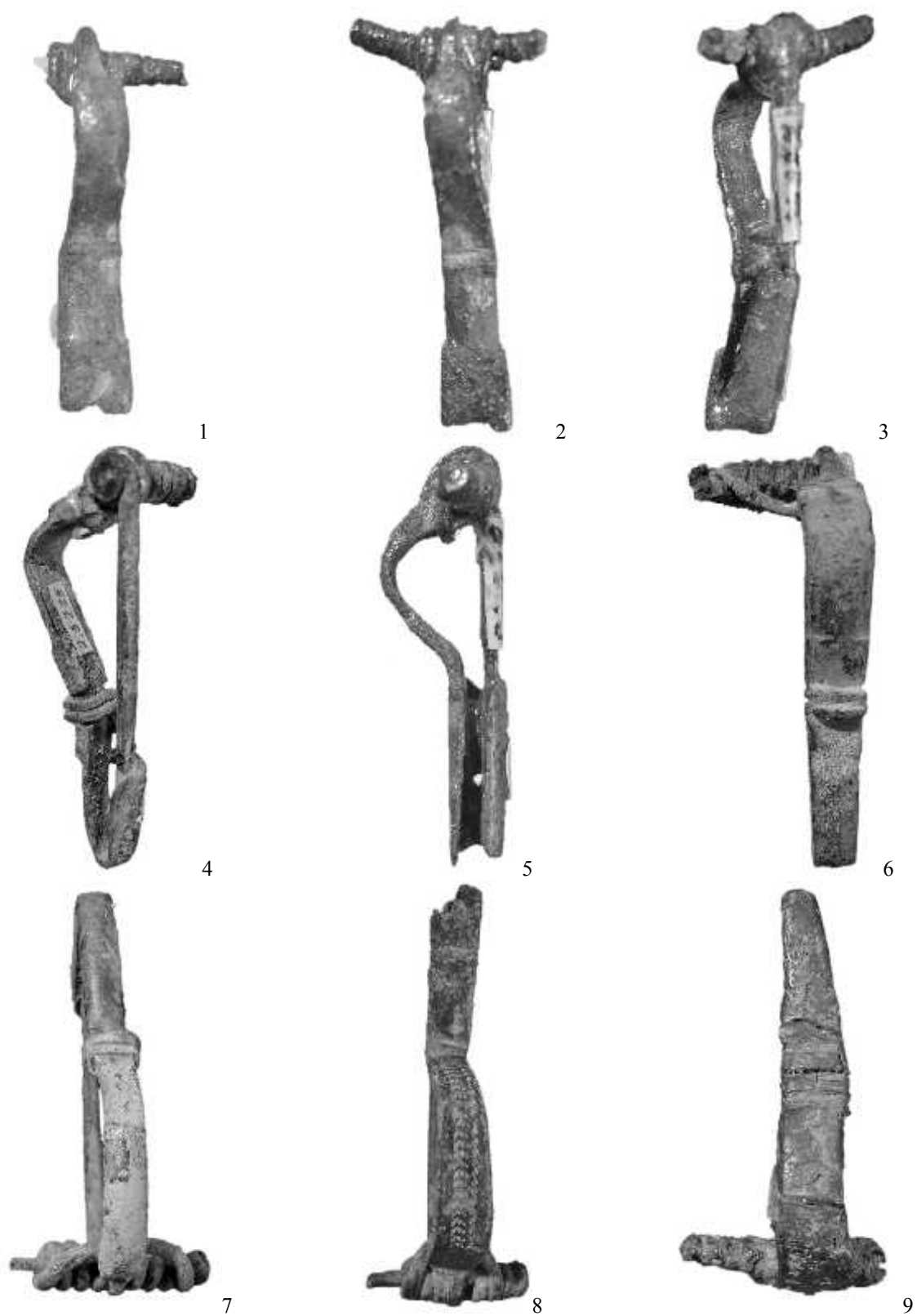

2

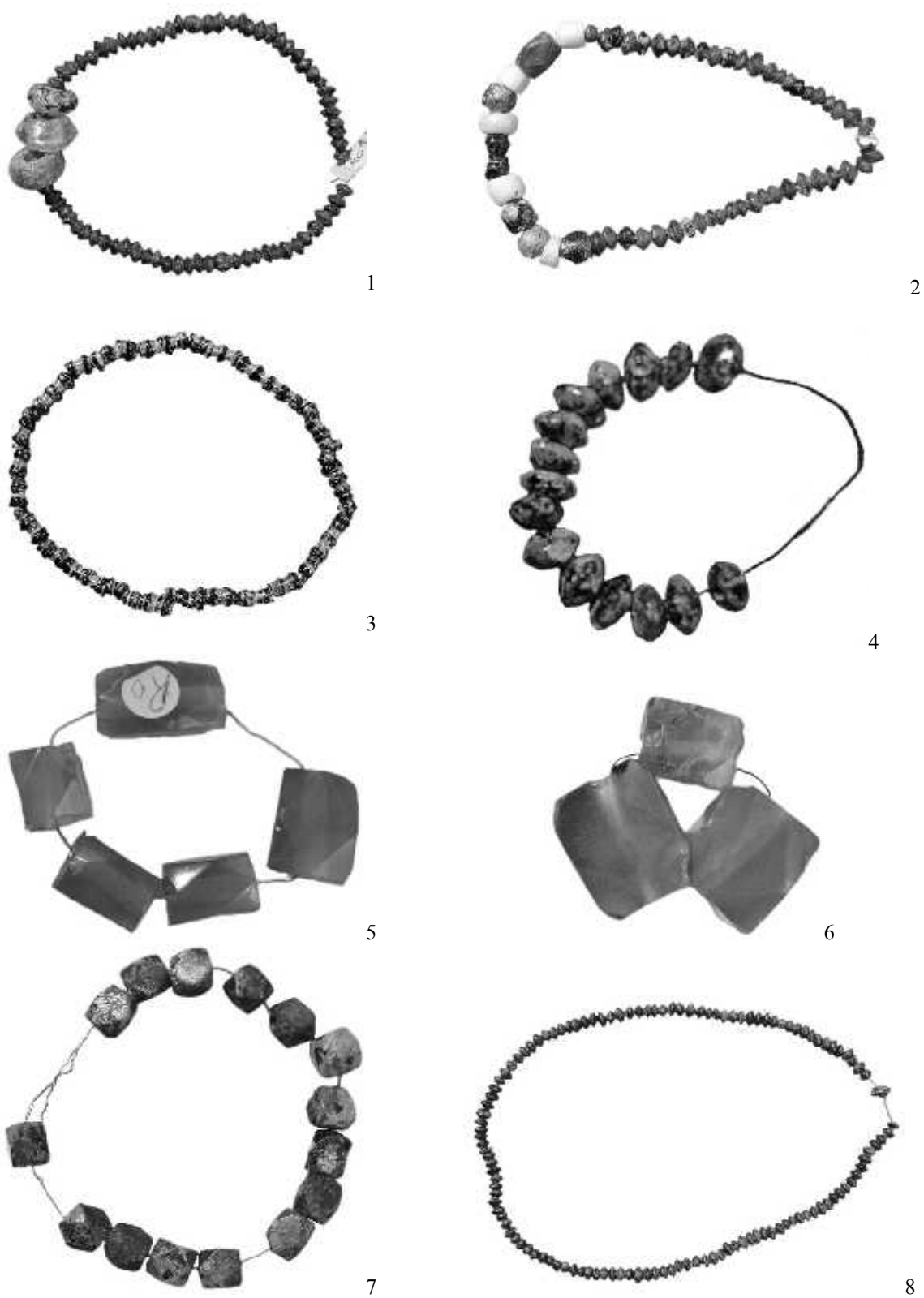

3

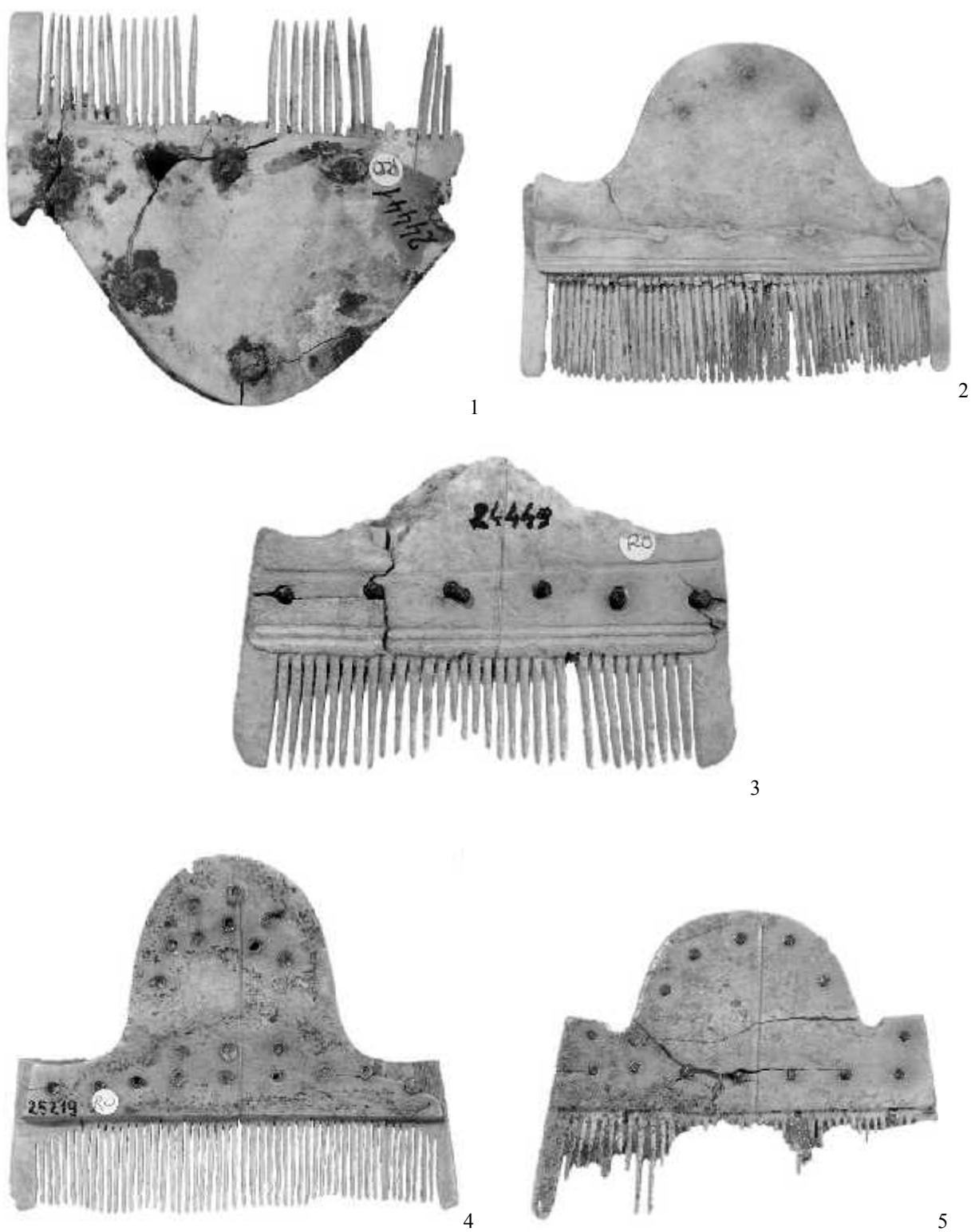
Pl. 2. Ceramica din necropola sec. IV p.Chr. de la Săbăoani
Pl. 2. Pottery from the Săbăoani necropolis (4th century A.D.)

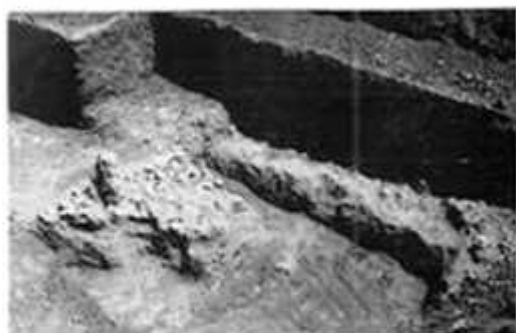
Pl. 3. Fibule de bronz din necropola sec. IV p.Chr. de la Săbăoani
Pl. 3. Bronze fibulae from the Săbăoani necropolis (4th century A.D.).

Pl. 4. Obiecte de podoabă (mărgele) din necropola sec. IV p.Chr. de la Săbăoani
Pl. 4. Beads from the Săbăoani necropolis (4th century A.D.).

Pl. 5. Piepteni de os din necropola sec. IV p.Chr. de la Săbăoani
Pl. 5. Bone combs from the Săbăoani necropolis (4th century A.D.).

1

2

3

4

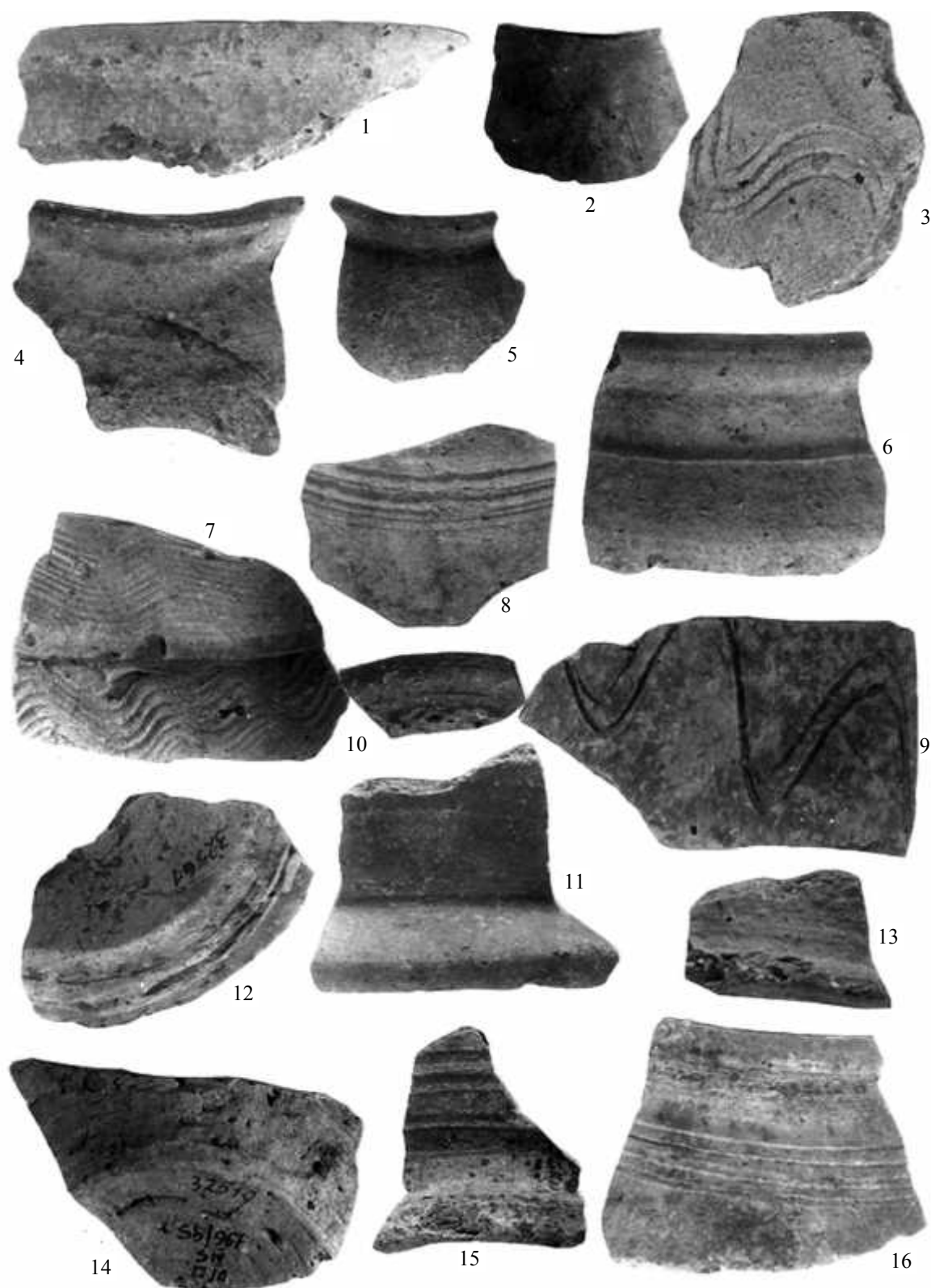

5

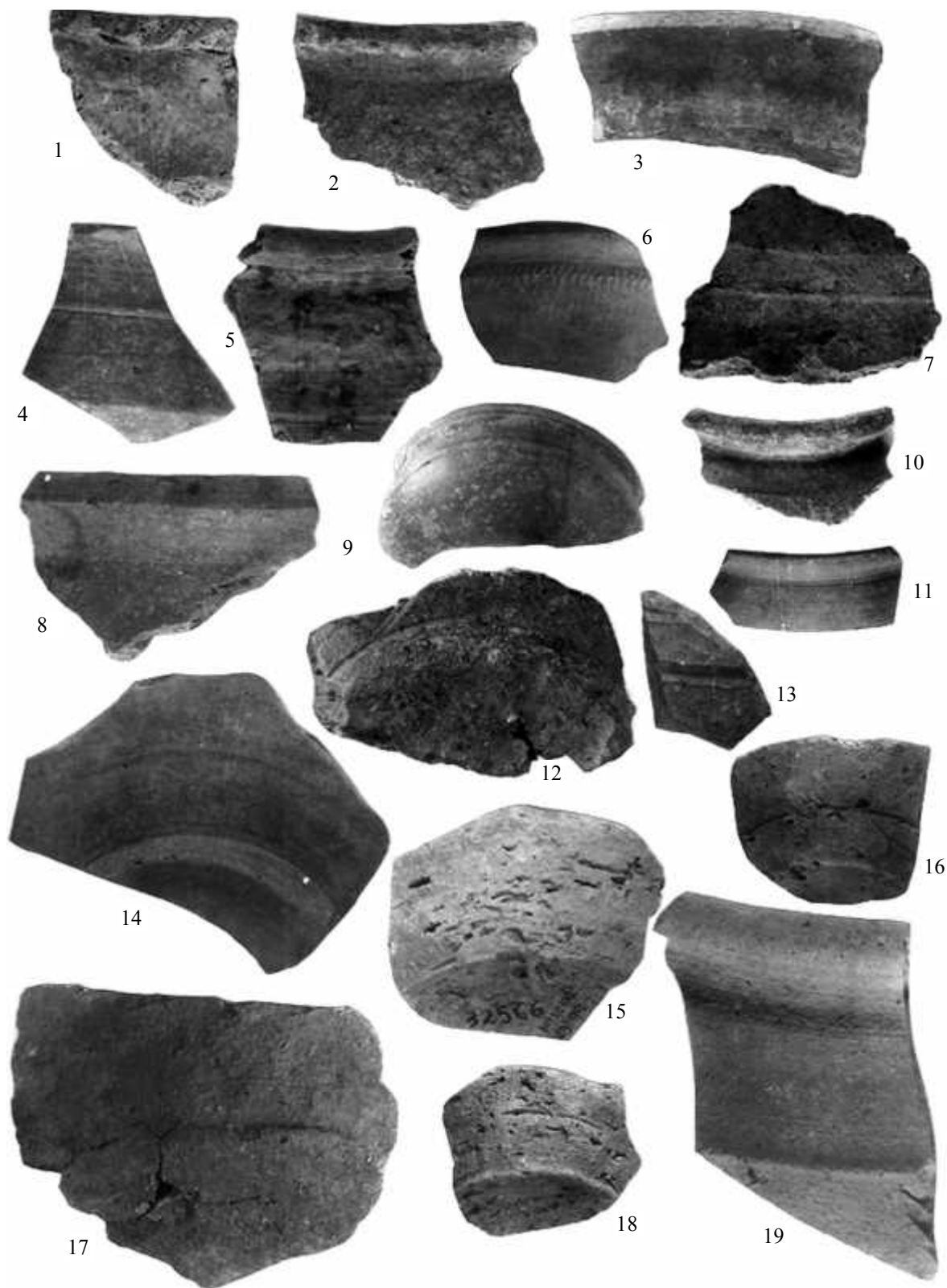

6

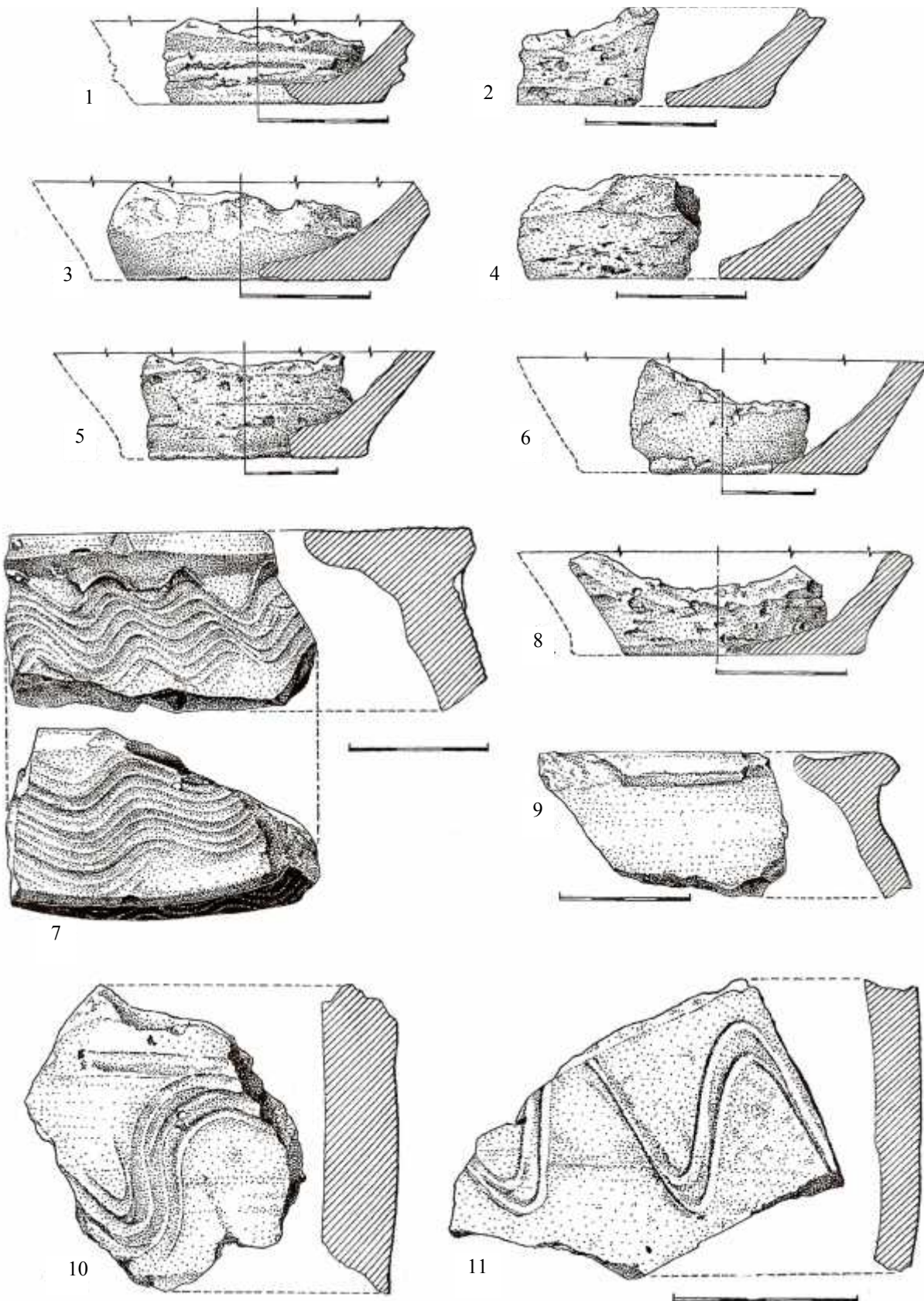
Pl. 6. Aspecte de săpături din aşezarea sec. IV p.Chr. de la Săbăoani
*Pl. 6. Images from the archaeological excavations in the settlement
from Săbăoani (4th century A.D.).*

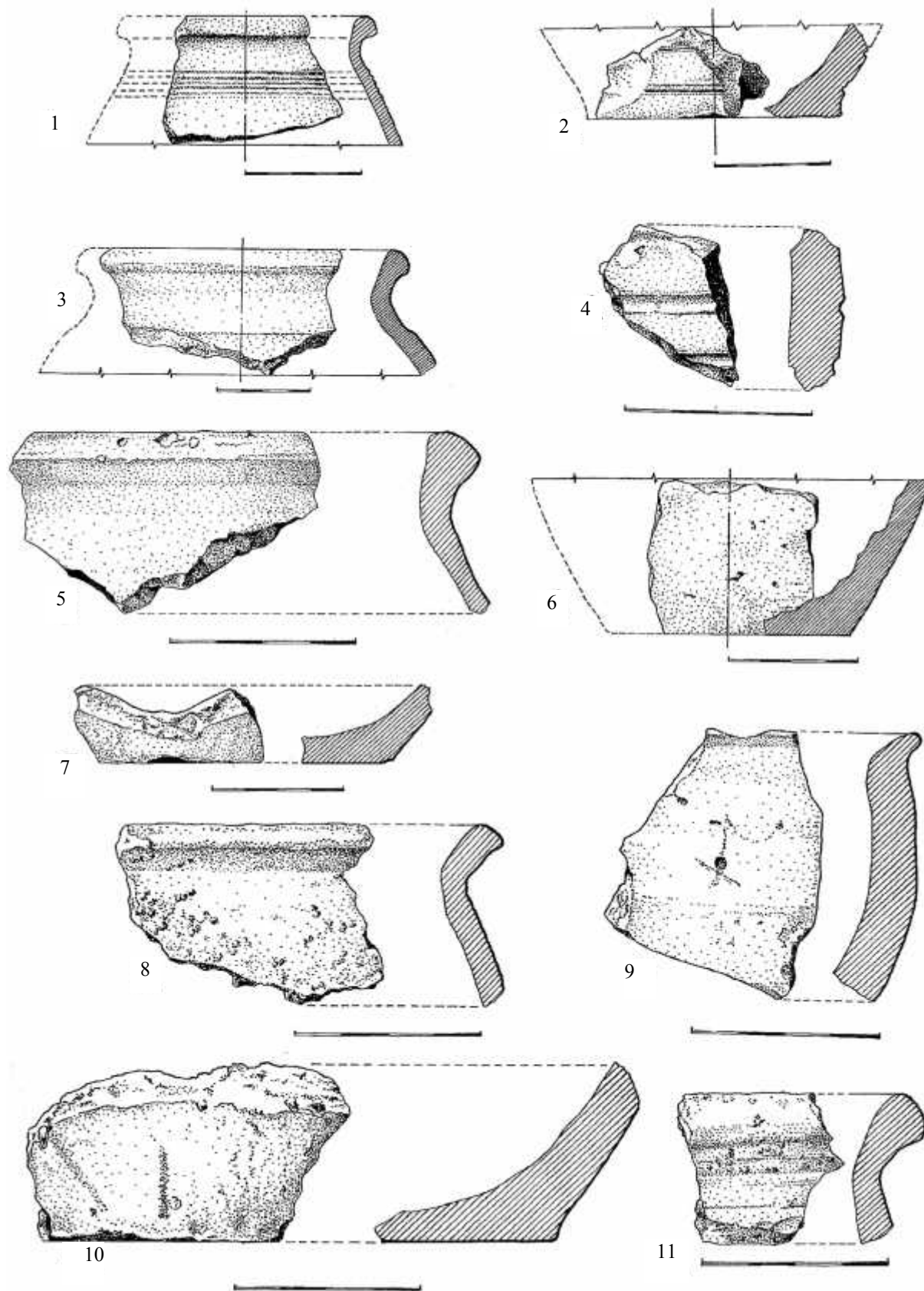
Pl. 7. Ceramică sec. IV p.Chr. din așezarea de la Săbăoani
Pl. 7. Pottery from the Săbăoani settlement (4th century A.D.).

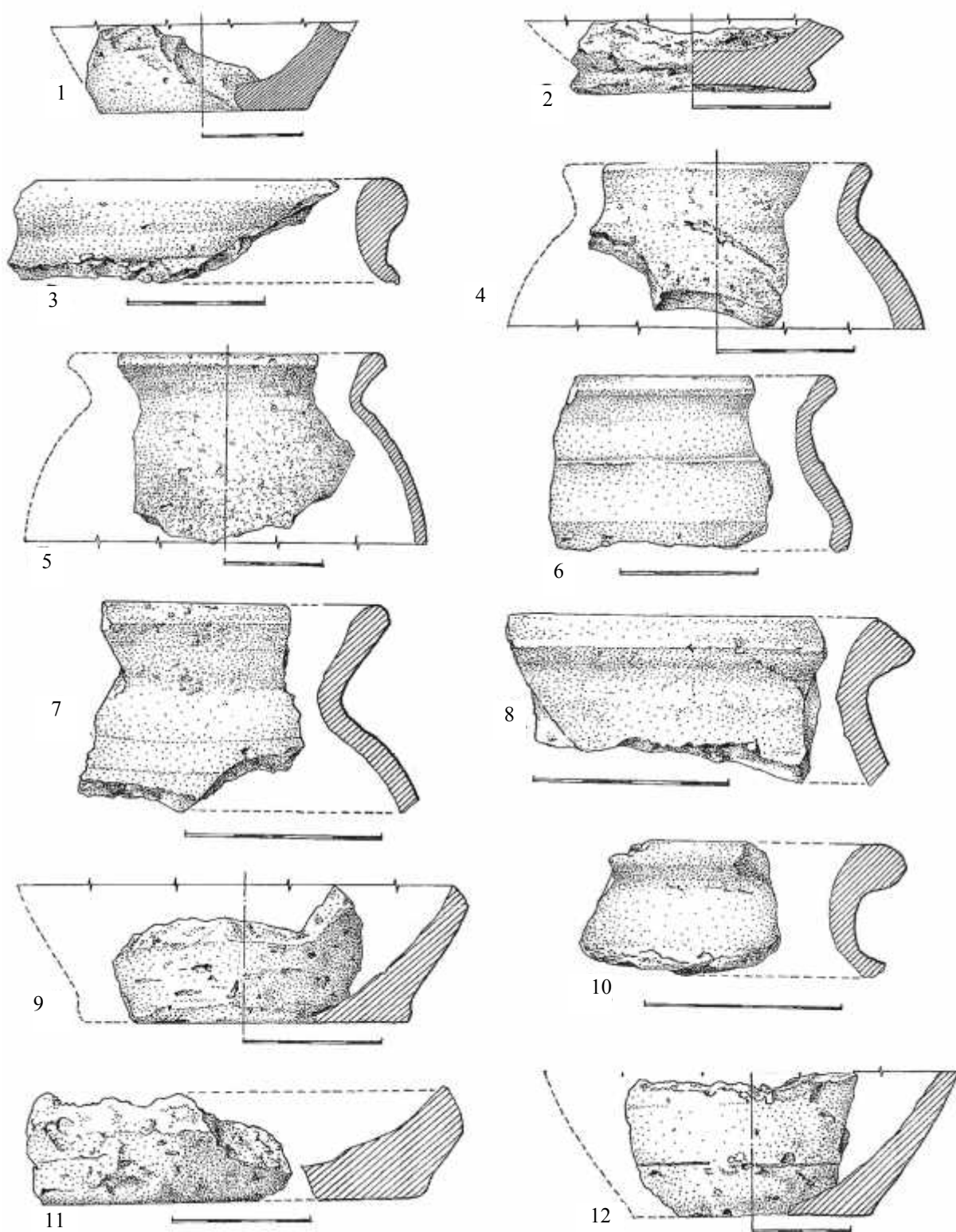
Pl. 8. Ceramică sec. IV p.Chr. din așezarea de la Săbăoani
Pl. 8. Pottery from the Săbăoani settlement (4th century A.D.).

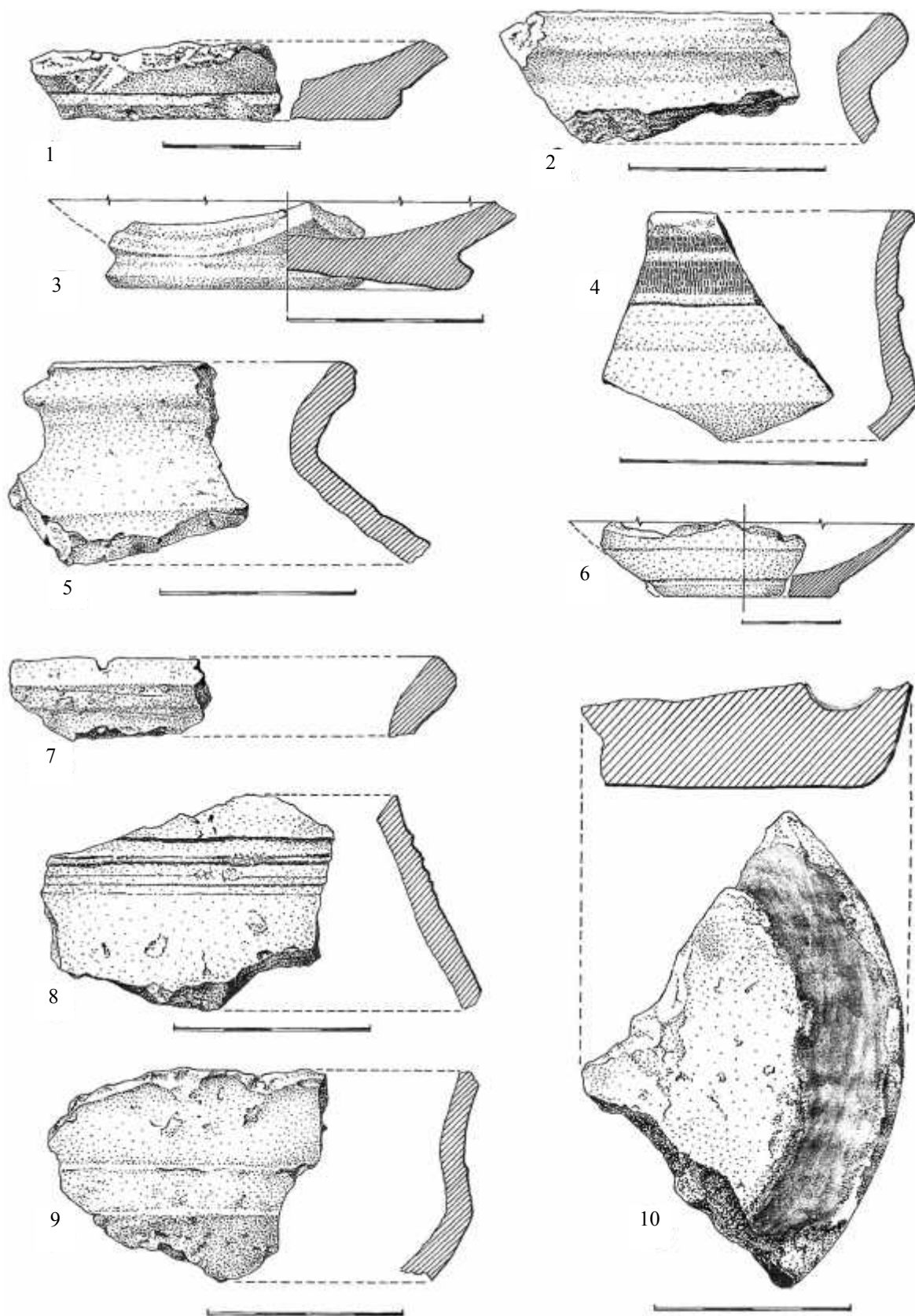
Pl. 9. Ceramică sec. IV p.Chr. din așezarea de la Săbăoani
Pl. 9. Pottery from the Săbăoani settlement (4th century A.D.).

Pl. 10. Ceramică sec. IV p.Chr. din așezarea de la Săbăoani
 Pl. 10. Pottery from the Săbăoani settlement (4th century A.D.).

Pl. 11. Ceramică sec. IV p.Chr. din așezarea de la Săbăoani
Pl. 11. Pottery from the Săbăoani settlement (4th century A.D.).

Pl. 12. Ceramică sec. IV p.Chr. din așezarea de la Săbăoani
 Pl. 12. Pottery from the Săbăoani settlement (4th century A.D.).

Etapele finale ale culturii vechi românești în regiunile de la est și sud de Carpați

Dan Gh. Teodor

Résumé: *Un des accomplissements les plus importants des recherches archéologiques entreprises dans les régions de l'est et sud des Carpathes a été la découverte d'une vieille culture roumaine, de type Dridu, datée vers la fin du siècle X et le début du prochain. A l'occasion des investigations archéologiques amples faites en majorité dans les régions de l'est des Carpathes, on a pu préciser les étapes les plus précoces dans l'évolution de cette culture, mettant en évidence son origine locale. Les étapes précoces de cette culture roumaine ancienne ont été peu documentées par des découvertes dans les régions du sud des Carpathes.*

Aussi importantes sont les précisions sur les étapes tardives de l'évolution de la culture roumaine ancienne. Les recherches archéologiques faites dans les régions de l'est des Carpathes ont définies l'aspect culturel de la deuxième moitié du siècle XI, nommé de type Epureni, qui a été continué par la culture de type Răducăneni, des siècles XI-XII. L'aire de propagation pour ces aspects de culture matérielle n'est pas très bien délimitée, ses objectifs sont concentrés premièrement sur le Plateau Centrale de Moldavie.

A présent, les aspects culturels contemporains avec ceux de Moldavie ne peuvent pas être bien précisés et dans les régions du sud des Carpathes. En échange, ils sont attestés par de nombreux vestiges dans les régions entre le Danube et la mer, en Dobrogea.

L'absence des vestiges dans les étapes tardives de la culture roumaine ancienne dans les régions du sud des Carpathes (les siècles XI-XII) peut être dû soit au déficit des recherches archéologiques de terrain, soit à l'inconsistance des encadrations chronologiques et culturelles pour une des découvertes qui pourraient appartenir à la période respective.

En dépit de la présence des différents groupes de migrants turaniques, il y a quand même des preuves suffisantes et convaincantes dans les régions de l'est et du sud des Carpathes pour l'existence de la population roumaine ancienne pendant les siècles XI-XII.

Mots clef: *la vieille culture roumaine, les cultures Dridu, Epureni, Răducăneni, des siècles X-XII.*

Cuvinte cheie: *cultura veche românească, culturile Dridu, Epureni, Răducăneni, secolele X-XII.*

Cu aproape o jumătate de secol în urmă, întemeiat pe rezultatele obținute prin cercetările întreprinse în așezarea de la Dridu-Ialomița, profesorul I. Nestor introducea pentru prima oară în literatura arheologică românească noțiunea de cultură de tip *Dridu*, atribuind-o populației vechi românești¹.

Într-o vreme când investigațiile întreprinse în scopul unei mai bune cunoașteri a procesului de etnogenază românească erau puțin numeroase iar informațiile obținute destul de limitate și nu îndeajuns de lămuritoare, studierea epocii de formare a poporului și limbii române ridica în mod firesc o serie de întrebări care nu-și puteau găsi atunci răspunsurile așteptate. De aceea și concluziile formulate de unii specialiști privitoare la anumite aspecte ale culturii vechi românești, cum ar fi aria de răspândire, încadrarea cronologică, etapele ei de evoluție, tradițiile locale sau elementele și influențele eterogene din conținutul său, nu puteau fi decât provizorii.

În legătură cu aspectele menționate este necesar să precizăm că autorul conceptului de cultură veche românească de tip *Dridu*, pornind de la o serie de observații stratigrafice, tipologice și comparative, vizând totodată și conținutul orizontului cultural atestat în cetățile bizantine din Dobrogea, încadra civilizația *Dridu* din punct de vedere cronologic către sfârșitul secolului al X-lea și eventual la începutul celui de al XI-lea, sugerând chiar o posibilă datare mai timpurie². Ulterior, I. Nestor considera că, prezența elementelor de civilizație bizantină identificate în conținutul culturii *Dridu* și răspândirea sa în aproape toate regiunile de la nordul Dunării de Jos era în primul rând consecința unei continuități seculare, dar și a legăturilor directe care s-au manifestat odată cu revenirea dominației bizantine în regiunea Dunării de Jos, instaurată în urma victoriilor militare obținute de împăratul Ioan Tzimiskes și a urmașilor săi³.

¹ Nestor 1958, 371-372.

² Nestor 1958, 376.

³ Nestor 1965, 25-27.

Ulterior, E. Zaharia autoarea monografiei dedicată așezării eponime a considerat că respectiva cultură materială trebuie încadrată cronologic mai larg, în limitele secolelor VIII-XI d.Hr., legând-o evolutiv de aspectele mai timpurii de tip Bratei⁴. În felul acesta, respectivei culturi i se asigura o veche origine locală, înlăturându-se *de facto* ipoteza unei eventuale emigrări din sudul Dunării a purtătorilor ei. Era un răspuns prompt dat concluziilor unor arheologi contemporani, exponenți a unor mai vechi teorii migraționiste.

La puțină vreme după descoperirile de la Dridu, atât în Muntenia⁵, dar mai ales în Moldova⁶ au fost identificate și cercetate sistematic numeroase obiective identice sub aspectul conținutului lor cultural fiind, în general, încadrate cronologic în aceeași perioadă de timp.

În ansamblul amplelor cercetări arheologice, care au avut ca rezultat în regiunile de la E de Carpați, pe lângă descoperirea unor numeroase obiective datând din secolele X-XI și identificarea unui număr considerabil de așezări și necropole aparținând secolelor VIII-IX d.Hr.⁷ s-a putut demonstra pe baza dovezilor scoase la iveală, nu numai o evidentă continuitate de locuire autohtonă în regiunile respective, ci și existența unui aspect cultural mai timpuriu, definit în mod firesc ca *predridu* sau *protodridu*, argument hotărâtor în demonstrarea genezei și evoluției locale a culturii vechi românești⁸.

În pofida acestor rezultate, până în prezent în regiunile dintre Carpații sudici și Dunăre obiectivele datând în mod cert din perioada secolelor VIII-IX lipsesc în unele zone sau sunt extrem de rare și insuficient cercetate. În felul acesta, în regiunile Munteniei și Olteniei etapele timpurii din evoluția culturii vechi românești rămân aproape neprecizate. Desigur, în regiunile menționate nu poate fi vorba în această vreme despre un real fenomen de depopulare ci, credem mai curând că situația înregistrată se datorează carenței investigațiilor destinate cunoașterii realităților etno-demografice și culturale din această parte a țării, unor insuficiente analize a unor descoperiri susceptibile de a fi raportate totuși perioadei secolelor VIII-IX, sau chiar unor încadrări cronologice eronate. De altfel, câteva descoperiri ceramice izolate din unele așezări, precum și anumite complexe funerare aparținând unor necropole din regiunile amintite⁹ vădesc prin trăsăturile lor o posibilă încadrare cronologică mai timpurie decât a vestigiilor din așezarea eponimă de la Dridu, fapt de natură să aducă în discuție o nouă abordare, comparativă cu situația înregistrată în regiunile carpato-nistriene.

O situație oarecum similară se înregistrează și în ceea ce privește etapele finale ale culturii vechi românești. Așa cum am mai menționat, aspectul clasic al evoluției culturii *Dridu* este îndeobște datat în secolul al X-lea cu eventuale prelungiri până în primele două-trei decenii ale secolului al XI-lea.

Care este însă evoluția ulterioară a culturii vechi românești ?

Din cercetările arheologice întreprinse până în prezent reiese că, în afară de situația din regiunea Dobrogei, singurele obiective datând cu certitudine din întregul secol al XI-lea au fost descoperite numai în regiunile carpato-nistriene. Întrădeavă, ca urmare a cercetărilor sistematice întreprinse în aceste regiuni s-a putut identifica aspectul cultural de tip *Epureni* (după așezarea eponimă din județul Vaslui), datat în mod cert numai în secolul al XI-lea¹⁰. S-a demonstrat că aspectul cultural menționat derivă din cultura clasică de tip *Dridu*, etalând pe lângă elemente specifice secolelor X-XI și alte elemente noi, îndeosebi în ceramică, unelte, locuințe etc., prezentând trăsături care nu se mai regăsesc în aspectul anterior.

Aspectul de tip *Epureni* nu este deocamdată atestat în foarte numeroase obiective, ci doar în așezările de la Murgeni-Vaslui¹¹, Brădicești¹² și Hlincea II- Iași¹³, Șendreni-Galați¹⁴, Durlești¹⁵, Hansca și Molești – Ialoveni¹⁶, Mășcăuți¹⁷, Lucașeuka¹⁸ și Pohârnicești-Orhei¹⁹, la care s-ar putea adăuga și unele complexe funerare

⁴ Zaharia 1967, 138-139.

⁵ Zaharia 1967, 109-110, 114.

⁶ Teodor 1968, 227-228; Teodor 1978, 100-129.

⁷ Teodor 1969, 266-303, fig. 3-5; 14-15; 19-26; Teodor 1978, 67-91.

⁸ Nestor 1963, 406.

⁹ Toropu, Stoica 1972, 163-188; Toropu 1976, 150-155, 167-199; Dolinescu-Ferche, Ionescu 1976, 419-430; Comșa 1978; Mitrea 1988, 94-139; Mitrea 1989, 145-219; Sârbu *et alii* 1996, 106-120.

¹⁰ Teodor 1987, 141-168.

¹¹ Coman 1973, 45-59; Coman 1980, 186-187.

¹² Spinei 1982, 86, nota 72 a.

¹³ Petrescu-Dîmbovița *și colab.* 1953, 312-313; Petrescu-Dîmbovița *și colab.* 1954, 235-239; Petrescu-Dîmbovița *și colab.* 1955, 687-693.

¹⁴ Teodor 1967, 129-135.

¹⁵ Tentiuc 1994, 253-265.

¹⁶ Postică 1994; Tentiuc 1994, fig. 7/1,5; 9/3-4; 16/1, 4,15, 17, 20, 23; 17/3-6, 8,10-12, 20; 18/24-26, 30-31; 19/5-6, 12; 21/1-2,8-9, 11,14,19,22;22/1-7,9,11; 27/1-21;28/1-19.

¹⁷ Tentiuc 1996, 32-36,48, 55, 62,71, 87-88, 108, 113-115, 120-122, fig.4; 5; 6; 7/3-6; 16/21; 21/10; 23/1-5, 7; 24; 25; 26; 29/1-11; 30/5.

descoperite la Arsura²⁰ și Pâhnești-Vaslui²¹, Brănești-Orhei²² sau Hansca-Ialoveni, punctele Limbari²³ și Căprăria²⁴.

În regiunile Munteniei și Olteniei obiective similare celor de la E de Carpați de tip *Epureni*, dateabile în a doua jumătate a secolului al XI-lea lipsesc până în prezent. Descoperirile de la Dridu-Metereze-Ialomița²⁵, București-Bragadiru²⁶ sau de la Zimnicea-Teleorman²⁷, invocate ca aparținând secolului al XI-lea, datează în realitate, fie din ultimul sfert al secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, fie chiar din secolele XII-XIII. Situația se repetă deci, ca și în cazul obiectivelor din secolele VIII-IX și credem că și pentru veacul al XI-lea realitatea înregistrată ar putea fi consecința unor carențe a cercetărilor arheologice sau a unor încadrări cronologice necorespunzătoare a descoperirilor, neputând fi vorba de un fenomen de depopulare pe zone geografice considerabile ca întindere.

Pornind de la descoperirile din regiunile carpato-nistriene, aspectul cultural atestat la Epureni și în alte locuri trebuie considerat prin trăsăturile care îl caracterizează una din etapele tardive ale culturii *Dridu*, atestând astfel evoluția ei locală pe parcursul mai multor secole.

Fără îndoială, numărul obiectivelor de acest gen trebuie să fie în realitate mult mai mare decât cel cunoscut până acum în regiunile de la E de Carpați (avem în vedere și Muntenia și Oltenia), dar faptul că nu s-au întreprins săpături sistematice de amploare în mai multe așezări de tip *Dridu*, care ar fi putut oferi noi observații stratigrafice și vestigii caracteristice posterioare secolului al XI-lea, limitează deocamdată precizările în legătură cu o serie interesantă de aspecte ale problematicii discutate. Din acest motiv, rămân limitate și posibilitățile de a înțelege mai clar legăturile dintre aspectele *Dridu-Epureni* și cultura de tip *Răducăneni* din secolele XI-XII²⁸ pe care noi o considerăm o ultimă etapă din evoluția culturii vechi românești către cristalizarea ei în cultura materială specifică evului mediu românesc.

Deși s-au întreprins cercetări arheologice sistematice în mai multe obiective datând din perioada secolelor X-XI în regiunile carpato-nistriene, cunoașterea culturii de tip *Răducăneni* ridică totuși și aici unele întrebări care, în stadiul actual al investigațiilor nu-și găsesc însă răspunsuri pe deplin mulțumitoare.

Până în prezent cercetările efectuate în această direcție limitează aria de răspândire a acestei culturi doar în Podișul Central Moldovenesc, zonele de stepă colinară dintre râurile Elan și Horincea, bazinele inferioare ale Bârladului, Bahnei și Răutului și bazinul vestic al Nistrului Mijlociu²⁹. În Colinele Tutovei, în zonele de la V de Siret, în Bucovina sau în regiunile sudice dintre Carpații Orientali și Nistru obiectivele culturii *Răducăneni*, cu o excepție sau două descoperiri inedite (la Suceava-Șipot și Sărata-Neamț), lipsesc total.

Trăsăturile fundamentale care caracterizează conținutul acestei culturi a putut fi bine studiat doar pe baza vestigiilor scoase la iveală de către cercetările întreprinse la Răducăneni³⁰, Hlincea II³¹ și Brădicești-Iași³², Oltenești³³ și Bârlălești-Vaslui³⁴, precum și la Hansca³⁵, Durlești³⁶ și Molești³⁷ în zonele dintre Prut și Nistru. Probabil aceleași culturi i-ar putea fi raportate și unele complexe funerare din amintitele necropole cercetate la Hansca-Căprăria și Limbari.

Dacă în ceea ce privește tipul de locuință și cuptor precum și o serie de unelte specifice culturii *Răducăneni* nu prezintă deosebiri pregnante în comparație cu cele atestate în aspectele culturale anterioare,

¹⁸ Tentiuc 1996, 45, 64, 83, 115-116, 121, fig.17/1-2; 18/20-23; 19/1, 3-4, 8-10, 13, 15.

¹⁹ Tentiuc 1996, 44, 45, 64, 70-71, 75-77, 113, 121, fig. 8/1, 4; 16/123; 17/18.

²⁰ Teodor 1988, 52.

²¹ Spinei 1982, 86, nota 70.

²² Fedorov, Cebotarenco, Velikanova 1984.

²³ Hâncu 1970.

²⁴ Hâncu 1973.

²⁵ Mihaï 1983, 439-445; Ioniță 1998, 305-382.

²⁶ Turcu 1981, 30-46.

²⁷ Zaharia 1996, 82.

²⁸ Teodor 1962, 723-731; Teodor 1963, 197-205.

²⁹ Spinei 1982, 86.

³⁰ Teodor 1962, 723; Spinei 1982, 86-87.

³¹ Petrescu-Dîmbovița și colab. 1953, 316-320; Petrescu-Dîmbovița și colab. 1954, 240-242.

³² săpături C. Iconomu 1977-1979, inedite.

³³ Spinei 1972, 133-141.

³⁴ Spinei 1985, 98, 104-105, 128-129, 171-176, 182-183, 189-195, 212-213, fig. 9; 11/6, 10; 17/1,3; 18; 19/1, 3, 5, 8-13; 23/3, 9, 11.

³⁵ Postică 1994.

³⁶ Tentiuc 1994, 253-265.

³⁷ Tentiuc 1996.

ceramica etalează în schimb unele modificări relative la forme, ornamente și tehnică de lucru, deși o bună parte din olărie mai conservă încă destule trăsături ale produselor de tip *Dridu* din secolele X-XI. De asemenea sunt atestate unele elemente și influențe eterogene noi, consecință a contactelor stabilite între autohtoni și unele grupuri nomade de turanici³⁸.

Ca și în cazul aspectului de tip *Epureni* vestigii care ar putea fi atribuite perioadei corespunzătoare de tip *Răducăneni*, în general, lipsesc deocamdată în Muntenia și Oltenia. Unele apropieri tipologice ar putea fi făcute doar cu unele din vestigiile descoperite la *Dridu-Metereze*, semnalându-se astfel posibile vestigii de acest gen și în alte părți de la S de Carpați. Absența unor asemenea obiective în zonele menționate ar trebui desigur clarificată, după părerea noastră nefiind vorba de o depopulare pe zone extinse între Carpații sudici și Dunăre. Lipsa vestigiilor datând din secolele XI-XII în anumite areale, atât de la E de Carpați dar mai ales în cele de la S, ar putea fi explicată pentru perioada respectivă doar prin existența unor cauze obiective, ținând de puținătatea cercetărilor de teren și de inconsecvența încadrărilor cronologice și culturale ale vstigiilor scoase la iveală.

Desigur, nu este exclus ca, datorită recrudescenței fenomenului marilor migrații din veacurile XI-XII, o parte din populația locală din unele zone să-și fi restrâns arealul ei de locuire în anumite forme de relief mai bine protejate, precum cele intens împădurite sau cele submontane mai înalte, ocolite de obicei de migratori.

Cercetarea etapelor finale ale culturii vechi românești rămâne încă prioritară, necesitatea precizării cu deosebire a evoluției ei târzii, putând oferi posibilități sporite de a înțelege corect unele aspecte ale transformărilor multiple și profunde petrecute în sânul societății locale în drumul ei către structurile evului mediu.

Bibliografie

- Coman, G. 1973, *Murgeni. Contribuții la istoria unei vechi așezări*, Iași.
- Coman, G. 1980, *Statornicie, continuitate*, București.
- Comșa, M. 1978, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București.
- Sârbu, V., Damian, P., Alexandrescu Em., Safta E., Damian, O., Pandrea S., Niculescu Al. 1996 *Așezări din zona Căscioarele- Greaca-Prundu, mileniul I î.Hr. - I d Hr.*, Brăila.
- Dolinescu-Ferche, S., Ionescu, M. 1976, *La nécropole du VIIIe siècle à Frățești- Giurgiu*, Dacia, N.S. 16, 163-188.
- Fedorov, G.B., Cebotarenco, G.F., Velikanova 1984, *Branestskii mogil'nik X-XIV v*, Chișinău.
- Hâncu, I. 1970, *Limbari-srednevekovyi mogi'lnik XII-XIV vekov v Moldavii*, Chișinău.
- Hâncu, I. 1973, *Kăprăria-pamjatnik kul'tury X/II vv*, Chișinău.
- Ioniță, A. 2000 (1996-1998), *La ceramique du haut Moyen Age de Dridu La Metereze (dep. de Ialomița)*, Dacia, N.S. 42, 305-382.
- Mihai, V. 1983, *Cercetările de la Dridu-La Metereze (jud. Ialomița) (1979-1980)* Materiale, 439-445.
- Mitreă, B. 1988, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, Dacia, N.S. 32, 1-2, 91-140.
- Mitreă, B. 1989, *Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvorul, jud. Giurgiu (I)*, Dacia, N.S. 33, 1-2, 145-220.
- Nestor, I. 1958, *Contributions archéologiques au problèmes de Proto Roumains. La civilisation de Dridu. Note préliminaire*, Dacia, N.S. 2, 371-382.
- Nestor, I. 1963, *Le données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, RRH 3, 3, 383-423
- Nestor, I. 1965, *Revelația unor vestigii arheologice*, MagIst 3, 6 (20), 25-27.
- Petrescu-Dîmbovița, M. și colab. 1953, *Șantierul Hlincea-Iași*, SCIV 4, 1-2, 312-334.
- Petrescu-Dîmbovița, M. și colab. 1954, *Șantierul Hlincea -Iași*, SCIV 5, 1-2, 233-256.
- Petrescu Dîmbovița, M. și colab. 1955, *Șantierul Hlincea-Iași*, SCIV 6, 3-4, 687-712.
- Postică, Gh. 1994, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău.
- Spinei, V. 1972, *Săpăturile arheologice de la Oltești*, Carpica 5, 133-141.
- Spinei, V. 1982, *Moldova în secolele XI-XIV*, București.
- Spinei, V. 1985, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași.
- Tentiuc, I. 1994, *Cercetări în așezarea medievală Durlești-Valea Babei*, ArhMold 17, 253-265.
- Tentiuc, I. 1996, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, Iași.
- Teodor, Gh. D. 1962, *Săpăturile de la Răducăneni*, Materiale 8, 723-731.

³⁸ Spinei 1985, 98-99; Teodor 2001, 292-293.

- Teodor, Gh. D. 1963, *Câteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite la Răducăneni*, SCIV 14, 197-205.
- Teodor, Gh. D. 1967, *Săpăturile de la Șendreni-Galați*, Danubius 1, 129-135.
- Teodor, Gh. D. 1968, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, SCIV 19, 2, 227-228.
- Teodor, Gh. D. 1969, *Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI-X*, Carpica 2, 266-303.
- Teodor, Gh. D. 1978, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e. n.*, Iași.
- Teodor, Gh. D. 1987, *Așezarea feudală timpurie de la Epureni-Vaslui*, ArhMold 11, 141-268.
- Teodor, Gh. D. 1988, *Rituri și ritualuri funerare la est de Carpați în secolele V-XI (partea a II-a)*, MitrMoldSuc 64, 5, 46-58.
- Teodor, Gh. D. 2001, *Civilizația românească-Cultura Răducăneni*, în Pascu Șt., Theodorescu R. (coord.), *Istoria Românilor*, III, București, 292-294.
- Toropu, O. 1976, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova.
- Toropu, O., Stoica, O. 1972, *La nécropole préfeodale d' Obârșia-Olt (note préliminaire)*, Dacia, N.S. 16, 163-188.
- Turcu, M. 1981, *Cercetările arheologice de la Bragadiru*, CAB 3, 30-46.
- Zaharia, E. 1967, *Săpăturile de la Dridu*, București.
- Zaharia, E. 1996, *Dridu*, în Preda C-tin (ed.) *EAIVR*, II, (D-L), București, 81-83.

Quelques considérations sur le commerce génois avec esclaves aux Bouches du Danube et le liman de Nistre pendant la deuxième moitié du XIVe siècle

Vasile Mărculeț

Rezumat: *O marfă care a cunoscut o largă tranzacționare în centrele comerciale genoveze din bazinul pontic, inclusiv în cele de la gurile Dunării și limanul Nistrului, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea au fost robii. Comerțul cu robi în această epocă nu reprezenta o noutate în cadrul comerțului genovez, ci mai degrabă continuarea unei tradiții, el fiind practicat pe scară largă în coloniile ligure încă de la mijlocul secolului al XIII-lea de la insinuarea negustorilor liguri în bazinul pontic. Lungi perioade de timp, orice informații asupra comerțului cu robi practicat în centrele genoveze de la gurile Dunării și limanul Nistrului lipsesc, ceea ce grevează grav asupra posibilității de a contura o imagine cât mai completă și mai integratoare a acestui fenomen. Pe baza informațiilor pe care le deținem, putem preciza însă că tranzacțiile cu robi realizate în centrele genoveze de la gurile Dunării și limanul Nistrului se ridică la cote și valori apropiate de cele ale tranzacțiilor cu cereale, miere sau ceară, principalele produse comercializate în zonă.*

Cuvinte cheie: *comerțul genovez cu sclavi, Marea Neagră, Gurile Dunării, limanul Nistrului, sec. XIV.*

Mots clef: *le commerce génois avec esclaves, Mer Noire, Bouches du Danube, le liman de Nistre, le XIVe siècle.*

Les événements politiques-militaires dans l'espace méditerranéen-pontique du milieu du XIVe siècle ont déterminé une modification radicale du statut politique-juridique des centres commerciaux byzantins des bouches du Danube – Vicina (probablement Isaccea), Kilia (Chilia Veche) et Lykostomo (Periprava) – et le liman de Nistre Moncastro – Maurocastrum (Cetatea Albă). Vaincu par Gênes dans *la guerre de Galata* (1348-1349) et puis dans *la deuxième guerre vénétienne-génoise des Détroits* (1351-1357), où s'était impliqué entre 1351-1357 de la part de l'alliance vénétienne-aragonaise, l'Empire Byzantin se voyait obligé à accepter la paix défavorable avec la commune ligure du 6 Mai 1352. L'accord byzantin-génois achevé avec cette occasion, contenait aussi parmi ses prévisions la stipulation conformément à laquelle il était interdit aux vaisseaux byzantins de faire du commerce dans la Mer Noire et dans son annexe la Mer d'Azov. La dureté de cette prévision et la gravité de ses conséquences pour le commerce de l'empire n'a pas échappé à l'historiographie du temps. „*Car ces Génois – consigne le chroniqueur Niképhoros Grégoras – encouragés par la déplorable victoire sur les Byzantins [...], assimilant d'abord le Pont Euxin, pour les profits qui venaient de là, non seulement qu'ils donnaient des ordres aux Byzantins comme des maîtres et avec la plus grande hardiesse de s'éloigner de Méotida (la Mer d'Azov, n.n.) et de Tanais (Don, n.n.) et aussi de Cherson et qu'ils ne fassent plus du commerce par mer avec les terres de la côte de l'autre- côté d'Istre des Scythes (des Tatares, n.n.) sans demander leur permission*”¹. La gravité de la paix était autant plus grande pour l'Empire Byzantin, que le bassin de la Mer Noire représentait la zone qui assurait l'approvisionnement du Constantinople avec des graines.

Vaincu par les Génois dans les deux conflits et éliminé du bassin pontique, l'Empire Byzantin se voyait, en même temps, mis dans l'impossibilité de la défense et de la conservation de ses petites possessions du Pont, y compris celles des bouches du Danube et du liman de Nistre. Dans ces conditions, dans l'intervalle 1348-1352 les centres commerciaux byzantins du zone, Vicina, Kilia, Lykostomo et Moncastro, entraient sous la complète possession génoise devenant des composants organiques de l'empire colonial ligur de la Mer Noire². Sous souveraineté génoise ces centres urbains auront un rôle essentiel dans la promotion des intérêts commerciaux ligures dans cette région.

*
* *

¹ Gregorae 1830, 877; Dölger 1965, reg. 2991.

² Mărculeț 2003, 16; Mărculeț 2004, 29. Pour autres opinions, voir: Balard 1975, 26; Papacostea 1978, 72.

Une *marchandise* qui a connu une longue transaction dans ces centres commerciaux génois situés dans le bassin pontique, y compris dans ceux des bouches du Danube et le liman de Nistre, dans la deuxième moitié du XIVe siècle a été les esclaves. Le commerce aux esclaves dans cette époque ne représente pas une nouveauté dans le cadre du commerce génois, mais plutôt la continuation d'une tradition, lui étant déjà pratiqué à large échelle dans les colonies ligures au moitié du XIIIe siècle après l'insinuation des commerçants ligures dans le bassin pontique.

Puisqu'une série de spécialistes roumains ou étrangers ont abordé dans leurs ouvrages³ ce problème, en ce qui suit nous nous limiterons seulement apporter quelques précisions et compléments en ce qui concerne quelques aspects du commerce aux esclaves génois aux bouches du Danube et le liman de Nistre, sur la foi de quelques documents génois et vénétiens mis après en circulation. Malheureusement, pendant longues périodes de temps, toutes les informations sur le commerce avec des esclaves pratiqué dans ces centres génois des bouches du Danube et le liman de Nistre manquent, ce qui grève grièvement sur les possibilités d'évidencier une image assez complète et plus intégrale de ce phénomène. En conséquence, nous nous voyons obligé à nous limiter les investigations sur cette catégorie de transactions commerciales seulement aux courts intervalles de temps pendant lesquels le commerce de aux esclaves est rélevant dans les documents.

C'est certain le fait que, en dépit des manques mentionnées, les actes notariales génois ou vénétiens dont nous disposons, rédigés dans les centres du bassin de la Mer Noire, de la Mer Méditerranée et des Détroits – à Pera, Caffa, Kilia ou Lykostomo – par les notaires génois Antonio di Ponzo (juin 1360-mai 1361), Doménico da Carignano (septembre 1376) ou Antonio de Murtedo de Monilia (mai 1387) et du notaire vénétien Bresciano Manoli entre 1381-1383, à Candia, en Crète, confirment, directement ou indirectement, comme nous allons voir par la suite, le grand trafic avec des esclaves déroulé dans les colonies génoises de la Roumanie, généralement, du bassin pontique spécialement. Les centres génois des bouches du Danube et le liman de Nistre n'ont pas fait exception à cette situation.

Par la suite nous nous occuperons brièvement sur les transactions avec esclaves enregistrées par les notaires italiens pendant environ trois décennies, dans l'intervalle 1360-1387, mais qui se limitent seulement à quelques brefs moments et situés aux importants intervalles de temps uns des autres. Entre 13 août et 27 novembre 1360, pendant trois mois et demie, le notaire Antonio di Ponzó enregistre à Chilia 7 transactions avec des esclaves provenant surtout des régions nord-pontiques, des l'aire de juridiction politique-territoriale de la Horde d'Or. Ainsi, à 13 août, Johannes de Albingana vend à Guilliemo Piloso une esclave gotte (de Crimée), Mélicha, de 12 ans, à prix de 2 sommi ½⁴. À 9 septembre, Johanna de Azzano vend à Précivala Marchexano une esclave grecque, Marie, de 29 ans, à prix de 2 sommi, qui avait été achetée de nouveau par son mari à Asperum Castrum (Cetatea Albă) „des Sarasins” (Tatares, n. n.)⁵. À 11 septembre „le Sarassin” Tandi de Maocastro vendait à Francino de Corsio une esclave tatare, Chesac, de 18 ans, à prix de 4 sommi ¼⁶. À 14 septembre, un certain arménien Grigo vendait à Iohani de Monterrose une esclave mongole, Thoydani, de 20 ans, à prix de 5 sommi⁷. Pendant le même mois, à une date neprecisée, le Tatar Tangareth vendait à Précivali Marchexano une esclave russe, de 24 ans, à prix de 2 sommi et 25 aspres d'argent⁸. À 30 octobre, Jacob de Hongrie laissait comme garantie pour une quantité de 5 balances de cire, au Arménien Sarchis de Caffa une esclave tatare, Alechessa, de 13 ans⁹. Enfin, à 27 novembre, Quirico de Pontremoli vendait à Francesco Salvaigo une esclave, Gata, à prix de 5 sommi¹⁰. Le total de ces transactions, y compris seulement celles dont la valeur était mentionnée, se levait à 20 sommi ¾ et 25 aspres d'argent (le rapport officiel de l'échange sommo-aspre était 1 sommo = 190 aspres; 1 sommo = env. 198 g.), respectivement à environ 3.968 aspres, ou environ 21 sommi, c'est à dire environ 4,2 kg argent fin.

Une situation somilaire, en ce qui concerne l'évolution du commerce génois aux esclaves aux bouches du Danube et le liman de Nistre, nous relevons aussi les documents dont nous disposons pour l'an 1361. Entre 11 fevrier et le 12 mai, respectivement pendant trois mois, le même notaire enrégitre à Chilia 7 transactions totalisant 8 esclaves. Ainsi à 11 fevrier, le Tatar Thoboch vendait à Bernabo de Carpena une esclave tatare, Bayrana, de 13 ans, avec le prix de 3 sommi et 30 aspres d'argent¹¹. À 12 fevrier, le Tatar Themir vendait à

³ Heyd 1886, 555-564; Delort 1966, 215-250; Verlinden 1947, 298; Verlinden 1950, 1-25; Verlinden 1953, 91-103; Verlinden 1975, 281-284; Balard 1968, 655; Cămpina 1973, 107-135. Voir récemment: Mărculeț 2006a, 45-52; Mărculeț 2006b, 109-123. Une variante étendue de cet étude va apparaître dans la langue française en SIB, 2008.

⁴ Balard 1980a, 51-52, doc. 17.

⁵ Balard 1980a, 83-86, doc. 41.

⁶ Balard 1980a, 98-99, doc. 50.

⁷ Balard 1980a, 107-108, doc. 56.

⁸ Balard 1980a, 147, doc. 86.

⁹ Balard 1980a, 193-194, doc. 122.

¹⁰ Pistarino 1971, 3-6, doc. 1-2.

¹¹ Pistarino 1971, 16, doc. 9.

Gugliemo de Mezzano une esclave tatar, Ianecotolo, de 22 ans, avec le prix de 3 sommi et 28 aspres d'argent¹². À 8 avril, Iarchos de Caffa cédait à Antibo de Opicis de Moneglia, deux esclaves, inclus dans le prix d'une transaction réalisée par réciprocité, pour couvrir la somme de 2 sommi¹³. Un contrat commercial achevé à 13 avril entre Bartolomeo de Lando de Piacenza et Francesco de Mezzano de Piacenza, stipulait que le premier s'obligeait à inclure aussi une esclave dans le prix pas spécifié de la transaction¹⁴. À 4 mai, Antibo de Opicis de Moneglia vendait à Bonsenioro de Murano de Vénise une esclave tatar, Rorach, de 13 ans, pour le prix de 4 sommi et 60 aspres d'argent¹⁵. À 10 mai, Ibraymo Avaram vendait à Antonio de Vatri une esclave, Tepla, de 12 ans, pour le prix de 4 sommi $\frac{1}{4}$ ¹⁶. À 16 mai, le tatar Daoch vendait à Manoli Offilimas de Constantinopol, une esclave tatar, Taytama, de 13 ans, à prix de 2 sommi et 100 aspres d'argent¹⁷. La valeur totale de ces transactions, respectivement à celles qui la mentionnent, monte à somme de 15 sommi $\frac{1}{4}$ et 198 aspres, respectivement à environ 3.096 aspres ou environ 16 sommi $\frac{1}{2}$, l'équivalent à environ 3,3 kg d'argent fin.

Après cette date, pendant plus d'une décennie, les actes notariaux connus, rogués dans les centres des bouches du Danube, n'enregistrent plus des transactions avec des esclaves. Mais cette chose ne signifie pas que le commerce aux esclaves ne se serait pas pratiqué. À peine à 21 septembre 1373 le notaire Domenico da Carignano enrégistrait à Lykostomo un acte où un certain Filippo de Philippo déclarait qu'il devrait payer à Angelo de Danielibus la somme de 3 sommi et 27 saggi d'argent, obtenue après la vente d'un esclave¹⁸.

On ne connaît pas les facteurs qui ont déterminé cette réduction du commerce aux esclaves aux bouches du Danube. Comme titre d'hypothèse, nous considérons qu'une explication possible de la réduction du commerce génois aux esclaves au début de la décennie 8 du XIVe siècle pourrait être celle qu'en même temps avec l'entrée de Kilia sous la souséternité de la Valachie (env. 1370)¹⁹, les autorités valaques ont intervenu pour la limitation considérable de ce type de transaction. Il n'est pas exclu aussi que quelques documents concernant le commerce aux esclaves aux bouches du Danube et le liman de Nistre, soit qu'ils ne se sont pas conservés, soit qu'ils n'ont pas été encore mis en valeur. Dans un tel cas, la réduction du commerce génois aux esclaves que nous l'avons sésie conformément aux documents dont nous disposons, devient seulement apparente.

Une autre constatation est celle que, au moins à une première vue, il paraît que la valeur de ces transactions est assez modeste, la réalité est autre. La valeur totale pour environ 7 mois, dans l'intervalle pris en discussion de 14 mois, se lève à peu près 37 sommi $\frac{1}{2}$ et 27 saggi, respectivement à peu près 7.064 aspres et 27 saggi, ce qui signifie environ 7-8 kg. d'argent fin. Spéculant, évidemment hypothétiquement, que les valeurs mensuelles des transactions aux esclaves auraient pu être égales, nous pouvons considérer dans l'intervalle 1360-1373 la valeur totale de celles-ci auraient pu se lever à environ 940-950 sommi, respectivement à peu près 178.600-180.500 aspres d'argent, l'équivalent à environ 185-190 kg d'argent fin.

En même temps, la simple énumération de ces transactions n'est pas très concluante pour évaluer l'ampleur du commerce génois aux esclaves aux bouches du Danube et le liman de Nistre. Pour relever, pourtant, cette chose, nous allons recourir, à la comparaison numérique des transactions aux esclaves avec celles aux céréales, au miel et à la cire, autres produits massivement commercialisés pendant cette époque dans les colonies génoises de la région. Nous recourons à cette comparaison numérique car toute autre est difficile à réaliser parce que les unités de mesure avec lesquelles ont été enrégistrées les produits transactionnés sont extrêmement variés, de ceux quantitatifs (de masse, de volum, etc) à celles valoriques. Ainsi, entre 13 août et 27 novembre 1360, les actes notariales rogués à Kilia par le notaire Antonio di Ponzio consistent 16 transactions aux céréales, une transaction avec de la cire et aucune avec du miel²⁰. Le nombre des transactions avec des esclaves, 7 à nombre, réalisées dans la même période, couvre, comme on peut facilement constater, la deuxième place après celles aux céréales.

Pour la période étendue entre 11 février et 12 mai 1361, la situation est identique. Les actes notariales dont nous disposons enrégistrent 19 transactions avec des céréales, 7 transactions avec de la cire et 5 transactions avec du miel²¹. De nouveau, le nombre des transactions aux esclaves occupe la deuxième place après celles des transactions aux céréales, à l'égalité avec les transactions avec de la cire.

¹² Pistarino 1971, 22-23, doc. 15.

¹³ Pistarino 1971, 64-65, doc. 31.

¹⁴ Pistarino 1971, 72-73, doc. 43.

¹⁵ Pistarino 1971, 103-105, doc. 61.

¹⁶ Pistarino 1971, 151-153, doc. 85.

¹⁷ Pistarino 1971, 175-177, doc. 97.

¹⁸ Raiteri 1973, 210-211, doc. 10.

¹⁹ Pour les débats concernant l'entrée de Chilia sous la domination de la Valachie environ 1370, voir: Iliescu 1978, 209-210; Balard 1980b, 236; Constantinescu 1979, 135-141.

²⁰ Balard 1980a, 67-168, 193-194, doc. 31, 37, 44, 47, 49, 53, 54, 62, 65, 66, 74, 75, 78, 89, 93, 97, 102, 103, 122.

²¹ Pistarino 1971, 26-175, doc. 12, 14, 16, 17, 18, 25, 31, 35, 32, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 49, 53, 56, 59, 62-65, 69, 70, 75, 78, 86, 88, 96.

Révénant aux transactions aux esclaves à Kilia entre le 13 août et le 27 novembre 1360 et entre le 11 février et le 12 mai 1362, respectivement à Lykostomo entre le 10-12 septembre 1376, qui totalisent un nombre de 16 esclaves transactionnés, celles-ci nous permettent une série de considérations intéressantes concernant l'âge, le sexe et l'ethnie des esclaves transactionnés dans ces régions. Parmi ces 16 esclaves enrégistrés par les documents dont nous disposons comme faisant l'objet de quelques transactions, 6 (37,5%) sont des adolescents âgés de 12-13 ans, 5 (31,25%) sont des jeunes adultes avec l'âge entre 18-28 ans et 5 (31,25%) n'ont pas l'âge mentionnée. Mais nous croyons que, partant de quelques indices offerts surtout par le prix de transaction, que même ceux-ci s'encadrent dans les deux catégories d'âge montrées.

En ce qui concerne le sexe des esclaves transactionnés, nous constatons que le nombre des femmes est prédominant, dépassant catégoriquement celui des hommes²². Ainsi, parmi ces 16 esclaves qui ont fait l'objet de ces transactions, 13 (86,67%) ont été des femmes et seulement 3 (13,33%) qui n'ont pas mentionné clairement le sexe, mais qui apparaissent en documents enregistrés au genre masculin („*esclave-esclaves*”) sont, très probablement, des hommes. Nous constatons surtout les adolescentes et des jeunes âgés entre 12-28 ans, le nombre desquels se lève à 11, c'est à dire 68,75% du total.

Du point de vue ethnique, la situation des femmes-esclaves transactionnées se présente ainsi: 7 (43,75%) sont des esclaves d'ethnie tatare ou mongole, une (6,25%) est Gotte originaire de Crimée, une (6,25%) est Grecque, une (6,25%) est Russe et 6 (37,5%) n'ont pas l'ethnie mentionnée.

Une autre constatation aussi intéressante permise par les documents génois analysés se réfère à l'utilisation des esclaves transactionnés. Nous constatons que ceux-ci ne detiennent aucun rôle dans la grande production des biens étant exclusivement des esclaves ménagères. Seulement en ce qui concerne les garçons transactionnés par des divers artisans – des forgerons, des boulangers, des bouchers – nous croyons que ceux-ci ont été acheté pour être utilisés comme des aides ou des apprentis de ceux-ci²³. Juste ces attributions ménagères aux quelles ils étaient destinés, constituent, à notre avis, le facteur déterminant pour le grand nombre des femmes transactionnées dans cette époque dans les marchés aux esclaves de la région, comparatif à celui aux hommes.

Une autre constatation significative permise par les documents génois rogatés dans les centres des bouches du Danube ou le liman de Nistre, est celle qu'ils ne mentionnent pas aussi parmi les esclaves transactionnés à Kilia, Lykostomo ou Cetatea Albă ceux d'ethnie roumaine. Mais cette chose n'exclut pas complètement leur transaction, nous croyons que leur nombre a été réduit.

Pourtant la transaction des esclaves d'ethnie roumaine apparaisse mentionnée, plus ou moins explicite, dans quelques documents vénétiens du début de la 9e décennie du XIVe siècle. Ainsi, les actes notariales rédigés par le notaire Manoli Bresciano de Candia entre 1381-1383, mais en Crète, valorifiés dans l'historiographie étrangère par I. Sakasov (222 actes) et Ch. Verlinden (452 actes)²⁴, mais aussi dans l'historiographie roumaine par B.T. Câmpina²⁵, mentionnent ces transactions aux esclaves roumains. Ainsi, parmi les esclaves de différentes ethnies – Tatares, Russes, Grecques, Hongrois etc.²⁶ – vendus dans l'année 1382 dans les marchés d'esclaves de la Crète, sont aussi mentionnées deux femmes „*de généré Blachorum (de nation roumaine)*” et des autres esclaves provenant „*du Danube*”²⁷, mais leur poids a été très – 1,4 % du total²⁸.

Si en ce qui concerne les deux femmes „*de généré blachorum*”, leur origine roumaine est hors aucune discussion, nous considérons que même parmi les esclaves (hommes et femmes) provenant „*du Danube*” se sont comptés, avec certitude, aussi des Roumains. Dans l'opinion de B.T. Câmpina ceux-ci „*il faut qu'ils auraient été apportés de Dobroudja, plus exactement des colonies génoises des bouches de Danube, trouvés juste pendant ce temps dans une guerre contre les commandants locaux*”²⁹. La guerre à laquelle fait référence l'historien roumain est le prolongé conflit dobroujean-génois, issu environ l'an 1360 et déroulé de temps en temps jusqu'environ 1386/1387, qui a connu, environ l'an 1370 une phase assez violente³⁰.

²² Pour différents aspects sur le poids, l'âge, le sexe et le prix des femmes transactionnées dans la bassin ouest-pontique, voir: Mărculeț 2006a, 45-52; Mărculeț 2006b, 112-122.

²³ Pour l'utilisation des garçons dans les ateliers artisanaux nous disposons d'une série d'informations provenant des actes génois de la fin du XIIIe siècle. Nous croyons que pendant le XIVe siècle la situation ne diffère pas d'une manière significative et que, au moins, une partie des garçons transactionnés ont été utilisés comme aides des artisans qui les ont achetés.

²⁴ Verlinden 1975, 283.

²⁵ Câmpina 1973, 122.

²⁶ Verlinden 1975, 283.

²⁷ Câmpina 1973, 122 și notele 294-295.

²⁸ Verlinden 1975, 283.

²⁹ Câmpina 1973, 122.

³⁰ Pour les discussions sur les problèmes mis par le conflit dobroujean-génois et les datations proposées pour ses différentes phases, voir récemment: Mărculeț 2002, 202-203; Mărculeț 2004, 49-53.

La pratique de la prise des esclaves pendant le conflit d'entre le despotat Dobroujean et la Gêne trouve sa confirmation, directe ou indirecte, autant dans les actes des notaires génois des bouches du Danube, émis dans la période 1360-1373, mais aussi dans quelques prévoyances du traité de paix génois-dobroujean du 27 mai 1387. Les premiers enregistrent dans quelques rangés, du début de l'automne de l'an 1360, la capture de quelques galères génoises, avec leurs équipages par les vaisseaux du despot Dobrotici de Caliacra. Ains, un acte rédigé par le notaire Antonio di Ponzo à 26 octobre 1360, mais aussi par autre quatre actes rogués à Lykostomo par le notaire Domenico da Carignano, à 18 septembre 1373, envoyant, directement ou indirectement, à telles actions³¹. Certainement, le phénomène s'est déroulé en sens invers, respectivement avec la capture de quelques vaisseaux dobroujeans par la flotte génoise.

À leur tour, quelques stipulations du traité de paix dobroujean-génois du mai 1387, rédigé par le notaire de Péra Antonio de Murtedo de Monilia, mènent vers la même conclusion. Ainsi, l'article 2 stipule que les deux parties signataires „se sont faites chacune à l'autre [...] toutes les injustices, les offenses, les violences, les pillages et les assassinats et toutes celles faites par l'une de partie contre l'autre”³². Plus clairement, le même traité stipulait à l'article 3 l'obligativité des parties à protéger chacune les asservis de l'autre „dans leur fortune et leur être”, pour qu'à l'article 9 celles-ci s'engagent qu'en cas de guerre entre elles, les citoyens puissent „sortir libres autant leur vie et leurs biens” des zones de conflit³³.

Une importante source d'acquisition d'esclaves, qui pourrait être déduite inclusivement des contenus de quelques documents génois analysés par nous, l'a constitué les incursions mongoles dans les pays voisins à la Horde d'Or. À ceux-ci se sont ajoutées, jusqu'à la deuxième moitié du XIVe siècle, les incursions des Turcs seldjukisés des rives d'Anatolie. L'ampleur des captures d'esclaves faite par ceux-ci trouve son expression dans quelques sources littéraires ottomanes. Par exemple, présentant une telle expédition faite dans la zone des bouches du Danube par les pirates turcs anatoliens de Smyrna (Izmir), conduits par Umur-bey, l'émir d'Aidîn, entre 1338/1341, le chroniqueur turc Envéri (XVe siècle), relate dans sa chronique en vers „*Düsturname (Le Livre du visir)*, que ceux-ci „sont sortis à Kilia (Kili) à la frontière (udj) de la Valachie / Et ont incendié et ont dévasté la région qu'ils ont trouvée” et aux habitants vaincus „ont demandé leur garçons (oglan) et leurs filles” après „chassant nombreux braves garçons et belles filles, / Ils les ont pris et les ont emportés avec eux. / Et ils ont détruit Kilia (Kili) et encore beaucoup d'autres cités. / Après, prenant des esclaves et des nombreuses richesses, / Ils sont venus tous et se sont montés en vaisseaux. / Pendant quatre jours ils sont allés jour et nuit / Et ils sont arrivés de nouveau près de Kerme. / Arrivant là, ils ont fait descendre les esclaves / Et ils ont tiré de nouveau les navires sur la terre. / Après ils ont chargé de nouveau les richesses et tous les pris dans les navires / Et toutes les navires se sont remplies. / [...] / Quand il est arrivé le pacha à Izmir, plein de joie, / Tout le monde s'est réjoui des cadeaux reçus. / Tout le pays d'Aidîn s'est rempli de jeunes pris et de richesses”³⁴.

Enfin, une autre importante source d'acquisition des esclaves avait devenir, depuis la moitié du XIVe siècle, les expéditions militaires ottomanes dans la Péninsule Balcanique. Depuis la fin de ce siècle, les campagnes turques vont frapper aussi les régions du Danube, y compris les territoires roumains du nord du fleuve.

Malheureusement, l'absence d'aucune information directe ne nous permet pas la connaissance exacte de l'évolution et les dimensions du commerce aux esclaves pratiqué par les Génois aux bouches du Danube et le liman de Nistre pendant la dernière décennie et la moitié du XIVe siècle. À titre d'hypothèse, nous n'excluons pas la possibilité que celui-ci se serait maintenu dans le cas de Chilia, l'entrée de Lykostomo sous la domination de la Valachie (env. 1392-1392) et de Cetatea Albă sous celle de la Moldavie (env. 1392) l'aurait affecté considérablement³⁵. Il reste que les recherches ultérieures fassent plus de lumière dans ce problème.

³¹ Balard 1980a, 164, doc. 100; Raiteri 1973, 205-206, 208-209, doc. 6-9.

³² DIR, B, 34-35, 296, doc. 24.

³³ DIR, B, 35-37, 297-298, doc. 24.

³⁴ *Cronici turcești*, I, 36-38. Pour les débats sur l'expédition d'Umur-bey aux bouches du Danube et les datations proposées, voir: Mélikoff-Sayar 1954, 156; Lemerle 1957, 276; Alexandrescu-Dresca Bulgaru 1959, 3-23.

³⁵ Le problème de Chilia et de Lykostomo reste encore ouvert. Longtemps, les spécialistes ont considéré que les deux cités sont l'une et la même. Mais les études ultérieures ont démontré qu'une telle opinion est fautive. Le moment de l'entrée de ces deux génois sous la possession de la Valachie est fixée par la plupart des chercheurs pendant les premiers ans du XVe siècle. En ce qui nous concerne, nous avons adhéré à la thèse conformément à laquelle *Chilia* est entrée sous la possession de la Valachie environ l'an 1370, après cette date les actes notariales génois cessent, ceux-ci commencent à être rogués à Lykostomo, un centre où avait déjà la résidence même le gouverneur de l'île omonyme. Très probablement, environ 1401-1402 elle a été cédée par Mircea le Vieux à Alexandre le Bon, sous la possession duquel apparaît, avec certitude, en 1411 (Constantiniu, Papacostea 1964, 1137-1138; Cihodaru 1982, 88-90). Quant à *Lykostomo*, nous considérons que celui-ci est entré sous le contrôle de Mircea le Vieux environ 1391. Nous nous fondons cette conclusion sur le fait que pour la première fois, à 27 décembre 1391 (6000), dans le titre princier apparaît la formule „jusqu'aux bords des parties tatars (usque ad confina Tartariae)” (DRH, D, I, 126-129, doc. 79). Le document confirme le fait

Bibliographie

Cronici turcești, I = *Cronici turcești despre Țările Române*. Extrase, vol. I. *Sec. XV-mijlocul sec. XVII* (ed. M. Guboglu, M. Mehmet), București, 1966.

Alexandrescu-Dresca Bulgaru, M.M. 1959, *L'expédition d'Umur beg d'Aidin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)*, SAO 2, 3-23.

Andreescu, Șt. 1981, *Acte medievale din arhive străine*, RdI 34, 9, 1732-1746.

Andreescu, Șt. 2001, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București.

Balard, M. 1968, *Remarques sur les esclaves à Gênes dans la seconde moitié du XIIIe siècle*, MAHEFR, t. 80, 627-680.

Balard, M. 1975, *Les Génois dans l'Ouest de la mer Noire au XIVe siècle*, CIEB, XIVe, II, 21-32.

Balard, M. 1980a, *Gênes et l'Outre-mer, II: Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò. 1360*, Paris-La Haye-New York.

Balard, M. 1980b, *Un document Génois sur la langue roumaine en 1360*, RESEE 18, 2, 233-238.

Brătianu, Gh. I. 1935, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucarest.

Cihodaru, C. 1982, *Formarea hotarului dintre Moldova și Țara Românească în secolul al XV-lea, în Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 80-92.

Cihodaru, C. 1984, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399-1 ianuarie 1432)*, Iași.

Ciociltan, V. 1981, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, RdI 34, 11, 2091-2096.

Constantinescu, N. 1979, *Vladislav I 1364-1377*, București.

Constantiniu, FL., Papacostea, Ș. 1964, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, Studii 17, 5, 1137-1138

Delort, R. 1966, *Quelques précisions sur le Commerce des esclaves à Gênes vers la fin du XIVe siècle*, MAHEFR, 78, 215-250.

Dölger, Fr. 1965, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. V: Regesten von 1341-1453*, München-Berlin.

Ghiață, A. 1974, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea*, SISEE 1, 43-126.

Gorovei, Șt. S. 1997, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași.

Nicephori Gregorae, 1830 *Byzantina historia*, cura Ludovici Schopeni, II, Bonnae.

Heyd, W. 1886, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, t. II, Leipzig.

Iliescu, O. 1978, *Contribuții numismatice la localizarea Chiliei bizantine*, SCIVA 29, 2, 203-213.

Iorga, N. 1899, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București.

Iosipescu, S. 1985, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București.

Lemerle, P. 1957, *L'emirat d'Aidin, Byzance et l'Occident. Recherche sur „Le geste d'Umur Pacha”*, Paris.

Mărculeț, V. 2002, *Relațiile Imperiului Bizantin și ale republicilor italiene cu Țările Române până în secolul al XV-lea*, Sibiu.

Mărculeț, V. 2002-2003., *The international context of the transformation of Wallachia and Moldavia into pontic states (1358-1392)*, SIB 26-27, 31-54.

Mărculeț, V. 2003, *Imperiul Bizantin și Țările Române în secolele XIV-XV*, Sibiu.

Mărculeț, V. 2004, *Țările Române, Genova și Veneția în secolele XIV-XV*, Mediaș.

Mărculeț, V. 2006a, *Unele considerații asupra ponderii femeilor în comerțul genovez cu robi*, Magister 2, 45-52

Mărculeț, V. 2006b, *Contribuții la istoria bazinului vest-pontic în secolele IX-XV*, Mediaș.

qu'à la respective date, le prince valaque ne possédait „les parties tatares”, mais seulement les territoires voisins à ceux que nous les avons identifiés avec ceux des bouches du Danube. (Pour l'opinion exprimé par nous voir: Mărculeț 2002, 180; Mărculeț 2004, 59-60; Mărculeț 2002-2003, 45-46). Pour les diverses opinions exprimées concernant le statut de Chilia et de Lykostomo, voir: Iorga 1899, 52-53, 60-62, 77; Panaitescu 2000, 361-367; Cihodaru 1982, 81-92; Cihodaru 1984, 234; Ghiață 1974, 71-87, 91-117; Ciociltan 1981, 2091-2096; Papacostea 1976, 421-436; Andreescu 1981, 1732-1738; Andreescu 2001, 34-48; Iliescu 1978, 209-210; Iosipescu 1985, 129-130; Balard 1975, 30; Balard 1980b, 236. Concernant l'entrée de *Cetatea Albă* sous la domination de la Moldavie, nous considérons que ce fait s'est consommé au début du règne de Roman I-er (1392-1394), confirmé du titre de prince moldave qui, dans deux actes de 30 mars 1392 (6900) et 18 novembre 1393 (6901), s'intitulait „le grand seul prince par la pitié du Dieu prince, Moi Roman prince (voievode) dominant du Pays de la Moldavie, de la montagne jusqu'à la mer” et, respectivement „le grand prince, le seul dominant, Moi Roman voievode du Pays de la Moldavie, de la montagne juqu'au bord de la mer” (DIR, A, I, 2-4, doc. 2-3. Pour les discussions sur notre opinion, voir: Mărculeț 2002, 180; Mărculeț 2004, 60; Mărculeț 2002-2003, 45-46). Pour le statut juridique de Cetatea Albă, voir: Iorga 1899, 57-59; Brătianu 1935, 120-126; Papacostea 1999, 68, 108-112; Gorovei 1997, 200-210.

- Mélikoff-Sayar, I. 1954, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris.
- Panaiteșcu, P.P. 2000, *Mircea cel Bătrân*, București.
- Papacosteș, Ș. 1976, *Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg*, RRH 15, 3, 421-436.
- Papacosteș, Ș. 1978, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècles*, RESEE 16, 1, 65-79.
- Papacosteș, Ș. 1999, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, București.
- Pistarino, G. 1971, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzo (1360-61)*, Genova.
- Raiteri, S. 1973, *Atti rogati a Licostomo da Domenico da Carignano (1373) e Oberto Grassi da Voltri (1383-84), Giovanna Balbi, Silvana Raiteri*, în *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Genova.
- Verlinden, Ch. 1947, *Esclavage et ethnographie sur les bords de la mer Noire (XIIIe et XIVe siècles)*, în *Miscellanea historica in honorem Leonis von der Essen*, Bruxelles-Paris, 287-298.
- Verlinden, Ch. 1950, *La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe siècle et au début du XVe siècle*, în *Studi in onore di G. Luzzatto*, vol. 2, Milan, 1-25.
- Verlinden, Ch. 1953, *Aspects de l'esclavage dans les colonies médiévales italiennes*, dans *Hommage à Lucien Febvre*, t. II, Paris, 91-103.
- Verlinden, Ch. 1975, *La traite des esclaves dans l'espace byzantin au XIVe siècle*, CIEB, XIVe, II, 281-284.

Cronica de la Nürnberg (1493) – preliminarii, performanțe, urmări

Măriuca Radu

Abstract: *The Nuremberg Chronicle, entitled Liber Chronicarum (in Latin), Schedelsche Weltchronik (in German), also called “Chronicles’ chronicle” definitely represents a monument of the German printing. Its creation, planned in the finest details, was due to an adequate union of thinking and power of money. The printing place was not at all accidentally chosen as Nuremberg, free imperial city, with all the privileges resulting from this position, was one of the most important economic and cultural centres in Germany during 15th century.*

The initiative of printing the Chronicle belonged to famous personalities of those times who use to live in the same street, called “Unter der Veste” (in translation, the street under the citadel). The preparations, including economic and technical aspects, lasted several years and were carried out in secret. The first chronicles in Latin were issued on 12 July 1493, followed by the German edition on 23rd December. Printed on paper of an exceptional quality and comprising a rich and diversified illustration, the Chronicle had a great success.

Based on archive research, the number of copies in Latin language reached 1300-1400 and 700 in German, out of which 1255 are considered to have remained in public and private collections (928 in Latin and 327 in German); the auction sales carried out starting with 1906 in the Germanic space led to other 155 copies in Latin and 483 in German. Thus, the sum presently reaches 1568 copies out of which 1085 in Latin and 483 in German. For Romania, 15 copies are estimated, preserved in public and private collections.

A special emphasis must be given to the world and Europe maps, included in the Chronicle’s files. The Europe map ascribed by the German humanist Hieronimus Münzer counts among the first printed creations that emphasize the Romanian space.

Key words: *The Nuremberg Chronicle, the beginnings of the printing house, Nuremberg, Germany, the 15th century.*

Cuvinte cheie: *Cronica de la Nürnberg, începuturile tipografiei, Nürnberg, Germania, sec. XV.*

Cronica de la Nürnberg, intitulată Liber Chronicarum (în variantă latină), Schedelsche Weltchronik (în variantă germană), supranumită și „Cronica cronicilor” reprezintă fără îndoială un monument al tiparului german, realizarea sa, gândită în cele mai mici detalii, datorându-se unei fericite îmbinări a gândirii și a puterii banului. Locul tipăririi ei nu a fost deloc întâmplător, Nürnbergul, oraș liber imperial, cu toate privilegiile care decurgeau din acest statut, fiind unul din cele mai importante centre economice și culturale ale Germaniei secolului al XV-lea.

Din punct de vedere al înfățișării, Nürnbergul nu se deosebea de oricare oraș occidental, fiind flancat de ziduri puternice, turnuri, porți și bastioane. Cei 25.000 de locuitori ai săi erau în principal meșteșugari și negustori prosperi, datorându-și averea priceperii și spiritului de inițiativă¹. Mărfurile lor, erau atât de bune, încât pentru mai multe secole vor deveni prototipul calității germane². În același timp orașul era placa turnantă a comerțului pe uscat între Italia și vastele debușeuri din nordul și estul Europei, la care se adăuga și Levantul³. Capitalurile acumulate situau orașul pe locul al doilea după Augsburg, unde trona mult-temuta familie a bancherilor Fugger. Orașul se afla în faza de apogeu a capitalismului renascentist. Tot mai mulți meșteri atrași de mirajul prosperității se stabilesc aici, considerând orașul ca a doua lor patrie, printre ei se numără tipograful, gravorii, legătorii de cărți și papetarii. Astfel, arta tiparului va lua o amploare greu de depășit; întemeietorul ei, Sesenschmidt îi deprinsese tainele de la însuși Gutenberg. Odată cu ea se lărgeste sfera comunicării atât între umaniștii care alcătuiesc o veritabilă elită culturală europeană, dar și între negustorii veniți aici din pricina deselor târguri, din toate colțurile continentului.

¹ Mirow 1990, 256; Schieber 2000, 10-15.

² Sub denumirea de „Nürnberg Waaren” erau cunoscute mărfurile provenind din Germania și la începutul secolului al XIX-lea, de ele beneficiind Transilvania și în special Brașovul; numeroase documente aflate în arhiva Gremiului românesc din Brașov atestă acest lucru. Vezi și Pavlescu 1970, 65.

³ Pörtner 1978, 599-600.

Bogăția a avut repercusiuni și asupra locuinței și modului de viață. Mândrul patriciat și-a construit reședințe fastuoase, ducând un trai pe măsura rangului; pe una din străzile centrale ale orașului, numită pe acea vreme „Unter der Veste”⁴, iar astăzi Burgstrasse, au locuit toate personajele legate într-un fel sau altul de destinele „Cronicii de la Nürnberg”, considerată „produsul unei bune vecinătăți, alcătuită din oameni cu aspirații economice comune”⁵.

Personajele Cronicii

Pentru a înțelege complexitatea acestei opere monumentale a tiparului german devine necesară o scurtă trecere în revistă a vieții și activității personajelor care au scos-o la lumină, ale căror destine s-au întrepătruns timp de mai multe decenii.

Sebald Schreyer (1446-1520) membru al marelui consiliu orășenesc și curator al bisericii Sf. Sebaldus și-a pus amprenta mecenatului pe toate marile întreprinderi culturale ale timpului. Om de o vastă cultură, umblat prin lume și-a sporit averea în urma afacerilor cu metale și pietre prețioase. La toate acestea l-a ajutat și căsătoria cu Margarete Kammermeister, fiica unui negustor prosper. Reședința sa, aflată pe „Unter der Veste”, la numărul 9, îi trăda rangul. Interiorul ei era împodobit conform gustului epocii cu fresce cu subiecte antice, iar pe pereții căptușiți cu panouri din lemn erau sculptate versuri ale marelui umanist Konrad Celtis (1459-1508), descoperitorul Tabulei Peutingeriene, singura hartă pe care Antichitatea ne-a transmis-o.

Vecinul său era **Michael Wolgemut** (1437-1519), care locuia pe aceeași stradă la numărul 21. Provenit dintr-o familie de pictori, se căsătorește cu văduva maestrului său, punând bazele unei afaceri înfloritoare, ajutat fiind și de fiul său vitreg Wilhelm Pleydenwurff (c.1460-1494). În atelierul său, Albrecht Dürer (1471-1528) „ucenicul genial” și-a petrecut primii patru ani de învățătură, perioadă care a coincis cu preparativele în vederea realizării Cronicii (1486-1490), despre care, cercetări recente, impulsionate și de reunificarea unor colecții datorată căderii zidului Berlinului au demonstrat o contribuție însemnată la ilustrarea acesteia, ceea ce, anterior se intuia numai⁶. Wolgemut aprovizionă din punct de vedere artistic manufactura vecinului său de la numărul 3, care nu era altul decât **Anton Koberger** (c.1445-1513), unul dintre marii tipografi ai Germaniei, al cărui nume era pronunțat cu același respect la Cracovia, Budapesta, Milano, Veneția, Paris și Lyon. Koberger provenea dintr-o familie de meșteșugari, fiind inițial aurar; ca și alții s-a dedicat trup și suflet artei tiparului, unde a făcut epocă. Până la sfârșitul secolului, tipografia sa înzestrată cu 24 de prese și 100 de calfe a scos pe piață în jur de 250 de cărți în domenii diferite. Faima sa europeană s-a datorat calității tehnice a lucrărilor tipărite de el dublată de calități manageriale excepționale, fiind unul dintre pușinii întreprinzători care posedă o rețea de desfacere acoperind practic întreaga Europă⁷. Hărnicia i s-a prelungit și în viața privată, din cele două căsătorii ale sale rezultând 25 de copii.

Hartmann Schedel (1440-1514) autorul textului, ocupantul casei cu numărul 19 era medic al orașului și consilier comunal; pe lângă meseria și funcțiile oficiale pe care le-a ocupat, Schedel a fost probabil cel mai mare colecționar al vremii sale. Biblioteca sa, impresionantă era alcătuită din manuscrise și cărți, dintre care unele rarissime erau legate de începuturile nebuloase ale nobilei arte a tiparului. Conducându-se de deviza: „colligite fragmenta ne pereant”⁸ (nu lăsați fragmentele să piară) Schedel a colecționat cu pasiune mergând până la efectuarea unor schimburi neechivalente, profitând de naivitatea interlocutorilor. Albert Flocon amintea despre un asemenea episod sugestiv când Schedel dăruia unui călugăr în schimbul unui manuscris prețios o frumoasă cutie de bomboane cu anason⁹. Și Schedel era fiu al orașului; s-a născut la 13 februarie 1440, rămânând de timpuriu orfan de ambii părinți. A fost tutelat de vărul său Hermann, mai în vârstă cu 30 de ani, medic în Augsburg, posesor și el al unei bogate biblioteci, pe care Schedel o va moșteni. La 16 ani îl găsim înmatriculat la universitatea din Leipzig, devenind un an mai târziu *Baccalaureus*. Apoi studiază jurisprudența, în paralel frecventând un cerc de tineri a căror pasiune comună era studierea vechilor texte. Perioada petrecută la Leipzig coincide cu începuturile pasiunii de colecționar, cu precădere a manuscriselor. În august 1462 ajunge la Padova, unde în paralel cu dreptul studiază medicina. Climatul cultural al Italiei îi stimulează pasiunea de colecționar. În 1466 devine doctor în medicină, practicând-o la început la Nordlingen, apoi la Amberg. Va scrie între timp și un tratat despre ciumă. În 1484 consiliul orășenesc al localității natale îl cheamă pentru a-i deveni membru și medic șef al orașului; pasiunea sa pentru carte și manuscris îi aduc porecla de *Bibliofag*, fiind considerat de contemporani „mai mult receptiv decât productiv”¹⁰. Negenial, dar extrem de harnic, așezat, conștient de valoarea sa a fost un

⁴ În traducere: „sub cetate”; Veste = Festung; pe vremea aceea străzile sau grupurile de străzi erau denumite în funcție de caracteristici.

⁵ Pörtner 1978, 611.

⁶ Zahn 2002, 209-210.

⁷ Schatz 1995, 21-24.

⁸ Flocon 1976, 165.

⁹ Flocon 1976, 165.

¹⁰ Pörtner 1978, 603.

reprezentant de seamă al timpului său. În viața sa personală a avut parte de două căsătorii din care au rezultat 12 copii. Părintele său spiritual a fost Enea Silvio Piccolomini (1405-1464), viitorul papă Pius al II-lea din 1458, unul din marii reprezentanți ai umanismului european, ale cărei scrieri le va folosi în Cronică (inclusiv pasajele dedicate spațiului românesc).

Ce-i mai lega pe acești oameni în afara de vecinătate? Documentele contemporane sugerează că nu s-au eschivat de la plăcerile lumești, vinul și *ars amandi*, ocupând un loc bine stabilit; casele lor erau deschise petrecerilor și discuțiilor cu conținut, fiind frecventate de mari personalități ale epocii. Poate că i-a ajutat și sintagma „jumătate profesor, jumătate elev!”¹¹. Ei rămân reprezentanți tipici ai perioadei de ascensiune a burgheziei, care încet, dar sigur prelua, prin puterea banului și a ascuțimii minții, privilegiile aristocrației.

Preparative

Cu o asemenea concentrare de forțe, drumul Cronicii era deschis; din fericire, pe baza numeroaselor mărturii păstrate, preparativele, tipărirea și distribuirea acesteia sunt relativ simplu de reconstituit, constituind un model și pentru alte tipăriri contemporane. „Cronica” a fost gândită să fie perfectă, sub toate aspectele și în toate fazele, de la pregătire și până la distribuție; nu se știe, în accepțiune modernă dacă părinții ei au intuit că va fi primul „best-seller” al Renașterii¹². Și pentru ca totul să fie perfect trebuie menționat că orașul devenise și cel mai important centru cartografic al Germaniei, unde Martin Behaim (1459-1507) și el locuitor al aceleași străzi avea să realizeze în anul în care Columb ajungea în Lumea Nouă primul glob pământesc, intitulat sugestiv „Erdapfel” (ceea ce, în traducere înseamnă „pământul ca un măr”).

Inițiativa i-a aparținut lui Sebald Schreyer, căruia i s-a asociat și cumnatul său, Sebastian Kammermeister. Cei doi, în calitate de editori și finanțști au încheiat la 29 decembrie 1491 un contract cu Michael Wolgemut și cu fiul său vitreg Wilhelm Pleydenwurff, în vederea scoaterii unei producții comune de carte¹³. Documentul păstrat conține numeroase detalii tehnice și financiare (inclusiv asupra câștigurilor și pierderilor). Riscul economic era asumat de Schreyer și Kammermeister. Ei au avansat suma de 1.000 de florini, bani lichizi, având asigurarea că Wolgemut va începe imediat pregătirea clișeelelor din lemn, necesare tipării. După ce, la 21 ianuarie, suma a fost achitată, cvartetul Schreyer, Kammermeister, Wolgemut, Pleydenwurff a încheiat o înțelegere scrisă cu tipograful Anton Koberger (și aceasta s-a păstrat posterității). Koberger nu și-a pus la dispoziție capitalul, mulțumindu-se doar cu rolul de tipograf salariat. În schimb, s-a angajat cu procurarea hârtiei, dând totodată asigurarea fermă că nu va înstrăina sub nici o formă probele de tipar și că le va ține în cel mai strict secret (această prevedere va fi aplicată și ilustratorilor).

Deși nu apare menționat pe nici unul din contractele încheiate în perioada 1491-1508, se pare că Schedel era pregătit pentru proiectul unei „newen Cronik”, încă din 1487¹⁴; paternitatea lui Schedel asupra textului este probată prin păstrarea manuscrisului adnotat și prin inserarea monogramei sale în produsul final. Neexistând încă o reglementare a copy-right-lui, Schedel nu a găsit necesar să-și citeze sursele. După toate probabilitățile el a folosit doar informațiile oferite de biblioteca sa, îmbogățită în această perioadă de moștenirea lăsată de vărul său Hermann.

Cu toate că Schedel era un umanist prin educație și formație intelectuală, cronica scrisă de el se situează în tradiția istoriilor universale ale Evului Mediu, prezentând lumea în șase epoci, de la Creație și până în momentul redactării, fiind vorba despre împăratul Maximilian I, care a domnit de la 1486 și până la 1519. O a doua parte este consacrată descrierii principalelor țări și orașe, fiind inclus tot ceea ce nu intrase în segmentul anterior. În ceea ce privește sursele (așa cum s-a mai arătat) Schedel i-a utilizat pe antici dar și pe autorii umaniști contemporani, inclusiv scrierile biblice și pe cele ale părintelui său spiritual Enea Silvo Piccolomini. Textul ne apare astăzi greoi, chiar hilar; cu toate acestea el era destinat să hrănească, conform gustului epocii setea de cunoaștere a oamenilor față de lumea în care trăiau și a unor ținuturi îndepărtate. O oarecare valoare documentară aveau descrierile țărilor, orașelor și a unor aspecte ale vieții cotidiene. Acest exercițiu de erudiție are totuși meritul de a fi rămas un punct de pornire pentru descrierile ulterioare, rămânând totuși o uriașă compilație.

În patrimoniul bibliotecii din Nürnberg (cea mai veche bibliotecă municipală din lume) se păstrează cele două manuscrise utilizate în vederea tipării; schițele de punere în pagină, realizate în creion indică așezarea ilustrației și numeroasele modificări intervenite pe parcurs. În afara numelor consacrate mai apar și cele ale lui Georg Alt (câtre 1440/1450-1510), copistul și traducătorul ediției germane și Konrad Celtis, „poeta laureatus”, care se angaja să revizuiască textul latin pentru o nouă ediție care nu s-a mai realizat niciodată¹⁵.

¹¹ Pörtner 1978, 603.

¹² Afirmația a fost făcută de Frédéric Barbier, fiind preluată de Alain Mercier. Vezi Mercier 2003, 267.

¹³ Zahn 2003, 207-208.

¹⁴ Pörtner 1978, 608.

¹⁵ Zahn 2003, 207-208.

Păstrarea desenelor preparatoare și reorganizarea acestora în contextul unificării Germaniei au certificat supozițiile avansate de către marii specialiști ai domeniului și anume că pe lângă contribuția lui Wolgemut și Pleydenwurff la realizarea ilustrației s-a evidențiat și tânărul Dürer. Acum a fost lămurită pe deplin paternitatea scenei dansurilor macabre. Aceste descoperiri au prilejuit la începutul anilor '90 ai secolului XX organizarea unor expoziții impresionante. De asemenea studiarea filigranelor a indicat proveniența italiană a hârtiei¹⁶.

La un an și patru luni de la încheierea contractului Koberger, mai precis la 12 iulie 1493, au fost livrate primele exemplare din ediția latină a Cronicii, urmată, la 23 decembrie, același an, de cea germană.

Ambele ediții au fost tipărite pe o hârtie de o calitate excepțională, în format „regal” (47×32,5 cm). Ediția latină număra 326 file, iar cea germană 997 (inclusiv cele nenumerotate).

Ilustrația

O mențiune specială merită ilustrația, însumând 1804 xilografuri, pentru care s-au folosit 652 de clișee, ceea ce transformă această operă în cea mai remarcabilă carte ilustrată a timpului său. Unicitatea acestei creații constă atât în abundența imaginilor de tot felul (portrete de sfinți, personalități ale bisericii și împărați, scene biblice „actualizate”, imagini ale unor țări și orașe), cât și într-o iscusită punere în pagină. Nu lipsesc din această enumerare nici prietenii autorilor: Papa Pius al II-lea și cardinalul Cusanus.

De un interes constant s-au bucurat și imaginile țărilor și orașelor descrise. Este adevărat că unele sunt fanteziste, în schimb, 32 sunt inspirate din realitate, fiind considerate „cele dintâi ridicări topografice ale orașelor Renașterii”¹⁷. În mod firesc cea mai completă viziune se oprește asupra orașului Nürnberg, redat cu numeroase detalii; se remarcă silueta bisericii Sf. Sebaldus (monument de referință care adăpostește mormântul sfântului) și moara de hârtie plasată în prim-plan în afara zidurilor. Deosebită este și caracterizarea făcută acestui oraș: „Nürnbergul este cel mai important și pe departe cel mai vizitat oraș al Germaniei și în afara ei. Este cel mai important oraș economic al Germaniei, cu o comunitate mândră și case frumoase”. Și Schedel termina acest capitol afirmând cu o nedisimulată mândrie: „fiecare oraș are importanța pe care i-o conferă istoria”¹⁸. Tot din realitate mai sunt inspirate și alte orașe germane (Ulm, Augsburg, Strasbourg, Bamberg, Basel, Breslau) austriece (Viena, Linz), italiene (Florența, Roma, Genova), Buda și chiar îndepărtatul Rodos (a cărui cetate impozantă aflată pe vremea aceea în stăpânirea ordinului Ioaniților, străjuită de mori de vânt poate fi admirată și astăzi). Celor fanteziste (inclusiv Parisului) li s-a aplicat un procedeu simplu: zidurile, turnurile, bastioanele și bisericile au fost desenate după modelele știute și asamblate în diferite variante: estului Europei și Orientului Apropiat (excepțând Ierusalimul) li se conferă un aspect occidental.

O întrebare ridicată frecvent de către cercetători a constat în identificarea surselor acestor imagini; concluziile trase relevă mai multe căi de transmitere a materialului vizual: este sigur că Nürnbergul a fost realizat „pe teren”; probabil, că orașele mai apropiate au fost lucrate de calfe, altele au fost inspirate după publicații contemporane, provenite chiar din biblioteca lui Schedel; este de asemenea posibil ca unele știri să fi parvenit prin întinsa rețea a lui Koberger (inclusiv Buda); mai există și ipoteza folosirii unor informații aduse de călătorii și negustorii reveniți din diferitele colțuri ale lumii. Se poate afirma că și pe această cale vizuală se pot reconstitui legăturile comerciale și culturale ale acestui oraș cu lumea¹⁹.

Prețuri

Imediat după apariție, cartea a fost practic distribuită în întreaga Europă. Documentele păstrate (contracte, registre de socoteli și chitanțe de mână) au permis cercetătorilor să reconstituie atât numărul total de exemplare vândute sau rămase în stoc, cât și fluctuațiile prețurilor în decursul mai multor decenii. Concluziile acestora au relevat o multitudine de aspecte. S-a estimat un tiraj total de 1300-1400 de exemplare în latină și 700 în germană, din totalul cărora ar mai fi rămas în colecții publice și particulare 1255 (928 în latină și 327 în germană); vânzările la licitații efectuate începând cu 1906 în spațiul germanic au mai dus la apariția a încă 155 de exemplare în latină și 483 în germană. Astfel suma se ridică în prezent la 1568 de exemplare, din care 1085 în latină și 483 în germană²⁰. Conform catalogului incunabilelor întocmit de cercetătoarea Maria Schatz²¹, în țara noastră se păstrează în colecții publice și particulare 15 exemplare ale Cronicii, din care 11 în variantă latină, două în variantă germană și alte două aparținând ediției populare a lui Schönsperger.

¹⁶ Zahn 2003, 207-208.

¹⁷ Zahn 2003, 207.

¹⁸ Mercier 2003, 267.

¹⁹ Pörtner 1978, 610-611.

²⁰ Zahn 2003, 207-208.

²¹ <http://www.cimec.ro/scripts/Carte/incunabile>

Există diferite informații și în legătură cu prețurile practicate; în timp ce prețul de vânzare en-gros era la nivelul anului 1499 de 8 florini pentru un exemplar colorat și legat și 3 florini pentru unul necolorat și nelegat, cumpărătorul trebuia să scoată din pungă 10,4-12 florini pentru un exemplar colorat (ceea ce echivala cu 1/3 din venitul anual al unui meșteșugar) și 4-5 florini pentru unul simplu (reprezentând contravaloarea a 175 kg de carne de vită sau a 70 de rațe). Aceste date corespund prețurilor cărților din epocă. Către 1508 prețurile au început să scadă drastic din cauza scoaterii pe piață a unor exemplare mai ieftine, cu un format mai mic și cu mult mai multe ilustrații. În paralel cu cele populare au apărut după 1495 și ediții pirat. Piața fiind saturată, cele două splendide variante din 1493 au devenit mult mai greu vandabile²².

Există indicii că Henric al VIII-lea, regele Angliei, a plătit pentru ediția din 1495 a cărții 8 pence și 66 șilingi, ceea ce, echivala cu valoarea a 5 boi și jumătate, sumă exorbitantă, dacă avem în vedere că era vorba despre un exemplar necolorat și nelegat²³. Și atunci dar și în zilele noastre valoarea unui asemenea exemplar poate ajunge la cotații ciudate, în funcție de condițiile de achiziționare (anticariat, „la negru” sau în cadrul licitațiilor). În paralel, de un mare succes se bucură și foile separate cuprinzând imagini de țări și orașe. Din compararea diferitelor date, prețul unei file, în funcție desigur de complexitatea desenului se plasează între 300 și 2.000 de euro, în timp ce, valoarea unui exemplar complet, colorat și într-o stare perfectă de conservare a atins în anul 1999 la Christie's suma de 67.500 lire sterline.

Urmări

Faptul că această Cronică a fost pe gustul publicului contemporan care a făcut sacrificii pentru a o achiziționa s-a reflectat și în rândul savanților și a oamenilor de artă: Sebastian Münster (1488-1552) a preluat pentru Cosmografiile sale descrierile unor orașe, printre care și Nürnbergul, iar cronicile secolului al XVIII-lea încă mai foloseau fragmente din ea. Autorul necunoscut al cărții populare despre „Doktor Faust” a inclus rutele folosite de același Schedel. Și din punct de vedere artistic au existat urmări: Dürer a preluat formatul și tipologia gravurilor pentru marile sale creații, iar călugării mănăstirii Propovăduirii, aflată pe aceeași celebră stradă „Unter der Veste”, unde s-a plămădit Cronică și-au pictat galeria în cruce cu un Chronikon inspirat de xilogravurile lui Wolgemut²⁴.

În secolul XX, datorită edițiilor facsimilate, însoțite și de ample comentarii, Cronică a devenit accesibilă publicului larg.

Cartografia

Și pentru ca această „Cronică a cronicilor” să fie o creație desăvârșită, trebuie amintită contribuția orașului Nürnberg la dezvoltarea cartografiei europene, prin producerea celor mai bune instrumente de măsurat timpul și spațiul, a primelor globurilor pământeste și cerești păstrate până în zilele noastre și prin activitatea unor ateliere cartografice vestite. Pe acest temei, conținutul Cronicii se îmbogățește cu două creații care reflectă mentalitatea epocii dar nu o depășesc. Desprinderea de tradițiile scrierilor sfinte și ale Antichității era anevoioasă.

Astfel, fila XIII este ocupată aproape în întregime de o hartă a lumii, inspirată din punctul de vedere al proiecției (pseudo-proiecție conică) din ediția de la Ulm a lui Ptolemeu, publicată cu un deceniu în urmă²⁵. Continentele cunoscute (Europa, Asia și Africa) ocupă spre deosebire de mapamonduri nord-vestul, respectiv estul și sudul²⁶, Scandinavia apare ca o insulă, Dacia ocupă locul Danemarcei de astăzi, iar ca o reminiscență a Evului Mediu apar și „Insulele fericirilor”²⁷, amplasate pe coasta atlantică a Africii. Față de alte creații contemporane, ilustrația se amplifică; personajelor biblice întru chipate de cei trei fii ai lui Noe: Iafet, Cam și Sem²⁸ li se adaugă cele 12 vânturi, personalizate și un brâu casetat cu imagini ale raselor monstruoase, și ele reminiscențe ale gândirii medievale²⁹. Respectând tradiția medievală, Ierusalimul ocupă încă un loc central.

²² La 18 septembrie Johann Schönsperger, tipograf la Augsburg a realizat o nouă tipărire în germană, mai puțin scumpă și cu un format mult mai mic, conținând și mult mai multe ilustrații. La mai puțin de patru luni, la 1 februarie 1497, a publicat o nouă ediție în latină, iar în 1500 o altă versiune în germană. Zahn 2003, 207-208.

²³ Pörtner 1978, 611.

²⁴ Pörtner 1978, 611.

²⁵ Schneider 2006, 32.

²⁶ Pe mapamondurile Evului Mediu Asia ocupa în întregime partea de sus, Europa – jumătatea din stânga a părții inferioare, iar Africa – pe cea din dreapta. Spațiul acordat continentului african era mai mic, deoarece se considera că vegetația abundentă îi modifica echilibrul și putea „cădea” în oceanul planetar.

²⁷ Delumeau 1997, 87-88.

²⁸ Pe un mapamond, datat 1460, creat pentru ducele de Burgundia, mai apare o asemenea reprezentare; Barber 2005, 72.

²⁹ Harvey 1996, 27; Deluz 1992, 41-49.

Ciudat este că nu sunt puse în valoare rezultatele descoperirilor geografice; astfel Africa este legată de un continent sudic, prelungit până la nivelul Asiei.

Ultima filă a Cronicii este împodobită cu o hartă a Europei, atribuită lui Hieronymus Münzer (Monetarius)³⁰, inspirată dintr-o hartă întocmită de cardinalul Cusanus (1401-1464)³¹ către mijlocul secolului al XV-lea, al cărei manuscris, pierdut, a reapărut câteva decenii mai târziu în diferite variante, printre care și aceasta³². Această hartă se revendică a fi una dintre primele creații cartografice tipărite ale Europei, importantă și pentru punerea în valoare a spațiului românesc³³. În acest caz avem de-a face cu o hartă „mentală”, a cărei informație era legată de modul în care un ținut sau altul era perceput³⁴. Pentru Țara Bârsei, un ținut minuscul, dar foarte important în relațiile comerciale cu Nürnbergul, se folosea formatul de literă aplicat țărilor (exemplu GERMANIA MAGNA)³⁵.

Spațiul românesc în text și imagini

Descrierile consacrate Transilvaniei și Valahiei au fost preluate întocmai de Schedel de la părintele său spiritual, Enea Silvio Piccolomini; textul lor a fost publicat în mai multe lucrări apărute și la noi în țară³⁶. Printre numeroasele confuzii și neconcordanțe se strecoară totuși și o serie de adevăruri, cum ar fi acela al originii romanice a valahilor, împărțiți între turci și unguri sau în legătură cu faima europeană a Corvinilor. Real era și conflictul izbucnit între drăculești și dănești, numai că aici ultimii erau transformați... în danezi³⁷. Interesantă rămâne și afirmația, conform căreia valahii trăiau și în Tracia, deci la sudul Dunării, fiind vorba desigur de comunitățile de aromâni și de vlahi. Autorul, în fapt Piccolomini, recunoștea cu sinceritate că „...pentru mine nu este un secret că îmi este foarte trudnic să descriu aceste provincii...”, continuând că asupra lor nici istoricii nu s-au pus de acord.

Pasajele dedicate spațiului românesc sunt completate cu o xilogravură, pe marginea căreia s-au făcut multe speculații. Nu este vorba despre „o imagine fantezistă a Valahiei”, ci pur și simplu despre un clișeu aplicat Franței, Angliei și într-o ediție latină și provinciei germane Hessen³⁸.

Epilog

Speranțele financiare ale realizatorilor nu au fost satisfăcute în întregime. În afara sumei inițiale, care s-a acoperit, Schreyer și Wolgemut au mai primit în 1509 câte 621 florini. În acest răstimp viața locuitorilor de pe „Unter der Veste” a devenit mai liniștită. Toate personajele „Cronicii” au atins vârste venerabile. Koberger a murit în 1513, regretat sincer de cei 13 copii rămași în viață. Un an mai târziu lua drumul veșniciei Hartmann Schedel, în vârstă de 74 de ani; imensa sa bibliotecă ajunsă după 1550 în proprietatea ducelui Albrecht al V-lea alcătuiește astăzi nucleul neprețuit al Bibliotecii de Stat a Bavariei. Michael Wolgemut, geniul artistic al „Cronicii” se săvârșea din viață în 1519, la 82 de ani, după cum arată notița scrisă de Dürer pe portretul dedicat maestrului său. Sebald Schreyer, marele mecenat era îngropat în 1520 în cripta familiei aflată în imediata apropiere a zidului exterior al bisericii Sf. Sebaldus. Averea sa considerabilă revenea în lipsa urmașilor bisericilor, mănăstirilor, spitalelor și azilelor de săraci din orașul natal, odinioară bijuterie a Germaniei³⁹.

³⁰ Hieronymus Münzer, figură proeminentă a umanismului european s-a născut în 1437 la Feldkich /Vorarlberg. După studii efectuate la Leipzig și Pavia s-a stabilit în anul 1478 la Nürnberg, unde a practicat nobila meserie de medic. Călătoriile i-au purtat pași către Italia, Franța, Spania și Potugalia. Printre lucrările sale în manuscris, rămase posterității se numără un „Itinerarium hispanicum”. Este și autorul unei scrisori adresate regelui Ioan al II-lea al Portugaliei în care îi sugera că se putea ajunge în Lumea Nouă și prin China (pe atunci era încetățenită credința că Lumea Nouă era o prelungire a continentului asiatic). În 1492 a colaborat cu Behaim la realizarea celebrului „Erdapfel”. Kretschmer, Dörflinger, Wawrick 1986, 512.

³¹ Kupčik 1992, 87-88.

³² <http://www.mapforum.com/06/schedel.htm>; la gravarea acestei hărți într-un format neobișnuit de mare pentru o xilogravură au contribuit Wohlgemut și Pleydenwurff, asistați probabil de ucenicul lor, Dürer, iar sugestiile au fost date de Koberger.

³³ Pe hartă sunt bine marcate Transilvania și Valahia; de asemenea apare pentru prima dată Țara Bârsei sub denumirea de WVRZLAND; Radu 2004, 215.

³⁴ Schneider 2006, 32.

³⁵ Radu 2004, 215.

³⁶ Holban 1968, I, 470, 475.

³⁷ Această confuzie, preluată și de alți autori a stat la baza translației Dacia – Dania. În acea vreme observarea realității nu era punctul forte al învățaților. Verantius, în *Descrierea Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești* observă acest lucru. Holban 1968, 399.

³⁸ Schatz 1995, 21-24.

³⁹ Pörtner 1978, 611.

Bibliografie

<http://www.cimec.ro/scripts/Carte/incunabule>

<http://www.mapforum.com/06/Schedel.htm>

- Barber, P. (ed.) 2005, *The map book*, Weidenfeld&Nicolson, The Orion Publishing Group, London.
- Dana, D., Radu, M. 2002, *Transilvania pe harta de la Hereford (sc. XIII)*, Istros 20, 253-265.
- Dana, D., Radu, M. 2004, *Transylvania on the Hereford map (13th century?)*, Cartographica Hungarica 8, Tatabánya, 58-63.
- Delumeau, J. 1997, *Grădina desfătărilor. O istorie a Paradisului*, București.
- Deluz, C. 1992, *Le même et l'autre dans la cartographie médiévale*, Analele Universității București, Istorie, 41-49.
- Flocon, A. 1976, *Universul cărților*, București.
- Harvey, P.D.A. 1996, *Mappa Mundi The Hereford World Map*, Londra.
- Holban, M. 1968, *Călători străini despre țările române*, I, București.
- Kline, N.R. 2003, *Maps of Medieval Thought*, The Boydell Press, Woodbridge.
- Kretschmer, I., Dörflinger, J., Wawrick, F. 1986, *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, Franz Deuticke, I-II, Wien.
- Kupčik, I. 1992, *Alte Landkarten*, Werner Dausien, Hanau.
- Mercier, A. 2003, *Un condensé de l'histoire du monde, Les trois révolutions du livre, Catalogue de l'exposition du musée des Arts et Métiers, 8 octobre 2002-5 janvier 2003*, Imprimerie Nationale, Paris, 267.
- Mirow, J. 1990, *Geschichte des deutschen Volkes*, Casimir Katz, Gernsbach.
- Pavlescu, E. 1970, *Meșteșug și comerț la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, București.
- Pörtner, R. 1978, *Die Schedelsche Weltchronik von 1493*, Harenberg, Dortmund.
- Radu, M. 2004, *Țara Bârsei în izvoare cartografice (~1450-1699)*, In honorem Gernot Nussbächer, Brașov, 213-221.
- Schatz, E. M. 1995, *Tipărituri Koberger în colecțiile din România*, Revista Bibliotecii Naționale, I, 2, București, 21-24.
- Schieber, M. 2000, *Nürnberg. Eine illustrierte Geschichte der Stadt*, Beck, München.
- Schneider, U. 2006, *Die Macht der Karten*, Darmstadt.
- Shirley, J. 2001, *The mapping of the World, Early Printed World Maps 1472-1700*, London.
- Zahn, P. 2002, *La Weltchronik de Hartmann Schedel (Nuremberg, 1493). Fabrication et diffusion d'un incunable illustré de l'atelier d'Anton Koberger, Les trois révolutions du livre, Catalogue de l'exposition du musée des Arts et Métiers, 8 octobre 2002-5 janvier 2003*, Imprimerie Nationale, Paris, 207-211.

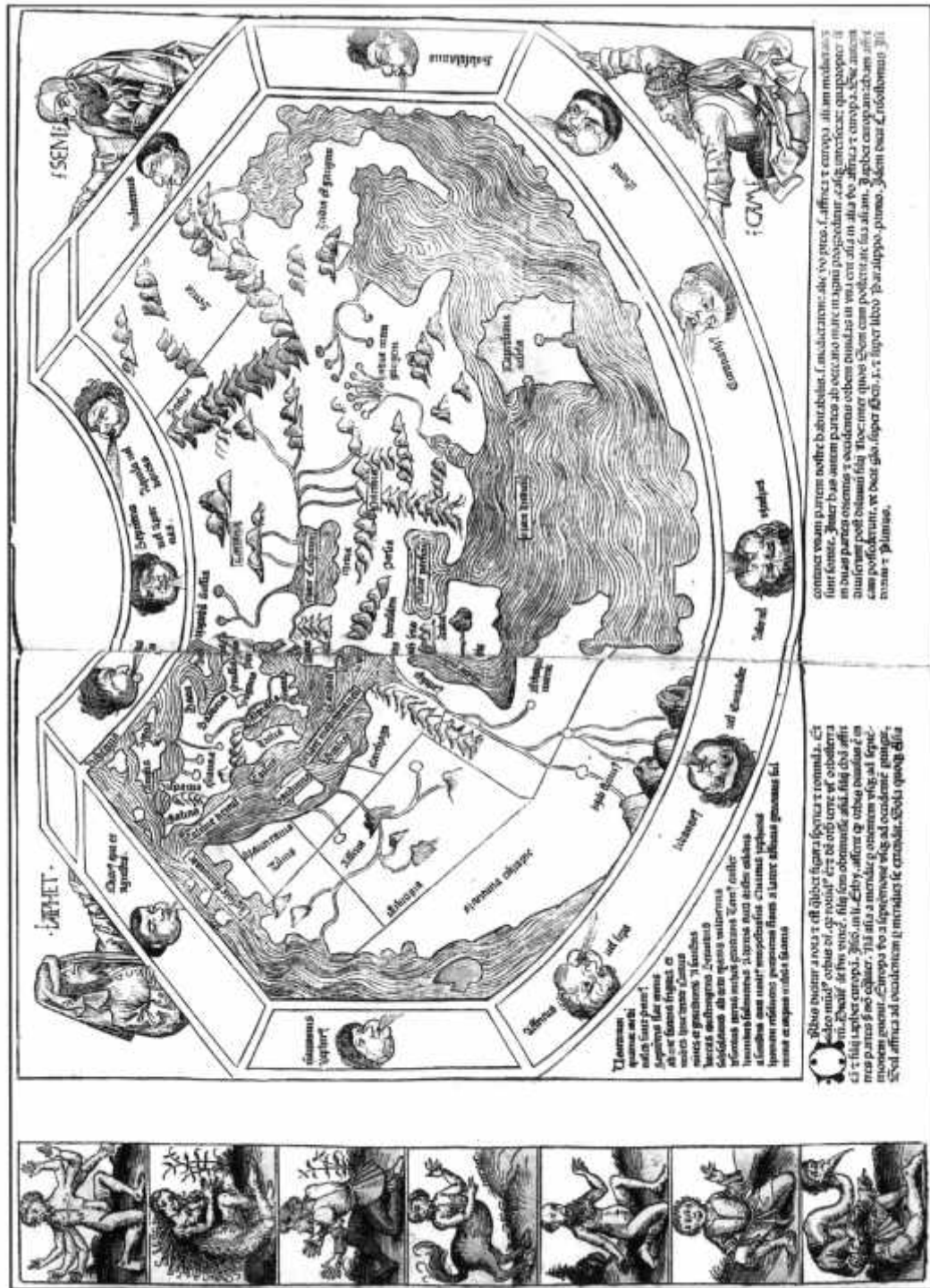

Fig. 1. Harta Lumii inspirată după harta lui Ptolemeu, ediția Ulm. Aceasta menține o serie de imagini folosite în Evul Mediu, cum ar fi diferitele ființe amplasate în partea stângă.

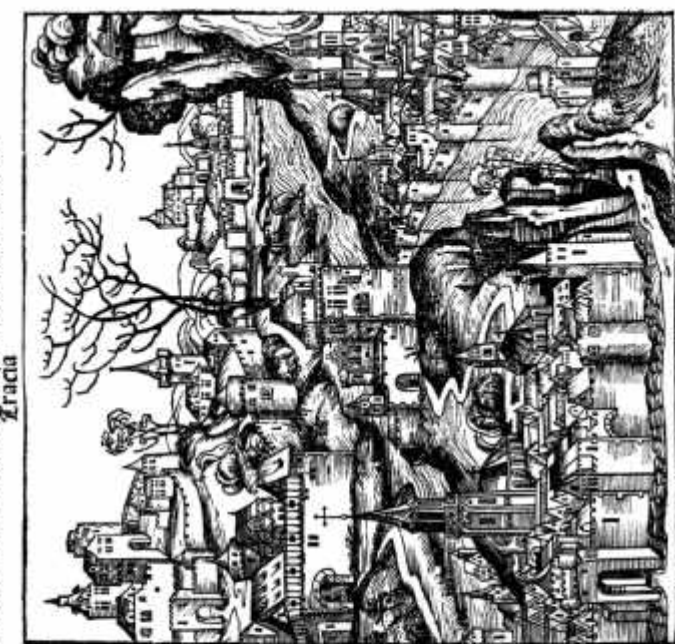
Fig. 1. World map, inspired from Ptolemy's Ulm edition; it preserves a series of images used in the Medieval Ages, such as the „different” beings, placed on the left-side girdle.

Fig. 2. Harta Europei Centrale, realizată de Münzer – variantă a Hărții Cuzanos, una dintre primele hărți care cuprinde și spațiul românesc.
Fig. 2. Central Europe map, made by Münzer – variant of Cusanus' map, one of the first maps emphasizing the Romanian space.

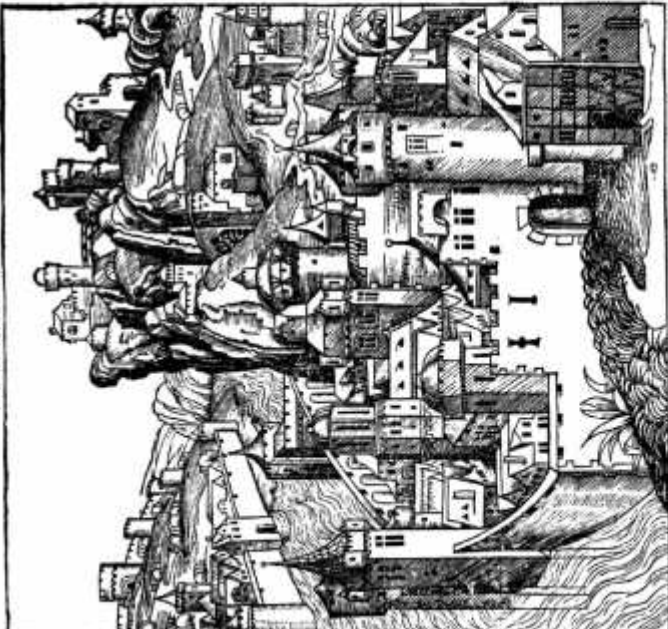
Blat CCLXXII

wendenb die gar flen greiffst die siben vnt wnt vnt puyt in hoher pöllung. Lombardiam Xorumbor
 iam Tirdibnam Landum vnt Nammas die Tirdischen greint hat man strowt als vntumbhellig nicht erfren. Czo
 ist Thacobona entren vnt. Vom Mang. Zemarbone von im. Zemartha janzmarbi gar en kama benn. gewest.
 aber nachpögn hat die frast vnt bereidner vnt die gefischliche an volke mit anpöschung vnt nachpögn
 der grent vnt vnt puyt erficht. Darumb ob die dorne die die mens schufft lesen die vnt ober dnter die greint
 nach als erfren vnt die men die in dem getreider flammen ober vnt vntere friben so wullen die men die vnt
 jant ogilne janzsin flunder abgandter vnt die vntberpöchtler vnt anreigen haben.

Die Kiste ist die vnt janzföcher gefischliche greint gar en fass vnt vnt puyt puyt ober land vnt
 vnt die flen greiffst die siben vnt wnt vnt puyt in hoher pöllung. Lombardiam Xorumbor
 iam Tirdibnam Landum vnt Nammas die Tirdischen greint hat man strowt als vntumbhellig nicht erfren. Czo
 ist Thacobona entren vnt. Vom Mang. Zemarbone von im. Zemartha janzmarbi gar en kama benn. gewest.
 aber nachpögn hat die frast vnt bereidner vnt die gefischliche an volke mit anpöschung vnt nachpögn
 der grent vnt vnt puyt erficht. Darumb ob die dorne die die mens schufft lesen die vnt ober dnter die greint
 nach als erfren vnt die men die in dem getreider flammen ober vnt vntere friben so wullen die men die vnt
 jant ogilne janzsin flunder abgandter vnt die vntberpöchtler vnt anreigen haben.

Die walachbey

Die Kiste ist die vnt janzföcher gefischliche greint gar en fass vnt vnt puyt puyt ober land vnt
 vnt die flen greiffst die siben vnt wnt vnt puyt in hoher pöllung. Lombardiam Xorumbor
 iam Tirdibnam Landum vnt Nammas die Tirdischen greint hat man strowt als vntumbhellig nicht erfren. Czo
 ist Thacobona entren vnt. Vom Mang. Zemarbone von im. Zemartha janzmarbi gar en kama benn. gewest.
 aber nachpögn hat die frast vnt bereidner vnt die gefischliche an volke mit anpöschung vnt nachpögn
 der grent vnt vnt puyt erficht. Darumb ob die dorne die die mens schufft lesen die vnt ober dnter die greint
 nach als erfren vnt die men die in dem getreider flammen ober vnt vntere friben so wullen die men die vnt
 jant ogilne janzsin flunder abgandter vnt die vntberpöchtler vnt anreigen haben.

Fig. 3. Imaginea Valahiei

Fig. 3. The image of Walachia.

L'idée de l'unité du peuple roumain, fondement de son unité politique

Ștefan Ștefănescu

Rezumat: Studiul de față reprezintă o trecere în revistă a etapelor ce au dus la formarea statului unitar român începând de la prima unire a Țărilor Române realizată de Mihai Viteazul până la Marea Unire din 1918 de la Alba Iulia.

Cuvinte cheie: *ideea unității poporului roman, Mihai Viteazul, proiectul dacic, Tudor Vladimirescu, revoluția din 1848, Marea Unire din 1918.*

Mots clef: *l'idée de l'unité du peuple roumain, Michel le Brave, le projet dacique, Tudor Vladimirescu, la révolution de 1848 la Grande Union de 1918.*

Il y a 90 ans, le 1er décembre 1918, la volonté du peuple roumain de s'unir en un seul État triomphait. Accomplissement et création historique à la fois, *la Grande Union de 1918* se situe comme un moment remarquable sur la voie du développement ascendant du peuple roumain.

La compréhension de l'acte de 1918, avec ses profondes répercussions pour toute la vie politico-étatique ultérieure impose de connaître le développement, les idées-force qui ont permis au peuple roumain, en des circonstances souvent défavorables, de conserver son entité nationale, engendrant et stimulant des énergies créatrices.

Descendant de la romanité orientale, ce dont témoignent le *nom* qu'il porte et la *langue* qu'il parle, le peuple roumain a conçu tout au long de son histoire, la valeur de l'héritage que lui ont légué ses aïeux, il a été conscient de la civilisation qu'il représentait dans sa zone géographique, civilisation qui reposait sur les traditions de la culture romaine et sur l'idéal de la liberté des daces.

Parlant de ce qu'a représenté *le sceau de Rome* pour l'histoire des Roumains, N. Iorga, le plus grand historien roumain, se référait, entre autres, à la force de la cohésion du peuple qu'il comparait à la solidité du ciment des monuments romains¹.

Dans les conditions du Moyen-Âge, où suivant la conception générale de l'État, celui-ci s'identifiait à la dynastie et où des circonstances d'ordre extérieur défavorables obligeait le peuple roumain à déployer son histoire dans un cadre étatique divisé en trois formations territoriales – la Valachie, la Moldavie et la Transylvanie – la conscience de l'origine commune, de l'unité de l'origine commune et de la langue s'est manifestée comme un facteur de liaison, permanente des Roumains, auquel facteur sont venus s'ajouter, en lui augmentant l'efficacité, les étroits rapports économiques entre les villes de Transylvanie, de Valachie et de Moldavie. Les rapports économiques ont facilité, à leur tour, des relations politiques et militaires, se voyant de ce fait aussi renforcées. Les échanges commerciaux et les relations politiques ont assuré la permanence des rapports culturels qui ont enrichi de nouveaux éléments l'ancien fonds commun culturel institutionnel.

L'interaction des facteurs économiques, politiques et culturels a permis de consolider l'unité du peuple roumain. Des événements historiques complexes, contradictoires et parfois même nocifs n'ont pu ni briser, ni dénaturer cette unité.

Les intérêts communs face aux attaques menaçantes de diverses puissances étrangères, le souvenir toujours vif de la même descendance daco-romaine, ainsi que de l'ancienne unité politique qu'évoquait le concept de *Dacie*, réintroduit, dans leurs écrits par les lettrés de la période de la Renaissance ont contribué au rapprochement politique des pays roumains et ont stimulé des essais venant tantôt d'un pays roumain, tantôt de l'autre – d'unification étatique, au début, sur la ligne typiquement féodale de la vassalité et puis, dans les conditions de la société capitaliste et de la constitution de la nation moderne roumaine, sur la ligne nationale.

Michel le Brave a été le premier prince roumain à avoir réussi, au seuil du XVIIe siècle, malheureusement pour un très court laps de temps, à réaliser l'Union des trois pays roumains². Par suite d'âpres luttes et campagnes dont la rapidité d'action leur a valu la célébrité, le prince Michel le Brave a réussi à écarter le danger extérieur, à réunir sous son sceptre les trois pays roumains, à attirer l'attention du monde européen sur la vitalité et l'amour de la liberté du peuple roumain, ainsi que sur l'héroïsme de son dirigeant, dès son vivant entouré d'un aura de légende.

¹ Iorga 1919, 6.

² Ștefănescu 1962, 899-913.

Des sources contemporaines du règne de Michel le Brave, relatant qu'à des situations difficiles il encourageait ses soldats, les exhortant à « se comporter vaillamment... aussi bien pour honorer le Christ pour lequel ils combattaient, que pour la grandeur de leur Nation et pour celle des Romains dont ils affirmaient descendre »³.

Dans les documents émis d'Alba Iulia, centre d'où l'on assurait le gouvernement des trois pays roumains, le prince Michel le Brave s'intitulait: « Io <Moi> Michel Voïévode, par la grâce de Dieu, prince de Valachie et de Transylvanie ainsi que de toute le pays de Moldavie »⁴. La création d'un sceau sur lequel figuraient les armoiries réunies des trois pays révélait la cristallisation de sa pensée de faire des pays roumains un seul organisme politique.

Mais l'union accomplie par Michel le Brave n'a pu subsister et ce, non seulement du fait de circonstances défavorables, des contradictions d'ordre intérieur et du fait d'hostilité étrangères, mais aussi parce que les conditions objectives requises pour la constitution de l'État national unitaire n'étaient pas encore créés. Ce processus a été accompli plus tard également dans d'autres pays de l'Europe économiquement avancés, lorsque le stade de développement des relations capitalistes a imposé la suppression des anciennes normes féodales, la création du marché national unique.

Mais l'union des pays roumains sous le règne de Michel le Brave a profondément bouleversé la conscience roumaine, y laissant de profondes traces; elle a animé les générations suivantes dans leur lutte pour la création de l'État roumain unitaire et indépendant, la figure du héros de Călugăreni, auréolée de la gloire, personnifiant l'idée de l'unité nationale.

La solidarité roumaine, exprimé par le terme *Dacie*, en tant qu'ensemble politique et culturel, a acquis au cours des XVIIe–XVIIIe siècles de nouvelles valences. L'action politique et militaire conjointe tendait à devenir un principe dans la politique extérieure des trois pays roumains. L'écho de l'essai d'unification politique entrepris par Michel le Brave a été si puissant qu'après sa mort on a vu gagner en ampleur, toujours d'avantage, l'idée suivant laquelle les trois pays roumains ne pouvaient aller de l'avant dans la voie de leur développement que réunis en un seul État. Les successeurs les plus marquants de Michel le Brave ont nourri eux aussi la pensée de la reconstitution de la Dacie qui, par la romanisation était devenue une *Romanie transdanubienne*. Des intérêts d'ordre extérieur et des rivalités manifestées sur le plan intérieur ont empêché, aussi comme par le passé, la réalisation durable de l'unité des pays roumains qui aurait conduit *ipso facto* à leur libération. Mais l'idée de la conquête de la liberté, de l'indépendance, constamment présente dans la conscience roumaine, tendait à devenir une réalité chaque fois où les circonstances semblaient favorables.

Au cours du XVIIIe siècle et au début du siècle suivant, dans le contexte des mutations intervenues dans la politique générale européenne, des modifications survenues dans le rapport de forces entre les grandes puissances voisines des pays roumains, intéressées à la domination de ceux-ci, le projet *dacique* finit par préoccuper les grandes puissances, notamment l'empire des Habsbourg et l'empire des tsars, dans leurs desseins expansionnistes. L'empereur Joseph II désirait unir la Transylvanie, la Valachie et la Moldavie dans le cadre d'un grand royaume de la Dacie. La représentation symbolique de la *Dacia felix* sur l'un des pilastres de sa statue de Vienne en fait foi⁵. Dans un autre projet, le grand duc russe Constantin, neveu de la tsarine Catherina II de Russie, allait recevoir le titre de roi de Dacie; le royaume dacique devait être réalisé comme suite de cession, par la Maison d'Autriche, de la Transylvanie et de l'union de cette dernière à la Valachie et à la Moldavie⁶.

Les éléments progressistes roumains, représentants des aspirations générales du peuple, ont opposé aux projets étrangers de constitution du « royaume de la Dacie » le projet « dacique » de l'unité et de l'indépendance nationale. Toute une pléiade d'érudits roumains prestigieux, en commençant par les représentants de l'École transylvaine, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior et Ioan Budai Deleanu, en contact avec le climat culturel de la Renaissance d'Italie, ont propagé dans l'enseignement, en cultivant la langue maternelle et l'histoire de la patrie, l'idée de la nationalité roumaine et de son unité⁷. Le lettré roumain, Dinicu Golescu, adepte de la philosophie des Lumières, exhortait ses compatriotes « de tout âge » à revêtir l'habit de « l'union et de la vertu, chacun agissant au service de la Patrie »⁸.

On entreprit une vaste activité visant à informer l'opinion publique internationale sur le passé du peuple roumain, sur ses droits historiques et sur la nécessité de la reconnaissance de son statut d'autonomie politique en vertu des « anciens traités » (*capitulations*) avec la Porte Ottomane, sur son âpre et permanente lutte pour le maintien de son entité étatique.

³ Hurmuzaki 1888, 529, 530.

⁴ *Documenta Romaniae Historica*, B. *Țara Românească*, 353.

⁵ Mureșianu 1928-1930, 119-120.

⁶ *Cărți de căpătâi*. Dimitre Onciul, 595–596.

⁷ *Din istoria Transilvaniei*, I, 284–286; *Istoria literaturii române*, II, 21.

⁸ Papp 1964.

Toutes ces manifestations – expression des mutations économiques et socio-politiques de la société roumaine – marquaient le passage de la conscience de l'unité ethnique, de l'unité de l'origine commune, à la conscience de l'unité national-politique des Roumains, baromètre de leur maturité politique.

L'effort déployé pour réunir le peuple roumain en un seul pays allait de pair avec celui visant à libérer la société roumaine des structures socio-économiques périmées et de la faire s'engager dans la voie de la modernisation, ce qui imposait au cas de la Valachie et de la Moldavie, leur détachement progressif des liens politiques et spirituels avec Constantinople. Au fur et à mesure des progrès obtenus sur le plan de la suppression du monopole économique ottoman, les pays roumains se virent assurer des conditions propices à une vie économique prospère; le nombre des centres urbains s'accrut, comme par ailleurs le taux de leurs habitants et celui des citoyens roumains. Il fut constitué de la sorte un véritable réseau de facteurs qui imprimaient une puissante impulsion à la société roumaine par l'échange de marchandises, lui ajoutant de nouveaux éléments d'unité.

Parallèlement à l'essor de la production manufacturière et industrielle, les villes et surtout les deux capitales – Bucarest et Jassy – connurent un permanent effort d'urbanisme, ce qui eut pour effet le changement de leur physionomie, des modifications dans la vie sociale, la consolidation des couches moyennes, on adopta des formes de vie et des formes institutionnelles de l'Europe occidentale. On vit se développer l'enseignement dans la langue nationale, s'accroître le nombre des publications, paraître de nouveaux périodiques, journaux et revues; on créa des sociétés secrètes, des organisations conspiratives; les buts politiques de liberté et d'union étaient poursuivis sous le couvert de la lutte pour la diffusion de la culture. L'histoire et la langue nationale ont été cultivées de manière à représenter un moyen de constitution de la nation moderne et, ultérieurement, de la fondation d'un État national unitaire.

La ville de Jassy, comparée à Rome au point de vue de sa position, et celle de Bucarest, sise au bord de la douce rivière de Dîmbovitza, sont devenues des centres promoteurs des idées nouvelles, dirigeant et concentrant les efforts des masses en vue du mieux-être. Elles se sont situées à la pointe des événements qui présageaient le détachement des structures féodales périmées, la libération de l'obscurantisme, le triomphe des idées de la liberté, de l'unité nationale et de la justice sociale.

Par la révolution de Tudor Vladimirescu, l'année 1821 a marqué un moment important dans l'affirmation des droits nationaux du peuple roumain; elle a annoncé les transformations révolutionnaires ultérieures, a ouvert l'ère du plein mûrissement de la lutte pour l'émancipation sociale et nationale, une lutte qui a revêtu toutes les formes de manifestation possibles – pacifiques et violentes, sur le plan intérieur et extérieur, par vive voix et par écrit, légales et conspiratives; ce fut l'ère où l'on paracheva la doctrine nationale du daco-roumanisme, où l'on formula et essaya d'appliquer le programme d'abolition du féodalisme et d'édification de la Roumanie moderne et indépendante.

La signification internationale des événements révolutionnaires de 1821 ressort de façon concluante autant de leur coïncidence dans le temps avec les mouvements similaires d'Italie, d'Espagne, du Portugal, d'Amérique Latine, que de leurs directes relations avec le mouvement de libération des peuples opprimés des Balkans, notamment avec la révolution grecque⁹.

Suivis avec sympathie par les milieux progressistes, ou bien condamnés par les forces de la réaction, les événements de Valachie se sont situés, quelques mois durant, au centre de l'attention publique internationale. Ils ont déterminé des modifications dans les rapports entre les Principautés Danubiennes et la Porte Ottomane en ce qui concerne le renforcement de leur autonomie¹⁰.

L'année 1848 a représenté un moment particulièrement important dans la voie de l'affirmation – suivant une courbe ascendante – de la conscience de soi du peuple roumain; c'est alors que fut exprimée la décision des Roumains, autant des Roumains de Transylvanie que de ceux de Valachie et de Moldavie de liquider les anciens rapports féodaux, de frayer la voie du développement de la nouvelle société et de forger l'unité nationale. « Que notre devise soit la constitution de la Dacie » – écrivait un révolutionnaire de Transylvanie aux leaders de la révolution de Bucarest¹¹. Le programme de la révolution de 1848 prévoit la constitution de la Roumanie à l'avenir sous une forme d'État démocratique où l'on devait respecter les libertés publiques, instituer une forme de gouvernement moderne, avec les institutions respectives, où les charges de la direction du pays devaient être assumées par la nation tout entière. La révolution de 1848 visait à faire situer le peuple roumain parmi les peuples avancés du continent¹².

Réprimée dans tous les pays roumains, la révolution de 1848 n'a pu faire triompher les idéaux du peuple roumain quant à la l'institution d'un État national, moderne et indépendant, mais à partir de 1848, l'idée de la constitution de cet État s'est frayée irréversiblement la voie. Le programme de la révolution est demeuré un guide vivant dans les luttes des libération nationale et sociale qu'ont livré les Roumains à l'étape suivante.

⁹ Oțetea 1971, 163-172.

¹⁰ Oțetea 1971, 492-501.

¹¹ Ștefănescu 1981, 83.

¹² Berindei 1998, 22-38.

Par l'union en 1859 de la Valachie et de la Moldavie, union qui mettait les puissances de l'Europe devant le fait accompli, allait s'ouvrir la voie de l'affirmation de l'État roumain moderne et de son droit à l'indépendance réelle. Ce droit reposera sur une armée bien organisée, qu'en observateur étranger, Edward King, qualifiera en 1877 de « formidable force militaire »¹³.

Pour les milieux politiques et diplomatiques, comme du reste pour l'opinion publique, il était évident que l'Union des Principautés roumaines allait conduire à leur indépendance et à l'accomplissement de l'unité pleine et entière du peuple roumain. Le ministre des Affaires Étrangères de l'Empire des Habsbourg faisait remarquer en 1861 que « L'union ne fait qu'ouvrir la voie vers l'indépendance pleine et entière de la Daco-Roumanie »¹⁴. Le 9 mars 1861, dans le premier numéro du périodique de Jassy significativement intitulé *Dacia* (La Dacie), on affirmait clairement : « Ce n'est que le jour où la chaîne des Carpates ne sera plus une frontière, que nous serons vraiment heureux »¹⁵.

Parallèlement aux efforts d'unification déployés en Italie sur la base du principe « Italia fara da se » (Que l'Italie s'unifie par elle-même), dans les Principautés roumaines, Al. I. Cuza s'appliquait à promouvoir, avec une admirable habileté politique, des mesures visant à renforcer et à rehausser le prestige du pays, qui en 1862 prendra le nom de *Roumanie*. Il a su faire imbriquer la politique extérieure à l'accomplissement d'un ample programme de réalisations sur le plan intérieur. « Le tact, l'énergie et le patriotisme, les trois admirables vertus, dont la trinité – suivant l'expression de Vasile Alecsandri – ont fait toujours des miracles en faveur des peuples »¹⁶ furent démontrés aussi en ce qui concerne l'accomplissement de l'ensemble de réformes à caractère social, économique, politique et culturel. En liquidant les séquelles féodales, les réformes ont contribué à la démocratisation de la société roumaine; elles ont eu, dans la perspective historique, une importance tout aussi grande que l'acte proprement dit de l'Union.

Le rebondissement de la question orientale en 1875 a créé le cadre international favorable à la conquête de l'indépendance de l'État moderne roumain. Proclamée le 9 mai 1877, l'indépendance a été consacrée ensuite par les actions militaires de la Roumanie, engagée dans la guerre contre l'Empire ottoman aux côtés de la Russie et des peuples balkaniques.

Les glorieux faits d'armes des soldats roumains ont légitimé le droit du peuple roumain d'être un peuple libre qui vive dans un État national indépendant et unitaire. Celui-ci démontrait une fois de plus en vertu de la tradition historique, qu'il était capable, en s'appuyant sur la conscience claire de ses droits, sur la force de lutte et de sacrifice, d'imposer ce qu'il désirait être.

La conquête de l'indépendance, en mettant fin à l'oppression étrangère, a fait rehausser le prestige de la nation roumaine, de la dignité et de la fierté nationale, a contribué à ce que l'État roumain devienne le centre polarisateur de toute la nation roumaine, les regards des Roumains habitant les provinces roumaines soumises encore à la domination étrangère convergeant sur Bucarest. En Transylvanie surtout, dans les conditions de l'oppression dualiste, on vit s'intensifier le mouvement de libération, matérialisé vers la fin du XIXe siècle dans l'important document à retentissement européen, *le Memorandum*.

On a affirmé à juste titre que la victoire du « dorobanț » a forgé non seulement l'indépendance de la Roumanie, mais aussi l'indépendance de la pensée politique des Roumains soumis à la domination des Habsbourg¹⁷. L'idée de la grande Union n'a retenti plus timidement dans l'âme de quelques rêveurs et lettrés d'élite, mais elle a pénétré profondément dans l'esprit des masses populaires de façon convaincante « en tant que source » de confiance « inébranlable »¹⁸.

Au début du XXe siècle, l'Union en un seul État était devenue un impératif du développement historique, du progrès de la société roumaine. La grande Union allait être accomplie dans le contexte de la phase finale de la première guerre mondiale et de remous sociaux et nationaux enregistrés à l'époque dans l'Europe centrale et orientale.

Réalisé en vertu du principe du droit des peuples à l'autodétermination et à leur constitution en États nationaux le parachèvement, en 1918, de l'unité d'État entre les frontières de toute la nation a été le résultat de la lutte de toute la nation, le couronnement d'une évolution historique propre, dans les conditions et sous les formes spécifique au peuple roumain.

Par la proclamation de l'union de la Transylvanie à l'ancienne Roumanie, le 1er décembre 1918, par la Grande Assemblée Nationale d'Alba Iulia, on reconstituait à un échelon supérieur de l'évolution historique la Roumanie transdanubienne, la Daco-romanie, on créait le cadre politico-étatique national où le peuple roumain, confiant dans ses forces, allait mettre en valeur les richesses naturelles du pays, développer ses qualités morales et affirmer l'esprit roumain dans la culture et la civilisation universelles.

¹³ Bodea 1977, 857.

¹⁴ Bossy 1938, 317; Berindei 1976, 16.

¹⁵ „Dacia”, 1 (9 martie 1861), 8; Berindei 1979, 236.

¹⁶ Alecsandri 1964, 29-30.

¹⁷ Stoica 1926, 197-198.

¹⁸ Stoica 1926, 197-198.

Bibliographie

- „Dacia”, nr. 1 (9 martie 1861).
Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească - Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească, XI, București, 1975.
Cărți de căpătâi. Dimitre Onciul - Cărți de căpătâi. Dimitre Onciul (1856–1923). Scrieri alese, București, 2006.
Din istoria Transilvaniei, I - Din istoria Transilvaniei, vol. I, ed. a III-a, București, 1963.
Istoria literaturii române, II - Istoria literaturii române, vol. II, București, 1968.
- Alecsandri, A. 1964, *Scrisori. Însemnări*, București.
Berindei, D. 1976, *L'indépendance de la Roumanie, 1877*, București.
Berindei, D. 1979, *Epoca Unirii*, București.
Berindei, D. 1998, *Revoluția română din 1848–1849. Însemnătatea și programele ei*, București.
Bodea, C. 1977, *Unitatea națională și independența României oglindite în memorialistica și presa americană*, RDI 30, 5, 857.
Bossy, L.V. 1938, *L'Autriche et les Principautés Unies*, Académie Roumaine, București.
Hurmuzaki, E. 1888, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, III, 2.
Iorga, N. 1919, *Le rôle des Roumains dans la latinité*, București.
Mureșianu, A. 1928-1930, *Temeiurile istorice ale politicii noastre naționale*, Brașov, 119-120.
Oțetea, A. 1971, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, 163-172.
Papp, Gh. (ed.) 1964, *Însemnare a călătoriei mele Constantin Radovici din Golești*, București
Stoica, V. 1926, *Suferințele din Ardeal*, București.
Ștefănescu, Șt. 1962, *Michel le Brave „Restitutor Daciae”*, RRH 6, 899-913.
Ștefănescu, Ș. 1981, *De la Romania la România*, AO, S.N. 1, 77-84 .

Emil Condurachi* și stagiul roman

Ioan Opris

Abstract: *The present study is based on several documents that reveal new aspects of the activity of scholar Emil Condurachi during his scholarship at the Romanian School in Rome.*

Key words: *Emil Condurachi, Romanian School of Rome, Biography*

Cuvinte cheie: *Emil Condurachi, Școala Română de la Roma, biografie.*

Propus de către universitatea ieșeană ca bursier al Școlii Române de la Roma, junele sculptor și arătător de doar 23 de ani a sosit în capitala Italiei la 1 noiembrie 1935. Întârziase câteva luni din cauza efectuării stagiului militar. „Primul” gând a fost clar exprimat: „să cunosc cu de-amănuntul toate bogățiile artistice, acumulate aici de veacuri, ca și o cât mai repede cunoaștere a limbii italiene”¹. Ambele țeluri le-a atins rapid, bucurându-și confrății sau stârnind adeseori admirația acestora.

A lucrat sub îndrumarea lui Giuseppe Lugli, care l-a introdus în grupul ce săpa la For și l-a condus prin Muzeul Termelor, iar cu Virgil Vătășianu a vizitat – ascultând explicațiile sale savante – Capela Sixtină, apartamentele Borgia și capela Beatus Angelicus. Cu acesta din urmă a stabilit o legătură bazată pe simpatie reciprocă, rămânând prieteni, iar mai târziu devenind chiar rude.

Minunându-se de ceea ce vedea, a declarat deschis că „ispita atâtor monumente este prea mare, ca să ai întotdeauna răbdarea unei așteptări metodice”², așa că va adăuga din timpul său liber pentru a-și astâmpăra curiozitățile. Muzeelor Romei le-a acordat „fiecăruia cel puțin 4-5 ore, adică tocmai timpul zilnic cât e permisă intrarea: Muzeul Capitolin, Muzeul din Palazzo dei Conservatori, Muzeul Mussolini, Muzeul Pignorini, Muzeul din Villa Giulia, Muzeul Termelor, Galeria Orsini, Galeria d’Arte Moderna”, iar muzeelor Vaticanului le-a rezervat „în afară de cele două zile sub conducerea d-lui Virgil Vătășianu, alte cinci zile în timpul cărora am putut vedea în răgaz Muzeul «egiziano», Muzeul Pio-Clementino, Muzeul Chiaramonti, Muzeul etrusc, Galleria delle arrazzi, Galleria delle carte geografice. Osebit de acestea alte două zile mi-au trebuit pentru vizitarea Pinacotecii Vaticanului și a basilicii San Pietro”³.

Nu greșim dacă remarcăm „foamea” de muzeu a tânărului universitar moldovean, care nu s-a potolit cât a trăit, insistând în multele sale călătorii să-și lărgească cunoașterea tezaurului arheologic și istoric muzeificat.

La Roma tânărul Condurachi și-a fixat preferința pentru arheologia creștină, descoperind în profesorul D. C. Cecchelli un mare îndrumător, iar în alt profesor, G. Zoras, maestrul pentru însușirea limbii grecești. Achizițiile științifice și culturale din stagiul italian l-au marcat definitiv pe arheologul român, care va juca ulterior, un desăvârșit rol în diplomația culturală. Prietenii și cunoștințele stabilite atunci se vor dovedi utile, mai ales, după ce s-a reîntors în țară, atât în vremea profesoratului său la Iași, cât și a celui bucureștean.

La 3 mai 1937 programul lui Emil Condurachi se apropia de finalizare, acesta fiind la Veneția, după ce a văzut „între timp Padova, care în adevăr e extrem de interesantă. Și mostra lui Tintoretto (expoziția retrospectivă, n. n.), foarte reușită, a plăcut mult”. De aici a făcut drumul la Aquileia și la Grado, apoi la Trieste și Capodistria și la Pola, încheind un „itinerariu adriatic” bogat în vestigii antice și în muzee și care l-a interesat îndeaproape. O carte poștală datată la 8 mai 1937 – cu imaginea basilicii San Vitale – și conținând salutările sale cordiale adresate directorului Școlii, desigur că i-a făcut plăcere acestuia. O alta, din 7 iunie, expediată din Florența – și pe care mai semnau Gh. Caragață, G. Stănescu, N. Stoica și V. Grosu –, aceluiași profesor, nota gândurile de recunoștință ale celor ce studiau minunățiile Italiei prin Școala Română⁴. S-a reîntors, deci, la Roma prin Bologna, Ravenna, Rimini, Anana și Florența, oprindu-se în fiecare oraș pentru a cunoaște monumente și

* Vezi necrologurile scrise la dispariția marelui savant, respectiv Al. Barnea, *Emil Condurachi (necrolog)*, SCIVA, 1988, 39, 2, p. 199-202; Răzvan Theodorescu, *Nécrologie: Emil Condurachi*, Dacia, N.S., 32, 1988, p. 237-238.

¹ În raportul către Emil Panaitescu, 31.XII.1935, ANIC, fond Emil Panaitescu, dosar 7, f. 160-163.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ Vezi cărțile poștale în idem, dosar 319, f. 133, 145.

colecții, depășind chiar numărul de zile de documentare convenite împreună cu directorul Școlii. De altfel acesta, rugat de bursier, s-a declarat de acord cu prelungirea neuitatei excursii⁵.

Acest periplu documentar a încheiat stagiul său la Roma, fostul bursier întorcându-se în țară prin Germania, de unde – din München – a ținut să-i trimită lui Em. Panaitescu o altă vedere (reprezentând Maximilianeum-ul) cu „respectuoase salutări”⁶. De acum îl vom regăsi, din aceea toamnă, la postul său de asistent de la Universitatea din Iași. De aici i-a scris lui Emil Panaitescu, „bazat pe mare bunăvoință pe care mi-ați arătat-o în timpul cât am lucrat la Roma”, cerându-i sfatul și „dacă se poate și un ajutor”⁷.

Ce se întâmplase? Murind profesorul titular al catedrei ieșene de arheologie, Oreste Tafrali, tânărul asistent provizoriu a rămas „oarecum suspendat”; cum „toți profesorii mei de aici m-au sprijinit însă întotdeauna și vor să mă sprijine și de-acum înainte”, consiliul profesoral a hotărât crearea unei „conferințe de arheologie creștină în iarna aceasta, în așa fel încât să poată trece în bugetul viitor. Nu e propriu-zis decât o conferință de istorie diplomatică, care va fi transformată”, așa că „mi se va face o situație oarecum independentă, potrivită și pentru a putea lucra nestingherit mai departe”⁸. Or, Panaitescu știa prea bine că „oricine va fi noul titular, o conferință de arheologie poate fi făcută mai bine și mai ușor în timpul vacanței catedrei”, așa că junele universitar avea nevoie de „partea cea mai grea”, respectiv tipărirea tezei de doctorat.

Or, teza pe care o pregătea la profesorul Paul Nicorescu – bun prieten cu Panaitescu – coincidea cu lucrarea ce a pregătit-o, ca bursier, pentru a fi publicată în „*Ephemeris Dacoromana*”. Așa că a cerut favoarea directorului Școlii Române și, totodată, editor al publicației, de a-și tipări lucrarea⁹, „pe cheltuiala sau pe garanția mea”, și separat, la *Monitorul Oficial*, cu litera și formatul în care apărea „*Ephemeris*”, în 5-6 exemplare necesare spre a fi prezentate Comisiei de doctorat. „Țin mult – scria arheologul – ca lucrarea mea să apară în condițiile și sub auspiciile *Ephemeridelor* Școlii noastre. E o siguranță pentru lumea științifică, ca și o răspândire, pe care n-ar putea-o avea o lucrare tipărită singură”¹⁰.

Evident că aflat la strâmtoare, tânărul învățat a solicitat conștient o favoare, pe care a sperat să o obțină, dar s-a motivat în stilul său elegant: „o fac totuși fiindcă îmi dau seama că, în limita posibilităților, voi avea un răspuns din care, în orice caz, nu va lipsi bunăvoința. Sunteți unul dintre pușinii care vă puteți da seama că mă aflu la o răspântie de drum, care ar putea decide în bună parte viitorul meu. N-aș putea să las să treacă un moment care mi se pare favorabil, fiindcă nu știu ce surpriză îmi poate aduce viitorul”¹¹.

Flatant mod de a cere sprijin și o favoare totodată! Aprobarea lui Panaitescu a fost promptă și denotă opinia sa favorabilă pe seama unui tânăr care promitea prin cunoștințe solide să răsplătească investiția Școlii. Aceasta i-a netezit lui Emil Condurachi drumul profesional, drept care, la 5 iunie 1938, acesta ținea să-i mulțumească „înainte de toate pentru toată grija, pe care ați avut-o pentru mine, comunicându-mi în ultimele două scrisori atâtea lucruri ce mă interesează direct. De asemeni și pentru comunicarea mea la Congresul de studii romane pe care ați dat-o colegului Cuciureanu, mi se pare, ca să o citească”¹².

Demersul făcut la Panaitescu în chestiunea doctoratului – și mai ales dedesubturile acestuia – ne sunt mai bine cunoscute dintr-o scrisoare a lui Constantin Moisil (socru lui Emil Condurachi), care i-a arătat directorului Școlii Române de la Roma că Paul Nicorescu nu i-a acceptat fostului său student teza în manuscris, cerându-i-o sub formă tipărită, deși o hotărâre a Consiliului Facultății de Litere din Iași îngăduia prezentarea acesteia doar dactilografiată, așa că singura cale rămasă era tipărirea în „*Ephemeris*”. Ciudată și nu doar singulară rămâne atitudinea lui Nicorescu: în același an profesorul nu l-a susținut pe eminentul său student nici în obținerea bursei la Școala Română de la Fontenay aux Roses!

În fața unor atari rigori exagerate, Emil Condurachi s-a văzut silit să se încline: „N-ar fi mare lucru – scria el, confesându-se, tot lui Panaitescu – dacă îl trec (doctoratul, n. n.) cu o lună mai devreme sau mai târziu, dacă n-ar fi această plecare la Paris. În toamnă, orice zi așteptată e pentru mine ca și o zi pierdută. De aceea singura speranță a rămas tot în bunăvoința Dvstră”¹³.

⁵ Cf. scrisoare către Emil Panaitescu, Veneția, 3.V.1937, ANIC, fond cit., dosar 94, f. 1-2.

⁶ Vezi carte poștală datată 15.VII.1937, idem, dosar 317, f. 7.

⁷ Cf. scrisoare din Iași, 15.XII.1937, idem, f. 3.

⁸ *Ibidem*, f. 3-3v.

⁹ Este vorba despre *I monumenti cristiani nell Illirico*, „*Ephemeris Dacoromana*”, IX, 1938, 118 p.

¹⁰ În scrisoarea din 15.XII.1937, loc. cit., f. 3v-4, 4v.

¹¹ *Ibidem*, f. 4-4v.

¹² Cf. scrisoarea din Iași, cu adresa lui Emil Condurachi, str. Victor Place nr. 7, datată 5.VI.1938, idem, f. 5.

¹³ *Ibidem*, f. 5-6. Interesantă apare autonomia universitară și în ce privește doctoratul: la facultățile de litere și filosofie de la Cluj și București nu era obligatorie tipărirea tezei, pe când la Iași, da.

Ajuns într-un asemenea unghi mort, Emil Condurachi l-a rugat pe directorul Școlii ca „măcar în coli, să am lucrarea gata pentru luna octombrie, pentru ca să pot pleca la timp la Paris”, iar cele 5-6 exemplare tipărite de care avea absolută nevoie – chiar în coli – urma să le prezinte comisiei pentru a i se valida doctoratul¹⁴.

Ajutat direct de Panaitescu, în 19 octombrie 1938 Emil Condurachi și-a putut susține teza, care „în forma prezentată a făcut bună impresie”, așa că-i mulțumește celui care – de la Roma – l-a sprijinit: „Nu e mai puțin adevărat că am avut marele avantaj, pentru care nu știu cum am să vă pot îndeajuns mulțumi, de a prezenta teza tipărită”¹⁵.

În urma susținerii, Emil Condurachi a dobândit calificativul *summa cum laude*!, acordat la Iași prima oară după războiul mondial. Întrucât i s-a cerut de către Comisie un indice, l-a întrebat pe binefăcător dacă nu-l putea introduce pe acesta în volumul *Ephemeris*, astfel „datoria mea de recunoștință, atât de mare până acum, ar crește și mai mult”¹⁶. Imediat după eveniment a și plecat la Paris, unde, după ce s-a „dezmeticit puțin”, lucra deja la École des Hautes Etudes și la Biblioteca Națională – apreciată ca fiind „sub aceia de la Roma”, „ca economie de timp și bagaj de informație” –, dar și la Institutul German de Arheologie și la Școala Română. De aici, de unde spera „că voi sta încă un an liniștit (adică sper, fiindcă nimeni nu mai poate fi sigur!) și să lucrez în liniște”, întâlnindu-l pe Nicolae Lascu, și el fost bursier, depănau împreună „firul amintirilor romane”¹⁷. Și se gândea la cel care i-a fost atât de favorabil, sprijinindu-l cu o desăvârșită confrățietate.

Acestuia, Profesorului, i-a scris și-n vara anului viitor, cerându-i 150 de extrase (125 pe cheltuiala sa – în fapt plătite de soțul său C. Moisil –, iar 25 ca drept de autor) și l-a informat despre documentarea pe care tocmai o făcuse la monumentele de la Arles și Nîmes, ca și despre expoziția de tablouri de la Muzeul Prado, văzută la Geneva: „E o adevărată minune!”¹⁸. Cerându-i părerea dacă n-ar fi putut include comunicarea pregătită pentru Congresul arheologic de la Berlin, fără să o citească, deci neparticipând, în actele reuniunii, știind – scria persuasiv – „cât de multe legături aveți cu lumea științifică de la Congres”, a folosit prilejul pentru o elegantă declarație: „Față de Dvstră eu sunt ca și un impenitent debitor, care adaugă continuu la datoria veche, fără să poată fixa plata. Vina e și din partea mea și a Dvstră fiindcă m-ați învățat cu mult mai multă bunăvoință, decât există, în genere, în raporturile dintre oameni”¹⁹.

De netăgăduit: tânărul istoric Condurachi se anunța de pe atunci a fi un desăvârșit diplomat și un om cu o superioară educație!

¹⁴ *Ibidem*. În aceeași scrisoare, aflând despre excursia anuală pe care membrii Școlii o făcuseră la Napoli și-n împrejurimi, scria: „E inutil să mai adaug câtă nostalgie mi-a trezit știrea asta”! Într-adevăr și tânărul istoric se asocia astfel impresiilor generale de apreciere a excursiei anuale pe care Em. Panaitescu o organiza în fiecare primăvară pentru membrii Școlii la monumentele și siturile arheologice din sudul Italiei și din Sicilia.

¹⁵ Scrisoare către Emil Panaitescu, Paris, Hotel St. Suplice, 7 rue Casimir Delav, 8.XII.1938, idem, f. 7.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Scrisoare, Paris, 7.VII.1939, idem, f. 9.

¹⁹ *Ibidem*, f. 8.

do merit și am 100% de încredere
acest lucru de credință cu toată
în sf. Munte Athos. părintii Corneli
căpura de Munte Athos, prin a căror
și Arsenie Munte Athos, și
străduindu-se să-l ajute să-și
dăce mai departe viața și
de respect și de curioasă creație
cu sf. părinți acun

7 Aug. 1936
Emil Condurachi
Profesor, asistent la
Universitatea de Iași -

Muzeul la început de mileniu

Lucia Marinescu

Abstract: *The given article submits to discuss urgent problems of a museum evolution in a world plan, the problems engendered by global phenomena as for instance the spreading of a cultural tourism and urbanization of the society. Globalization of culture, on the one hand, and museum transformation of the world, on the other hand, became the acts of a play for the modern traveler exposed to stress. The cultural tourist model became a dominant causing the museum transformation of daily life and transformation of a town to a work of art and a total museum.*

Key words: *museum's evolution, globalization of culture, cultural tourism*

Cuvinte cheie: *evoluția muzeului, globalizarea culturii, turism cultural*

Începutul mileniului a fost marcat de dizolvarea frontierelor comunicaționale, fapt generat de trecerea de la un sistem politic strict dirijat la procesul de democratizare, de la economia planificată la cea de piață, de dezvoltarea rapidă a tehnologiilor și de fenomenul globalizării. Economia postindustrială a stimulat mobilizarea capitalului intelectual și utilizarea lui în sferele de producere și deservire.

Anume în perioada unor transformări impetuoase apare nostalgia stabilității, originalității și individualității. Dintotdeauna, identitatea persoanei, a comunității de origine, a celei etnice și naționale, a constituit unul din punctele esențiale ale oricărui dialog cultural, la scară locală, națională sau universală.

În contextul proceselor socio-politice și culturale declanșate problema păstrării și afirmării identității pe toate planurile și primordial, și etnocultural devine esențială cu atât mai mult cu cât ea reprezintă singura modalitate eficientă de a combate efectele nefaste și aneantizate ale globalizării¹.

Procesul globalizării a impus societății contemporane o **mondializare culturală**, redefinind sensul instituției muzeale, a cărei activitate este determinată de noi factori:

- piața deține rolul de arbitru, care apreciază și determină esența valorilor;
- industria distracțiilor ocupă o nișă considerabilă a sferei culturale;
- reducerea rolului statului și apariția formațiunilor politice netradiționale;
- dispariția hotarelor intelectuale;
- apariția și dezvoltarea comunităților multiculturale;
- în rezultatul dezvoltării noilor tehnologii apar noi viziuni asupra noțiunilor de loc, timp, spațiu etc.

Timpul liber a devenit un lux pentru generația telefoanelor mobile și computerelor portabile, iar perceperea noțiunii de spațiu este contradictorie în momentul când stând în fața monitorului poți vizita obiective aflate la mii de kilometri distanță. Unica salvare a „individului claustrat” sunt călătoriile. Evadarea, fie și temporară, din sfera sa de activitate și chiar din mediul său cultural. Toți acești factori, însă, impun societății o cultură turistică, care asediază la moment planeta.

În astfel de condiții muzeele vin să trezească nostalgia trecutului, deseori pentru definirea identității noi apelăm la trecut, fiind sensibilizați de memorie. Memoria ne dotează cu o forță emotivă invadantă. Printr-un joc de contraste între prezent și trecut, memoria ne face să opunem persoanelor, realităților pe care le avem în fața ochilor, imago-ul echivalențelor lor, reconstituite de către spirit. Îndepărtând tot ceea ce este neplăcut, negativ și insuportabil, tindem să reținem aspectele agreabile, pozitive, satisfăcătoare. Și chiar dacă este vorba de cei mai săngeroși tirani ai istoriei, sau dacă evocăm perioade lamentabile din viața noastră, întotdeauna recreăm amintiri mai satisfăcătoare și mai conforme cu propriile dorințe.

Seduția nostalgiei este cu atât mai irezistibilă cu cât este vorba de perioade mai eterate și mai îndepărtate.

Epocile îndepărtate exercită asupra imaginației o atracție misterioasă. De îndată ce oamenii sunt nemulțumiți de prezent, lucru care se întâmplă destul de des, se întorc spre trecut și speră, o dată în plus, să regăsească visul, nicicând uitat, al vârstei de aur. Ei continuă să fie dominați de farmecul magic al copilăriei pe care o amintire fragmentară le-o prezintă ca pe o epocă de fericire netulburată².

¹ Bucur 2007, 8.

² Moscovici 1997, 109.

În acest context, muzeele devin o necesitate culturală din momentul în care oferă publicului restituiri ale vieții lui de azi, în detalii care scapă cotidianului alert sau reconstituiri, fie și fragmentare, ale lumilor de odinioară. Proiectele pot fi felurite: de la reconstituirea unor orașe medievale (în Florida, California) care la bază au comunicarea simplă, directă, la crearea unor muzee virtuale (tendință foarte la modă astăzi).

Un alt aspect al mondializării culturale îl constituie descentralizarea marilor muzee și **muzealizarea** rapidă a societății. Astăzi suntem martorii unei revoluții muzeale, este sau nu un factor pozitiv, vom putea aprecia în timp. Putem, însă, constata că acest fapt se datorează unor cerințe sociale sau probleme globale. Una din modificările de perspectivă, imediată este constituirea unor sisteme de muzee, sau a unui sistem de muzee. Cu alte cuvinte, a unei rețele teritoriale diversificată nu numai spațial, teritorial ci și pe pofile, niveluri și funcții în care diversele unități să se completeze și să se coreleze între ele în vederea aceluiași obiectiv educațional și de ocrotire a patrimoniului.

Pentru a celebra simbioza între om și natură și pentru a crea o legătură vizibilă (sau invizibilă) între trecut și viitor, au fost create muzeul vinului, pâinii, ciocolatei, laptelui, uleiului etc., unde vizitatorul poate să participe nemijlocit în procesul de producere.

Un exemplu ar fi Muzeul Uleiului de măsline din regiunea Sabina. Muzeul se prezintă ca un traseu al cercetării și descoperirii culturii mediteraneene și mai ales a celei sabine. Deosebit este prin faptul că itinerarul propus vizitatorului nu se dezvoltă doar în interiorul muzeului, se continuă în exterior, pe stradă, printre oamenii din Castelnuovo și se termină într-un sat vecin. Ceea ce se propune vizitatorului este un itinerar care corespunde unui muzeu deschis, în care se simte provincia cu tradițiile ei vechi și nobile. În același timp, se vrea participarea și sensibilizarea locuitorilor, spre reevaluarea propriei istorii și al propriului patrimoniu³. Raportarea oamenilor la muzeu constituie un element definitoriu. Aceștia sunt solicitați să participe activ la activitățile muzeului.

Instructivă ar fi și experiența Muzeului din Olgod, din vestul peninsulei Iutlanda, o fabrică de prelucrare a laptelui, construită în secolul trecut, care continuă să existe sub formă de muzeu, în inima unei regiuni care este și astăzi un important centru de producere și prelucrare a laptelui. Acestei fabrici (împreună cu peisajul în care se integrează, ca și de fapt întregii zone înconjurătoare) i se potrivește perfect termenul francezesc de „eco-muzeu”. Un eco-muzeu poate cuprinde, în mod firesc, arbori, plante, animale, fabrici, ferme, tunelul de cale ferată – adică orice se află pe terenul ales drept obiectiv de studiu. L-am putea defini drept zonă urbană sau rurală.

Astfel de proiecte sunt foarte frecvente în prezent, în special în țările post-industriale. Muzeul astăzi trebuie să fie deschis pentru noi experimente, descoperiri, idei.

Muzeul de astăzi tinde a deveni o unitate nu doar culturală, ci și economică, astfel a apărut termenul de „muzeoeconomie”. Atragerea mecenajilor în sponsorizarea proiectelor muzeale.

Accentul pus pe dezvoltarea componentei culturale, a ofertei turistice, dublat de o activitate promoțională în concordanță cu standardele impuse pe piața culturală și turistică mondială, nu poate fi decât benefic. Investiția în conservarea, restaurarea, protejarea și punerea în valoare a moștenirii culturale, dacă este înțeleasă la timp și corect, devine o investiție eficientă și implicit în factor de dezvoltare economică, socială și spirituală durabilă. Această opțiune strategică se poate transforma în timp, din factor de ameliorare în sursă de finanțare.

Atunci când autoritățile orașenești au lansat diverse programe reformative, muzeele au sesizat posibilitățile de viitor. Elaborând o strategie corectă ele vor putea câștiga noi proiecte de cercetare asupra procesului de urbanizare, problemei drogurilor, criminalității și a șomajului. Aceste teme au fost propuse de populație și exprimă doleanțele lor. Astfel de muzee au apărut în SUA, GERMANIA, MAREA BRITANIE, MEXIC, toate au destinația de a adapta structurile muzeale grupurilor sociale care n-au acces la propria cultură.

Muzeul modern se dezvoltă în context cu alte categorii culturale, cum ar fi industria creativă, modelling-ul, presa, muzica, televiziunea, radioul, în competiția cu cinematografele, cu parcurile de distracții și centrele comerciale, muzeele pot oferi vizitatorilor „evenimente”, care încep cu autenticitatea obiectelor și cu informația pe care acestea o reprezintă. Muzeele pot, de asemenea, să îi ajute pe indivizi, care trăiesc într-o societate ce se schimbă cu rapiditate și este orientată spre individualitate, să-și definească propria lor identitate. Adică, în acest caz muzeele sunt instituții unde problemele ce privesc patrimoniul, valoarea simbolică și timpul, pot fi discutate, evaluate și analizate⁴.

O direcție a muzeoeconomiei de astăzi o constituie dezvoltarea orașelor, prin faptul că:

- oferă orașenilor noi posturi de muncă și o viață mondenă mai interesantă și captivantă;
- creează orașului un stil multilateral și îi sporește autoritatea;
- accentuează originalitatea orașului și sporește unitatea socială;
- sporește numărul investițiilor în oraș;
- stimulează dezvoltarea economică;

³ Palmegiani 2005, 65.

⁴ Pouw 2002, 31.

– reînvie unele ramuri ale sferei industriale prin crearea de rezervații tehnice, care refac în scop utilitar, de divertisment și turism cultural, unele amplasamente tehnico-industriale vechi: linii ferate înguste, mori, poduri și bacuri de apă circulante, nave și mijloace de tracțiune vechi ș.a., crearea unor trasee, cum ar fi „traseul culturii industriale”, un taseu turistic industrial care prezintă mărturii din secolul al XIX-lea și al XX-lea ale exploatarei pe scară largă a minelor de cărbuni și a industriei fierului în bazinul Rurhului, ca și în muzee complexe adesea denumite „eco-muzee”.

Acestea păstrează „in situ” patrimoniul industriei grele din Bergsalgen (Suedia), Ironbridge (Anglia) și din Le Creusot-Montceau-les-Mines (Franța). De fapt originalitatea muzeului comunității Creusot rezidă în ambițiile sale: dezvoltarea culturală a populației, care mai mult de un secol și jumătate, trăiește într-o permanentă dialectică a transformărilor, schimbărilor și tensiunilor lumii agricole și industriale, rurale și urbane, având un profit din contactul permanent cu realitatea, figurând în spațiul unei duble existențe: a concretului și abstractului, particularului și generalului, obiectului și ideii, ne agită pentru a trezi oamenii, pentru ai face responsabili de mediul înconjurător (lupta împotriva poluării mediului), de dezvoltarea continuă a omenirii, ai agita împotriva progresului tehnic etc.

Important în activitatea sa este de a distinge obiectul „reserve” care a pierdut valoarea sa funcțională și emoțională și obiectul care a păstrat aceste valori și care rămâne a fi proprietatea locuitorilor (populației). Locuitorii muzeului participă la toate activitățile obștești: gestiune, îmbogățirea inventarului, își expun părerea asupra planului de lucru, participă la cercetări, deoarece ei constituie și obiectele și subiectele instituției.

În procesul mondializării și muzealizării lumii prioritățile muzeului la etapa actuală, este posibilitatea sa de a face „vizibil” un teritoriu în specificitatea sa, dar și în globalitatea sa, asta însemnând în toate relațiile sale sistematice cu mediul evolutiv care îl înconjoară.

Fiind situat în zona de tensiune dintre conservare și dezvoltare muzeul trebuie să constituie punctul de pornire sau startul unei noi ideologii culturale, el constituind partea neagresivă a spațiului, cu preponderență în orașe, care favorizează dezvoltarea creației, ideilor inovatoare etc.

În așa fel muzeele pot contribui la soluționarea unui șir de probleme cum ar fi: adaptarea socială, menținerea unor noi forme ale businessului, programarea unei vieți decente.

Un interes aparte a muzeologiei contemporane o constituie peisajul natural. Raporturile om-mediul, în multitudinea aspectelor și implicațiilor lor, constituie preocuparea majoră a unui mare număr de specialiști în diverse domenii din întreaga lume. Se acordă o atenție deosebită relațiilor: om, autor al unor proiecte de arhitectură, materializarea acestora, deci crearea unui mediu artificial și om, ca beneficiar al proiectării și realizării mediului artificial în cadrul mediului existent, natural. Peisajul natural, ca orice alt produs al naturii, se află într-un repaos relativ, un repaos al echilibrului. El are acțiunea sa interioară, armonioasă, și coeziunea în care toate formele sunt o expresie a dezvoltării firești a forțelor naturii. De aici rezultă și obligativitatea integrării elementelor construite de om cu cele naturale într-un sistem ordonat, care să mențină echilibrul firesc al sitului. Peisajul constituind, deopotrivă, un spațiu natural, o arie culturală (diversitate naturală modelată prin cultură), dar și o arie economică, oferind bazele existenței; e loc de descoperire și de experiențe, relaxare, de percepere și valoare a culorii, el pătrunde în conștiințe ca sursă de identitate și sentimente de bună cunoaștere a istoriei pământului. Peisajul este al tuturor sau e proprietate comună, individuală. Asupra conservării lui rezidă numeroase răspunderi – globale, regionale, individuale⁵. În acest sens, tendința creării „muzeelor vii” și eco-muzeelor se datorează necesității implementării indubitabile a unor noi forme de organizare muzeală: centre de valorificare și organizare a unor complexe arhitecturale, de salvare și organizare a peisajului cel înconjoară și de preîntâmpinare a unor catastrofe ecologice. Drept exemplu Eco-muzeul din Semipalatinsk, Kazahstan care a conservat „in situ” poligonul nuclear în scopul sensibilizării societății referitor la situația ecologică din Asia Centrală și de Est și asigurarea securității populației care locuiește pe teritoriul poligonului și împrejurările lui, Eco-muzeul din Scandenbourg, Canada are ca obiectiv salvarea pădurilor din aceste regiuni, în România există doar un singur astfel de centru – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea. Astfel de instituții refac economia originală a unui ecosistem participând la o mai bună protecție a mediului ambiant.

Muzeul în ansamblu și fiecare tip de muzeu în parte, funcție de profilul colecțiilor (de istorie, arheologie, etnografie, istorie naturală, de artă sau de tehnică etc.), de sistemul de expunere (pavilionar, în aer liber) sau de concepția fundamentală a expoziției (obiectuală sau de proiecție fenomenologică, monoetnică, pluri-etnică sau multiculturală, sincronică sau diacronică), constituie o problemă specială (teoretică sau practică), necesitând o abordare individuală. O abordare globală nu este în măsură să clarifice problematica unei atare cazuistici, de o complexitate remarcabilă⁶. La momentul actual, însă, instituția muzeală poate să participe la soluționarea unor probleme globale.

⁵ Opreș 2006, 107.

⁶ Bucur 2006, 9.

Muzeul, la începutul acestui mileniu, trăiește în prezent cu aspirații în viitor, însușindu-și condiția propriei identități culturale, tinde să devină un muzeu al timpului, spațiului, care să ofere cunoștințe, analize utile și reflecții, contribuind la faptul ca fiecare vizitator să participe activ la depistarea comunității căreia îi aparține.

Bibliografie

- Bucur, C. 2006, *Ce este, ce poate fi, ce trebuie să fie un muzeu astăzi*, RevMuz 1, 9-14.
- Bucur, C. 2007, *Muzeul „ASTRA” o proiecție antropologică privind Sibiu. „Capitala Culturală Europeană” 2007*, RevMuz 3, 7-9.
- Moscovici, S. 1997, *Psihologie socială sau Mașina de fabricat zei*, Iași, 107- 130
- Palmegiani, M. 2005, *Muzeul uleiului de măsline din regiunea Sabina*, RevMuz 4, 64- 70.
- Opriș, I. 2006, *Muzeosofia*, București, 97- 121.
- Pouw, P. 2002, *Tendențe contemporane în muzeele din Europa Occidentală*, RevMuz 1, 9-14.

ABREVIERI

ActaMP	– Acta Musei Porolisensis, Zalău
AEMTh	– To Arkhaiologiko Ergo sti Makedonia kai Thraki, Thessaloniki
AIM	– Arheologičeskie Issledovanija v Moldavii, Chișinău
AJPh	– American Journal of Philology, Baltimore
Angvstia	– Angvstia, Sfântu-Gheorghe
Antiquités Nationales	– Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye.
AO	– Arhivele Olteniei, Craiova
AOR	– Arheologičeski Otkriija i Razkopki, Sofia
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArhBulg	– Arheologia Bulgarica, Sofia
ArheologijaKiev	– Arheologija, Institut Arheologii, Kiev
ArheologijaSofia	– Arheologija. Organ na Arheologičeskaja Institut i Muzej, Sofia
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași
ArhPam	– Arheologični Pam’jatniki URSS, Kiev
BABesch	– Bulletin van de Vereeniging der Kennis van de Antieke Beschaving, Leida-Utrecht
Banatica	– Banatica, Reșița
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford
BCH	– Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena-Paris.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BiblIP-A	– Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
BJb	– Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
BSA	– Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
BSS	– Black Sea Studies, Aarhus
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantines, Bruxelles
CAB	– Cercetări Arheologice în București, București
CAMNI	– Cercetări Arheologice. Muzeul Național de Istorie, București
Carpica	– Carpica, Bacău
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
CICSA	– Centrul de istorie comparată a societăților antice, București
CIEB, XIV ^c , II	– <i>Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines. Bucarest 6-12 septembre 1971</i> , II, București, 1975.
CPh	– Classical Philology, Chicago
Dacia	– <i>Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie</i> . București I (1924) - XII (1947); <i>NS Revue d'Archéologie et d'Histoire ancienne</i> . București, I (1957) sqq.
DID II	– R. Vulpe, I. Barnea, <i>Din istoria Dobrogei</i> , vol. II, București, 1968.
DIR, A, I	– <i>Documente privind istoria României. Veacul XIV, XV. A. Moldova</i> , vol. I (1384-1475), București, 1954.
DIR, B	– <i>Documente privind istoria României. Secolele XIII, XIV și XV. B. Țara Românească</i> (1247-1500), București, 1953.

- DRH, D, I – *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între Țările Române*, vol. I (1222-1456), București, 1977
- EAIVR – Preda C. (coord.), *Enciclopedia arheologiei și Istoriei Vechi a României*, I – A-C, București, 1994; II – D-L, București, 1996; III – M-Q, București, 2000
- EphemNap – *Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca
- Eurasia Antiqua – *Eurasia Antiqua*, Berlin
- Gallia – *Gallia. Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine*, Paris.
- GRBS – *Greek, Roman & Byzantine Studies*, Cambridge.
- Hermes – *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie*, Wiesbaden
- Hesperia – *Hesperia*, Atena
- Hesperia – *Journal of the American School of Classical Studies at Athens*.
- IGLR – Popescu Em., *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România / Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae graecae et latinae anno CCLXXIV recentiores*, București, 1976.
- IOSPE I – Latyshev B., *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Petropoli, 1916.
- ISM I – Pippidi D. M., *Inscripțiile din Scythia Minor, grecești și latine/Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. I. Inscriptiones Histriae et vicinae*, București, 1983.
- ISM V – Doruțiu-Boilă, Em., *Inscripțiile din Scythia Minor*, V, București, 1980.
- IzvMF AN SSSR – *Izvestija Moldavskogo Filiala Akademii nauk SSSR*, Chișinău.
- JbRGZM – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz
- JIES – *The Journal of Indo-European Studies*, Londra
- JSH – *Journal of Hellenic Studies*, Londra
- KölnJb – *Kölner Jahrbuch* (bis 1995: *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*), Köln
- KSIA – *Kratkie soobščeniija Instituta arheologii*, Moscova
- KSIIMK – *Kratkie soobščeniija Instituta Istории Material'noj Kul'tury*, Moscova
- Latomus – *Latomus. Revue d'études latines*, Bruxelles
- LIMC – Ackerman H. C., Gisler J.-R. (Hrsg.), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich-München, I, 1981 sqq.
- Magister – *Magister. Revistă a Asociației Profesorilor de Istorie din România*, Cluj-Napoca
- MAHEFR – *Mélanges d' Archéologie et d'Histoire publiés par l'École Française de Rome*
- Marmația – *Marmația*, Baia Mare
- Materiale – *Materiale și cercetare arheologică*, București
- MÉFRA – *Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité*, Roma
- MemAntiq – *Memoria Antiquitatis*, Piatra-Neamț
- Mètis – *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens*, Paris-Atena
- MIA – *Materialy i Issledovanija po arheologii SSSR*, Moscova
- MIASP – *Materialy I Issledovanija Severnogo Pričernomorja*, Odessa
- MitrMoldSuc – *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași
- NO – Levi, I. E., *Nadpisi Olvii (1917-1965)*, Leningrad, 1968.
- Oriens Christianus – *Oriens Christianus, Hefte für die Kunde des christlichen Orients*, Leipzig
- PAS – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Berlin.
- PBF – *Prähistorische Bronzefunde*, Berlin
- Pistiros I-III – Bouzek, J. Domaradzki, M., Domaradzka, L. Archibald, Z. H., *Pistiros, Excavations and Studies*, Prague 1998, 2002, 2007
- Pontica – *Pontica*, Constanța
- PZ – *Prähistorische Zeitschrift*, Berlin
- RA – *Revue Archéologique*, Paris
- Ramus – *Ramus. Critical studies in greek and roman literature*, Cambridge

RdI	– Revista de Istorie, București
RÉSEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevArh	– Revista Arheologică, Chișinău
RevMuz	– Revista Muzeelor, București
RossArh	– Rossijskaja Arheologija, Moscova
RRH	– Revue Roumaine d’Histoire, București
SAA	– Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAO	– Studia et Acta Orientalia, București
SCIV(A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche și (Arheologie), București.
SIB	– Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
SISEE, I	– <i>Studii istorice sud-est europene</i> , vol. I, București, 1974
SMMIM	– Studii și materiale de muzeologie și istorie militară, Muzeul Militar Central, București
SovArh	– Sovetskaja Arheologija, Moscova
StCl	– Studii Clasice, București
Studia Patristica	– Studia Patristica, Leuven
Studii	– Studii. Revistă de Istorie, București
TAPA	– Transactions of the American Philological Association, Baltimore, Maryland
Thracia	– Thracia, Sofia
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, București
TIR L 35	– <i>Tabula Imperii Romani. Romula-Durostorum-Tomis</i> , L, 35, București, 1969.
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn
VDI	– Vestnik Drevnej Istorii, Moscova

Publicațiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea

Periodice

PEUCE

Peuce XI: Rapoarte și cercetări arheologice, 1995, 418 p.

Peuce XII: Studii și cercetări de istorie și arheologie, 1996, 407 p.

Peuce XIII: Lucrările Sesiunii științifice naționale de conservare-restaurare, Tulcea, 1 - 4 oct. 1996, Tulcea, 2000, 438 p.

Peuce S.N. I (XIV): Studii și cercetări de istorie și arheologie. Volum dedicat împlinirii a 125 de ani de la realipirea Dobrogei la Statul Român, Tulcea, 2003, 599 p.

Peuce S.N. II (XV): Studii și cercetări de istorie și arheologie, Tulcea, 2004, 456 p.

Peuce S.N. III-IV: Studii și cercetări de istorie și arheologie, 2005-2006, Tulcea, 2007, 432 p.

Peuce S.N. V: Studii și cercetări de istorie și arheologie, 2007, 380 p.

Peuce S.N. VI: Studii și cercetări de istorie și arheologie, 2007, 395 p.

DELTA DUNĂRII

Delta Dunării II: *Studii și cercetări de științele naturii și muzeologie. 40 de ani de activitate a Muzeului de Științele Naturii „Delta Dunării”*, Tulcea, 2004, 237 p.

Delta Dunării III: *Studii și cercetări de științele naturii și muzeologie*, Tulcea, 2006, 220 p.

Cărți de autor

Steluța Pârâu, Vasilica Topoleanu, *Motive populare românești din județul Tulcea*, Tulcea, 1982, 78 p.

Florin Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I – VII d. Ch.)*, Tulcea, 2000, 362 p.

Paul Lucian Tocanie, *Colecția de vase de aramă a Muzeului de Etnografie și Artă Populară*, Constanța, 2003,

Victor H. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanța, 2004, 240 p.

În colecția BIBLIOTECA ISTRO-PONTICA

Seria Arheologic:

1. V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I - IV. p. Chr.)*, Tulcea, 1995, 447 p.

2. *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993, Tulcea*, Tulcea, 1997, 296 p.

3. *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romain IIème -IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse, Tulcea, 8 - 15 octobre 1995*, Tulcea, 1998, 284 p.

4. Alexandru Suceveanu, Mihail Zahariade, Florin Topoleanu, Gheorghe Poenaru Bordea, *Halmyris I. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003, 320 p.

5. Gavrilă Simion, *Culturi antice în zona gurilor Dunării. Vol. I – Preistorie și protoistorie*, 2003, Cluj-Napoca, 408 p.

6. Gavrilă Simion, *Opaițe greco-romane de bronz din România*, 2003, Cluj-Napoca, 157 p.

7. Gabriel Jugănar, *Cultura Babadag, I*, 2005, Tulcea, 144 p.

Seria Patrimonium:

1. Gabriel Jugănar (ed.), *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul Mediu*, catalog expoziție, Tulcea, 2005, 108 p.

2. Papa Elena, *100 de ștergare românești din colecția Muzeului de Artă Populară și Etnografie. Motive zoomorfe și avimorfe*, Tulcea, 2007, 72 p.

3. *Inventarierea siturilor arheologice din județul Tulcea. Studiu de caz: Mormintele tumulare*, I, ed. colectiv autori, Constanța, 2007, 112 p.
4. *The Museum Patrimony of the Lower Danube and the Carpathian Area, in European Context*, Constanța, 2008, 106 p.

Seria Artă:

1. *Teodor Hrib*, catalog expoziție de grafică, pictură, sculpturi cinetice și obiecte, ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2007, 82 p.

Seria Monumente:

1. Mihaela Iacob, (*L*)*Ibida. Slava Rusă*, nr. 1, 2006, Tulcea, 36 p.

Seria Științele Naturii:

1. Mihai Petrescu, *Cercetări privind biodiversitatea unor ecosisteme forestiere din Dobrogea de Nord*, 2004, Tulcea, 220 p.
2. Mihai Petrescu, *Dobrogea și Delta Dunării. Conservarea florei și habitatelor*, Tulcea, 2007, 354 p.
3. *Ghidul ilustrat al mamiferelor sălbatice din România*, coord. Mariana Cuzic, Dumitru Murariu, Constanța, 2008, 100 p.

Acte ale colocviilor de Arheologie Funerară

1. *Tombes tumulaires de l'Âge de Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire organisé à Tulcea, Brăila, Călărași et Slobozia, 18 – 24 septembre 1995*, Tulcea, 2000, 232 p.
2. *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe – IVe s. av. J.-C. Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire organisé à Tulcea, 15 – 20 septembre 1997*, Tulcea, 2000, 249 p.
3. *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge de Fer. Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire*, Tulcea, 2006, 276 p.

PUBLICAȚII DE ARTĂ

Dobrogea și arta plastică, Tulcea, s.a., 178 p.

Ioana Kassargian in memoriam, album; ed. Anca Lulay-Rotărescu, Tulcea, 1997, 92 p.

Simpozionul de gravură contemporană românească. Tulcea, 2000, ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2002, 198 p.

Marcel Chirnoagă, Cu ocazia împlinirii vârstei de 75 ani, ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2005, 114 p.

Tiberiu Nicorescu (1927 – 1995), ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2006, 61p.

Cataloage expoziție:

Teodor Hrib, ed. Ibrahima Keita, 1996, 6 p.

Ioana Balotă, ed. Anca Rotărescu, 1997, 8 p.

Centenar Ciucurencu (1903 – 1977), ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2003, 38 p.

Ștefan Iacobescu (1937 – 2001), ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2005, 14 p.

PUBLICAȚII ANIVERSARE

Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950 – 2000, eds. M. Iacob, E. Oberländer-Târnoveanu, Fl. Topoleanu, Tulcea, 2000, 652 p.

